И в а н Д о б р е в

ОСНОВНО-ГЛАВНИ БЪЛГАРСКИ ПЛЕМЕНА И НАРОДИ И ТЕХНИТЕ ДИАЛЕКТИ И ЕЗИЦИ В ЕВРАЗИЯ ПРЕЗ КЪСНАТА АНТИЧНОСТ И РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

П Р Е Д И С Л О В И Е.....2
Прародина, разселване и български археологически култури в Минусинската котловина.....4
Достояния и приноси на българите от Изтока към Запада.....14
БЪЛГАРСКОТО ПЛЕМЕ ХУНК-ХУНГАРИ.....18
БЪЛГАРСКОТО ПЛЕМЕ БОЛГИ.....xx
БЪЛГАРСКОТО ПЛЕМЕ БОЛГАРИ.....xx
БЪЛГАРСКОТО ПЛЕМЕ САБИРИ.....xx
БЪЛГАРСКОТО ПЛЕМЕ ОГУРИ.....xx
Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я
И з т о ч н и ц и.....264
Ц и т и р а н а л и т е р а т у р а.....266
С ъ к р а щ е н и я.....277

П Р Е Д И С Л О В И Е

Българистиката, но също така и Булгаристиката, като водещо-основен не само и единствено за Късната Античност и Ранното Средновековие дял на Тюркологията, има за предмет на изследване прародината, произхода и етническата принадлежност, етногеографията, социалната организация, антропологията, езика, материалната и духовната култура на българите или от съвременно-тюркологическа гледна точка - на булгарите. При тази своя същност и съдържание Българистиката представлява по същество синкретично-комплексна и мултидисциплинарно-интегративна научна област със своя специфично-характерна методология и понятийно-категориален апарат. Поради това тя се припокрива, съвпада, пък даже и обема, без обаче да преминава и да се разлива в тях, с части от антропологията, лингвистиката, историографията, археологията, изворознанието, етногеографията, етнографията, фолклора, епиграфиката, нумизматиката, хералдиката и т.н. на българската етнокултурна общност.

Ядро основа на Българистиката е Тюрко-Алтайската теория за българите, която е първото и последното, едничкото и единствено засега, понастоящем и завинаги мисловно-интелектуално образувание, заслужаващо и имащо правото да бъде подведено към основно-главната логико-гносеологическа категория „теория“ и респективно да бъде и наименовано чрез родово-научния термин „теория“; единствено и безусловно-категорически легитимно-меродавната на полето не само и толкова на отечествената, но и на световната наука Българистика изобщо; иманентно, т.е. вътрешно-неделимо единно-цялостната и последователно-непротиворечивата; съдържателно, изключително наситено-богатата и затова и пределно-силно доказателно-експликативната, евристико- и прогностико-функционалната научна теория за произхода и етническата принадлежност; миграцията, придвижването от едно място на друго, разпространението и заселването; езика, антропологията, материалната и духовната култура на българите.

Етнолингвистичният произход и принадлежност на дадена етнокултурна общност представлява по същество принадлежност, съотнасяне, връзка и отношение на тази общност към друга, по-голяма по състав, строеж и обхват социо-културна общност, от която тя произхожда и към която принадлежи по силата на своите етногенериращи, интегриращи, диференциращи и идентифициращи съставки, черти и особености, които пък от своя страна са същностни и именно поради това и съществени белези, признаци или характеристики на тази общност.

От четирите възможно-допустими тук белега и критерии - лингвистичен, антропологически, материално-културологически и духовно-културологически, единствено и само лингвистичният белег и критерий има правото на самостоятелно-независимо съществуване, приемане и приложение. Езикът е изначално-уникалният, водещо-основният, най-точно-безпогрешният и сигурно-надеждният етнодиференциращ и идентифициращ белег и критерий, защото в лексико-граматичните си значения той съдържа и носи в лингвосемиотически снет и превърнат вид и форма социално-прагматически съществено-релевантната част от обективната действителност на съответния етнос, т.е. цялата му без остатък антропология, материална и духовна култура с нейните прониквания и проекции в прилежащата околна среда върху конкретна територия, като се започне от момента на зараждането на тази култура и се премине към и през всеки един по-късен етап от нейното историко-географско състояние и развитие.

Индивидуално-самостойното място, което езикът заема спрямо останалите етнични белези и характеристики, го представя по необходимост не само като един от основните и съществени белези на етничната общност наред с териториалния, био-антропологичния и етнографския, но и твърде различен от тях поради присъщия му специфичен характер и природа, които от своя страна го превръщат в основно-главен и водещ етничен признак. В най-общ план езикът като социално средство за общуване се характеризира и с номинативно-сигнификативна функция, която е основно средство и етап при осъществяването на комплексно-синкретичната и цялостно-единна комуникативна функция на езика. В процеса на осъществяването на тази си функция езикът се очертава и реално е и средство носител на всички останали основни белези и признаци на етничната общност - той е средството и носителят, чрез който се реализира и съществува най-напред духовната култура; той е средството, благодарение на което се осъществява материалната култура като краен резултат от социалнопрактическата дейност на човека, възможна единствено поради и едва след цялостно-единната и неразривна езиковомислителна дейност, в която основна роля и място заема пак езикът.

Езикът е средството носител, чрез което се отразяват и закрепват в социалногруповото съзнание всички съществени черти и особености на етничната територия и на социалногенетичните връзки и отношения на индивидите от конкретната етнична общност и то до ниво и степен в него да се образуват специални думи роднински названия, които най-обобщено отразяват конкретните видове на тези връзки и отношения и ги правят по такъв начин значим и съществен факт и достояние на единната и неделима, социална логико-лингвистична комуникация. Всичко това е възможно и осъществимо само поради това, че езикът е изключително сложна, състояща се от голям брой елементи високоорганизирана система със семиотична природа. Идеалните по природа и характер значения на езиковите единици носят и съдържат в себе си под формата на психично отражение всички съществени за конкретния вид социална практика основни черти и белези на реалните-предмети и действия от съответната природно-социална действителност.

Във функционален план езикът е онова социално явление, което присъства, пронизва, покрива и обхваща без изключение буквално и тотално всички и всеки един индивид елемент на йерархически подредената социално-демографска стратификация на етничната общност, докато елементите на материалната или пък в по-голяма степен, на духовната

култура например обхващат само част от тях, до определено равнище и то само избирателно. Благодарение на и чрез езика се проявяват, общуват, а следователно и живеят индивидите на цялата общност; той им осигурява и създава връзката между тях под формата на знание информация, необходимия социален интегритет и единство. Няма етнична общност, общество без език и всяко сравнително обособено и самостойно общество дължи своето съществуване и развитие на един единствен, главен и основен език. Социална общност, в която има два основни и главни езика и те се проявяват и използват в еднаква степен, това не е една-единна и цялостна етнична общност, а две отделни общности макар и с обща територия и обща административно-политическа власт като взаимни съединителни елементи на общата социална организация.

Езикът е главен и водещ, етногенериращ, интегриращ, диференциращ и идентифициращ, основно-водещ и най-сигурно-надежден и ефективен фактор и белег, определител, показател и критерий за произхода и етничната принадлежност на даден народ или племе, в това число и на българските племена и народи. Лингвистичните сведения и данни са единственият най-надеждно-ефикасно проявяващ се и действащ, обективно-съществуващ и безспорно-неопровержим етнодиференциращ и етноидентифициращ белег и съответно, критерий за историческия произход и етническата принадлежност на българските племена и народи към тюркската етнолингвистична общност.

Прародина, разселване и български археологически култури в Минусинска котловина

Прародина на българските племена и народи е приалтайската Минусинска котловина, която приблизително има размери 600Х400 км или площ от 240 хил. км². Тук, още преди края на IV хил. пр.н.е., откъсналите се малко преди това от бродещата на север от Саяно-Алтайския планински масив, неолитно-първобитна прототюркска орда от примитивни ловци и плодосъбирачи, български родове и семейства с основни фонетични белези на езика *d-r-l* се съсредоточават, консолидират и обединяват в едно отделно-самостоятелно българско племе под ръководството и управлението на един-единствен върховен вожд, избиран по принцип от старейшините на родове и главите на семейства и пак с основни фонетични белези на езика *d-r-l,* но този път придружени и от някои допълнително развити или придобити фонетико-лексико-граматични черти и особености на българския праезик.

Тюркският праезик е r-език и в него съществува и функционира нарсщ **огур* „хора, човеци; род; племе“, което е лексикализирано множествено число на лекс. **ок* „майка; човек“, вж. разпространеното не само в турския език нарсщ *öksüz* „сирак“, букв. „без майка“ [Сравнительно-историческая грамматика 2001, 300,312]. След отделянето на българите от прототюрките и миграцията им в Минусинската котловина, нарсщ **огур* се онимизира и превръща в етним **огур,* който играе ролята на наименование на българската етнолингвистична общност тук. Същевременно останалата част от прототюрките започва да мигрира към Байкал, като през един сравнително продължителен период от време тюрк. **r* се развива и преминава в **z,* по силата на което и нарсщ **огур* се превръща последователно

в нарсщ **огуз*, а впоследствие и в етним **огуз* като наименование на втория основен дял на прототюрките [вж. и срв. Малолетко 2004, 236-254].

През Късната Античност и Ранното Средновековие българските племена и народи са тридесетина на брой и те се разпростират и заселват временно или за постоянно, но компактно-масово най-напред по земите на днешните Монголия и Китай, после в Средна Азия, впоследствие и на територията на Кавказ и Източна Европа, също така и на Балканите и Централна Европа, т.е. върху огромно-необятната територия между линията Байкал-Алтай на североизток и линията Балканите-Централна Европа на югозапад, а спорадично-изолирано, на корейския полуостров, японските острови, Тибет, Индокитай, Средния Изток, Мала Азия, Апенините, Англия, Ирландия и Скандинавския полуостров или в един по-общ план, от Тихия океан до Атлантическия океан от изток на запад и от Северния ледовит океан до Индийския океан от север на юг.

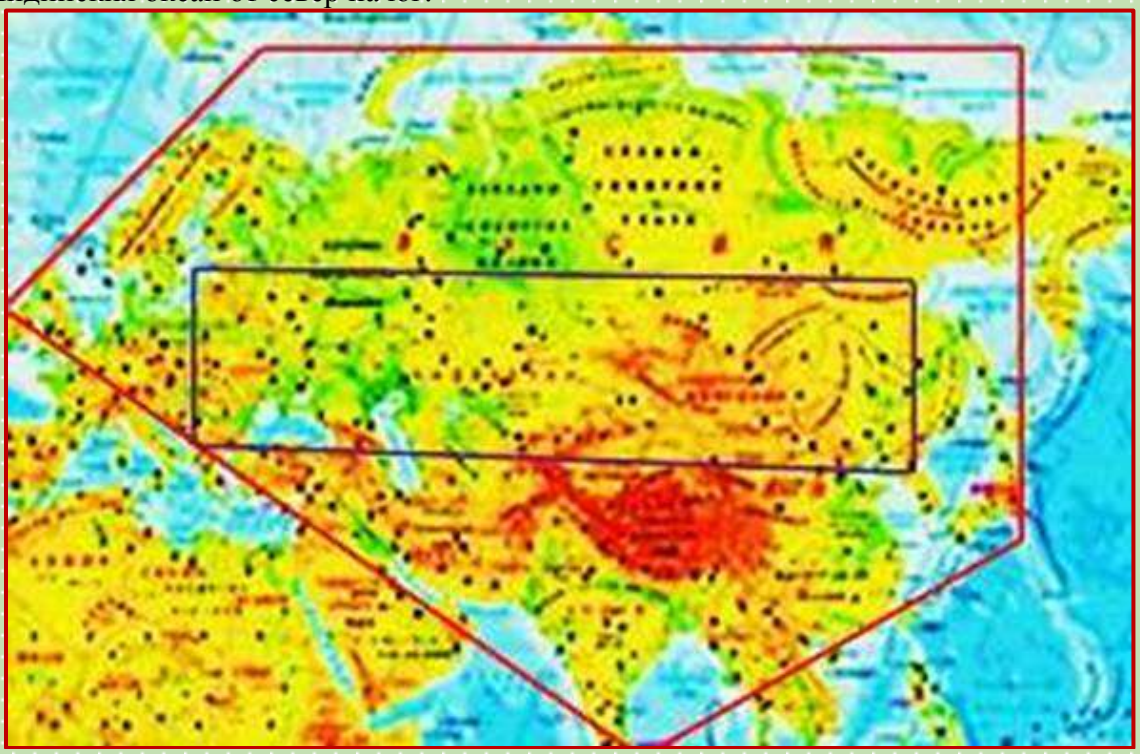

Афанасиевската археологическа култура е първата и основно-главна българска археологическа култура в Минусинската котловина, която е експонент на българската етнолингвистична, социално-политическа и културно-историческа общност като цяло. Другите и по-късни археологически култури като Окуневската, Карасукската, Тагарската, Таштъкската и др. са експонент на определена, повече или по-малко, локално-темпорално тясно-ограничена част или клон от същата тази общност: *В конце IV-первой половине III тыс. до н.э. в жизни древних племен, населявших Алтай и Минусинскую котловину, произошли большие перемены. В тот период времени племена, проживавшие на территории Алтае-Саянской горной страны, изготовляли и использовали орудия из меди, а животноводство стало основнойотраслью хозяйства. Данные изменения связаны с населением, оставившим самые древние в Южной Сибири памятники эпохи палеометалла, объединенные в афанасьевскую культуру или общность. Указанное наименование связано с первыми находками, сделанными в долине Енисея под Афанасьевой горой в 1920-е гг.*

Афанасьевцы» жили по берегам крупных рек и их притоков (Катунь, Урсул, Ело, Куюм и др.). Об этом свидетельствуют их многочисленные кладбища и поселения, расположенные на высоких надпойменных террасах. Известно более 80 могильников и 40 поселений. Следы жизнедеятельности афанасьевского населения зафиксированы в пещерах

Алтая. Обнаружены и места, где совершались культовые действия. В общей сложности раскопано более 200 захоронений.

Афанасьевское население характеризовалось ярко выраженным европеоидным типом. По своему внешнему облику афанасьевские племена не имели ничего общего с населением, занимавшим более восточные и северные территории, а на западе наиболее близкие аналогии имеются в степях Поволжья. Афанасьевские племена Алтая и Енисея представляют крайнюю восточную ветвь европеоидных племен Евразии. Их объединяет сходное хозяйство, а также, по-видимому, происхождение [История Алтая 2019, 114-124].

Още докато са в Източна Европа, през VI-V хил. пр.н.е. индоиранците от Андроновската археологическа култура опитомяват коня и по този начин извършват първата и най-важната в историята на Човечеството революция. През първата половина на III хил. пр.н.е., в Минусинската котловина, българите заварват и впоследствие инфилтрират и инкорпорират в себе си немногобройна част от местните индоиранци андроновци, които така започват да играят ролята на субстрат на формиращата се нова за този ареал българска афанасиевска етно-археологическа култура с всичките необходимо-задължителни консеквенции в антрополого-лингвистически и материално-духовен културологически план. По този начин българите афанасиевци възприемат и стават по-нататъшни продължители и разпространители в Централна Азия на основните културни постижения и ценности на индоиранската Андроновска цивилизация, а от друга страна, начало и основа на редица още български археологически култури, които са не толкова по-следващи хронологически етапи, колкото по-късни локално-темпорални варианти на Афанасиевската археологическа култура.

Афанасиевската археологическа култура е първата култура, с която са свързани най-крупните инновации в културогенезата на древното население на Южен Сибир - появата по средата на III хил. пр.н.е. на скотовъдството, което става основа на произвеждащата икономика на населението от планинско-степните райони в Южен Сибир, първо, и второ, появата пак там на първото европеидно население и трето, усвояване производството на метални изделия, отначало на украшения и дребни оръдия на труда от мед, а впоследствие и от изкуствената сплав бронз. Тези инновации водят до изпреварващи темпове в развитието на населението на Южен Сибир спрямо всички останали околни области, където още дълго време продължават да съществуват предишните неолитни традиции. Българите афанасиевци от Минусинската котловина са първите, които заимстват коня от тях и с течение на времето, селектирайки все по-нови и нови видове, по-късно го предават и на други народи.

Афанасиевците живеят в неголеми селища с по десетина семейства, жилищата им са юрти, землянки, колиби от дървени пръти или къщички от дървени греди; имат добре развито сезонно-миграционно скотовъдство, отглеждат коне, едър и дребен рогат добитък; допълнително-спомагателно и в сравнително по-ограничен обем практикуват земеделие, лов и риболов; хранят се с месо и млечни продукти, обработват кожи и вълна; основните им оръдия на труда са топори, кинжали, ножове, лъкове със стрели, игли, шила и др.; за украшения използват зъби от лисица, мечка, белка, рога от сърна и елен, медно-телени украшения; наред с каменните оръдия на труда и лепената керамика, афанасиевците познават също така и металообработването под формата на обработката на медта чрез коване. През ранния етап от развитието на Афанасиевската археологическа култура - краят на IV-първата четвърт III хил. пр.н.е. българите погребват мъртвите си групово в дълбоки до 1.5 м квадратни ями върху землени могили (кургани) до 10 м в диаметър и до 0.9 м високи, по гръб с вдигнати нагоре колене и по-рядко - настрани с подгънати крака; срещат се много рядко и кремации, докато през късния етап от развитието на Културата - втората четвърт на III-първата четвърт на II хил. пр.н.е, те погребват мъртвите си поединично или групово в недълбоки ями с глави, обърнати на запад или югозапад, в северната част на гроба поставят глинен съд с храна и някои предмети от бита, само в гробовете на възрастни мъже и жени поставят големи глинени стомни, ограждат гробищата си с ниски каменни огради: *Прогрессивная историческая роль афанасьевских племён заключалась не только в том, что они являлись древнейшими скотоводами Сибири; кроме того, население афанасьевской культуры первым из сибирских народов поставило на новый качественный уровень производство орудий труда, освоив приёмы добычи и обработки медной руды; относительная хронологическая древность и типологическая уникальность медно-бронзовых изделий с Алтая конца IV-III тыс. до н.э. позволяет предполагать, что в данное время в этом районе существовал самостоятельный очаг горно-металлургического производства. Можно предполагать, что первые скотоводы и металлурги Сибири оказали значительное культурное, этническое и экономическое влияние на развитие сибирских аборигенных племён, однако, до сих пор мы не имеем ярких археологических свидетельств о взаимодействии афанасьевской и местных культур. Без сомнения, в этом разрезе можно рассматривать отмеченные нами связи алтайских афанасьевцев и верхнеобских племён, а также факты взаимодействия афанасьевской и окуневской культур на юго-западной периферии Минусинской котловины* [Цыб 2012, 1-19].

Афанасиевските племена се характеризират с ярко изразен европеиден антропологичен тип и представляват от само себе си крайният източен клон на европеидните племена на Евразия. Етнолингвистичните контакти обаче между европеидите и монголоидите на север от Саяно-Алтай модифицират първично-основния антрополгичен тип в европеиден с незначителен монголоиден примес, известен главно като тураноид, който в антропологичната класификация е подклас разновидност на европеида и е с брахикранен череп и плосък лицеви скелет. От друга страна, по силата и под влиянието на индоиранския субстрат, а по-късно и на източноиранския суперстрат, сред афанасиевците европеиди със слаб монголоиден примес се наблюдава и характерният за индоиранците и източните

иранци сравнително дълъг, твърде широк и средновисок долихокранен череп с високо чело и силно наклонено чело, съотносим с древно-средиземноморските варианти на европеида от Предна и Средна Азия.

Окуневската археологическа култура възниква и започва да се формира в началото на II хил. пр.н.е., приблизително през XVIII в. пр.н.е., върху един сравнително ограничен сектор на българската Афанасиевска археологическа култура и обхваща около пет столетия до към XIII в. пр.н.е. Свидетелство и доказателство за развитието и преминаването на по-предната култура в по-следващата е намирането на афанасиевска керамика в определено окуневски погребения.

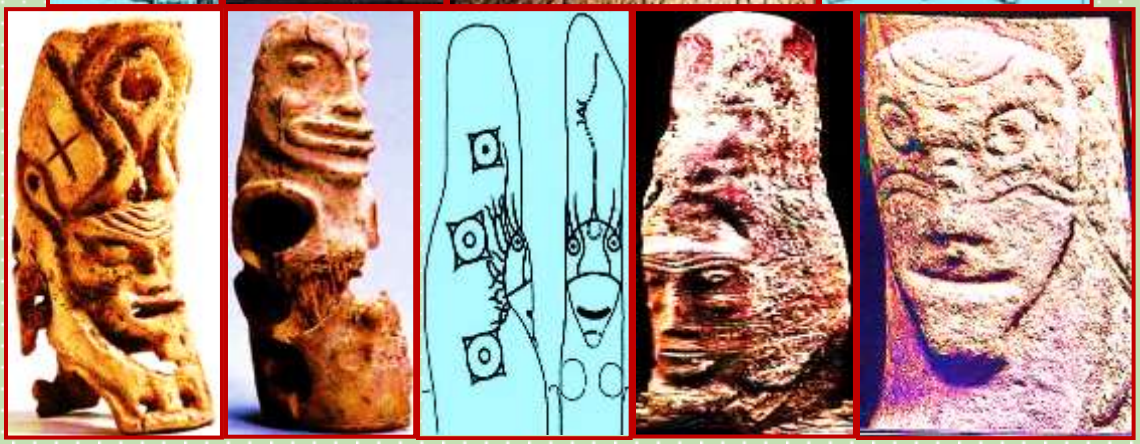

Освен по стоянките из речните долини, окуневците живеят, а при нужда се и отбраняват от нападения, и в крепостни съоръжения, понякога от два реда стени, които издигат на невисоки планински върхове. Те са скотовъди с преобладаване на стадата от овце и едър рогат добитък, наред с което изключително важна роля в техния бит играе и ловът; имат по-развита металургия, познават не само медта, но и бронза, наред с коването, прилагат и металолеенето, поради което произвеждат повече и по-разнообразни метални изделия. Керамиката е разнообразна по форма и с богата орнаментация по стените и дъното на съда.

Окуневският културен комплекс се характеризира с великолепно сюжетно, с мощна митологична основа изкуство с голямо разнообразие от видове на изобразителната дейност - наскални изображения със соларни и други знаци, култови рисунки на животни и човешки маски върху надгробни каменни плочи, скулптури, малка пластика от бронз, кост или мек камък, достигащи до 4 м височина със сложно съчетание от чертите на човек, животно и растение, антропоморфни статуи.

Окуневският антропологичен тип е със смесен европеидно-монголоиден произход с преобладаване на монголоидния, но се срещат както чисто монголоидни черепи, така и типично европеидни без даже и следи от монголоидни примеси. Той се характеризира с брахикрания, плосък лицев скелет при доста ярко изпъкнал нос. Окуневците практикуват изкуствена черепна деформация.

Окуневският погребален комплекс се състои от квадратно заграждение от едри каменни блокове, погребения в средата в дълбоки, понякога на две нива гробни ями, с каменни ковчези на дъното, отделни погребения в катакомби, поставяне над погребението на каменни стели със схематично изображение на човешко лице, погребения в афанасиевски заграждения; ниски четириъгълни заграждения с дължина на страните до 20-25 м, от вертикално вкопани каменни плочи, по някои от които има нанесени преди това и на друго място рисунки, и с голям брой погребения в каменни ковчези; мъртвите лежат по гръб със свити крака и вдигнати колене, в един и същи ковчег може да има до трима-четирима препогребани, има случаи на отделно погребение на череп със следи от изкуствена трепанация; придружителният инвентар е върхове на стрели, бойни брадви, тесли, бронзови ножове, пръстени, шила, пробои, костени игли, дребни украшения, кости от диви животни, кости от жертвените домашни животни, използвани по време на погребалния ритуал.

Карасукската археологическа култура се появява към края на II хил. пр.н.е. и по-точно, след началото на XI до средата на VIII в. пр.н.е. като резултат от развитието на Афанасиевската археологическа култура, в която все още много ясно се долавя индоиранският андроновски субстрат. Същевременно, в някои по-частни аспекти се наблюдава известна приемственост и между Карасукската и Окуневската археологическа култура и по-специално в наличието на редица общи черти в погребалния обряд, както и в конфигурацията на черепа с брахикрания и плосък лицеви скелет.

Карасукският антропологичен тип е брахикранен вариант на западния европеиден, памиро-ферганси тип, в който благодарение на солиден приток на севернокитайски мигранти са привнесени голям брой черти от континенталната далекоизточна монголоидна раса, които променят неговия физически тип и го приближават към типа, характерен за населението на Северен Китай. Тази негова специфика сближава отделни групи от карасукското население едновременно с афанасиевците и с окуневците. Афанасиевските черти се проявяват предимно на север, а окуневските - на юг.

С Карасукската археологическа култура са свързани редица съществени инновации като преход към пасищно или сезонно-миграционно скотовъдство в съчетание с примитивно

земеделие и което обхваща не само едрия рогат добитък, но и конете и особено овцете; използването на коня за езда, което изиграва много важна роля за развитието на стопанската дейност и значително активизира останалите страни на обществения живот - бойни действия, стокообмен, повишена мобилност на населението; разцвет на бронзовата металургия и производството на специфично-карасукски кинжали, ножове, копия, бойни брадви, украшения във вид на лапообразни висулки, токи, миниатюрни изображения на двойни впрягове в колесница, специфична орнаментация на керамиката, каменни вертикални стели паметници, които имат свои преки прототипи или паралели в бронзовите, каменните и керамични изделия и украшения от областите на север от Великата китайска стена и по-специално, от столицата на китайското царство Шан (Инь), близо до Аньян. Карасукците подържат търговски връзки Китай, жилищата им са главно землянки.

Българите карасукци погребват мъртвите си в каменни ковчези от тънки варовикови плочи, разположени близо до повърхността и затворени в квадратни заграждения, които по-често се сливат едно с друго. Погребаните лежат по гръб или на лявата си страна с глави на североизток при единия от вариантите, и на запад или югозапад, при другия.

Тагарската археологическа култура (VIII-III в. пр.н.е.) е разпространена в пределите на степната и лесостепната зона в басейна на Среден Енисей и неговите притоци, а така също и в басейна на р. Чулим. Тагарското население води своя произход от афанасиевците, поради което преобладаващ при тях е европеидният антропологичен тип с наличието обаче и на черепи с монголоидни признаци. Тагарците отглеждат коне, едър и дребен рогат добитък, при което практикуват сезонно-миграционно скотовъдство, допълнително-спомагателно се занимават и със земеделие. В постоянните си зимни селища живеят в къщички от дялани греди или плетени пръти, а на летните пасища - в юрти. Освен за езда, използват конете си и за впрягане в двуколки с чергила. Земята обработват с бронзови или дървени мотики с бронзов обков, сеят главно просо, лен и ечемик, реколтата жънат с бронзови сърпове, зърното мелят с ръчни каменни мелници, където почвата е по-суха, прокарват напоителни канали, някои от които достигат 15-20 км дължина.

Дървообработването на тагарците е на много високо ниво, изработват дървените конструкции на погребалните камери, дървени части за оръжието, предмети за бита - чаши, паници, лъжици, тъкат на стан вълнени и ленени платове, обработват и шият кожите за облекло. Племената от Тагарската култура достигат пределното за времето си ниво на

развитие в производството на метали и металлообработката, разкриват и разработват медни рудници, рудата топят в специални пещи, около които възникват селища само на металурзи, подобряват състава на бронзовите сплави, отливат бронзови върхове на стрели и трикраки бронзови казани за готвене на цялата фамилия, произвеждат слитъци от знаменития тагарски златист бронз, който се изнася в съседните области, към края на хилядолетието преминават към обработката и на желязото, коват от желязо прави саби и кинжали.

На специални каменни жертвеници тагарците принасят жертви на божествата и дедите си, погребват вождовете си в огромни кургани, които преди това са четириъгълни землени пирамиди, обкръжени с каменна ограда, върху гробовете на героите си побиват специални поминални камъни с изгравирани тотеми и други знаци.

Еленовата археологическа култура от VI-V в. пр.н.е. възниква и се развива на основата на Тагарската археологическа култура. Еленовците започват да добиват и обработват златото, отливат нови видове бронзови изделия като камбановидни накрайници с фигурки на планински козли, най-разнообразни еленоподобни токи, ножове с зооморфни краища, керамиката става по-разнообразна, широко разпространение получават наскалните изображения и каменните барелефи на лежащи елени, издигат крупни погребални могили, високи 2-3 и повече метра и оградени с масивни каменни плочи, по средата на които могили изравят една или две гробни ями, в които в дървени ковчези или прегради от дървени трупи погребват по 10-15 души, започва прилагането на погребения чрез изгаряне, което се дължи на интеграцията в българите на източноирански родове и племена.

Таштъкската археологическа култура се формира между II в. пр.н.е. и V в. предимно по горното течение на Енисей като нейна централна област. Представителите на Културата са смесен антропологичен тип от европеиди и южни по произход монголоиди, като при погребенията на сановници в склепове преобладава монголоидността, а при обикновените погребения - европеидността. В главното и съществено тя е приемник на Тагарската култура, само че се отличава от нея с още по-широкото разпространение и употреба на желязото, докато от бронз се отливат големи казани за готвене с орнаменти и украшения. Стопанството пак е скотовъдно-земеделско, но сега вече се появява и примитивното рало, което обаче не измества напълно мотиката. Като теглителна сила за двуколките се използват бикове, конят придобива по-голяма роля и значение в обществото, войните са предимно конни, на коне се ходи на лов за сърни и друг дивеч. Жилищата са полуземлянки и къщички от зидария и гредоред, в покрайнините на селищата има пещи за топене на метал и ковачници. Китайски и местни майстори строят за владетелите дворци с размери 45х35 м с глинобитни стени, централна зала и 20 стаи около нея, отоплителни канали под глинения под, двуетажен покрив на дървени колони. Бойното въоръжение и снаряжение е по-богато-разнообразно, включително и големи правоъгълни щитове от опъната върху дървен скелет кожа, конически шлемове и пластинчати доспехи. Дървената посуда са блюда, коритца за сервиране на месо, лъжици, черпаци, буренца за съхраняване на вино, чаши, ниски столчета и масички. Долното облекло е от коприна или лен, горното се състои от къса кожена куртка и широки кожени гащи с вълната навътре, отгоре носят дълъг кожух или шуба, на краката

имат високи до коляното кожени ботуши, на главата кожена шапка, гарнирана с кожа от белка или собол. Мъжката прическа се състои от кичур коса на темето, останалата коса е обръсната, жените прибират косата си на тила, покрита с брезово калпаче, носят сребърни и златни обеци. Войните обличат пристегнати в кръста кафтани до колената със свободно спуснати гащи, запасват се с кожени колани с метални токи и апликации. Българите таштъкци погребват мъртвите си в плитки гробни ями, облицовани отвътре с гредоред, при което се съчетават идващите още от Афанасиевската археологическа култура трупоизгаряне и трупополагане. По края на грунтовите гробове се побиват каменни стели с вдлъбнатини, пред които се устройват възпоменания за мъртвите и се оставят напитки в керамични кани и растителна храна в керамични съдове. Склеповете кургани са големи каменно-землени насипи с диаметър 10-20 м, височина 0,4-1,5 м и с вдлъбнатина в средата, по периферията се издига ограда от вертикално поставени каменни плочи, от запад се прокарва надземен вход дромос с дървена преграда, стените се облицоват с каменни плочи или дъски и дървени греди, след погребението склепът се запалва. В малките склепове се погребват от 10 до 40 покойника, а в големите - 100 и повече. Понякога се практикува частично балсамиране с трепанация на черепа и бойна татуировка; в склеповете се поставят кокоши яйца, овчи плешки и копита, погребални статуетки на животни, дървената част на стрели, модели на кинжал, облицовани със златно фолио, юзди и седла; от покойниците се снемат гипсови маски, срещат се погребения и на кукли; намират се дървените части от китайски церемониални чадъри, които при българите са знаци на властта.

Практикува се и кремация отделно на ритуален огън, като калцинираните кости на покойника се зашиват в кожена торбичка, която се поставя в напълнена с трева кукла от кожата на домашно животно. На мястото на лицето на куклата се слага портретна погребална маска, снета от лицето на покойника с глина, примесена с гипс и варовик; непосредствено преди погребението, маската се изографисва с червена боя, като на челото обикновено се нанася спирала, а на подбрадата и бузите се нанасят петна, имитиращи руменина; шапките са конически от типа на шапки-ушанки, прическата се състои от дълга плитка от собствена или изкуствена коса, която се събира на темето, докато останалата коса се бръсне. Погребенията се съпровождат от грандиозни тридневни пиршества на близките и роднините на покойника, като за целта се колят и готвят голям брой домашни животни, примерно, 50-80 крави, 15-18 овце, 2-17 коня, след Трите дни се правят възпоменания, като пак се колят и готвят домашни животни, в някои случаи се принасят в жертва и хора.

Дърворезбата заема едно от първите места сред таштъкското приложно изкуство във вид на дървени планки с многофигурни композиции и сюжети - лов, кражба на коне, впряг с бикове, батални сцени. Изобразените са с прически с костени шноли, облечени са в леки

кафтани, въоръжени са със сложносъставни лъкове, воюват с чужденци, които пристигат на лодка откъм горното течение на някаква река, носят плоски шапки от брезова кора и са въоръжени с обикновени лъкове; на други планки са изобразени „рицари“ в шлемове и пластинчати брони, въоръжени пак със сложносъставни лъкове; някои от дървените статуетки на хора и животни в различни пози са покрити със златно фолио.

През Късната Античност и Ранното Средновековие Българската или както отдавна вече е възприето и утвърдено в Тюркологията, Булгарската (Bulgarian) група е първично-основната, най-многобройната, военно-политически най-активно-динамичната и най-съществено-значимата част на целия тогавашен свят, състоящ се от Централна, Средна, Мала и Предна Азия със цяла Европа. Българската етнолингвистична група се състои от три сравнително обособени и отделно-самостоятелни подгрупи - Аварска, Болгарска (Bolgarian) или още Прабългарска (Proto-Bulgarian) и Хазарска. По стародавна тюркологическа традиция българските диалекти и езици винаги се класифицират, изследват и описват като първа и основно-главна група в семейството на тюркските езици [Баскаков 1969, 230-241].

По огромно-необятната територия, върху която се разпростират и разселват, българските племена и народи са главно уседнали скотовъди, които практикуват сезонно-миграционно животновъдство, а допълнително-спомагателно се занимават със земеделие, лов и риболов; на постоянните си местоживелища строят къщички от клони, греди или глина, а на летните си пасища използват юрта; заимстват от индоиранците андроновци коня и започват да го яздят; отглеждат коне, крави и овце, селектират нови породи коне, които предават на съседните народи; изработват от глина на ръка или на грънчарско колело домашна и битова посуда, обработват кожата, медта и златото, леят от бронз и чугун сечива и посуда, в това число и световно прочутите уникално-оригинални „хунски“ котли за готвене; топят, леят и куват от желязо оръжие и сечива, откриват лъка, седлото и стремето, усъвършенстват старите или изобретяват нови видове оръжия като уникално-прочутия български сложносъставен лък и свистящите стрели; основават династии, княжества и държави, строят дворци с подово отопление и прекрасни градове, прилагайки съвсем нови и непознати до тогава технологии; полагат основите на тежката кавалерия и делението на войската на различни видове, като я организират на десетичен принцип, създават императорската гвардия, започват предварителното военно обучение, изобретяват, въвеждат в употреба и усъвършенстват все нови и нови видове въоръжение и снаряжение и най-вече крепостно-обсадната техника, откриват и въвеждат в употреба бронята на конника

и коня, разработват и прилагат оригинално-нова бойна тактика; развиват и държат първенството в металолеенето, металообработването и особено в обработката на златото, при което откривайки клетъчния емайл и зърнестото злато, те го издигат до такова майсторство и съвършенство, че тях няма да ги достигне и надмине никога вече никой друг народ по Света; изработват вълшебно-превъзходни златни апликации и торевтика с изключително висока художествена стойност в самобитно-оригиналния Български зверинен стил; ваят реалистични барелефи, скулптури, пана и фигурки на хора и коне, изписват будистките си пещерни храмове с чудно-красиви и все още много свежи рисунки; първи възприемат Будизма и впоследствие го предават на съседните племена и народи.

Огромно-несъизмерими и многообразно-разнопосочни са приносите и достоянията на българите за националната и световната цивилизация и култура. Те са първопричина, основен двигател или просто централно-водещи участници в редица съществено-значими за Човечеството исторически събития като разгрома на Римската империя, събарянето на робовладелческия строй и установяването на феодалния строй, издигането на Великата китайска стена, създаването на немалко собствени и чужди държави, полагането основите на редица нови народности и т.н. Късноантичните и ранносредновековните български племена и народи са първият и единствен социално-културен, строително-художествен и военно-технически гений на тогавашното човечество.

Достояния и приноси на българите от Изтока към Запада

Донесените и разпространени към Запада от българите техни и на други народи от Изтока културни достояния и приноси са от областта на социално-политическата организация, етногенезиса, антропологията, материалната и духовната култура:

1. Специфично-характерна държавност: Прониквайки на запад, прабългарите създават редица държави, които по същество са полиетнически военно-племенни конфедерации с доминантно-водещо ядро от група български племена, ханът на най-многобройното и силното от които е и държавен глава или император, и с относително-условна централизация, при която властта на племенните вождове и старейшини по места е автономна до известна степен спрямо централната власт и които вождове и старейшини същевременно са членове на съвета, председател на който е ханът император в качеството си на държавен глава. Именно поради това може да се каже, че в Европа българите донасят и реализират на практика първите европейски съединени щати с многонационален парламент.

2. Нов обществен строй за европейските народи: Изтласквайки източните и западните римляни зад Балкана и Среден Дунав, българите подкопават политико-икономическата мощ на Римската Империя, а чрез Първата Велика Битка на Народите през 451 г. и последвалия я военен поход на територията на Италия, по време на който те превземат и разрушават около 20 крепости, българите и техните съюзници я обезкървяват и съкрушават и нейната военна мощ, в резултат на което след не особено продължително време Рим пада и на мястото на робовладелския строй се установява новият, феодалният строй в историята на всемирното човечество, именно поради което може да се приеме, че българите донасят на европейските народи и нов, по-прогресивен обществен строй.

3. Участие в етногенезиса на редица европейски народи: В различна степен и с различен относителен дял българите вземат участие в етногенезиса на башкирите, казанските татари - с чувствително висок относителен дял; на тюркмените, азерите, гагаузите, турците, балкарците, осетините, арменците, на по-голямата част от кавказките народи и на приуралските угрофински народи; на русите, украинците - със сравнително голям относителен дял поради черните, но всъщност северните болгари; на белорусите, поляците, чехите, сърбите, хърватите, румънците - със сравнително висок относителен дял по линия на шкеите; на унгарците - с изключително висок относителен дял главно поради оногурския род на княз Арпад и секелите; на италианците, немците - по линия на баварците;

на норвежците, шведите и даже ирландците, които се формират като народност на основата на германски племена, инкорпорирали български етнически групи по време и непосредствено след Западнохунската Империя на каган Атила/Авитохол. Специално при русите, след татаро-монголското нашествие и гибел на Волжска България много от българските князе и боляри, приемайки Свето Кръщение, преминават на служба при руските царе и императори, така че българи по произход са немалко от по-късните руски сановници, пълководци, интелектуалци, артисти и даже и цар Борис Годунов, а волжска българка е майката на Иван Грозни.

4. Нов за Европа расово-антропологичен тип: Типичният расово-антропологичен вид при прабългарите е европеидният с повече или по-малко изразени монголоидни черти, но те пренасят на запад и расово-антропологичния тип на тураноида, който през Ранното Средновековие е типичен за оногурите, а понастоящем се наблюдава сравнително често при българите и при унгарците. Този расово-антропологичен тип започва да се формира още по средата на II хил. в Минусинската Котловина при смесването на индоиранците андроновци с българите афанасиевци, като окончателно се доизгражда около началото на Новата Ера в Средна Азия след смесването на придошлите прабългарски племена и местните ирански типове. Тураноид между впрочем е и хан Омуртаг, изображението на когото е на Кана № 2 от Златното Съкровище от Наги Сент-Миклош.

5. Редица елементи от материалната култура

5.1. Строителство и архитектура: Прабългарските светилища в Плиска, Преслав и Мадара имат своите прототипи в Средна Азия в лицето на кушано-персийските храмове (by B. BRENTJES). По времето на цар Симеон българите изграждат дворцовия комплекс във Велики Преслав, който няма аналог в Европа и с някои свои елементи, като например наличието на цитадела, е продължение на строително-архитектурната традиция от Предна и Средна Азия. Българите от Източна Европа, в това число и волжските българи, основават и изграждат до определен етап редица сега големи руски градове като Киев, Казан, Новгород, Владимир и най-вече единия от съвременните мегаполиси на Света - Москва, с неговия знаменит площад Арбат, наречен така по името на болгарския воевода от началото на XII в. княз Арпад.

5.2. Железарство: Българите донасят на европейците извитата стоманена сабя, технологията за производството на която те откриват и усвояват още преди контактите си с китайците, които наистина през Късната Античност познават многопластовото изковаване на разсичащи оръжия, но доколкото прабългарите още в прародината си Минусинската Котловина през III-II хил. пр.н.е. овладяват металообработването и благодарение на това жънат с бронзови сърпове, то трябва да се допусне, че китайците възприемат тази технология от прабългарите, заедно с редица други още нововъведения за тях специално във военната област. От края на IV в. сабята като нов вид разсичащо оръжие започва да се заимства от съседите на прабългарите в рамките на Западнохунската Империя, докато преминава у всички племена, на основата на които се изграждат по-късните западноевропейски народности, именно поради което и в езиците на почти западноевропейски народи се заема и среща и съответната прабългарска дума наименование на това страшно за времето си и за самите европейци оръжие. По онова време сабята наистина е страшно оръжие и технологията на нейното производство, закаляване и заточване се знае само от прабългарите, видно от носещите се легенди, че хуните закаляват сабите си, като хвърлят в огъня млади жени в напреднала бременност и когато те се изпекат до определена степен, разпарят коремите им и закаляват сабите си в нагорещените тела на неродените им деца.

5.3. Златарство: Изключително високо ниво на развитие при прабългарите достига златарството, достатъчно показателен пример за което са Блюдото за хранене на хан Денгиз, Блюдото за хранене на хан Аспарух и Златната кана на хан Омуртаг, като последните

произведения на това златарство в лицето на Златното съкровище от Наги Сент-Миклош като цяло по художествена стойност се нареждат на второ място след Златото на Фараоните и преди световно прочутото Скитско злато на Ермитажа.

5.4. Добив на сол: През Ранното Средновековие северните владения на прабългарите имат или крият извънредно големи богатства, най-ценни сред които са солните области на Седмоградско, около р. Марош, благодарение на които българите се издигат и застават на нивото на съществено-доминиращ фактор в цялостния обществено-политически живот и дейност на цяла Европа. Свидетелство и доказателство за това е например отправеното през 892 г., чрез нарочен посланик, от краля на Франция, Арнолф до българския цар Владимир-Расате, искане българите да не продават повече сол на моравците (Histoire de la Transylvanie), да не говорим за факта, че външнополитическите отношения между българската империя и маджарската държава чак до 20-те години на XI в. преминават главно под знака на солта.

5.5. Грънчарство: Прабългарите донасят на Балканите грънчарското колело, като специално при грънчарството те достигат и определена степен на специализация един да изработва съдовете, а друг да им нанася глечта, глазурата и да ги рисува, доказателство за което са и двете отделни думи в старобългарския език - **зъдчи** "майстор на глината, глинар" и **шарчи** "майстор на глазурата, гледжар". Коренът на втората дума **шар** "глеч, глазура" е китайска заемка в прабългарския език, от което следва, че мигрирайки през един период от 3-4 века покрай китайските граници, прабългарите не само воюват с китайците и ги принуждават да си издигнат небезизвестната стена, но и живеят в мир с тях и така осъществяват сравнително разнообразен културен обмен.

5.6. Военно дело: Прабългарите донасят на европейските народи тежката кавалерия с нейната нова бойна тактика, пластинчатия лък, извитата сабя, твърдото седло, стремето и талигата, които европейците възприемат и въвеждат в своите армии, докато специално римляните и византийците реорганизират войската си и въвеждат тежката кавалерия като нов вид въоръжени сили. Българите савири от първата половина на V в. в състава на войската на хан Авитохол/Атила изумяват византийците с уникалната си и непозната за тях крепостно-обсадна техника и технология, благодарение на което южно от Дунав остава непревзета само една-единствена крепост. Прабългарите донасят в Европа сасанидо-персийската ризница, която е по-различна от съществуващите по това време римски ризници, и такава носи хан Омуртаг на изображението си от Златното съкровище от Наги Сент-Миклош.

5.7. Скотовъдство: Българите имат определени успехи в селекцията на коня, и свидетелство за това е не само добре известният от древнокитайските хроники факт, че първият голям български владетел и ръководител, императорът шаньюй Багатур/Маотун има във войската си цели полкове, които яздят коне само от един цвят - черни, бели, червеникави и др., но също така и това, че те селектират особена порода бойни коне, които доставят на китайците за нуждите на тяхната войска, защото техните са ниски и слаби.

5.8. Храни и хранене: Прабългарите откриват консервирането на месото под седлата, а определено високо ниво на развитие при тях бележи и млекопреработването, краен продукт от което са киселото мляко, сиренето и кравето масло.

5.9. Облекло: Мъжките гащи и подвесният колан са донесени в Европа от прабългарите от Западнохунската Империя, които са тяхно изобретение още през най-дълбока древност. Мъжките гащи между впрочем много преди това те предават и на китайците, които чувстват нужда от тях, когато реорганизират войската си и въвеждат конница по български образец. След IV в. подвесният колан получава достатъчно широко разпространение по територията на Европа и се заимства във византийската армия, като има запазен папирус от Фаюмския Оазис от началото на VII в. с разписка от византийски военачалник за получаването на партида "български колани". Впоследствие изглежда отношението към тези колани се

променя, защото в "Тактика" от Псевдо-Маврикий (VI-VII в.) се забранява на византийските войници да носят "български колани и плащове".

6. Съществено-значими елементи от духовната култура

6.1. Книга и буква: Българите пренасят от изток на запад и по специално от китайците, културологически изключително значимите и показателни предмет, понятие и дума за книга и буква, които те предават освен на унгарците, още и на всички славянски народи, в това число и на русите, от които тези предмети, понятия и думи се предават впоследствие и на изключително голям брой племена и народи от Карпатите и Балтийско море чак до бреговете на Тихия океан.

6.2. Наука в смисъл на предмет на науката: Прабългарите като народ и култура са предмет на науката Прабългаристика, която към настоящия момент е световна наука и нейните по-общи или по-частни проблеми се разработват от учени от целия Свят. Под името *хунну* българите се споменават в древнокитайска хроника, като появили се за първи път от север около 2000-та г. пр.н.е. и оттогава досега няма китайски, римски или византийски летописец, който да не е написал или съобщил нещичко за тях.

6.3. Фолклор и Епос: В рамките на Западнохунската империя германските родове и племена се намират в най-тясно сътрудничество и взаимодействие до степен на симбиоза с прабългарските родове и племена; техните вождове и старейшини са членове на Императорския Съвет на каган Атилла и дори някои от вождовете на готите са лични приятели на "щедрия и великодушен Атилла", какъвто той е в започналите да се пеят още тогава и лично пред него германски епическо-геройски песни. Безброй са народните песни и предания за Атилла сред европейските народи, а скандинавските народи имат цели саги, където каган Атила е главен или един от главните герои. Именно затова не само германците, но много по-често и унгарците кръщават децата си с неговото име.

6.4. Изкуства: В Европа каган Атилла започват да го рисуват още приживе, но дори и в наше време за него продължават да се носят, слагат и пеят песни, поеми и даже опери и филми. Друг прабългарски персонаж в изкуствата е българската принцеса Турандот от едноименната опера на Пучини [Добрев 2007а, 15-22]: *Однако гунны сыграли свою историческую роль, приняв участие в крушении огромной многоэтничной и разнородной Римской империи, результатом чего явилось создание новых государств. Произошедшее в I-II вв. объединение под властью Рима - Центра античной цивилизации Средиземноморья - народов и государств носило прогрессивный характер и способствовало их экономическому и культурному развитию. К моменту же нашествия гуннов в Восточную Европу Римская империя находилась на грани исчезновения. Экономический и социально-политический кризис, междоусобные войны, вторжения варварских племен - готов, франков, аллеманнов, квадов и др. раздирали на части некогда могущественную Империю. При императоре Валентиниане I (364-375 гг.) Римская империя разделилась на Западную, в которую вошли западные провинции, и Восточную с главным городом Константинополем. Правителем последней был назначен Валент. В такой ситуации появление на Дунае «варварских» полчищ из Северного Причерноморья, гонимых гуннами, не могло не отразиться пагубно на исторической обстановке Римской империи. Несомненно именно нашествие гуннов было тем толчком, который, как мы уже отмечали, всколыхнул весь варварский мир.*

Не случайно время завоеваний гуннами в Восточной Европе вошло в литературу как эпоха великого переселения народов. Гунны завоевали сарматов и аланов южнорусских степей, остготов Северного Причерноморья, вытеснили вестготов с их территории, дошли до Дуная. В результате огромные толпы бежавших на запад упомянутых выше племен переправились в римские провинции, усилив тем самым и без того уже достаточно варваризированное население империи. Новые восстания и военные походы потрясли Рим. Особенно активизировались готы. Они захватили южные области Галлии и северо-восток Испании, где и создали самостоятельное государство. Англы, а позднее и саксы захватили

Британь, вандалы перешли в Северную Африку и также создали свое государство со столицей в Карфагене; франки заняли ряд областей в Северной и Центральной Галлии; бургунды - земли в долине реки Родана (Рона). К середине V в. под властыа императора Западной Римской империи остались лишь Италия, да небольшая область в Восточных Альпах.

В прибавлении к твореним святого Амвросия - епископа Медиоланского, посвященном объяснению семи видений книги Апокалипсиса, говорится: «И десять рогов, которые ты видел суть десять царей, которые еще не получили царства. Десять рогов означают те царства, через которые разрушена Римская держава. Ибо часть Азии они отняли издавна сами собою, а затем Сарацины покорили всю; Вандалы присвоили себе Африку, Готы Испанию, Лангобарды Италию, Бургундионы Галлию, Франки Германию, Гунны Паннонию, а Аланы-же и Свевы опустошили много мест, которые подчинены были их власти» (СК, П, вып. 2, с. 354). Кроме того, что гунны сыграли не последнюю роль в гибели Римской империи, следует, также еще раз указать на то, что именно гунны показали путь тюркским народам на запад, они же явились распространителями культурных влияний восточного происхождения [Засецкая 1994, 160-161].

Българите с пълно право заслужават бъдещите поколения, разкривайки тяхното място, роля и значение в националната и световната история, техните приноси в съкровищницата на националната и световната цивилизация и култура, да пишат за тях: *The Huns were a Eurasian phenomenon. The Huns established empires and state level entities in virtually every region of the vast Eurasian continent. In Inner Asia, their original homeland, the Huns first established the vast and long-lived Xiongnu/Hun Empire that stretched from Kazakhstan in the west to Manchuria in the east. Elements of the northern group of Xiongnu Huns settled in the Altai region in the second and third centuries AD and from there they later in the fourth century emerged into Western Eurasia as conquerors. Wherever they arrived they brought with them a very heterogeneous Inner Eurasian culture that radically altered the culture and destinies of the host population. The Huns were politically sophisticated, highly well organized and in military terms superior to their western and eastern adversaries. They would introduce into Europe a new mode of government, a system of rule that would later be defined as 'feudalism' or proto-feudalism. The Huns, therefore, left an enduring legacy to the Modern World and radically changed the face of the Ancient World across the whole of Eurasia. The history of the Huns and Inner Asia is of critical importance for our understanding of world history. It is about time that the Huns and other Inner Asians are allotted their proper place in human history, as one of the great ancient peoples who changed the world. The emergence of the Huns also began the millennium of virtual Inner Asian monopoly of world power, with minor interludes, until the rise of Western European powers in early modern times.* ***The Huns are the immortal topic of human pioneering spirits!*** [Kim 2013, 313-317; ~*~2017, 1-262; ~*~2017a, 1-1168, вж. и срв. Баскаков 1969, 231-242; История Сибири 2014, 158-179; Кызласов 1986, 5-292; Кубарев 2009, 4-6; Сравнительно-историческая грамматика 2006, 9-817; Chen 2012, 92-98; Demirel 2017, 143-160; Golden 1992, 57-84; ~*~2011, 33-49; ~*~2016, 1-43; ~*~2020, 1-8; Karatay 2009, 49-72; Psarras 2003, 56-236; Tekin 1987, 11-14].

БЪЛГАРСКОТО ПЛЕМЕ ХУНК-ХУНГАР

В аспекта на кремацията като основно-главен способ за погребение, българското племе хунк-хунгар води своето начало от българската Таштъкска археологическа култура в Минусинската котловина между II в. пр.н.е. и V в.

Етнонимът *хунк-хунгар*

Етнонимът самоназвание **Huŋ* на основно-главното прабългарско племе възниква и се образува на основата на индоиранската по произход лекс. **kuŋ* „куница, рус. белка“, българската форма на която е засвидетелствана даже и в древнокитайските летописи (Фань).

Поради това, че през втората половина на III хил. пр.н.е. българите афанасиевци в Минусинската котловина се препитават главно като ловци и на това животинче, поради което според индоиранците андроновци те са придобили и носят като иманентно свои някои негови качества, то индоиранците започват да наричат съседите си българи *kuŋ,* т.е. куници. С преминаването и инфилтрирането впоследствие на неголяма група индоиранци в местните българи, индоиранската лекс. **kuŋ* „куница“ преминава и се видоизменя в българския език под формата на лекс. **huŋ* „куница“, със и чрез която самите българи започват да се наричат един друг и така на тази основа възниква, образува се и се развива етнонимът тяхно самоназвание **Huŋ*, мн.ч. *Huŋar* [хунгар]. Впоследствие, чрез формата си за множествено число *хунгар,* това наименование е в употреба по отношение не само на Атиловите българи, но даже и на българите, останали след него по тези земи. Именно на тази основа и от тук, в началото на X в. получават своето народностно наименование и шестте угрофински рода, които водени от рода на севернобългарския княз Арпад, с неимоверна мъка и по най-бързия начин пресичат Карпатите и се добират до западния бряг на Дунав, където основават угро-финската като цяло държава Унгария [Добрев 2019, 47-48; ~*~2005, 192-194, срв. Obrusanszky 2020, 300]: *Из диких птиц и зверей, не встречающихся в Срединном государстве, [в землях сяньби] водятся дикая лошадь, дикая овца[2], цзяодуаньню[3], из рогов которого делают луки, называемые в просторечии луками из рога цзяодуань. Имеются еще соболи, лисицы[4] и белки[5], мех которых мягок, поэтому в Поднебесной из него делают знаменитые шубы.*

***5** Белка **(хунь)** - это значение взято на основании объяснения Ли Цыминя 1[73, с. 735]* [Фань, 35,44].

Българското племе хунк-хунгар
в древнокитайските летописи и в Българистиката

Болгарското племе хунк-хунгар се появява откъм Алтай на Монголското плато през 2.205 г. пр.н.е. и така то излиза на историческата сцена най-малко преди 40 в. от сега. Това означава ни повече, ни по-малко, че именно по това време започва и историята на самите българи, за да достигне последния от поредицата свои велики апогеи на Балканите в края на VII в. Тогава и тук хан Аспарух основава империята, известна предимно под името Първо българско царство, ядрено-централният, основно-главният и доминантно-водещият етнос в която има за самоназвание етним *болгар* като родово наименование на племето хунк-хунгар, познато тук и по това време най-вече под тюркутската фонотактическа интерпретация, адаптация и констелация на името във вида *Onoghur* - оногури, което се получава от контаминацията на *on* „десет“ и *oghur* „огур“ т.е. „десет огури“.

С излизането на българите на историческата сцена, а и по-късно, в зависимост от епохата и диалекта си, китайците дават на болгарското племе хунк-хунгар, а и съответно го записват в летописите си под такива имена като *Hu 胡 γɔ/gá* „чужденец; варвар“, рус. „инородец; дальний народ“; *渾 hun < γuən/g'wən; kwan/g'wən = gun; kwən = kun; kwən = kun;*

xi̯wən = xun; kwən/kiwən/xi̯wən = xun; куньи 昆夷, хунь 混, кунь 昆, цюань 犬, гунь 绲; Xiongnu/Hsiung-nu 匈奴, Xiongnu xuawŋ nɔ = Ɦun-nu, Ɦon-nu, Xiongnu χi^{w}ong nuo, Сюйню Xunyu 獯粥, Сюнну Xiongnu 匈奴; Хуню Hunyu 荤粥 χi̯ən/χi̯uən-ti̯ok/tśi̯uk, Сюйню Xunyu 獯粥 χi̯wən/χi̯uən-ti̯ok/tśi̯uk or di̯ok/i̯uk; Сянюн Xianyun 猃狁 gli̯am/li̯am-zi̯wən/i̯uĕn; сяньюнь 獫狁, хуньюй 葷粥; Hun-chu ɦiuən tiuk; Hsien-yün ɦiäm-iüĕn; Hsün-yü ɦiuĕn-iuk; Hsiung-nu ɦiwong-nuo = Huntuk/Hunnu; Hsiung-nu hūn-dūk, guən-dō-, kwanh-dō-; Сюнну 匈奴/匈, свр. *xiōng*, дркит. *sŋoŋ*, клкит. *ŋoŋ/hoŋ*, сркит. *xöuŋ* „грудь“; *奴*, свр. *nú*, *дркит*., клкит. *nhā/nhō*, сркит. *no* „раб“; *Xiongnu xuawŋ nɔ = Ɦun-nu, Ɦon-nu; Чунвей Chunwei 淳維, Чунвей Chunwei 淳維 di̯wən/źi̯uĕn/ti̯wən/tśi̯uĕn-di̯wər/i̯wi; Гюйфан Guifan; Kuyan, Lan, Yui, Yuy, Syui, Sui, Suy, Sui, Hui, Suybu = Uigur, Suylyanti, Tsulin, Taychi, Uyti, Tsetszuy, Bayan Ulohon, Uloxeu, Ulohu, Ulug Hun, Great Huns, Улухонь, Улохэу, Улоху,* (Улуг Хун, Большие Хуны).

Среди народов, когда-либо живших на территории современного Китая была династии Ся 夏 *(Xia, pronounced Sha, summer/great)*. Она была основана легендарным Великим Юем 大禹 *(pronounced Yuy, no semantical meaning)*, по Китайским историкам, в 2,205 г. до н.э. и сохраняла свою власть до 1765 г. до н.э. На основе легенды еще существующей в его время, Сима Цянь *(Sima Qian)* записал, что Хунну *(Xiongnu)* были потомками Ся. Легенда такова.

Jie *(Цзэ в Русской транскрипции)* 桀 *(pronounced Chie, roost)*, последний правитель Ся вел ужасно неприличный образ жизни, из-за чего он был свергнут с престола и Тан *(Tang)* 汤 из племени Шан *(Shang)* 商 сверг его Дом. Шан основал новую династию и изгнал Цзе *(Jie)* на север в Мингтяо *(Mingtiao)*. После трех лет в изгнании Цзе *(Jie)* умер, и по обычаю его сын Чунвей *(Chunwei)* 淳 维 женился на женах своего отца, освободив их и весь клан от изгнания и уведя их далее на север, где они начали пасти. Таким образом он, сын последнего правителя Ся, стал родоначальником Сюнну *(Xiongnu)*. Как организованная сила Сюнну *(Xiongnu)* вернулись с севера в только третьем веке, усиленные и разросшиеся к тому времени, и начали нападать на Срединное Царство.

Чунвей: Chunwei 淳維 di̯wən/źi̯uĕn or ti̯wən/tśi̯uĕn-di̯wər/i̯wi.

Чжан Ен *(Zhang Yen)* пишет в Соинь *(Suoyin) (Руководство о Скрытых Значениях)*, комментарий 8-го века: “В эпоху Цинь *(Qin 221 BC-206 BC)* Chunwei бежали к северным границам”.

По данным Ле Янь *(Le Yan)*, Сюнну *(Xiongnu)*, упомянутые в Гуадипу *(Guadipu) (Родословные по Территориям*, давно утраченной книге цитируемой в вышеупомянутой *Соинь (Suoyin))* на самом деле говорит о Ся, так как пассаж в Гуадипу *(Guadipu)* гласит следующее: “Цзе *(Jie)*, (правитель) Дома Ся вел безнравственный образ жизни. Тан *(Tang)* изгнал его в Мингтяо *(Mingtiao)*, он умер спустя три года. Его сын Сюйню *(Xunyu)* 獯 粥 женился на его женах, и в поисках пастбищ они удалились далеко к северной пустыне, а затем в Срединном Царстве их упоминали как Сюнну *(Xiongnu)* 匈奴”.

Принимая во внимание стройность исторических данных в указанных источников, и на том основании, что в эпоху Инь *(Yin)* (1,401-1,122 гг. до н.э.) был северный диалект слова *Чунвей (Chunwei)* 淳維 соответствующий *Сюйню (Xunyu)* 獯 粥, можно сделать вывод, что две разновидности должны означать то же имя. По этой причине Ин Шао *(Ying Shao)* писал в *Фэнсудун (Fengsutung) (Значение Народных Традиций* в Ин Шао *(Ying Shao)*, 140-206 н.э.): “Имя *Сюйню (Xunyu)* 獯 粥 эпохи Инь *(Yin)* было преобразовано в Сюнну *(Xiongnu)* 匈奴”.

Фу Цянь *(Fu Qian, 2nd century AD commentator)* придерживался следующего мнения: “Во времена Яо *(Yao)* (2,356-2,255 гг. до н.э.) их имя было Ху*ню (Hunyu)* 荤 粥, в эпоху Чжоу *(Zhou)* (1,122-255 гг. до н.э.) оно было Сянюн *(Xianyun)* 猃 狁, под властью Цинь *(Qin)* (255-207 г. до н.э.) оно было Сюнну *(Xiongnu)*.” Как Вэй Чжао *(Wei Zhao, chief editor of the official Book of Wu, 204-273)* комментировал: “Во время Хань *(Han)* (206 г. до н.э.-220 г. н.э.) они были названы Сюнну *(Xiongnu)* 匈奴, и Ху*ню (Hunyu)* 荤 粥 просто другое название для тех

же людей, и аналогично, *Сюйню (Xunyu)* 獯粥 является еще одной транскрипцией для Чунвей *(Chunwei)* 淳 维, имени их предков.”

Сюйню (Xunyu) 獯 粥: χi̯wən/χi̯uən-tiok/tśi̯uk or di̯ok/i̯uk. Мы можем даже зайти дальше, склоняясь к предварительному мнению, что Чунвей *(Chunwei)* 淳 维, *Сюйню (Xunyu)* 獯 粥 и Хунну *(Xiongnu)* 匈奴 когда-то должны были быть одним и тем же именем в различных диалектах. Хуню *(Hunyu)* 荤 粥: χi̯ən/χi̯uən-tiok/tśi̯uk. Сянюн *(Xianyun)* 猃 狁: gli̯am/li̯am-zi̯wən/i̯uĕn.

А согласно данным Сима Цяня *(Sima Qian)*, Сюнну *(Xiongnu)* 匈奴 были упомянуты в качестве Шаньжун *(Shanrong)* 山戎 *(Wade-Giles Shanjung),* Xianyun 猃 狁 и Hunyu 荤 粥 в эпохах от Тан *(Tang)* до эпохи Юй *(Yu)* (2205-1766 г. до н.э.).

Кратко суммируя выше данные источники и комментарии, они утверждают, что некие племена или правящие кланы занимали территории южной части современной провинции Шаньси и западную часть современной провинции Хэнань еще несколько сотен или даже тысяч лет до нашей эры, и названия этих племен или кланов описывают тех же людей, т. е. Сюнну *(Xiongnu)*, или Азиатских Хуннов, как их называют сегодня. Есть несколько причин для разницы между именами. Во-первых, в соответствии с существующим обычаем правящих кланов и династий, имена претерпели значительные изменения в ходе последовательных эпох; во-вторых, слишком много было диалектов на очень обширной территории; в-третьих, до царствования первого императора Цинь *(Qin)* Ши Хуанди *(Shi Huangdi)* (221-206 гг. до н.э.) унификация письменности не была завершена, так что до этого времени каждое княжество имело свой собственный способ записи; и наконец, в однослоговой системе Китайского языка одно то же имя может быть записано различными символами.

Первый правитель Сюнну *(Xiongnu)* в анналах был *Туман (Touman) Данху (danhu)* 头 曼 单于, который начал править в 215 г. до н.э. Под *Данху (Danhu)* было 24 главных званий, или *да-чен (da chen)* 大臣, эти Принцы были разделены на две части, левую и правую, таким образом существовало по двое каждых Принцев. В Китайских хрониках их титулы не всегда упоминаются под теми же названиями. Сановники были ответственны за 10, 100, 1000 или 10,000 всадников в соответствии с их званиями, но все 24 королей названы благоговейным названием “тысяча-лошадных”.Эта организация служила политической системой в мирное время, и военной системой в военное время [Сисорна 2012, 3-5].

Първично-основната форма на етним *Hu* и близките до нея фонетични варианти са китайска фонотактическа интерпретация и адаптация на болг. *Huŋ,* докато етним *Xiōngnú* е пак китайската фонотактическа интерпретация и адаптация на българското мн.ч. *Huŋar,* видно особено добре от долуприведената реконструкция **Xoŋa(i),* където крайното -i е собствено китайската субституция на болг. *r*. Освен това, подобно на случаите с етним *сяньби-сабир* и *ухуань-авар,* не етносът получава името си от хидронимите, а точно обратното, реките се наименоват по името на етноса и безспорното свидетелство за това е хдним *Xiōnghé shǔi* 匈河水, където съставката *shǔ* има значението „река“, а зв. -i е българското притежателно окончание 3 л. ед.ч. в неговата допълнитено-вторична, синтактико-съединителна функция, т.е. Реката на Xiōngnú. Българският географски термин *су* „река“ е сравнително активен при образуването на хидроними и с негово участие възникват и се образуват такива имена на реки като *Ким суг, Duluoshui, Χαραsίου* със значението „μαύρον νερόν“/„black water“ от балг. **χara šiu, Кой-су* „баранья река“, *Аксу, Кара-су, Кызылсу, Тум сув, Киз-суви, Казансу, Варна-су и още много други* [Добрев 2019a, 120,138]: *Различные имена, под которыми северные и восточные соседи Китая умпоминаются в ранних периодах истории, являются вариантами транскрипции одного и того же имени гун или гунну. Таким образом можно найти,что гун-юе, упоминаемого как племя на северной границе, против которого император Хуан-ти воевал в 27-ом веке д.н.э. Имеются сведения,*

что этот народ также называли в раннем Китае как си-юнь. Более позднее имя было гиен-юн, предназначенный для названия народа, который затем в 3-ем веке д.н.э. получило имя гиен-ну. Корень гун или кун будет появляться людям с живым воображением в различных именах для древних предшественников народа короля Аттиллы, занимющих тогда территории на северных и западных границах Китая. Причина, по которой китайцы сравнивают эти северные племена с «собаками»(кюань или кюунь) может быть объяснена игрой слов. Еще в 689 году д.н.э. в «Весенних и Осенних Трудах» Конфуция под именем Чун-цю мы можем читать, что «варварские собаки», по-китайски, куань-юунь, потерпели поражение. Одно из этих племен, которому в 1138 г д.н.э. Вунь-ван нанес поражение, носило имя куань, кун или гун и по сведениям китайских историков располагался южнее Ордоса. Менсиус (372-289 д.н.э), последователь Конфуция (благодарит Вунь-ваня за мудрость, с которой он «служил» кун варварам. «Это требует действительно превосходно целомудренного принца», сказал он, «быть в состоянии с великой страной служить малой стране, как например, король Вонь служил кун варварам. И также требуется мудрый принц, способный служить с малой страной большой стране, как король Тай (дед Вонь-ваня, 1327 год д.н.э.) слуверoятножил гюн-юу.» Два этнических имена, по всей вероятности, оба относятся к гуннам. По мнению Ф. Хиртца, восхождение Ву-вана обязано иностранной армии, состоящей кун варваров или гуннами, которые в 1138 г д.н.э. были побеждены его отцом Вонь-ван [Паркер 2015, 9].

That "Xiōngnú" 匈奴 was in some sense a self-designation of the Xiōngnú appears from letters sent by the court of the Darqa (i.e. Xiōngnú emperor) to the emperor of China. Such letters were written in Chinese, but preserved a good deal of the original Xiōngnú phrasing (enough to be considered highly disrespectful to the Chinese court). Thus in official communications between him and the Han emperor, the Xiōngnú Darqa called himself, and was called by the Han ruler in return, the Xiōngnú dà chányú 匈奴大單于. The Xiōngnú founder Mòdùn 冒頓 in a letter describing his conquests to Han Wendi writes of the conquered people that "they all already become Xiōngnú" 皆已爲匈奴. Finally the mother of the recently deceased Darqa Hūhányé 呼韓邪 in describing the disorder of the Xiōngnú realm wrote: "For more than ten years the Xiōngnú have suffered disorders, linked up like hairs on a head."

At the same time, the term Hú 胡 is also attested as a self-designation of the Xiōngnú in the same sorts of letters. The Darqa Húlùgū 狐鹿姑 wrote to Han Wudi: "In the south are the Great Han, in the north are the Powerful Hú; the Hú are the proud children of Heaven".

*I believe that the name appealed to the Xiōngnú precisely because a coincidental similarity with their own name, likewise derived from a river, enhanced their claim to the Ordos region. While Huanghe does not sound like Xiōngnú in modern Mandarin, the reconstructed Old Chinese *Gwâŋ-gâi or Later Han *ɣuaŋ-gai or Old Northwest Chinese *ɣuaŋ-ɣa is fairly close to how I have reconstructed the original Xiōngnú name, *Xoŋa(i).*

*Even before the Mongol empire, the name is still attested. In the Tang, a post-road itinerary from Piti Spring 鷿鵜泉 (in the area of the modern Urad banners of Inner Mongolia) to the Uyghur yamen in central Mongolia ran along the river which it names Húnyì 渾義. Given the Middle Chinese pronunciation of these characters as Hon-ngi, this allows the recovery of the Tang form of the river name with an initial h-, as is found in many other Tang transcriptions of Turkic name, thus Hoŋï. And with this form, we are clearly approaching the *Xoŋai which I tentatively reconstructed for the original spelling of Xiōngnú from the Chinese Xiōngnú and Hūní 忽倪, Sanskrit Hūṇa, and Greek Khōnai. The convergence of the name Xiōngnú with that of my reconstructed *Xoŋai is amplified by an interesting early variant in the name of the Xiōngnú River. In references in the Shiji dating to the campaigns of Zhao Ponu, the first Han general to reach the river, its name is given not as Xiōngnú hé 匈奴河, but rather as Xiōnghé shǔi 匈河水, with Xiōnghé being the transcription of the name (despite containing the word "river" hé 河 in itself) and shǔi*

*水 “water; river” being the hydronymic classifier. Xiōnghé 匈河 in the reconstructed older pronunciations is extremely close to my reconstructed *Xoŋai: Old Chinese *hoŋ-gai or Later Han *huoŋ-gai or Old Northwest Chinese *huoŋ-ɣa. The name appears in the Shiji material related to Zhao Ponu’s campaigns as the earliest reference to the “outer” Xiōngnú River, in Mongolia. In the later Hanshu of Ban Gu, the river’s usual Chinese name had switched from Xiōnghéshǔi to Xiōngnú hé, evidently to make the river’s connection with the Xiōngnú people more explicit.*

*The result of this investigation is that *Xoŋai, the original form of Xiōngnú, far from being an early ethnonym, is actually the name of a river in southern Mongolia, the modern Ongi, which the Xiōngnú empire founder adopted as his dynasty’s name* [Atwood 2012, 38-47].

Към началото на Новата ера вече в „световната“ държава Китай е съсредоточена 1/5 част от 250-милионното човечество на Земята, т.е те не са 16 млн. (Л. Гумилев), а около 50 млн.(!!!). Съотнесени обаче с числеността на китайците, българите дори и да са петорно повече от 400 хил. (Л. Гумилев), т.е. към 2 млн., все пак и въпреки всичко те са само една шепа народ. Независимо от това обаче българите успяват близо хилядолетие и върху една огромно-необятна територия буквално и постоянно да държат на колене или най-малкото нащрек и в респект не само най-древната, но и най-могъщата и високоцивилизована за времето си китайска империя. Има обаче и времена, когато Китай е подвластен на българите (А. Малявкин). Българите не само принуждават китайците да издигнат пред тях Великата китайска стена, но и да им плащат ежегоден данък в натура, както и да им изпращат по една принцеса за жена на шаньюя, принцовете или хановете на племенните обединения. Наред с всичко това, българите хунну специално успяват да създадат и собствена държава, която просъществува сравнително дълъг период от време (Ö. İzgi).

Първата работа на новите китайски императори е или да декларират своята лоялност към северозападните си съседи, или пък понякога даже и да получат тяхната санкция за възкачването си на престола. От друга страна българите са прочути както с необикновените си бойни коне, водещи потеклото си от “небесните селения“, така също и с това, че дават на Поднебесната множество пълководци, сановници, императори, пък даже и цели династии, както и редица други приноси в областта на китайската материална и духовна култура, включително и във военното дело (İ. Kafesoğlu) и по специално при кавалерията, която китайците заимстват от българите още през IV в. пр.н.е. и то заедно с тяхното облекло като най-подходящо за езда и стрелба с лък (T. Barfield). Ето защо дори без всякакво преувеличение може да се каже, че централноазиатските българи са мощен фактор за изграждането, възхода и развитието на китайската народност, държава и култура. Или

казано възможно най-кратко късноантичната история на Китай е история на противопоставянето и борбите на Китай с централноазиатските българи: *Достаточно сказать, что с 1400 года д.н.э. по 200 г н.э. имеются лаконичные записи о войнах китайцев с кочевыми, в которых даны приблизительные их даты в каждом случае, так что все же их можно воспринимать как историю; тем не менее следует напомнить, что китайская история, датированная ежегодно, начинается лишь с 828 года д.н.э. Северные части провинций, известных ныне как Шень-си, Шань-си и Чи-ли, были тогда владениями кочевых. В течение многих столетий, которые известны как «период конфликтующего государства», власть кочевых господствовала на равне китайской. Как император Китая, так и его неугомонные вассальные короли, в различные времена устраивали брачные союзы с кочевыми государствами и по меньшей мере один китайский король добровольно принял на себя татарскиеобычай и образ жизни. Имеется другой упомянутый случай, обладающий тенденцией показать, что пограничные государства Китая были глубоко пропитаны традициями татар. Один из вассальных принцев имел кубок, сделанный из черепа сатрапа-соперника, в противоположность к конфуцианской идее правильности, однако в полном соответствии с обычаями гиен-ну и скифов* [Паркер 2015, 11-12].

The nomads of Mongolia underwent a similar transformation, although they did not enter the Chinese historical record until much later. Sun Tzu's classic Art of War (dating from the middle of the fourth century B.C.) made not a single mention of cavalry, yet within a few decades of its completion, tribes of horseriding nomads known as Hu were raiding along China's whole northern frontier. In response, the border Chinese states themselves quickly adopted cavalry troops into their own armies: King Wu-ling of Chao (325-299) changed the customs of his people, ordering them to adopt the barbarian dress and practice riding and shooting, and led them north in a successful attack on the forest barbarians and the Lou-fan [Barfield 2011, 134; Таскин 1968, 18].

Българите по време на династията Хан (206 пр.н.е.-220) са известни сред китайците също така и като Forest Hu, т.е. “горски варвари”, от които “варвари” обаче самият китайски император King Wuling заимства и започва да облича мъжките гащи за езда и същевременно изгражда определен участък от Великата Китайска Стена, докато emperor Wudi (r. 140-86 B.C.) във войните си със сюнну, вземайки пример от тях, заменя бойната колесница с кавалерия [Wright 2005, 16]: *В то время как кочевые иранского рода - скифы и сарматы - занимали западную часть степной зоны, в южной России и вне сомнения, также и в Тургае и западной Сибири, восточная часть была под властью тюрко-монгольских людей. Из них доминирующим народом в древности был известный китайцам под названием гсиен-ну, сходным с названием гунны (Hunni) и Huna, под которыми римляне и индейцы обозначали этих же варваров.39 По-видимому, эти гсиен-ну (название не появляется ясным образом в китайских записях до династии Чин в третьем веке д.н.э.) назывались Hsien-yün китайцами восьмого и девятого веков. Еще ранее они могли быть известными как Hsiun-yü или, более неопределенно, Hu. Ху, известные китайцам на заре истории, были теми, которые жили на границах Китая тех дней в Ордосе, в северном Шаньси и северном Хопей. Масперо полагает, что «Жун Севера», Пей-жун, обитавшие к северо-западу от сегодняшнего Пекина, был народ племени Ху. Другие кланы были покорены китайцами королевства Чао в четвертом веке д.н.э. Король Ву-лин из Чао (прибл. 325-298) даже захватил у них северный край сегодняшнего Ордоса (прибл. 300 д.н.э.). Чтобы обеспечить действенную защиту от нападения этих кочевых китайские королевства Чин (Шеньси) и Чао (Шаньси) превратили свои громоздкие вооруженные силы на колесах в кавалерию. Это было военное переобразование, которое сопровождалось с полным изменением китайской одежды, халат архаических времен был заменен кавалерийскими штанами, скопированными у кочевых, от которых китайские воины переняли также сливообразную шапку, «три хвоста» и ременвые пряжки, которые должны были играть большую роль в искусстве, известном как «Воюющие Государства». 40 Оно также служило цели защиты против*

гсиен-ну так, чтобы китайцы Чао и соседние государства начали строить вдоль своих северных границ элементарные фортификации, позднее унифицированные и завершенные Чин Ши Хуан-ти, стали Великой Стеной [Гроссе 2008, 42-43].

The relationship between China and the nomads appears to have been of secondary importance to Chinese history until it exploded into one of its most critical issues, during the Qin-Han period. The emergence of the Xiongnu empire, in 209 BC, struck the newly born Chinese empire with unprecedented strength, forcing upon it the realization that the north had become a major antagonist, politically, militarily, and culturally. Because of this, scholars have had great difficulties explaining the origin of the Xiongnu and related nomadic cultures in northern China.

The interface between China and the Northern Zone was a dynamic factor that featured prominently in their respective histories. From the Central Plain the geographical configuration and natural topography of the north could be modified by building roads and fortifications, by subjugating native peoples, and by establishing settlements. On the other side, northern peoples formed independent political entities that entered Chinese history in their own right as military opponents, political allies, and trading partners, stimulating innovations and cultural exchanges. However, written sources for this historical phenomenon are hazy at best. As northern peoples emerge from prehistorical obscurity, their history can be tentatively reconstructed only through succinct mentions of battles and alliances that supply more questions than answers. Recently, archaeological work has provided a referential framework that allows us to trace the cultural progress of the Northern Zone from the Shang through the Warring States (475-221 BC) periods. Though the temptation to cloak archaeological finds in historical garb should be avoided, and though the asymmetry between textual and material records leaves room for wide differences of interpretations, the contours of this broad phenomenon have become less blurred.

***Western Zhou to Early Spring and Autumn (ca. 1,000-650 BC)** During the Western Zhou, the appearance of a northeastern cultural complex characterized by advanced metallurgical techniques marked an expansion of the Northern Zone, in particular toward the east (Heilongjiang, Jilin, Liaoning). The Western Zhou court carried out intense political and military activities in the north, east, and west against peoples whose archaeological identification is still debated. Among the multitude of alien peoples, at times friendly and more often hostile, the funerary inventories are consistent with the emergence of aristocratic warrior elites and a broad productive basis, whose main force was represented by increasingly more specialized pastoralists.*

***Mid-Spring and Autumn to Early Warring States (ca. 650-350 BC)** A third phase of the history of the northern frontier can be dated from the middle or late seventh century to the mid-fourth century. This period witnessed the appearance of fully developed steppe pastoral nomads who may be regarded as the cultural ancestors of the Xiongnu (Huns) and can be termed "early nomadic". Early nomadic cultures spread in the Eurasian steppe beginning from the eighth century BC and lasted through the third century.*

***Late Warring States to Qin (ca. 350-209 BC)** The fourth period starts in the late Warring States (475-221 BC) and leads to the foundation of the Xiongnu (Hunnic) state in 209 BC. In 307 BC King Wuling of Zhao 赵武灵王, influenced by the nomads, introduced cavalry into his army. The famous debate that accompanied this event provides the first historical information on pastoral nomads – known as Hu 胡 - along the northern borders of China. The reduction of the number of the contending states in China to a few strong ones, and the northward expansion of Qin, Zhao, and Yan 燕, resulted in the assimilation of several peoples, such as the Rong (Jung) and the Di, within the orbit of the Zhongyuan. This eliminated the protective screen that those people had supplied between China and the unambiguously nomadic, warlike groups further north, who suddenly appear in the Chinese sources beginning at this time.*

It is in this phase that China started to develop a knowledge of Inner Asia and a deeper understanding of the surrounding cultures. Even though, during the last phase of the Warring States (475-221 BC), Hu nomads and Xiongnu (Hunnic) played a relatively minor role in the

history of the Central States, nevertheless their presence and activity on the Chinese northern border cannot be denied. The frontier reached its historical definition with the creation of the Great Walls, which separated the northern states of Qin, Zhao, and Yan from the nomads. Wall building was not limited to the northern regions, but the northern walls and fortresses remained and were strengthened after Qin's unification of the realm, whereas fortifications between (central) states disappeared.

The other important Xiongnu (Hunnic) site is that of Maoqinggou,[140] which presents a four-phase chronological evolution. The first phase, dated to the late Spring and Autumn period (I.e. ca 650-550BC), contains pottery and bronze items. The treatment of the body, shape of the burial, and animal sacrifice have clear parallels at the previously discussed Guoxianyaozi site. Other similarities are seen in the absence of iron and the presence of a large number of bronze ornamental plates. But there are several discordant elements, such as the presence, in Maoqinggou, of a bronze dagger with double-bird-head pommel, of a bronze bit, and of belthooks, all of which are missing in Guoxianyaozi. It is possible that the early people of Maoqinggou belonged to the same cultural milieu as those of Guoxianyaozi but were starting to develop in the direction of a more specialized pastoral nomadism.

The later period of Maoqinggou, inclusive of early, middle, and late Warring States (475-221 BC) - phases II, III, and IV, respectively - shows a great difference with respect to phase I, such that archaeologists have attributed the first period to the Di and the subsequent ones to the Loufan 樓煩, a people who were certainly horse-riding steppe nomads and culturally related to the Xiongnu (Huns). In these later burials a large number of iron objects, including daggers, pickaxes, one knife, ornamental plates, and belthooks, have been found (Fig. 13.3). The typical jar with a small mouth, round belly, and round bottom of the early period is replaced with a similar example with a flat bottom. In the upper layer a knife-coin has been found, which again indicates the existence of trade with China. The appearance of iron is incremental, used not only for weapons and tools but also for ornamental plates. This site is thought to have been abandoned at the beginning of the third century as a result of occupation by Zhao.

The sites thus far attributed to the Xiongnu (Huns) are mostly concentrated in the Ordos region. They are also the richest sites in the Northern Zone. Other sites, similar in style, funerary inventory, and material culture, have also been excavated in the northeast and northwest, particularly in Ningxia. A common characteristic is the variety of burial styles on the same site, which may indicate increasing social differentiation or, alternatively, the cohabitation of different groups merging into a more composite society, as a result of forced displacement, migrations, or simply an enlargement of the range of action of human communities because of widespread adoption of a horse-based nomadic economy (Since Huns were a multi-tribal confederation, variations should be expected. The Türkic twin organization of the dynastic line, consisting of a male Luyanti and female Kiyan and later Sui/Hui/Ui-gur lines, repeated over and over again for each constituent tribe, should bring new blood and new traditions with every addition or change of the marital partner, and the rules of exogamy are conducive to different-ethnicity partners. Once the effort is undertaken, this twin breakdown is not difficult to detect archeologically, since the males and females come from different and distinct genetic lines). Precious metals predominate in the aristocratic burials of this period, thus revealing the presence of a social elite no longer purely military in nature (Like with the Scythian burials that precede by more then half a millennia, the interpretation of purely military in nature elite is misleading, and caused by the specifics of the accessed burials). Fewer weapons were buried, and the use of iron became more common. But these changes, as profound as they are, do not appear to be intrusive. The consensus today is that the nomadic cultures of the Northern Zone in the late Warring States (475-221 BC) were directly linked to earlier inhabitants such as those of the lower strata of Taohongbala and Maoqinggou. There is no doubt, however, that the culture represented by these earlier sites expanded tremendously and, in certain areas such as the northeast, replaced earlier cultures such as Upper

Xiajiadian (That's what Sima Qian and others said to begin with: that the tribal names in the annalistic sources Guifang [鬼方], Xunyu [荀彧], Xianyu [鮮虞], Xianyun [獫狁], Jung [戎/族], Di [狄], and Hu [胡] designated one and the same people, who later entered history under the name Xiongnu [匈奴]).

The Ordos region was the central area of the flourishing of nomadic culture in the fourth and third centuries BC. The sites are of two types: those used before the Warring States (475-221 BC), which show a degree of continuity with the earlier periods, and those that can be dated only to this later period. The sites of Taohongbala and Maoqinggou are representative of the first group, whereas Yulongtai, Xigoupan, Aluchaideng, and others belong to the second (Map 13.55).

Among these the most important are a gold headdress set, or crown, composed of 4 pieces (a skullcap and three headbands); 4 rectangular ornamental gold plates illustrating a tiger assaulting a bull or cow; 12 ornamental plaques with designs of tigers and birds inlaid with precious stones; 55 Animal Style ornamental plates with representations of tigers, birds, sheep, hedgehogs, and 2 tiger heads; and 45 rectangular gold buckles. In addition, ornaments in the shape of buttons, small tubular objects, and necklaces were also found. Because of its richness, this site is regarded as a royal burial of a chieftain of the Lin Hu (Forest Hu, or Forest Moustachio, or Forest Langobards, in Chinese style rendering) people, who presumably inhabited this region in the late Warring States (475-221 BC).

A similar but richer tomb was investigated in 1984 in the Ordos region at Shihuigou 石灰溝 (Yijinhuoluo 伊金霍洛 Banner, Inner Mongolia),[188] in which there was an abundance of silver objects: ornamental plaques, buttons, and various other animal-shaped decorations. A new type of Animal Style motif is represented by the combat between two tigers. The inlay technique was advanced, as we find an iron-set gilded bronze ornament in the shape of a turtle, and gold- and silver-inlaid iron artifacts. Generally the style and motifs belong to the repertory of the mature Warring State (475-221 BC) Ordos art. However, iron-set gilded bronze and gold- and silver-inlaid iron objects are rare and betray a different origin. It is possible that the technique came

from China, while the artifacts were made locally, but the very rarity of these finds strongly suggests that they were imported, which would confirm the development of steady commercial relations between the Central Plain and the adjacent northern steppe areas.

The earliest textual evidence of direct contact between the Xiongnu (Huns) and China is found in the year 318 BC,[192] when the Xiongnu (Huns) are said to have been part of a joint force with Hann 韓, Zhao, Wei 魏, Yan 燕, and Qi 齊 that attacked Qin. Further and more detailed evidence of a direct connection between the Hu nomads and Chinese states can be found in the famous debate held in 307 BC at the court of King Wuling of Zhao趙武靈/赵武灵 (r. 325-299 BC). In the course of this debate the monarch supported the adoption of mounted cavalry and archery against the myopic conservatism of his advisors.[193] This change in military thinking was not due exclusively to the need to repel nomadic assailants - though this may have been a consideration - but mostly to the king's eagerness to gain an advantage against other Chinese states by employing new military tactics and technology.

The king's main goal was to turn part of his Chinese troops into mounted warriors, to be deployed on the borders with both Chinese (Hann, Qin, and Yan) and northern nomadic states (Hu and Loufan).[194] Since the greatest threat to the existence of Zhao came from other Chinese states, primarily Qin, it is questionable whether many of his new military units were used to contain the various nomads.

During the late Warring States period (450-350 BC), Yan, Zhao, and Qin expanded their territory mostly at the expense of the northern peoples, who were in a position of military inferiority. Under (the Qin) King Zhao 秦昭 (r. 306-251 BC), Qin expanded into the territory of the Yiqu Rong (Yi River's Jung) 義渠戎, possibly the remnant of semipastoral tribes, acquiring the later commanderies of Longxi 陇西/隴西, Beidi 北地, and Shang 上, and building "long walls" as a protection against the Hu. During the reign of (the Zhao) King Wuling (趙武靈, r. 325-299 BC), Zhao defeated the Lin Hu and Loufan 樓煩 to the north and also built a wall from Dai 代, at the foot of the Yinshan Mountains, to Gaoque 高闕, thereby establishing the commanderies of Yunzhong 雲中, Yanmen 雁門, and Dai 代. To the east, the state of Yan entertained diplomatic relations with the Hu through General Qin Kai 秦开, then attacked them by surprise, defeating the Dong Hu and pushing them back "a thousand li". Yan also built a wall that went from Zaoyang 枣阳/棗陽 to Xiangping 襄平 to protect itself against the Hu and created the commanderies of Shanggu 上谷, Yuyang 魚陽, Youbeiping 右北平, Liaoxi 遼西, and Liaodong 遼東. At this point Qin, Zhao, and Yan, three of the seven states of "the people who wore caps and girdles", bordered on the Xiongnu (Huns).[195]

The militarization of the frontier was due to the robust territorial expansion of the three northern Chinese states, all determined to protect their newly acquired lands. The state of Yan expanded mainly in the northeast and occupied both the maritime region north of the Liaodong Gulf and the Liaodong Peninsula, including, to the west, a large portion of what is today Hebei province. After conquering Zhongshan in 295 BC, Zhao continued its drive to the north and built a series of fortifications along the northern bank of the great bend of the Yellow River, where it encircles the Ordos steppe in a great loop, thus creating a Chinese enclave deep into nomad territory. The state of Qin also expanded into the Ordos, in the Hetao 河套("bend") region. Its line of fortifications ran from the Shang commandery in eastern Hetao to Longxi commandery in southern Gansu, along a northeast to southwest line. Longxi was the westernmost point of China's northern frontier.

In the course of the third century, Zhao continued to engage in a war of attrition with the Xiongnu (Huns). Entrusted by the state of Zhao with the defense of the northern border in the commanderies of Dai and Yanmen, General Mu 李牧 assumed a defensive posture; he was criticized for his passivity, even though the frontier was not penetrated by Xiongnu (Huns') attacks. Under pressure of criticism and intimations of cowardice, Li Mu led an army of 1,300 war chariots,

13,000 cavalry, 50,000 select infantry, and 100,000 expert archers against the Xiongnu (Huns). He succeeded in drawing them into a trap, crushing them. This feat vindicated his honor and was followed by victories over the Dong Hu and the Lin Hu (Although we do not have demographic data, from later records we can presume that the whole Hunnic tribe attacked by Li Mu was an order of magnitude smaller then the army that assailed them, likely about 50,000 souls on the outside, and accordingly about 10,000 cavalry, assembled from 5 to 10 Hunnic tribes. The Chinese account does not list the cargo train with provisions, and an army of slaves to enable chariots and cargo train to cross the terrain. The cavalry must have been of the Huns captured in previous assaults).[196]

Several factors possibly contributed to this shift toward aggressive military policies. Soldiers stationed on the frontier pressed their commanders into active engagements in order to profit from the spoils of war. Court politics should also have an effect on frontier defense. The pattern of military relations between nomads and Chinese in this period should therefore not be seen as a unilateral series of nomadic raids against Chinese soldiers and settlers, but rather as a war of attrition carried out between displaced nomads and a body of occupation troops who would often take the initiative and launch raids into nomadic territory.

The Rise of the Xiongnu (Huns) *In 215 BC, the First Emperor of Qin ordered a campaign against the Hu (Xiongnu (Huns)) in the Ordos region. This was not prompted by any real threat or any preexisting situation of belligerence. The alleged reason for the expedition was a preemptive strike to prevent the fulfillment of a prophecy according to which "Hu" was going to bring about the downfall of the dynasty.* [202] *In fact, the First Emperor was pursuing a policy of territorial expansion, as land was needed both to demobilize and resettle the great number of men who had been serving in the Qin army, as well as defeated enemy troops, and to resettle the dispossessed families of war refugees. The operation was undertaken on a massive scale. General Meng Tian was sent forth with an army numbering as many as 300,000 troops, according to some records, or 100,000 according to others. His task was to invade and seize the whole Hetao region, thus making the northern bend of the Yellow river into the new northern frontier of the Qin empire. Forty-four fortified counties were built along the river and settled with convicts sentenced to guard the borders. Moreover, a road was built between Jiuyuan 九原 (near present-day Baotou, Inner Mongolia) and Yunyang 雲陽 in order to link the border with the metropolitan area.*

Border defenses were erected throughout the north from Lintao, in the western part of Gansu, to Liaodong.[203] *Beyond the Yellow River, Meng Tian extended Qin control over the Yang 陽 Mountains in Inner Mongolia.*[204] *The leader of the Xiongnu (Huns), Touman 頭曼, fled north. In 211 BC, Qin transferred 30,000 families of colonists to Beihe 北河 and Yuzhong 渝中, north of the Yellow River in what is today Inner Mongolia.*

It is within this context of political and military emergency, compounded with the economic crisis derived from the loss of pasturelands, that the unification of the Xiongnu (Huns) took place. The formation of a tribal confederation under a single charismatic leader was accomplished in various phases. The first phase saw the emergence of a new leader. This was Maodun, son of Touman, who claimed the title of shanyu in 209 BC. His rise took place initially as the result of an (legendary and incredible) act of patricide and seizure of power, accomplished after having created an efficient, blindly loyal, militarily disciplined corps of personal bodyguards. The account of the killing of Touman by his son suggests a struggle between an old aristocracy, evidently unable to meet the challenge presented by the Chinese invasion, and the junior leaders, who joined together irrespective of established hierarchies. Values consisting primarily of military prowess, obedience to the leader, and personal ambition were embraced by the new leadership. The first task the young leader faced was the challenge posed by other nomadic confederations, the Dong Hu and the Yuezhi.

As a loose confederation of tribes, the Xiongnu (Huns) had existed at least a century before the unification of China. The rise of Maodun, therefore, does not bring about the creation of a new

historical subject, but rather points to its political reorganization in order to meet a military challenge. Meng Tian's seizure of the Ordos and displacement of the Xiongnu (Huns) must have caused widespread relocation and migration, upsetting the established territorial makeup and balance of power among the peoples of the Northern Zone. This crisis produced a violent change of leadership, which allowed the Xiongnu (Huns) not only to overcome the crisis, but also to defeat their enemies and consolidate their position over the steppe region in Inner Mongolia and eastern Manchuria. In 210 BC, the death of the First Emperor and the forced suicide of General Meng Tian paralyzed the Qin politically and militarily and threw China into renewed civil war, preventing Chinese armies from taking effective action against the Xiongnu (Huns). Soon the defense line established by Qin was overtaken by the nomads, determined to reconquer their lost territories. The subsequent growth of the Xiongnu (Hun) state into an empire marked the beginning of a new stage in the history of the northern frontier, which had now been defined for many centuries to come [Di Cosmo 2017, 6-94].

The Xiongnu according to the Chinese historian Sima Qian, mentioned above, originated in the Ordos region in what is now Inner Mongolia. 32 After making the usual spurious claim that the Xiongnu like other foreign peoples around China were descended from a Chinese cultural hero in the mythical past, Sima Qian in the opening section of the Xiongnu liezhuan (the chapter on the Xiongnu in the Shiji) lists the names by which the Xiongnu were known to the Chinese before the unification of China in the third century BC. Before the third century BC the Xiongnu Huns were called Chunwei, Shanrong, Xianyun and Xunyu (the last ethnonym probably pronounced Hün-yü), he tells us. Scholars had earlier identified the names Chunwei and Xunyu with the later name Hun with good reason and their excellent conjectures seem increasingly more likely to be correct given the new evidence on the identification of the name Xiongnu with Hun outlined above.

Sima Qian equates the later Xiongnu of his time (first century BC with these earlier enemies of China, who are collectively called the Rongdi (western and northern 'barbarians'). A group called the Quanrong (literally 'dog martial people') in particular, who Sima Qian seems to identify with the early Xiongnu, are said to have been responsible for the capture of the Chinese Western Zhou (ca. 1046-771 BC, the then ruling dynasty of the Zhongyuan (the central plains that later became the core of the Chinese Empire)) capital of Haojing around 770 BC. This catastrophe forced the Chinese to abandon their western territories and flee east.

The forebears of the Xiongnu Huns, according to Sima Qian, continued to menace China for centuries until the Chinese eventually got the better of them. The Xiongnu Huns were expelled from their homeland in the Ordos region (modern Inner Mongolia in northern China) by the First Emperor of China, Qin Shi Huangdi, the infamously cruel tyrant who unified China in 221 BC. Qin Shi Huangdi erected the famous Great Wall in order to ward off Hu (nomadic barbarian) invaders from the north and to secure his own territories. Tens of thousands of labourers are said to have perished in order to build the wall. However, the glory of Qin (the state-name from which the modern name China is thought to derive) turned out to be short-lived. The dynasty collapsed in the midst of chaotic rebellion and China descended into a period of anarchy [Kim 2016, 49-50].

Tombs of the kings of the Western Han dynasty (202 B.c.e.-9 c.e.) often contain burial items that are related to the material culture of the Eastern Eurasian Steppe. These artifacts are usually interpreted in a general sense, for instance as a sign for the fascination of the Han elite with the exotic. A closer analysis of relevant finds, however, shows different strategies of dealing with foreign influences. While the exchange with the empire's northern neighbors is evidenced through goods for which identical excavated parallels from the steppe exist, the royal tombs of the Han also contained items that resemble and reference steppe motifs and objects but were clearly produced locally and for local consumers. Especially the latter type of artifacts can thus not simply be interpreted as the passive byproduct of exchange relations. Instead, we have to acknowledge that design, production, and usage of these objects were based on conscious decisions. Based on the insight that objects always have a social function, this article argues that the Han elite not only

appropriated steppe influences and motifs but also strategically (re)produced and integrated them into their world in order to redefine, enhance, and strengthen their position within their social framework.

Other finds show clear connections to the material culture of the mobile-pastoralist groups of the Eastern Eurasian Steppe. Dating to a period when the Chinese empire had entered a phase of frequent exchange in different forms with the steppe confederation called Xiongnu 匈奴 in Chinese sources, the presence of these goods comes as no surprise. In fact, Liu Fei's grave is only one of a number of royal graves whose burial items display steppe influences. These present themselves in different ways; on the one hand, the exchange with the empire's northern neighbors is evidenced through the display of goods for which identical excavated parallels from the steppe exist. With their decoration comprising depictions of real animals and composite creatures-sometimes shown individually, but also standing in groups or even fighting each other-these are visually salient. The royal tombs also contained objects that resemble and reference steppe motifs and items but were clearly produced locally and for local consumers. The latter type of artifacts can thus not simply be interpreted as the passive byproduct of exchange relations between the Han and the northern mobile-pastoralist groups. Instead, we have to acknowledge that design, production, and usage of these objects were based on conscious decisions.

Based on these insights, I propose that the steppe and steppe-style objects in the tombs of the Western Han dynasty kings and their consorts are more than just a sign for the general fascination of the Han elite with the exotic or their eagerness to be recognized as equal to their mounted neighbors (Rawson 2012). Instead we should see the artifacts in relation to the interaction between the Han empire and their northern neighbors but also the specific situation of the kings, which influenced the social and individual needs of this group.

Signs of intercultural contact between the population of the Central Plains and the mobile-pastoralist groups living to the north of it are by no means a novelty at the time of the Han dynasty. On the contrary, they are already visible in the material record of Zhou dynasty sites (Rawson 2013) as well as through inscriptions on contemporaneous bronze vessels (Shaughnessy 1983-1985). During the Warring States period and in the course of the expansion efforts of the states of Zhao 趙, Qin 秦, and Yan 燕, the exchange relations with the steppe became more direct. From 215 to 211 b.c.e. the campaigns of the Qin army under the leadership of General Meng Tian 蒙恬 curbed the living space of various mobile-pastoralist groups, thereby contributing to the emergence of the steppe confederation of the Xiongnu under the leadership of Chanyu 單于 Maodun 冒頓 (r. 209-174 b.c.e.) in 209 b.c.e. (Di Cosmo 1999: 14). 10

Written information about the Xiongnu mainly comes from Chinese sources such as Sima Qian's 司馬遷 Shi ji 史記 (SJ 110) and Ban Gu's 班固 Han shu 漢書 (HS 94), which both devote a whole chapter to describing the Northerners and interaction with them. 11 According to these records, the Xiongnu used the upheavals following the death of the First Emperor in 210 B.c.e., which left a power vacuum at the northern fringes of the empire, to reconquer the territory they had previously lost. 12 In 201 B.c.e., Han and Xiongnu armies met in the battle at Pingcheng 平成 in Taiyuan 太原 commandery (near modern-day Datong in Shanxiprovince), which proved disastrous for the Han. The armies of emperor Gaozu were besieged for several days, and as a result of their obvious victory, the Xiongnu demanded tributary payments. Shortly afterwards, these events led to the first heqin 和親 treaty, involving the marriage of a Han princess to the leader of the Xiongnu as well as annual payments in the form of goods such as silk, grain, and foodstuffs to the northern nomads. 13 While heqin treaties were a common form of appeasement during the Han and Tang dynasties, it has been pointed out that the first treaty changed the Han view of foreign relations fundamentally. 14 Both the term heqin (lit. "harmonious kinship relations") and statements in written sources (SJ 99: 2719) suggest that through the measures described above the court was hoping to prevent further conflicts by eventually making the Xiongnu "kin." The first few years indeed seem to have been marked by efforts to retain peace through formal diplomatic relations and the exchange of goods. However, from 198 to 139 B.c.e., at least ten heqin treaties were signed, broken, and renewed. 15 The constant violation of these agreements is usually seen as the main cause for the change in the strategy that the Han dynasty adopted towards their northern neighbors. A more aggressive course of action, however, was chosen only from the early years of the reign of Han Wudi, when the internal quarrels involving the kingdoms had ended. The attempted ambush and ensuing battle of Mayi 馬邑 in 133 B.c.e. are usually interpreted as the end of the amicable relations between Han and Xiongnu, and from 130 to 91 B.c.e. numerous clashes occurred, resulting in casualties on both sides. For the Xiongnu, the following years seem to have been marked by internal struggle, conflicts with other groups, and losses caused by severe temperatures during wintertime. In 53 B.c.e., the Chanyu Huhanye 呼韓邪 (also Huhanxie), leader over one of the five parties into which the Xiongnu by then had been divided, surrendered to the Han and signed a tributary contract including, among other things, the obligation to pay homage to the emperor once a year and to send one of his sons to the court as hostage. In return, the Han provided goods such as foodstuffs and silk but especially military protection. Usually seen as precursor for the end of the steppe empire, 16 Huhanye's submission caused a change in the political order of the steppe confederation, whose final split into a northern and a southern group happened in 11c.e. The northern Xiongnu 北匈奴 were defeated by the Chinese General Dou Xian 竇憲 in c.e. 91; the Southern Xiongnu 南匈奴 were divided into five groups by General Cao Cao 曹操 in c.e. 216.

The Eurasian Steppe and its inhabitants made a lasting impression on the Han elite. The same holds true for their art, which is characterized by depictions of animals, both real and fantastic. Images of predators, deer, birds of prey, and horses as well as composite creatures with a raptor's beak, bird-headed antlers, and strongly twisted hindquarters were used to embellish objects such as decorative ornaments, belt plaques, horse harnesses, etc. Some of the animals are shown individually, but depictions of animal combats or attacks also occur frequently. These visually salient motifs form part of the artistic tradition of the mobile groups inhabiting the Eurasian Steppe, in particular throughout the first millennium b.c.e. 26. While some of the artifacts found among burial goods in elite graves of the Han dynasty make it possible to trace what might have been direct relations, others are clear evidence for the transmission of motifs and object types uncommon in the Chinese world. These inspired artistic expression, often leading to the emergence of hybrid objects. A closer look at relevant artifacts not only reveals high levels of knowledge about the northern neighbors but also shows different strategies of dealing with the influx of foreign elements.

While the combination of traditional and new elements is one of the responses to intercultural exchange, the leaf-shaped repoussé ornamental plaques described in the following are a good example to illustrate that cultural contacts can also lead to the creation of new objects (Figs. 3.1-7). Made from gold sheets, the objects were ornamented by hammering on the reverse side, thus creating a design in low relief. All plaques are decorated with the depiction of two ram heads; however, slight variations occur. On the examples from the accompanying burial pit at Dayunshan grave M1 (Figs. 3.2; 6; Nanjing bowuguan and Xuyixian wenguan xinju 2013a: 40-41), Mancheng grave M1 (Figs. 3.3; 7; Zhongguo shehui kexueyuan kaogu yanjiusuo and Hebeisheng wenwu guanlisuo 1980: 117), and Guangzhou (Fig. 3.4; Guang-zhoushi wenwu guanli weiyuanhui et al. 1991: 207–8), the heads of two rams face opposite ways. On the plaque from Shizishan, a rock-cut tomb holding the remains of either Liu Wu 劉戊 (r. 174-154 b.c.e.), the third, or Liu Yingke 劉郢客 (r. 178-174 b.c.e.), the second king of Chu, the animals face each other, their foreheads touching (Fig. 3.1; Shizishan Chuwang ling kaogu fajuedui 1998: 29). Since the curved horns decorated with embossed parallel lines fuse at the upper end of the plaque, there is no room for the depiction of a third creature-perhaps an eared raptor or another ram-as is visible on the plaques of the first kind.

Belts and associated accessories generally play an important part in mobile-pastoralist groups and have a long history also among the mobile groups of the Northern Chinese Steppe. The earliest example of an ornamented belt from this area was excavated at Zhou-jiadi, Inner Mongolia, and dates to the eighth or seventh century b.c.e. (Zhongguo shehui kexueyuan kaogu yanjiusuo Nei Menggu gongzuodui 1984: 418 fig. 2, pl. 6; So and Bunker 1995: 78 fig. 34). The earliest evidence for figuratively decorated belt plaques dates to the mid- to late Chunqiu period (771-476 b.c.e.) and comes from the site of Maoqinggou in the Ordos Region of Inner Mongolia (Tian and Guo 1986; Höllmann and Kossack 1992; Kost 2014: 186–88 for all graves containing belt plaques). The objects, however, are more common in later graves. For the period up to the late first century b.c.e., more than fifty sites are known for the Northern Chinese Steppe. 30 The vast majority of the objects uncovered were made of bronze and often refined by surface treatments such as tinning and gilding.

Bearing in mind that some of the mobile groups of the steppe, for instance the Xiongnu, were partly more successful in facing the imperial court than the kings themselves, the opinion that the kings accepted and used objects to signify that they wanted to be "like" their mounted neighbors and thus to install some kind of counterculture is absolutely valid. However, at the same time, the objects also served as a means for the kings to position themselves among their peers and thus as a way to find and secure their place in an environment that they experienced as unstable [Kost 2017, 349-376].

Chinese sources mention two different ethnogeneses of the Xiongnu. The first version is found in The History of the Northern Dynasties and The Book of Wei which both tell of a Xiongnu father who built a tower in the North with the aim to present his two daughters to Tengri. The story goes on to tell that a wolf prowled at the base of the tower one night. When the younger daughter heard the wolf howling, she thought the wolf was sent by Tengri and, therefore, chose to become his wife. The wolf begat a son who became the progenitor of a nation. The second version is found in Records of the Grand Historian and Seeking the Obscure in the Records. According to the former source, the ruling clan of the Xiongnu were descendants of Yu the Great, the first king of the Xia dynasty, while the latter source states that when king Jie was dethroned by the Shang, his son Xunyu (獯粥) married his father's concubines and fled north where his descendants became the Xiongnu. I would argue that these two versions tell the same story. The two daughters in the tower might be the two daughters given to king Jie as concubines by a subordinate king. It is told that king Jie let these two sisters live in a tower. Seeking the Obscure in the Records states that the Xiongnu were known as Xunyu (獯粥) during the Shang dynasty while Records of the Grand Historian states that Hunyu (葷粥) and Xianyun (獫狁) were ethnonyms connected to the Xiongnu.

It is generally assumed that the Sösdala horizon was Germanic in nature. However, the fact that earrings previously classified as typically Hunnic nowadays are associated with the Untersiebenbrunn horizon suggest that the nature of the Sösdala-Untersiebenbrunn horizon might be more complex than previously thought. Kim argues that the Huns imposed a Hunnic ruling elite on several Germanic tribes. If correct, it might mean that the ruling elite of both the Sösdala and the Untersiebenbrunn horizons contained steppe nomadic elements. This notion is supported by the fact that the depositions from Sösdala and Fulltofta were made according to steppe nomadic customs [Högström 2021, 23-48].

Родоначальником сюнну был отпрыск рода правителей Ся по имени Шунь-вэй. До Тана и Юя [племена] шаньжунов, сяньюней и хуньюев жили на [землях] северных варваров и вслед за пасущимся скотом кочевали с места на место.

Из домашнего скота у них больше всего лошадей, крупного рогатого скота и овец, а из редкого скота - верблюдов, ослов, мулов, катіров, тоту и тані.

В поисках воды и травы [они] переходят с места на место, и хотя у них нет городов, обнесенных внутренними и наружными стенами, нет постоянного местожительства и они не занимаются обработкой полей, тем не менее каждый тоже имеет выделенный участок земли.

У них нет письменных документов, и [все] распоряжения делаются устно. Мальчики умеют ездить верхом на овцах, из лука стрелять птиц и мышей; постарше стреляют лисиц и зайцев, которых затем употребляют в пищу; все возмужавшие, которые в состоянии натянуть лук, становятся конными латниками.

По существующим среди них обычаям, в мирное время они следуют за скотом и одновременно охотятся на птиц и зверей, поддерживая таким образом свое существование, а в тревожные годы каждый обучается военному делу для совершения нападений. Таковы их врожденные свойства.

Из оружия дальнего действия [они] имеют луки и стрелы, из оружия, применяемого в ближнем бою, - мечи и короткие копья с железной рукоятью. Если сражение складывается благоприятно [для них] - наступают, а если неблагоприятно - отступают и не стыдятся бегства. Там, где видят для себя выгоду, не знают ни правил приличия, ни правил поведения.

Начиная от правителя все питаются мясом домашнего скота, одеваются в его шкуры и носят шубы из войлока. Молодые едят жирное и лучшее, старые едят оставшееся после них. Уважают молодых и сильных, а к старым и слабым относятся с пренебрежением. После смерти отца берут в жены мачех, после смерти старшего или младшего брата женятся на их женах. Согласно обычаю, они носят имена, на которые не распространяется табу, но не имеют фамилий и прозвищ [Сыма, 1].

*Следует сказать, что, хотя вначале и происходил частый обмен послами, сюнну совместно с Лу Фаном неоднократно вторгались в северные пограничные земли. В связи с этим на 9-м году правления (33 г. н. э.) император Гуан-у отправил против них главнокомандующего У Ханя и других, которые в продолжение года не добились успеха, между тем **[69]** сюнну еще более усилились, а их грабежи и насилия возрастали с каждым днем.*

На 13-м году правления императора Гуан-у (37 г. н. э.) сюнну совершили набег на [район] Хэдун, причем округа и области оказались не в состоянии остановить их. По этой причине пограничное население в Ю и Бин было постепенно переселено в земли к востоку от застав Чаншаньгуань и Цзюйюнгуань [8], после чего сюннуские левые кочевья снова поселились внутри укрепленной линии. Это обеспокоило императорский двор, поэтому численность войск вдоль границы была увеличена на несколько тысяч человек в каждом округе, было построено большое количество наблюдательных вышек и восстановлены сигнальные маяки.

Сюнну, услышав, что [император] Хань объявил за [поимку] Лу Фана награду, польстились на нее и приказали [Лу] Фану вернуться на родину и изъявить покорность Хань, рассчитывая получить за это награду. Однако [Лу] Фан поставил себе в заслугу добровольное изъявление покорности и не сказал, что его послали сюнну. Шаньюю же было стыдно говорить о своих расчетах, и поэтому он не получил награды. Это привело шаньюя в ярость, и он стал совершать еще более глубокие вторжения.

На 20-м году правления [императора Гуан-у, 44 г. н. э.], шаньюй вторгся в округа Шандан, Фуфын и Тяньшуй. На 21-м году правления зимой он снова совершил набег на [округа] Шангу и Чуншань, в которых убил, угнал в плен и ограбил большое количество народа. [Таким образом], на северных границах уже не было ни одного спокойного года. Следует сказать, что младший брат шаньюя Иту Чжияши, занимавший пост правого лули-вана, по старшинству должен был стать левым сянь-ваном, но, поскольку левый сянь-ван считался наследником шаньюя, то шаньюй, имевший намерение передать престол своему сыну, убил Чжияши.

Осенью южный шаньюй отправил своего сына прислуживать императору и лично прибыл с докладом во дворец. Император приказал пожаловать шаньюю головной убор и пояс, верхнюю и нижнюю одежду, золотую императорскую печать, зеленый шнур для нее, коляску с сиденьем и зонтом из перьев, упряжную четверку богато убранных лошадей, драгоценный меч, лук со стрелами, 3 верительных знака черного цвета, 2 заводных лошади, 10 тыс. кусков золота и разных шелковых тканей, 10 тыс. цзиней шелковой ваты, музыкальные инструменты, коляску с барабаном, алебарды в чехлах, доспехи и оружие, а также посуду для еды и питья. Кроме того, для оказания помощи шаньюю из района Хэдун было отправлено 25 тыс. ху сушеного вареного риса и 36 тыс. голов крупного рогатого скота и овец.

По окончании поздравлений по случаю нового года во дворце и жертвоприношений в храме предков [император] Хань отправлял обратно послов шаньюя в сопровождении эчжэ и жаловал [шаньюю] тысячу кусков шелка, четыре куска парчи, 10 цзиней золота, сою, апельсины, мандарины, лунъянь и личжи, которые поставлялись стольником к императорскому столу. Матери шаньюя, его яньчжи, сыновьям, левому и правому сянь-ванам, левому и правому лули-ванам, гудухоу, а также лицам, имеющим заслуги, жаловалось в общей сложности 10 тыс. кусков шелка. Так поступали неизменно каждый год.

Сюнну согласно обычаю три раза в год совершали жертвоприношения в Лунчэне, где всегда в первой, пятой и десятой луне в день у приносили жертвы духу неба. После того как южный шаньюй изъявил покорность [Хань], стали совершаться еще жертвоприношения ханьскому императору. Используя жертвоприношения, [сюнну] собирали все кочевья, обсуждали государственные дела и устраивали развлечения - скачки лошадей и бег верблюдов. Среди крупных сановников наиболее знатными считались левый сянь-ван, а за ним левый лули-ван, правый сянь-ван и правый лули-ван, которых называли четырьмя «рогами». Далее шли левый и правый жичжу-ван, левый и правый вэньюйти-ван, левый и правый чжаньцзян-ван, которых называли шестью «рогами».

Как те, так и другие являлись сыновьями или младшими братьями шаньюя и ставились шаньюями по старшинству.

Шаньюй происходил из фамилии Сюйляньти [11], а из других фамилий имелись Хуянь, Сюйбу, Цюлинь и Лань. Эти четыре фамилии являлись в государстве сюнну наиболее знатными родами и постоянно вступали в брачные связи с шаньюем. Фамилия Хуянь, относящаяся к левой, а Лань и Сюйбу — к правой стороне, ведали разбором судебных дел и определяли степень наказания, о чем сообщали шаньюю устно, не составляя письменных документов и книг.

Во 2-м году эры правления Хань-ань (143 г.) на престол под титулом шаньюя Хуланьжо шичжу цзю был возведен Доулоучу, находившийся в столице. Сын неба вышел на террасу, а начальник посольского приказа, имевший верительный знак, вручил шаньюю печать со шнуром и провел его в тронный зал, где ему пожаловали колесницу с черным верхом, запрягавшуюся четверкой лошадей, колесницу с барабаном, колесницу с сиденьем, украшенный яшмой меч, который во время верховой езды вешают на заводных лошадей, и две тысячи кусков шелка и полотна. Шаньюевым яньчжи были пожалованы украшенные золотом и парчой две коляски и упряжные лошади. Начальник охранной стражи телохранителей, имевший верительный знак, получил приказ проводить шаньюя в Южную ставку. Начальнику жертвенного приказа, начальнику посольского приказа и заложникам из разных владений было приказано устроить в честь отъезжающего шаньюя угощение за воротами Гуанян, которое сопровождалось музыкой, борьбой и различными представлениями. Император Шунь-ди лично прибыл во дворец Хутаогун смотреть развлечения [Фань, 1-18].

XiongNu: *XiongNu was one of the earliest "hu" people that established a strong steppe empire in Mongolia and Northern China. The 1st record of "XiongNu" name appeared in the historic records of the warring states period (around 3rd century BC). At that time, there was also a tribe known as "Eastern Hu" or "Dong Hu" (东胡) that co-existed at the same time as XiongNu. During the Qin dynasty, Qinshihuang ordered an invasion of led by General Meng Huo, which forced the Xiongnu to retreat 700 miles. To establish a defence against XiongNu, Qinshihuang ordered the construction of the great wall (joining the walls of previous warring states) to defend against these barbarian raiders.*

Despite of these, XiongNu continued to threaten China for ages. During western Han dynasty, Emperor Han Wudi ordered an expedition of 3 times that helped recovered lost lands. In 48 AD, the XiongNu splitted into North and Southern groups. The Southern Group defected to Eastern-Han dynasty, which caused a migration of XiongNu into inner China. The northern XiongNu continued to wage war against the Han, but eventually, the Han, in allied with other northern "Hu" tribes, manage to defeat the northern XiongNu. The Northern XiongNu fled westwards and ended up in Europe to be known in the west as "Huns" dynasty [China History 2006, 1-6].

There are three main hypotheses on the origins of the Xiongnu group. The first hypothesis which has gained wide acceptance among archaeologists in China and Mongolia is that the Xiongnu are descended from the previous local Slab Grave populations in eastern Mongolia. Archaeological studies have deduced this from similarities in grave structure, associated arti-facts, and subsistence economy (Batsaikhan 2002, 233; Di Cosmo 2002, 163-166; Törbat 2004, 147; 2006). D. Tumen (2004), using cranial metric traits, found continuity within Mongolia from the Bronze Age through the Iron Age, i.e. Xiongnu, and as far as modern day Mongolians. She concluded that the people in Mongolia had a long unbroken history of cranial metric distinctiveness from the Chinese since the Neolithic period. Keyser-Tracqui and others (2003) conducted mtDNA and Y-chromosome analyses from 62 skeletons found at the Xiongnu cemetery of Burkhan Tolgoi in the Egiin Gol valley, Bulgan aimag in northern Mongolia. The majority of the individuals sampled were of Asian descent, as would be expected of a Xiongnu cemetery.

A second hypothesis suggests that the Xiongnu originated from within northern China. Yü (1990, 120-121), based on historical records, concluded that the Xiongnu originated in the Ordos region of Inner Mongolia, or Manchuria. S. Miniaev (1985) has hypothesized that the Xiongnu may have descended from the Upper Xiajiadian culture in Inner Mongolia based on similarities in burial type. Ma and Sun (1992) suggest that the Xiongnu originated from Shaanxi province in China and then pushed into Inner Mongolia and Mongolia. Psarras (1995, 110) suggests continuity between Xiongnu and Xianbei burials, implying the adoption of Xiongnu cultural traits by the Xianbei and possible intermarriage. Another possible form of interaction in the region is revealed by Linduff's (2008) gender study of Xiongnu sites in Inner Mongolia. Her mortuary analysis shows

that female burials are from the local population and the males are migrants. This pattern is consistent with a military expansion into a new area.

The third hypothesis suggests that the Xiongnu originated to the northwest of modern day Mongolia, from southern Siberia in Central Asia. Psarras (1995) links the structures and burial assemblages of Xiongnu burials to the Scythian/Saka burials of Central Asia. This type of burial may originate from the Afanasievo or Karasuk culture in southern Siberia. Due to long term economic and political alliances with this region (Di Cosmo 2002, 249-251; Yü 1986, 391-392), the Xiongnu may have had some admixture with non-Asian populations from the West.

The dental nonmetric traits reveal several patterns of population movement through time in northern China and Mongolia. The strongest factor affecting population interaction in this study was the geographical proximity of the archaeological sites. The three samples sites of this study that lie outside of China proper, Chandman', Nileke, Taojiazhai, show some admixture with the Xiongnu. It is possible that the western frontier of the Xiongnu empire was more permeable than the eastern frontier. This is an interesting finding as Chandman' and Nileke are non-Asian sites but interacted with the Xiongnu more than many other Asian populations. These two sites and Taojiazhai were dissimilar from the Xiongnu in language, material culture and subsistence strategies. It is possible that this fluid movement of people is tied to the Silk Road trade routes. The Xiongnu had a limited amount of contact with the Chinese. While the results do not disprove some interaction between the Xiongnu and the Han Chinese, the amount of Xiongnu who did intermarry with the Han was negligible.

The Xiongnu are not closely related to the Xianbei, Upper Xiajiadian, and Ordos samples. This implies that the barrier to intermarriage with the populations represented by the eastern samples was much stronger than to non-Asians, Qiang (proto-Tibetan), and Chinese. This may be evidence of a political barrier since they had similar subsistence strategies and material culture, and language. All of the results shows the Xiongnu have no genetic relationship to the Upper Xiajiadian sample. The data also suggest that after the Xianbei conquered the Xiongnu, there was little intermarriage between these populations. Finally, the populations within the Ordos area did not originate among the Xiongnu. While the Xiongnu may have expanded southward to incorporate the Ordos region, they did not contribute genetically significantly to the local populations. This supports the appearance of Xiongnu cultural traits in Inner Mongolia and Manchuria was the importation of objects and technology, but not a migration of Xiongnu people.

Unfortunately the Bronze Age population samples of Mongolia, Slab Grave and Khirigsuur, are too small for statistical analysis. However some information on the origins of the Xiongnu can be discussed. The Xiongnu are not closely related to the populations from the Central Plains, Inner Mongolia, or Manchuria, therefore their ancestors probably do not originate from these regions. The Xiongnu are probably a local development from within Mongolia dating back at least to the Bronze Age, Slab Grave burials (1200-400 BC). It is unclear where they may have resided before this time. The Xiongnu may have already resided in Mongolia during the Neolithic period or earlier. However, until more skeletal remains are located within Mongolia from these earlier time periods, this question cannot be explored further at this time. The other possibility which has not been disproven yet is the Xiongnu originated from Central Asia or southern Siberia. Bronze Age and Iron Age comparative samples from Russia and Kazakhstan are needed to explore this hypothesis further [Lee, Linhu 2017, 193-200].

In historical documents from the Central Plain, nomadic people played the role of destroyers. However, in the world system, they were information disseminators of sedentary civilizations. Pastoral nomadism was a way of life and profession that allowed steppe people to adapt to the environment. The steppe civilizations played an essential role in the domestication of horses, as well as the development and utilization of the secondary products of livestock, such as fur and milk. They also helped popularize stirrups, cavalry, and light vehicles. The steppe civilizations contributed to the spread of luxury goods, exchanges of trade goods, the diffusion of religious and

geographical knowledge, the communication of information and technology between the Central Plain and the Northern Zone of China, and communications between China and other civilizations. In other words, the steppe civilizations were once key actors in the East Asian system, as well as being the initiators and disseminators of cultural communications and trade between China and other cultures. Some scholars describe the regions of agricultural civilization as cells and the Eurasian Steppe to the north of 40 degrees north latitude as tubes connecting these cells, which absorbed and transmitted cultural factors of different agricultural civilizations.

The Eurasian Steppe is one of the most vast steppe ecoregions in the world. Like a continuous belt, it stretches eastward for more than 10,000 km, from the lower reaches of the Danube in Europe through the Eastern European Plain, the West Siberian Plain, the Kazakh Uplands, the Sayan-Altai Mountains, and the Mongolian Plateau to the Songliao Plain in North-East China. From north to south, it extends from Russia and the forests of Southern Siberia all the way to the deserts of present-day Kazakhstan and Uzbekistan. The geographical environment of this region is diverse. In the north, the steppe merges naturally into the forest area, forming a steppe–forest transition zone. In the south, the steppe transforms into the desert, making a desert steppe belt on the desert. Finally, in the middle are typical, semi-arid steppes (Dergachev 1989). Steppe environments can also be found amid some massive mountains, including the Ural Mountains, the Sayan-Altai Mountains, and the Tian Shan Mountains (Plate 1).

With the inferior quality of its soil and unsuitable climate for agriculture, the Altai-Sayan region belongs to the typical mountain steppe ecoregion. However, because the water, animal, plant, and mineral resources here are abundant, this area mainly relied on fishing and husbandry. The Afanasievo culture is the earliest known local culture that had used metals. It is generally accepted that this culture dates to the period between the second half of the 3rd millennium B.C. and the beginning of the 2nd millennium B.C. (Вадецкая 1986). Carbon-14 dating data from 27 samples have been obtained, but they span a long period of time, ranging from the beginning of the 4th millennium B.C. to the end of the 3rd millennium B.C. (Chernykh 2004, pp. 19-22). To date, no more than 100 pieces of metals have been discovered from the Afanasievo culture, most of which are copper artifacts and a few gold and silver ones. Most of the copper artifacts are amorphous copper foils while only a fourth of them are in distinguishable forms, either small implements or weapons (Fig. 1.8: 9–11) or spring ornaments (Fig. 1.8: 12, 13).

The Okunevo cultural site is mostly distributed across the Minusinsk Basin in the middle reaches of the Yenisei River in modern Russia, as well as in the northeastern Mongolia and Tuva. Due to the lack of published materials on the culture, it is difficult to determine its date. The carbon-14 data show that the site mainly dates to the period between 2500 and 1500 B.C. (Chernykh 2004) (Table 1.2). Bronzes are common in this culture. Tools include embedded-handled knives and awls (Fig. 1.8: 1, 3). Short swords are relatively advanced with clear boundaries between the handles and the blades (Fig. 1.8: 6). A bronze spear was found at a late Okunevo cultural site, the socket of which was forged with two loose ends (Fig. 1.8: 5). The first of this kind appeared in the Asian steppe region (Chernykh 1992). Ornaments of this culture consist mainly of ring-shaped ornaments with circular cross-sections and flat joints at both ends (Fig. 1.8: 7, 8).

The same is true of the Karasuk culture in the middle reaches of the Yenisei River (13th-8th century B.C.). The bronze axes there can also be broadly categorized into two systems: a system of earless square-socketed axes decorated with vertical lines and nipple-shaped patterns (Fig. 2.54: 4-6) and a system of double-eared round-socketed axes with no other decorations except for two ridged lines (Fig. 2.54: 7, 8). The two forms of axes also show features from different sources. The earless square-socketed axes may be related to the Yenisei-Angara axes, while the double-eared and round-socketed axes may share the same origin as with the eared axes in China.

Burial sites are the main source of the Tagar culture, and cemeteries are densely distributed throughout the southern part of Krasnoyarsk. Usually, these tombs take the form of an earth mound

high above the surface surrounded by stone walls, with stelae marking the corners or the center of each of the four walls. Each cemetery consists of dozens or even hundreds of tombs.

The burial customs of the early Tagar culture were relatively stable. The structure of the surface walls of the tombs was either square or rectangular. Some of the tombs were very similar to those of the Kamenniy Log stage of the Karasuk culture, with some exceptions. Usually, only one tomb pit lay inside the walls of the tombs (Fig. 5.32: 1), although some had two grave pits (Fig. 5.32: 2). Some tombs were sealed on the ground surface with a low burial mound or with nothing at all.

The tomb pits were shallow, and the coffins and coffin covers were mostly made of slabs or planks. Wooden chambers were buried inside some of the tombs. During this period, the bodies of adults were buried in the center, while the bodies of children were buried in the shallow pits or sarcophagi inside the walls.

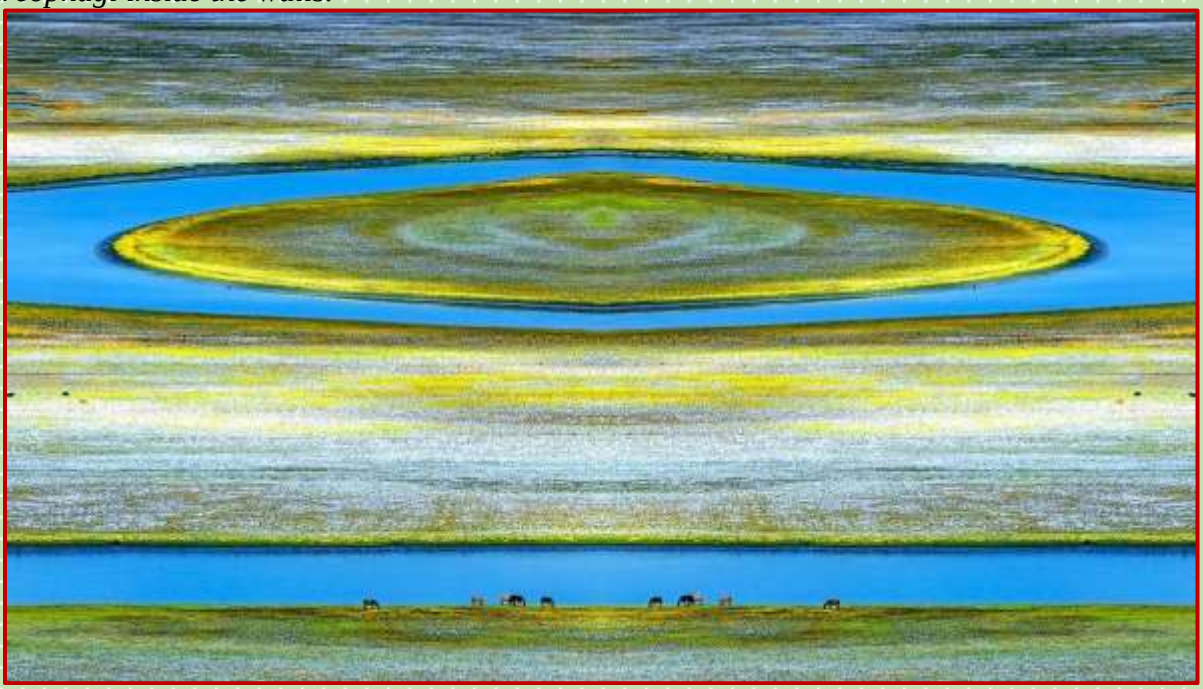

Horse riding was vital in the Tagar culture, and many rock paintings include descriptions of horse riding and horse leading (Fig. 5.43: 5, 6). This can also be observed in the harnesses of the Tagar culture. Although most of them were chance finds, the harnesses of the Tagar culture were of high quality and made exquisitely.

Zoomorphic ornament art was very prominent in the Tagar culture. Images of goats were the most numerous (Fig. 5.41: 13, 15, 17, 22, 26). This image was used to ornament artifacts such as bronze buckles, short swords, plaque ornaments and mirrors, while other zoomorphic images were usually used to ornament specific artifacts. For example, wild boars were used on horse harnesses and short swords, deer on bronze plaque ornaments (Fig. 5.41: 1-3), and horses on plaque ornaments and bow-shaped artifacts (Fig. 5.41: 4-6). Compared with those in the Karasuk culture, zoomorphic motifs in the Tagar culture were more realistic. The early art reflected the characteristics of animal faces realistically, including the images of goats, wild boars and birds (Fig. 5.41: 7, 8). Later, the number of animal species gradually increased with the appearance of deer plaque ornaments and images of wolves (Fig. 5.41: 10), felines (Fig. 5.41: 24) and griffins (Fig. 5.41: 9). The casting technique was mature, and the late zoomorphic motifs demonstrated stylized and simplified features. In general, the art of zoomorphic motifs in the Tagar culture was characterized by diversity and simplicity. Local animals were used to depict an individual animal image, with a lack of exquisite images, scenes of animals fighting (Fig. 5.41: 11), or sacred animals (Fig. 5.41: 12, 24).

The economic life of the Tagar people was mainly based on pastoral life, which is fully reflected in the burial artifacts and the petroglyphs dated to this period discovered in the Minusinsk Basin. Their animal husbandry was highly developed (Fig. 5.43), and the main livestock was ibexes and horses. The horse breeding developed further compared with the previous period. However, since the Minusinsk Basin was surrounded by mountains on three sides and forest steppe to the north and the natural environment was relatively closed, some obvious differences existed between the Tagar culture and other nomadic tribes in the Central Asian steppe. The discovery of settled villages, a large number of agricultural production tools (Fig. 5.42), and a number of irrigation artifacts indicates that agriculture occupied a certain proportion of the economic life of the Tagar culture. In some tombs, seeds from barley and other crops were also discovered. This seems to indicate that the residents of the Tagar culture depended mainly on livestock and were concurrently engaged in agriculture.

The Minusinsk Basin and Tuva of Russia are important distribution areas of early nomadic culture, where archaeological work began early. Connections with the Northern Zone of China had been established since the Bronze Age (with reference to the comparison between the Upper Xiajiadian culture and Arzhan tombs I and II in the third chapter). The connection lasted until the Eastern Zhou dynasty. The bronze plaques and the way they were laid out in tomb M174 at the Yuhuangmiao cemetery show a resemblance to Arzhan II (Plates 9: 1, 2; 6: 1, 6, 7). The Maoqinggou cemetery, the representative of the Hu sites, yielded mainly waist decorations similar to those of the early-stage Xiongnu (Fig. 5.105), indicating contact between the Northern Zone of China and the steppes during the Eastern Zhou period. However, interactions with the Eurasian Steppe are reflected mainly by the bronzes of this period.

This style of animal ornaments also exists in the regions of Mongolia, similar to the horse ornaments of Bayankhongor aimag and the deer ornaments of Övörkhangai aimag (Ėrdėnėchuluun 2011b) (Fig. 5.84: 8–10). Although coexistent artifacts that enable the dating of the Mongolian standing animal ornaments are not available, we can speculate that the date should be after the Warring States period based on the fact that their forms are closer to those of similar types unearthed from the cemeteries of western Inner Mongolia.

Compared with the artifacts of the Northern Zone and Mongolia, the standing animal artifacts unearthed from the Minusinsk Basin are not only greater in number and of earlier dates but are also more widely spread. Even earlier standing animal ornaments were found in Arzhan I in Tuva adjacent to the Minusinsk Basin (Fig. 4.9: 2-4). On this basis, we speculate that it is most likely from the Minusinsk Basin and Tuva that the standing animal style was introduced to Mongolia and the Northern Zone.

From the comparative analysis of the above artifacts, it can be concluded that during the Eastern Zhou period, the Minusinsk Basin and Tuva were closely related to the Northern Zone. In fact, communications between the Arzhan culture in Tuva and the Upper Xiajiadian culture had already started as early as the late Western Zhou period to the early Spring and Autumn period, which was discussed in detail in Chap. 4. In the first stage of the formation of the cultural belt of the Northern Zone, swords with double-bird pommels and pickaxes were introduced into China and then spread from west to east within the region. Based on their discovery and distribution areas (Fig. 5.85), western Mongolia stood at the crossroad of their transmission routes. Although the standing animal ornaments and the handle mirrors of the Northern Zone may also be related to the Minusinsk Basin and Tuva, unlike the above two types of artifacts, they were not accepted by the local people there until the mid-Warring States period.

The Altai region is another center of early nomadic culture. It is rich in gold, silver, copper, tin, and other mineral resources and has an ideal climate and environment to host a nomadic economy. Its geographic location is also of special importance because the Altai Mountains extend eastward to the Mongolian Plateau and the Northern Zone of China, connecting to the Kazakh steppe in the west, linking with Xinjiang in the south, and bordering the Tuva and the Minusinsk

Basin in the north, making it an important hub in the steppes. In the 5th to the 3rd century B.C., a developed nomadic culture emerged, the Pazyryk culture. Because its tombs were frozen by the permafrost of Siberia, the material remains have been well preserved.

A wealth of artifacts unearthed from the Altai region demonstrate its developed nomadic culture and art. The most striking feature of the steppe art represented by the Pazyryk culture in Altai is planar animal patterns rather than curled animal figures on the ornaments, a feature that has been discovered in both the Eurasian Steppe and the Northern Zone. Considering that stereographic animal decorations appeared prior to embossed animal decorations in the Northern Zone and that the Altai style also appeared relatively late in that area, communication between the Altai region and the Northern Zone of China occurred later than communication between the Northern Zone and the Minusinsk region, where stereographic animal decorations were prevalent. By analyzing the animal patterns, especially those in the theme of mythical creatures, we are able to show the connection between Northern China and the Altai region.

The Xiongnu culture was the first steppe civilization in the eastern part of the Eurasian Steppe and exerted a profound impact on the relationship between the later steppe civilizations and agriculture and pastoral nomadic civilizations worldwide. The study of the origin of the Xiongnu has been a topic of interest among international academia. In archaeological academia, Lin Yun's article "China's Archaeological Studies on the Origin of Xiongnu" (Lin 1998a) provides the most comprehensive and profound discussion of the topic. During the past 21 years since Lin's publication, remains of theEastern Zhou period in the Northern Zone of China have been comprehensively examined temporally and spatially (Yang 2004b), with the latest review on the archaeological studies on Xiongnu (Pan 2007) and comprehensive data on the collected artifacts of the Mongolian Plateau (which lies between the Northern Zone of 5.3 Interactions Between the Northern Zone of China and the Eurasian Steppe 437 China and Xiongnu) published with confirmed and detailed descriptions of their excavation sites (Ėrdėnėchuluun 2011a 17). Because the origin of the Xiongnu has been narrowed down to the above three regions, these new achievements have established a new platform for us to re-explore the origin of the Xiongnu.

The Ivolga Fortress and Cemetery in the Transbaikal region is the only site that has been found with an accompanying cemetery of the same period and have been excavated on a large scale and on which comprehensive excavation data have been published. Russian scholars have discussed the Ivolga site and cemetery comprehensively after excavating 216 tombs (Давыдова 1996). Large-scale excavations have been conducted in the southern part of the Ivolga site, the most densely distributed area. Numerous artifacts have been unearthed fromside the settlements and in the cultural layer of the settlements (Давыдова 1996). Diagnostic artifacts of the Central Plain and contemporary examples from the Northern Zone of China that can be used for dating have been unearthed from the fortress and cemetery. In Transbaikal region, not far from the Ivolga, the Derestuy cemetery is similar in grave goods to Ivolga Fortress and Cemetery, has been fully excavated and comprehensively published as well (Миняев 1998). Therefore, the Ivolga site and cemetery and the Derestuy cemetery can be used as typical key sites of the period to conduct dating studies on all the Xiongnu archaeological sites.

The Ivolga Fortress and Cemetery and the Derestuy cemetery are currently the largest Xiongnu archaeological sites in the middle and late Western Han period. Additionally, at least part of the Dureny site in the Transbaikal Kiakhta area should be dated to the middle and late Western Han period (Давыдова and Миняев 2003). There are also a small number of other Xiongnu archaeological sites of this period that have been found. The following tombs are all likely to be dated to the middle and late Western Han period: M4, one of the six tombs excavated from the Xiongnu cemetery of the Darkhan Mountain in Mongolia (Гришин 1978), Tomb 12 in Zaraa Tolgoi, Töv aimag, Mongolia, Tomb 1 excavated from Sul Tolgoi Mountain, Khövsgöl aimag (Коновалов and Цыбиктаров 1988; Асеев and Ю 1987), and Tomb 3 of Duurlig Nars in Bayan Adarga sum, Khentiy aimag (Yun and Chang 2011). The archaeological sites of the Xiongnu during

this period have also been found in Uguumur in the village of Sant in Selenge aimag, Mongolia, and Ulan-Del in the village of East Züüngovi in Uvs aimag (Eregzen 2011, Fig. 292/293). The Xiongnu archaeological sites of the middle and late Western Han period have been widely distributed in the Transbaikal region and Mongolia. However, in Mongolia, no cemetery solely dated to this period has been found, which may be partly because of the selective excavation of most of the Xiongnu cemetery in Mongolia. It is also noteworthy that the Xiongnu tombs in the middle and late Western Han period are small and medium tombs without dromoi, the tomb entrance corridor. The square (or rectangular) tomb pits in the Central Plain style with a dromos and the large Xiongnu tombs of aristocrats with multiple burial chambers and luxury funeral objects are all dated between the late Western Han period and the early Eastern Han period, with none dated to the middle and late Western Han period (Brosseder 2009). This shows that in the middle and late Western Han period, the gap between the rich and the poor in Xiongnu society was relatively small, so the upper aristocrats still retained the funeral customs of the nation. From the late Western Han to the early Eastern Han period, the Xiongnu nobles adopted opulent funeral rituals and competed to emulate those of the Central Plain. During this period, the Xiongnu Empire split twice and eventually perished.

The bronze culture was developed with a complete evolutionary sequence at the Minusinsk Basin, where the indigenous culture was the Tagar at its late stage, the Tjesi stage, dated from the 2nd century B.C. to the beginning of the 1st century A.D. when the Xiongnu culture arrived. Archaeological remains of this stage consist of a large number of openwork plaques with zoomorphic motifs or geometrical shapes and many typical Xiongnu artifacts, including openwork bronze rings, P-shaped plaques with zoomorphic motifs, openwork belt buckles, and spoon-shaped belt ornaments. In the nearby area where large-scaled cemeteries of a local style featuring multiple burials with large wooden chamber were found, earthen shaft graves, obviously belonging to the newly arrived Xiongnu people, appeared (Пшеницына 1992). At the Minusinsk Basin, zoomorphic plaques of the Xiongnu style appeared in large numbers, which, according to former Soviet Union scholars, were mostlymade locally. This indicates that the basin had turned into a manufacturing center for the Xiongnu plaques (Дэвлет 1980, Д 4–7). However, the Minusinsk burial style and conventions were still dominant, and most of the ceramics show indigenous features from this area. Traces of coexisting cultures are evident in the palace ruins, previously called Liling Palace, in Abakan (Кызласов 2001). The layout of the palace is similar to that of Central Asia, and the finds from the sites include features of the Tjesi stage of the local area as well as the Xiongnu and Han (Pan 2007b, pp. 112-113). This site has been generally considered to be the Xiongnu official office of the senior administrator for dominion over the Minusinsk Basin.

In the mid- to late period of the Western Han period, the Xiongnu culture spread tovthe east, northeast, and west as its force expanded (Fig. 6.26). During the process of its cultural spread, the Xiongnu culture always coexisted with the local cultures rather than replacing them, and plaques with zoomorphic motifs played a significant role in the cultural expansion. However, the integration of the Xiongnu culture into the local culture differed in degree in different regions. In the west of Northeast China, small bronzes distinctive to the Xiongnu culture were always found together with one or more artifacts of the local culture in a single tomb. For instance, in the Tuva region, pottery and burial layouts bearing Xiongnu characteristics have frequently been found, which shows the significant impact of the Xiongnu's funerary customs on the local culture. At the Minusinsk Basin, a great number of locally made plaques were unearthed bearing Xiongnu features. However, the Xiongnu influence on the local burial practice was not as evident as it was in Tuva. At the Minusinsk Basin, the local practice of massive group second burials endured over many years. The southern region of the Altai was under the far-reaching influence of the Xiongnu culture, while the northern region was under its relatively weak influence.

The culture of the Xiongnu spread east, northeast and west with the expansion of its power during the mid- to late period of the Western Han period. By the early Eastern Han period, the

influence of the Xiongnu culture began to decline. Although the influence remained strong in Tuva, a significant decrease occurred regarding the ratio offactors of the Xiongnu culture in other regions. The expansion of the Xiongnu culture displayed the common feature of coexisting with the indigenous cultures. Among the artifacts with Xiongnu characteristics, plaques with zoomorphic motifs are the majority, while there are a small number of ceramics. Lacking thoroughness and persistence, the Xiongnu culture failed to take the place of the indigenous cultures (with the exception of its neighboring region, Khovd) or to endure long. It was mostly confined within the mid- to late period of the Western Han period with a rare appearance in the early Eastern Han period [Yang 2020, IX-521].

Türkler ile Çinlilerin ilişkileri beş bin yıla yakın bir tarihe sahiptir. Bilindiği gibi, Orta Asya'nın ilk sakinleri olan ve yüksek düzlüklerde oturan Türkler, MÖ 3 binli yılların ortalarında bugünkü Shensi ve Kansu eyaletlerini kendi kültürlerinin merkezi durumuna getirmiştir.[1] Türk kültürü başlıca olarak bozkır hayatı üzerine kurulmuş ve gelişmiştir. Aynı kültür sırf yerleşik hayata dayanan Çin kültüründen birçok bakımdan ileri gitmiştir. Dolayısıyla, Çinliler Türklerle ilk temasa geçtiği devirlerden itibaren Türk kültürüne ilgi duymuş ve tarih boyunca aynı kültürün yoğun etkisi altında yaşamıştır. Tarihin her çağında harp bakımından yükselmek ve refah içinde yaşamak isteğinde olan Çinlilerde, Türk kültürüne sıkı bir biçimde bağlanmak önemli bir araç olarak seçilmiştir. Sinolog Eberhard da, Çin kültürünün teşekkül etmesinde dört tarafta yaşayan komşu kavimlerin büyük katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Bunlar arasında Türkler, en kuvvetli ve en mühim rol oynayan kavimdir. Bu yüzden, Türklerin Çin kültüründeki etkileri toplumsal hayatın bütününü kapsamaktadır. Hatta Çin tarihi için bir başlangıç ve dönüm noktası teşkil ettiği devirler de çok defa görülmüştür. Ayrıca, çeşitli sebeplerden dolayı, Orta Asya'dan dışarıya doğru yönelen Türklerin göç ettiği istikametlerinden biri Kuzey Çin olduğundan, aynı bölgeler bir Türk ülkesi durumuna gelmiştir. Fiilen, günümüzde Kuzey Çin'de bulunan Çinlilere dikkatlice bakılırsa, onlar arasında Türk ırkının özellikleri de dâhil, köklü Türk kültürünün çeşitli belirtileri bariz bir biçimde görülür.

Türk kültürünün Çin'deki etkileri iki döneme ayrılmaktadır. Birinci dönem, MÖ 2000'de başlamış ve 1368'de kurulan Ming Devleti zamanına kadar devam etmiştir. Aynı dönemin ilk belirtileri Yang-Shao diye anılan ve bugünkü Çin kültürünün esasını teşkil eden yeni kültürde görülmüştür. Takriben, MÖ 2000'de Kuzey ve Batı Çin'in dağlık bölgelerinde en parlak devrini yaşayan Yang-Shao kültüründe boyalı çanak çömlek ön planda gelmiş ve tipik bir özellik arz etmiştir. Bu, içinde Türk unsurları da bulunan karışık bir kültür olmuştur.[2] Aynı kültürün en büyük özelliği sayılan boyalı çanak çömleğin Türkler tarafından getirildiği hakkında bilginler birleşmektedir. Günümüzde Doğu Türkistan'daki eski kültür izlerinde bu çeşit boyalı çanak çömlekler bolca bulunmaktadır. Çinlilerin kurduğu ilk devlet zannedilen ve MÖ 1800-1500 yıllarında iktidarda bulunmuş olması muhtemel olan Shia sülalesinin, Yang-shao kültürü üzerine kurulduğu bilinmektedir. Bu kültürde de yeni bir kültür unsuru olarak ilk defa tunç görülmüştür. Belki de Shia sülalesinin kurulmasının sebebi tunçun ithalidir. Tunç da Çinlilere yine Türklerden gelmiştir.

Çin'de tunçun izlerine, ilk önce Yang-Shao kültürünün orta tabakalarında, yani takriben MÖ 1800 yıllarında rastlanmakta ve MÖ 1400'de çok fazla yayılmış bulunmaktadır. En eski silahların şekilleri Sibirya'daki silahların şekillerine benzediğinden mitoloji ve muayyen bazı delillerin hepsi tunçun Çin'e kuzeyden geldiğini ve Çin'de teşekkül etmediğini gösterdiklerinden, bu olaylara göre, bronz, Türk kavimleri vasıtasıyla Doğu Asya'ya getirilmiştir. Bundan anlaşılıyor ki, bronz dökme sanatı, ilk önce Türk kavimleri tarafından ithal edilmiştir.[3]

Shia sülalesi zamanında, Türk kültürünün Çinliler üzerindeki etkilerinden biri musiki sahasında görülmüştür. Aynı yüzyıllarda, aralarında Türklerin de bulunduğu komşu kavimlerin musiki ve dansları Çinlileri etki altına almaya başlamıştır. Eski Çin kaynaklarından "Chou İkramları"nda, Tilo adında bir adamın yabancı kavimlerin musikilerini öğrenen ilk sanatkâr olduğu kaydedilmiştir.[4]

Chou devrinin ortalarında Türk musikilerinin Çin'de büyük bir yankı uyandırdığı bilinmektedir. MÖ 6. yüzyılda Türklerin bir bölüğü Çin'e gitmiş ve il Dağça devletini kurmuştur. Çinliler arasında şarkı söylemek ve dans oynamak suretiyle yaşamını sürdüren bu Türklerin, Çin'e yeni sanat unsurlarını getirdiği anlaşılmaktadır.[15] MÖ 550-280 yılları arasındaki devirde bütün Çin felsefesinin ve cemiyet nizamının esası kurulmuş ve büyük filozoflar da ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında Çin tarihinde ünü son zamanlara kadar devam edegelen ve "Çin Sokratesi" diye tavsip edilen Konfüçyüs'ün akidesi, sosyal felsefesi ve siyasi gayesi Türklerin Gök dini ve ona dayanan hukuk düşüncesinden gelmiştir. Bu yüzden, Konfüçyüs'ün tanrıyı en büyük kudret olarak tasavvuru, devlet-aile, tanrı-hükümdar münasebeti ve ahlak düşünceleri Türklerin tanrı, kut ve töre anlayışları ile bir paralellik arz etmektedir. Konfüçyüs'ün eski Türk telakkilerini nakil ve izah ettiğine dair diğer bir delil de, Tanrı'dan bahsederken, Çinçe olmayan "Tien" sözünü kullanmasıdır. O, Lun-yü (Felsefe Konuşmaları) adlı kitabında Gök ve Tanrı tabirlerini daima bu kelime ile karşılamıştır. Bu da Türkçe "Tanrı" (Tengri) kelimesinden başka bir şey değildir.[16] Bahsedildiği gibi, Konfüçyüz talimlerinin asli Çin Tanrı düşüncesiyle bir türlü alakası yoktur. Dolayısıyla, bu hususta en iyi araştırmaları yapan W. Eberhard haklı olarak şöyle demiştir: "Konfüçyüs'ün akidesi, Gök dininin sırf bir gelişmesinden ibarettir."[17] Bir ekleme var ki, muharip devletler zamanında yaşayan Meng-Ze ve "Çin Roscelini" saymak gerekir olan Shun-Ze her ikisi Konfüçyüz tarafdarıdırlar. Her ikisi de Konfüçyüs fikirlerini geliştirmeğe çalışmışlar. Çin felsefesi de Konfüçyüz fikirleri dahil, Dao öğretisi ve Budacılık olmak üzere üç koldan gelişmiştir.[18]

Aynı devir Türk kültürünün Çinlilere yaptığı etkileri arasında demircilik de vardır. Türklerin demircilik ile sıkı bir bağları vardır. Ama Orta Asya'da Türklerin bu madeni ne zaman tanıdıklarının tarihini tayin etmek zordur. Çinlilere demirciliğin MÖ ancak 7. yüzyılda Choular zamanında malum olduğu fikri sanat tarihçisi O. Münsterberg tarafından ileri sürülmüştür. Fakat demirin geniş mikyasta ve silah imali için istimali Çin'de ancak milattan önce 300'lerde başlamıştır. Çin sanatı mütehassısı Carl. W. Bishop'un 6.5.1937 tarihiyle Columbia Üniversitesi hocalarından Dr. Thomasreade yazdığı bir mektubunda, en eski Çin demir silahları Shan-si eyaletinde ve Chou sülalesinin vatanı olan yerlerde bulunduğundan, demirin, "Steppe corridor", yani Wei nehri havzasi yoluyla garptan gelmiş olduğunu ve bunu Chouların getirmiş bulunduğunu ileri sürmüştür.[19] Demirciliğin Çinlilere Türklerden gelmiş olduğunu Çinli bilim adamları da vurgulamaktadır. Bu konuda Sen-Zhong-Mian şöyle yazmıştır: "Sibirya'da bulunan her bir bölgede demir ocakları vardır .... Gök Türkler demire "Tamur" adını vermiştir. Aynı sözcüğün birinci hecesi olan "ta" ile Çincedeki "tie" ("Demir" anlamında gelen Çinçe işaret) nin eski telaffuzu aynıdır. Bu, Çin'de demir kullanma teknolojisinin Kuzey-Batı taraflardan gelmiş olduğunu kanıtlamaktadır.[20]

Hayvan üslubunun Türklerle ilgili olduğu hakkında fikir ayrılığı yoktur. Bu sanat üslubunun ilk belirtileri Orta Asya'da MÖ 3. bin yıllarına kadar gitmektedir. Fakat Karlgren tarafından yapılan yeni araştırmalar, bu üslubun MÖ 600'lerde doğrudan doğuya bronz sanatına tesir edilebilecek kadar gelişmiş olduğuna Shang devrinden kalan en yeni buluntular, hayvan üslubunun silah sanatının, hiç olmazsa, MÖ 14. yüzyılda tamamen gelişmiş olarak mevcut olduğuna şüphe bırakmamaktadır. En aşağı MÖ 600'den beri bu hayvan üslubu, eski Çin bronz kültürüne kuvvetle tesir etmektedir. Kuvvetli bir hayvan üslubu gelişmekte ve tamamen yeni şekiller ve yeni tezyinat meydana gelmektedir. Binicilik sanatının Çin'e girmesiyle koşum takımının ve arabaların madeni kısımlarında hayvan üslubunun tatbik edildiğini görüyoruz. Bunlar önce mevcut olmayan şeylerdi. Tezyinat daha ince ve zarif olmaktadır. Yeni tekniklerde kakma tekniği (renkli taşların kakılması) ve gümüş iplik tekniği (gümüş telin kakılması) çok kullanılmıştı. Bu yeni sanat, yalnız Çin'de kalmayıp, güney Çin'e ve Çin Hindistan'ına da gitmiştir.[21] [Yusupcan 2017, 1-4].

Столкновение кочевников с земледельцами всегда создает острые коллизии, в которых ни те, ни другие не виноваты. Именно такая ситуация существовала в Северном Китае III-V веков. Виноватых не было, а несчастных было слишком много. Но могли ли хунны и

табгачи, теснимые засухой, пожиравшей их родные степи, не ютиться по окраинам растущей пустыни, там, где еще были вода и трава? И могли ли тангуты, потомки жунов иди, не отстаивать родные горы от наплыва китайцев? А китайцы!.. Да каково им было видеть, как в их страну вползают "варвары" и норовят пасти свой скот на полях, годных для земледелия? Китайцы были уверены в своей правоте и силе, ведь их было около 16 млн [1], объединенных одной властью и одной целью-не допустить дикарей в Поднебесную. А против них стояло около 400 тыс. разрозненных кочевников: хуннов, сяньбийцев и ухуаней.

В эпоху династии Хань население Китая, как писал И. Захаров, насчитывало 59 594 978 человек (2 г. н.э.). Это можно считать оптимальным наполнением вмещающего ландшафта, без необходимости изнурения природных ресурсов. Реформы Ван Мана и связанные с ними экзекуции вызвали восстание "краснобровых" и резню, погубившую около 70% жителей. Но как только порядок был восстановлен, прирост покрыл потерю, и к 157 г. число китайцев достигло 56 486 856 человек. Однако это были уже иные люди.

Как бы ни пыжилась Младшая Хань, какие бы победы ни одерживали ее дипломаты, умевшие натравить сяньбийцев и динлинов на хуннов, потенция страны шла на убыль, ибо строгие нравы уступили поприще умению устраиваться при дворе и пользоваться минутами милости для личного обогащения. Разочарованность стала лозунгом века. Она пронзила сердца не только ученых и знатных, но и простых крестьян, взалкавших "Желтого неба справедливости" вместо "Синего неба насилия". И тогда потекла кровь.

После смуты Троецарствия население Китая составляло 7 672 881 человек, причем окраины пострадали меньше, нежели сердце страны. Это означало повышение удельного веса инородческих племен при ослаблении традиции древней культуры. И даже когда население Центрального Китая возросло к 280 г. до 16 163 863 человек, то это были усталые и деморализованные люди, неспособные защитить себя и свою страну от пришельцев. Это объясняет успехи хуннов, тангутов и сяньбийцев.

Вполне понятно, что за период постоянных смен правлений, сопровождаемых кровопролитиями, переписи населения не проводились. Следующая цифра, столь же неточная, падает на 589 г. - 11 млн. человек [+20], из которых 1,5 млн. в Южном Китае. При этом надо учесть, что в течение 30 лет население интенсивно росло. Следовательно, в наиболее тяжелое двадцатилетие - с 534 по 554 г. - численность населения Китая упала еще ниже, нежели после Троецарствия, а последующий подъем произошел к 606 г., когда она поднялась до 46 млн. [+21] - это опять-таки результат естественного прироста, характерного для земледельческих стран с мягким климатом.

Численность военно-демократических обществ легко рассчитывается по числу воинов, обычно составляющих около 20% населения. В III веке до н.э. в Монголии было приблизительно 60 тыс. хуннских всадников [21], а в 304 г. н.э. - 50 тыс. воинов только южных хуннов, живших в Ордосе и Шаньси. Это значит, что число ушедших на запад было немедленно восполнено естественным приростом в пределах, допускаемых кочевым хозяйством и природными условиями ареала. Иными словами, численность населения была стабильной, благодаря чему природные ресурсы степей сохранились. Это отнюдь не неполноценность народов, будто бы неспособных к прогрессу, а оригинальный способ этнического существования, непохожий на привычные нам, но отвечающий потребностям самих кочевников [Гумилев 2012, 1,139-148].

исчезают и сменяются новыми памятниками - гуннскими. Жизнь гуннов выразительно описана их современником Сымацяном. Самой характерной чертой гуннской жизни является, по описанию Сымацяна, скотоводство и притом кочевое, с постоянной переменой места: «Обитая за северными пределами Китая, они переходят со своим скотом с одних пастбищ на другие. Из домашнего скота более содержат лошадей, крупный и мелкий рогатый скот; частью разводят верблюдов, ослов, лошаков и лошадей лучших пород. Перекочевывают с места на место, смотря по приволью в траве и воде...

Начиная с владетелей, все питаются мясом домашнего скота, одеваются его кожами, прикрываются шерстяным и меховым одеянием».

Охота и рыболовство имели в хозяйстве гуннов вспомогательное значение. В стране гуннов существовало и земледелие, хотя основная масса их была скотоводами. В письменных источниках, например, говорится: «...в северных землях стужа рано наступает, и хотя неудобно сеять просо, но в земле гуннов сеяли». Там же приводится сообщение о том, что однажды в результате очень холодной зимы были падежи скота, эпидемия среди людей и «хлеб на полях не созрел».

Еще в 1928-1929 гг. при раскопках могильника у Ильмовой пади Г. П. Сосновскому удалось найти в захоронении зерна проса. В дальнейшем еще более убедительные доказательства земледелия у гуннов обнаружены при раскопках Нижне-Иволгинского городища. Здесь найдены не только зерна проса, но также ряд земледельческих орудий: чугунный сошник, железный серп и, кроме того, каменные зернотерки, а также ямы для хранения зерна. Оказалось, что сошники, подобные найденному в городище, имеются также и среди случайных находок на выдувах в районе Дурен. Найдена также глиняная форма для отливки сошников.

В конце I тыс. до н. э. в степях Монголии и Забайкалья плиточные могилы внезапно

Наряду с данными о земледелии археологические материалы Забайкалья дают также ряд свидетельств о наличии у гуннов обработки меди и бронзы на основе использования местных месторождений медных и железных руд. В Нижне-Иволгинском городище обнаружены хорошо сохранившийся сыродутный горн для выплавки железа, обломки криц, шлаки. Частые находки сошников и литейных форм для сошника также говорят о местном производстве. На Нижне-Иволгинском городище найдены куски бронзового шлака, свидетельствующие о том, что здесь изготовлялись также бронзовые изделия. Можно предполагать поэтому, что Нижне-Иволгинское поселение было гуннским ремесленным центром Забайкалья того времени.

Помимо обработки железа и бронзы, следует отметить гончарное дело, которое тоже получило широкое развитие. На гуннских стоянках, равно как и в погребениях, встречаются сосуды различных размеров и типов: большие - высотой более чем в метр - сосуды для хранения продуктов, котлы и горшки для приготовления пищи, низкие глиняные сосуды, заменявшие миски. Вся эта посуда хорошего качества, изготовлена на гончарном кругу, лощеная, украшена орнаментом. Наиболее характерные орнаментальные мотивы - волнистые линии, сетка из линий и накладной валик.

Остатки постоянных зимних жилищ оседлой части гуннов найдены в Нижне-Иволгинском городище и в районе Дурен. Это полуземлянки с земляным полом Стены глинобитные или из сырцового кирпича и внутри обмазаны глиной, перемешанной с нарубленной соломой. Вдоль стен для их укрепления шли деревянные столбы. Кровля состояла из балок и плах, покрытых сверху берестой и дерном. Что касается внутреннего устройства жилищ на Нижне-Иволгинском городище, то здесь следует отметить своеобразную, характерную для суровых зим систему отопления. Дым из очага проходил через специальные проложенные горизонтально внизу у стен дымоходы и использовался для обогревания, прежде чем выйти через вертикальный дымоход наружу. Над дымоходом сооружались лежанки или нары, которые обогревались снизу.

В большей своей части гунны-кочевники жили, по-видимому, в войлочных юртах. В погребениях Ноин-Улы открыто много остатков ковров местного производства, в том числе войлочных. Ковры украшены изображениями сражающихся зверей и фантастических животных. Ковры были обычным убранством юрт, особенно у знати.

Одежда рядовых гуннов изготовлялась из кожи и мехов, а также из грубых шерстяных тканей. Остатки таких тканей найдены в погребениях. Находки глиняных пряслиц (например, на Нижне-Иволгинском городище) свидетельствуют о прядении. Простые шерстяные ткани и войлок изготовлялись и окрашивались на месте. Но более состоятельные гунны не удовлетворялись этим и одевались в одежду из дорогих привозных тканей, шерстяных, шелковых или хлопчатобумажных, разных цветов и нередко искусно расшитых. Такими же роскошными тканями обивался и гроб богатого покойника. Одежда гуннов состояла из кафтана или халата и штанов. Зимняя теплая одежда шилась на войлочной подкладке или подбивалась ватой или мехом. Халат подпоясывался широким поясом из материи или кожи. Богатые гунны украшали пояс золотыми, серебряными и бронзовыми бляхами и пряжками.

Конница - главный род войск у гуннов. Соответственно строилась и военная тактика. Она характеризуется следующим образом: «При удаче идут вперед, при неудаче отступают и бегство не поставляют в стыд себе». «Искусно заманивают неприятеля, чтобы обхватить его... Завидев неприятеля, устремляются за корыстью подобно стае птиц, а когда бывают разбиты, то подобно черепице рассыпаются, подобно облакам рассеиваются». Гунны умели воевать не только летучим строем. Они строили мосты и наводили переправы; укрепляли свои поселения рвами и валами, как это было, например, в случае с Нижне-Иволгинским городищем.

Боевой лук был составным, с костяными и роговыми накладками, придававшими ему большую прочность и упругость. В длину он достигал до 1.5 м и был, по-видимому, большой пробойной силы. Стрелы употреблялись как с костяными наконечниками так и с металлическими - железными, реже с бронзовыми. Железные бронзовые наконечники стрел были по большей части трехлопастные с черенками. Нередко встречаются при раскопках так называемые «свистунки» - костяные просверленные шарики, прикреплявшиеся к наконечнику стрелы у места насадки и издававшие в полете устрашающий свист. Лук вкладывали в особый футляр и носили слева, стрелы находились в колчане за спиною справа.

В гуннском обществе были сильны черты патриархально-родовых отношений. В записках Сымацяна указывается, что «по смерти отца и братьев берут за себя жен их из опасности, чтобы не пресекся род». Этот обычай, так называемый «левират», характерен для родового строя; цель его - сохранить в роде потомство и имущество. Семья у гуннов была патриархальной. Но женщины не были в приниженном состоянии.

Отпечаток родового строя лежит и на внутренней организации гуннского общества. По сведениям письменных источников, гунны делились на 24 рода. Во главе родов стояли «начальники поколений», т. е. родовые старейшины. Сохранялись и такие органы родового строя, как совет старейшин и даже народное собрание. Источник сообщает, например,

что «у гуннов было обыкновение три раза в году собираться в Лунци, где в первой, пятой и девятой луне, в день под названием „сюй" приносили жертву духу неба... на сих собраниях начальники поколений рассуждали о государственных делах, забавлялись конской скачкой и бегом верблюдов». Иногда совет старейшин собирался экстраординарно, чтобы решить какой-нибудь важный вопрос, например о войне и мире, или утвердить преемника умершему шаньюю.

Ювелирные изделия из золота и серебра, парча и шелковые ткани, остатки которых археологи обнаружили не только в гробницах гуннских шаньюев в Монголии, но и во многих забайкальских захоронениях, - все это несомненно говорит о возросших бытовых потребностях и о распространении привычки к роскоши среди представителей верхушки гуннского общества.

В гуннском обществе постепенно складывалась новая форма власти, которая несла на себе вполне определенную печать государственности. Во главе гуннского общества стоял верховный вождь - шаньюй. Шаньюй обладал всей полнотой власти, и эта власть стала единоличной и наследственной. Обычно шаньюй завещал свой престол старшему сыну, или младшему брату, или другому члену семьи. Совет старейшин утверждал нового правителя, но шаньюй и правящая клика могла обойтись и без этой санкции. Шаньюй вовсе не считал себя обязанным выполнять решение совета старейшин. Нередко, выслушав мнение совета, он поступал наоборот. Зато старейшины за несогласие с шаньюем нередко платились головами. Пример показал Модэ, который, «убив Туманя, предал смерти мачеху и младшего брата и старейшин, не хотевших повиноваться ему объявил себя шаньюем».

Дополнительным стимулом к возникновению государства у гуннов являлась их борьба с Китаем, длившаяся более четырех веков. Гунны, будучи ближайшими соседями Китая, отстаивали свою независимую и свободную жизнь в степях от попыток ханьского Китая поработить их. В периоды ослабления военно-политической мощи Китая гунны сами переходили в наступление. В период с VIII по III в. до н. э. Китай находился в состоянии упадка и раздробленности. После крушения династии Чжоу единый Китай распался на ряд независимых княжеств, которые непрерывно воевали между собой, причем каждое стремилось завоевать своих соседей и усилиться за их счет. Междоусобные войны не только причиняли огромный ущерб экономике страны, но и ослабляли ее военный потенциал. Этим воспользовались воинственные кочевники - соседи Китая. Участившиеся набеги степняков побудили еще в IV в. правителей некоторых северных китайских княжеств приступить к строительству оборонительных сооружений - валов, стен и крепостей, которые должны были предотвратить возможность внезапных нападении со стороны конницы кочевников.

Придя к власти, Модэ выделил в составе гуннской армии 4 конных корпуса, они отличались по масти коней: черная, белая, рыжая и серая. В первые же годы правления Модэ совершил ряд походов против соседних народов. На востоке в 209 г. до н. э. были разгромлены дунху, которым гунны недавно еще сами платили дань. Земля, скот и имущество дунху достались гуннам. Остатки побежденных дунху бежали в Маньчжурию, Монголию и Южное Забайкалье. На западе Модэ совершал походы против племен юэчжи. На юге гунны нанесли ряд ударов по Китаю. В Китае к этому времени пала династия Цинь (в 207 г. до н. э.). После пятилетней свирепой гражданской войны утвердилась династия Хань. Ослабевший Китай не сразу собрался с силами и не мог оказать сильного сопротивления врагам. Гуннам в 204 г. до н. э. удалось снова завоевать Ордос. В 188 г. до н. э. после ряда военных неудач китайский император Гаоцзу вынужден был заключить с Модэ договор о «мире и родстве», выдать за гуннского шаньюя китайскую царевну и, кроме того, обязался ежегодно присылать обусловленное количество дани.

В этот период наивысшего подъема могущества гуннов под их властью оказались вся Монголия и южные области Забайкалья. Самым северным известным сейчас памятником

гуннской культуры на территории Забайкалья является упоминавшееся неоднократно древнее укрепленное поселение на р. Селенге вблизи устья р. Иволги - Нижне-Иволгинское городище. Поселение занимало площадь более 75 тыс. м2. На территории его обнаружены остатки более 80 жилищ. Раскопки показали, что поселение окружено мощной системой оборонительных сооружений общей шириной в 26 м. Она состояла из 4 валов высотой в 1.5-2 м и 4 рвов глубиной около 1.25 м. Таким образом, общая глубина укрытия составляла 2.5-3 м. Оно служило защитой против стрел и копий, а также против внезапного налета вражеской конницы [История Сибири 2014, 241-250].

Ставятся левый и правый сянь-ваны (букв. "мудрый ван"); левый и правый лули-ваны; левый и правый великий военачальник; левый и правый великий дувэй; левый и правый великий данху, левый и правый гудухоу. Сюнну называют мудрого «туци», поэтому старший сын шаньюя назначается левым туци-ваном. От левого и правого сянь-ванов до данху, сильных, имеющих десять тысяч всадников, и слабых, имеющих несколько тысяч всадников - всего 24 начальника, для которых установлено звание ваньци (букв. "темник"). Все сановники занимают должности по наследству. Три фамилии Хуянь, Лань и позднее появившаяся Сюйбу считаются у сюнну знатными родами.

Все князья и военачальники левой стороны живут на восточной стороне, против округа Шангу, и далее, гранича на востоке с Хуйхэ и Чаосянь; князья и военачальники правой стороны живут на западной стороне, против округа Шанцзюнь, и далее на запад, гранича с юэчжи, ди и цянами; ставка шаньюя располагается против округов Дай и Юньчжун. Каждый имеет выделенный участок земли, по которому кочует в поисках травы и воды, причем наиболее крупными владениями располагают левый и правый сянь-ваны и левый и правый лули-ваны. Левый и правый гудухоу помогают шаньюю в управлении. Каждый из 24 начальников также сам назначает тысячников, сотников, десятников, небольших князей, главных помощников, дувэев, данху и цецзюев».

Фань Е дополняет описание Сыма Цяня: «Среди крупных сановников наиболее знатными считались левый сянь-ван, а за ним левый лули-ван, правый сянь-ван и правый лули-ван, которых называли четырьмя рогами. Далее шли левый и правый жичжу-ваны, левый и правый вэньюйти-ваны, левый и правый чжаньцзян-ваны, которых называли шестью рогами. Как те, так и другие являлись сыновьями или младшими братьями шаньюя и становились шаньюями по старшинству.

Среди крупных сановников, не относившихся к роду шаньюя, имелись левый и правый гудухоу, за которыми следовали левый и правый инчжу гудухоу и прочие чиновники, называемые жичжу, цецзюй и данху, положение которых определялось степенью влияния и количеством подчиненных им людей [Фань, 6-7].

Имеется счастливая возможность определить общую приблизительную численность кочевого населения, представленного различными этническими группами. В 304 г. вождь Сюнну Лю Юаньхай объявил о создании династии Хань, а в 314 г. его преемник Лю Цун ввел систему административного управления государством. Согласно этой системе для кочевого населения были установлены должности левого и правого помощников шанюя, каждый из которых управлял 100 тыс. юрт шести инородческих племен. Во главе каждой из 10 тыс. юрт был поставлен главный воевода [20, гл. 102, л. 6-б].

Таким образом, общая численность кочевников составляла 200 тыс. юрт, или 1,400,000 человек. Это выше численности кочевого населения, т. е. значительно больше цифры 900 тыс., приведенной Л. Н. Гумилевым со ссылкой на Шан Юэ [1,с. 25-26]. (Скорее всего разница объясняется расхождениями в определении состава семьи. Если мы, основываясь на Хоу Хань-шу, считаем, что в семье было семь человек, то Л. Н. Гумилев, по-видимому, полагает, что пять.) Из этого количества, как уже говорилось, около 340 тыс. приходилось на Сюнну, следовательно, остальные кочевые этнические группы были представлены примерно миллионом человек. Приведенные подсчеты относятся к 314 г.,

периоду наивысшего расцвета Сюннуской династии Хань (Ранняя Чжао), но уже в 319 г. появляется династия Поздняя Чжао, и вряд ли за прошедшие пять лет могли произойти резкие изменения в численности кочевого населения.

Возможно, это связано с тем, что после поражения, которое Сюнну, руководимые Лю Цуном (Liu Cong? Liu Can?), правителем династии Ранняя Чжао, нанесли войскам династии Цзинь, к Новому Цзиньскому императору Юань-ди хлынул поток беженцев, в первую очередь образованных людей, поскольку невежественным крестьянам значительно труднее оторваться от родной земли. Воцарившаяся затем в Северном Китае смута способствовала дальнейшему оттоку грамотеев, приведшему к упадку культуры в районах, оказавшихся под властью династии Поздняя Чжао.

Широко был распространен левират, хорошо известный многим кочевым народам. О Сюнну, а значит, и о Цзесцах Сыма Цянь писал: "После смерти отца берут в жены мачех, после смерти старшего или младшего брата женятся на их женах" [18, гл. 110, л. 2-а]. Он же описывает спор между Ханьским послом и перебежавшим к Сюнну евнухом Чжунхан Юэ о преимуществах в образе жизни двух народов. Посол сказал: "У Сюнну отцы и сыновья спят в одной юрте. Если умирает отец, женятся на мачехах; если умирают братья, берут за себя всех их жен".

Чжунхан Юэ ответил: "Сюнну берут за себя жен отцов и братьев после смерти последних, опасаясь, что иначе прекратится их род. Поэтому, хотя среди Сюнну происходили смуты, на престол всегда ставились люди из одного и того же рода. А в Срединном государстве, хотя открыто не берут за себя жен отцов и братьев, родственники, все более отдаляясь, убивают друг друга, и дело доходило до смены [правящих] фамилий, что во всех случаях объясняется именно этим" [18, гл. 110, л. 16-б, 17-а] [Таскин 2016, 6-31].

Съществено-значими лингвистични свидетелства и доказателства не само за българския етнолингвистичен произход и принадлежност на хунну/сюнну, но и за прародината и миграцията на прабългарите през Централна Азия са и много неточно-некоректно представяните изобщо като пратюркски или пък като пратюркско-монголски, прабългарски думи и титли в корейския език, някои от които при това притежават и специфично-характерните за българските езици звукове *р-л,* вместо присъщите на останалите тюркски езици звукове *з-ш: This mainly appears in the similarity of the grammatical structures of these two ethnic languages and in their lexicology, where could be found some similar words in the shapes and meanings. For example, Ko. "tong" - T. "tang" (dawning); Ko. "pchok" - T. "puchuq" (half); Ko. "kam" - T. "qam" (shaman); Ko. "ke-kwan" - T. "kaghan" (king); Ko. "tar-kwan" - T. "tarkhan" (the title of tarkhan), etc.4 These similarities between the Korean and Turkic languages could be originated either from one linguistic root or from living of these tribes close to each other. This problem needs to be worked out.*

Some similar words in the Korean and Turkic languages such as Ko. "aguri" - T. "agir~agiz" (mouth), Ko. "al"- T. "al~ash" (food), Ko. "il" - T. "il~ish" (work), etc. do not belong to the modern Turkic languages and they are considered to be either Pro-Turkic or Pro-Turkic-Mongol or even from the ancient Turkic languages of the Hun Period5. This proves the fact that the relations between these languages started very early. It is notable that, in the Korean language there are many words similar to the LIR Dialect of Turkic languages which is characteristic for the Western Turkic tribes (European Huns, Onogur, Bolgar, Khazar, Sabir and modern Chuvash peoples), rather than to the ŜAZ Dialect of the Eastern Turkic tribes (Köktürk, Oghuz, Karluk, Uyghur, Kipchak) which is comparatively closer to in distance to the Korean tribes.

According to researchers studying on the basis of archaeological data the migration processes of Altai language tribes lived around the Altai and Tien-Shan mountains to Far East occurred in the end of III millennium BC-the beginning of the II millennium BCsome Korean researchers believe that in that time Altai tribes (Tungus-Manchu) came to Southern Manchjouria and Korea

from the North and North-West6. According to their opinion, the synthesis between those Altai tribes and Paleoasiatic tribes lived in Korea Peninsula started at this stage of time. Several researchers think that the Korean formed as a result of synthesis of Altai (Protokoreans) and Paleoasiatic tribes.

There is a lot of information in the Li-ji and Shi-ji chronicles that in the middle of I millennium BC the tribes which lived in Northern China and Mongolia moved to Manchjouria and Korean Peninsula. The researches think that these tribes were Protokoreans which synthesized whith Paleoasiatic tribes of the Peninsula.

Ancient Turkic-Korean socio-political relations placed and organized through their historical states given below: 1) The relations between Asian Hun Empire (209 BC-216 AD) and Choson (Wi Man dynasty; 3th-2 th c. BC), Three Kingdom Goguryeo (37 BC-668 AD), Baejie (18 BC-668 AD) and Silla (57 BC-668 AD). As it is written in the Shi-Ji and Han-Shu chronicles the Emperor of Huns – Mo-tun (209 BC-174 AD) enlarged his territory, after he had seized Dun-hu tribes and then became neighbor to Korea.

There are some records about political relations between Hun Empire and Korean kingdoms in the Chinese chronicles of Han-Shu and Pei-Shih. Particularly, there is an information that the King Wan Man (7-23y. BC) has sent Korean army against the Huns but the army refused the Kings will7. There is also another record in Pei-Shih about Korean King Iimo (the last quarter of the 2 c. AD) who accepted to his country 500 Hun families8 [Babayar 2016, 152-153].

Öte yandan, Türkçe ile Korece arasında bir çok ödünç kelime de bulunmaktadır. Türkçeden Koreceye yapılmış ödünçlemeler iki ayrı tarihi dönemde meydana gelmiştir; Birincisi ilk Kore devletlerinin teşkil edilmesi ve gelişmesi sıralarında, yani aşağı yukarı MÖ 2. yüzyıldan önceki asırlarda, ikincisi ise MS 13. yüzyılda Moğol İmparatorluğu'nun Kore'yi idare ettiği yıllarda Moğolca vasıtasıyla gerçekleşmiştir.

Bu makalede ilk Kore devletleri devrinde Türkçeden Koreceye geçmiş ödünç kelimeler üzerinde duracağım. Bilindiği gibi milâttan önceki asırlarda Kore'nin ilk devleti olan Kocoson ile Proto-Türkler olarak bilinen Hunlar arasında coğrafî ve kültürel açıdan oldukça sık münasebetler olmuştur. Bu iki devlet ve bunlardan sonra kurulan devletler de bir Altay kavimler birliği halinde Çin'e karşı savaşmışlardır. Bu sıralarda ve ondan önceki dönemlerde Korece ve Türkçe arasında hem kültürel hem de söz varlığı anlamında ödünçlemeler olmuştur. Kore devletinin ilk devirlerinde Türkçeden Koreceye geçmiş kelimeler şunlardır:

(1)Ko. ori "ördek": Orta Korecede orh ve orhi olarak iki şekli vardır. Bu kelimedeki /h/, epithesis ses olayı sonucu ilave edilmiş bir ünsüzdür. Ayrıca orhi şeklinin sonunda bulunan /i/ ünlüsü Korecede sık görülen isimden isim yapma ekidir. Modern Korecesi ise ori şeklindedir. Öte yandan, bu kelime Yakutçada uzun ünlülü olarak o:r şeklinde bulunmaktadır. Eski Uygurcada ördek "ördek" kelimesi vardır (Ligeti 1966: 190). Clauson (1977: 205), bu kelimenin or- "yüksek yere çıkmak" fiili ile isim yapma eki -dek gibi iki ayrı morfemden meydana gelmiş olduğunu iddia etmiştir. Fakat, bildiğimiz gibi Türkçede -dek şeklinde bir isimden isim yapma eki bulunmamaktadır. Bana göre bu, Türkçe ör ile bilinmeyen bir dilden geçmiş -dek kelimesinden oluşmuş ve hendiadion olarak kullanılmıştır.

(2) Ko. turumi "turna": Bu kelime Eski Türkçeden Koreceye geçmiştir. Eski Türkçede turunya, Orta Türkçede turna şeklindedir. Kıpçakça, Kumanca, Osmanlıca gibi tarihi Türk dillerinde de aynı şekilde geçmektedir. Azerice ve Türkmencede ise durna şeklindedir. Öte yandan, Yakutçada bu kelime turuya şeklindedir ve bu Tunguzcaya da geçmiştir: Evk. turuya. Bu kelime Japonca tarafından da turu şeklinde ödünçlenmiştir.

(3) Ko. bora "kar fırtınası": Korecede bu kelime yalnız nunbora "kar fırtına" (nun "kar") kelimesinde bulunmaktadır. Bu kelime ilk defa Orhon Türkçesinde bor "kar fırtınası, şiddetli yağmur" şeklinde bulunmaktadır. Çağataycada borağan şeklindedir ve bu Moğolcadan geçmiştir. Bugünkü Türk lehçelerinde de bu kelime bulunmaktadır; Trkm. bo:ran "id"leri., Kzk. boran "id"leri., Tuv. bora:n "id"leri., Tat. Buran "id"leri. Fakat bunların hepsi Moğolcadan geçmiştir.

Çok ilginçtir ki Anadolu Türkçesinde bora şekli kullanılmaktadır ve bu şekil Eski Türkçe bor şekline paragoge ses olayıyla sonuna ünlü ilave edilerek meydana gelmiştir. Öte yandan, Anadolu Türkçesinde Moğolcadan geçmiş boran şekli de bulunmaktadır. Bu kelime Moğolca ve Tunguzcada da bulunmaktadır; Mo. boroğan "yağmur", Lam. Burkun "kar fırtınası", Evk. burkan "id"leri. Bu kelime Yakutçadan Evenkiceye geçmiştir; Yak. burxa:n "kar fırtınası". Poppe'ye (1960: 21) göre Moğolca boroğan, buruğan'dan gelişmiştir. Poppe bu kelimeyi Türkçe bur- fiili ile karşılaştırmıştır. Fakat Poppe'nin bu görüşü yanlıştır, çünkü Kazakça ve Kırgızcada Moğolcadan geçmiş boran kelimesinin yanında bora- fiili bulunmaktadır. Bu fiil, isim isim bor ile isimden fiil yapma eki -a-'dan meydana gelmiştir.

(4) Ko. cokha "yeğen": Bildiğim kadarıyla bu kelime Moğolca ve Mançu-Tunguz dillerinde görünmemekte ve yalnız Orhon Türkçesinde çıqan şeklinde bulunmaktadır.

(5) Ko. tonga "kuvvetli, kalın ve güçlü halat": Bu yalnız tongacur "kuvvetli halat" kelimesinde görünmektedir. Eski ve Orta Türkçede tonga oldukça sık görünmektedir. Bu kelime Kaşgarlı Mahmud'un lugatında "kaplan", Clauson'a (1972: 515) göre "kahraman", İbnü Mühenna'ya göre ise "kuvvetli" anlamındadır. Öte yandan bu kelime Çince kaynaklarda da d'ung-nga olarak geçmektedir. Bu kelime büyük ihtimalle Mançu-Tunguzca yoluyla Koreceye geçmiştir.

(6) Ko. wəri "iri köpek": Bu kelime Kore'nin güney eyaletinde kullanılmaktadır. Bu Eski Türkçe böri "kurt" ile aynıdır ve Türkçeden Koreceye geçmiştir. Yenisey Ostyak ve Rus dillerine de geçmiştir.

*(7) Ko. toksuri "doğan": Bu kelime dışında Korecede "doğanın bir çeşidi"ni ifade eden ve suri ile yapılmış iki kelime daha vardır: surimae (<*suri + mae"doğan") ve surisae (< suri + sae "kuş"). Öte yandan, anlamı belli olmayan suri tek başına hiç kullanılmamaktadır. Fakat bu örneklerden toksuri kelimesinin tok ve suri şeklinde iki kelimeden meydana gelmiş olduğu anlaşılmaktadır. Korece tok kelimesi Türkçe "doğan" anlamındaki toğan (<*tok+kan) kelimesinde yaşamaktadır. Türkçe toğan kelimesi *tok ve kökeni belli olmayan *kan şeklinde iki kelimeden meydana gelmiş ve hendiadion olarak kullanılmıştır. Türkçe *tok ise büyük ihtimalle proto veya eski Türkçeden Koreceye geçmiştir.*

(8) Ko. kåo "uyuyan kişiyi bastıran kötü ruh": Bugünkü Korecede bu kelime kawi şeklindedir. Orta Türkçe Oğuz diyalektinde "kötü ruha tutulmuş hal" anlamında kowu ve kowuz şekli vardır. Kaşgarlı Mahmud'un lugatinde bu kelime hakkında ilginç bir izah vardır; Kötü ruha tutulmuş adamdan kötü ruhu kovarken soğuk suyu adamın yüzüne döküp "kowu! kowu!" diye bağırırlarmış. Clauson (1972: 581) ve Dankoff'a (1985: 144) göre bu kelime "kovmak" anlamındaki Türkçe fiil kow-'dan gelişmiştir. Fakat bu görüş pek inandırıcı değildir. Çünkü Türkçede fiilden isim yapma

eki -u veya -uz nadir görünmektedir ve istisnasız olarak geçişli fiillerle kullanılmıştır. Bunun dışında semantik bakımdan da pek ilgili görünmemektedir. Bence iki ihtimal vardır: birincisi, isim olan kowu'ya küçültme eki -ç gelmiş olması; ikincisi, isim olan kow ile "uçmak, yok olmak" anlamındaki uç- fiilinin beraber kullanılmış olması. İkincisi kow uç! "kötü ruh! yok ol!" anlamındadır. Öte yandan, Korece şekil kawi, arkaik şekil kåw'e isimden isim yapma eki -i'nin eklenmesi ile sonradan gelişmiştir.

(9) Ko. tark "tavuk": Bu Eski Uygurca ve Orta Türkçe takığu "evcil kuş" ile aynıdır. Bu kelime tak ve -ğu şeklinde iki morfemden meydana gelmiştir. Clauson (1972: 587), -ğu'nun Eski Türkçe hayvan isimlerinde sık sık rastlanan -ğa ile aynı isim yapma eki olduğunu söylemiştir: Trk. kaburğa "baykuş", torğa "tarla kuşu". Fakat, bence -ğu'nun Çince bir ödünç kelime olması ihtimali büyüktür (Karl. 126). Türkçe takığu, takı ve ğu şeklindeki iki kelimenin ikileme olarak yanyana kullanılmış şeklidir. Eski Türkçe takı biçimi, /r/ ünsüzünün düşmesi ve sonda /ı/ sesi türemesiyle ortaya çıkmıştır. Korecenin şivelerinde /r/ düşmesiyle /tak/ şeklinde kullanılış yaygındır. Bu kelime Moğolcada da görünmektedir: Mo. takijan "piliç". Bu kelime, tak "tavuk" ile dönüşümlü -aitlik eki -ijan'dan oluşmuştur. Korece tark kelimesinin Türkçeden Koreceye mi yoksa Koreceden Türkçeye mi geçmiş olduğu belli değildir.

(10) Ko. satari "portatif merdiven": Bu kelime "merdiven" anlamındaki Türkçe satu ile bağlantılıdır. Clauson (1972: 867) bu Türkçe kelimenin bilinmeyen başka bir dilden ödünçleme olduğu ihtimalini ileri sürmüştür. Korecede satari kelimesinin yanında aynı anlamda sataktari kelimesi vardır. Korece satari ve sataktari aynı köktendir. Bu iki kelime mukayese edilirse, satari'nin birden fazla morfemden oluştuğu belli olmaktadır. Bence satari kelimesi sata ve -ari olmak üzere iki morfemden meydana gelmiştir. Burada -ari bir küçültme eki olup Korecede çok yaygın olarak kullanılmaktadır. Satak kelimesi ise sata ile isimden isim yapma eki -ak'tan oluşmuştur. İsim yapma eki -ak Korecede çok yaygın bir ektir.

(11) Ko. kut "(şamanizmde) kutluluk dilemek için yapılan dini merasim": Bu kelime şamanizm ile ilgili bir kelimedir ve Altay dillerinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Eski Türkçede "devlet, saadet, kutlama" anlamında kut vardır. Eski Uygurcada, fiil yapma eki ile yapılan qutğur- "kut vermek, saadet vermek" ve kutad- "kutlu olmak" da vardır. Orta Türkçede "saadet, kutlama" anlamında yaygın olarak kullanılmıştır. Moğolcada ise bu kelime iki heceli kutu şeklinde olup "saadet; kutsal" anlamındadır. Mançucada aynı anlamda xuturi şekli vardır ve ayrıca "kötü ruh" anlamında xutu da kullanılmaktadır. Bu kelimenin nasıl ödünçlenmiş olduğunu belirlemek kolay değildir. Fakat, şekillere ve anlamlara bakılırsa, Türkçeden Koreceye ve diğer dillere geçmiş olması ihtimali büyüktür. Korecedeki anlamı kutluluğu dilemek için şaman merasimi düzenlemek olup bu, Türkçedeki anlamına göre ikincildir.

(12) Ko. tul "dişi hayvan; yavru veya yumurta veremeyen dişi": Bu kelime yalnız önek olarak kullanılmakta ve tek başına kullanılmamaktadır. Bu kelime Türkçe "dul kadın" anlamındaki tul kelimesinden ödünçlemedir: Uyg., MK, Çağ. tul "dul". Ramstedt (1935) bu Türkçe kelimeyi Moğolcanın Kalmuk lehçesine ait tulğu "yalnız, yetim" ile ilişkilendirmiştir.

*(13) Ko. kor "maya, mayalı yemeklerde görünen ve sertleşmiş kalıntı": Korecede bu kelime tek başına kullanılmamakta, kormaçi (< *kor-maçi), korkaci (< *korkaci), kormaci (<*kor-maci) gibi kelimelerde görünmektedir. Bu kelimeye Orta Türkçede rastlanmaktadır: MK kor. Bugünkü Türk lehçelerinden Türkmence ve Kırgızcada kullanılmaktadır: Trkm. gor, Krg. kur.*

*(14) Ko. tuk "set, bent": Bu kelime Eski ve Orta Türkçede tuğ "dam, cover, stopper" (Dankoff 1985:198) şeklinde kullanılmıştır. Bunun dışında tuğla- (<*tuğ-la-), tuğaq (<*tuğ-aq) gibi kelimeler de vardır. Türkçe tuğ kelimesi tufiiline isimden fiil yapma eki -ğ'nin eklenmesiyle yapılmış bir isimdir.*

(15) Ko. tam "toprak ve taşlarla yapılmış duvar": Bu kelime Eski ve Orta Türkçede çok yaygın kullanılmıştır: Orh., Uyg. tam id., MK tam id. Orta Türkçe Çağatayca ve Kumancada "çatı" anlamında, Osmanlıcada ise "çatı, bina, hapishane" anlamındadır. Orta Türkçede bundan türemiş

fiil de vardır: MK tamula- "set ve bent inşa ederek suyu korumak". Türkçe tam kelimesi, tuk ile beraber çok erken dönemde Türkçeden Koreceye geçmiştir.

(16) tori "kahraman": Bu kelime ilk defa eski Korece kaynaklardan Samgukyusa'da, ilk Kore devletlerinden biri olan Silla devletinin kurucularından söz edilirken sobєltori şeklinde geçmektedir. Sobєltori, sobєr ve tori olmak üzere iki kelimeden oluşmuştur. Sobєl "başkent" anlamındadır; sonra seul'e gelişmiştir. tori kelimesinin anlamına gelince, bu Moğolistan'ın başkenti Ulan Bator'un adında geçmektedir. Burada ulan bir sıfat olup "kırmızı" anlamına gelir; bator ise Türkçe bagator ile aynıdır. bagator asli olarak "kahraman" anlamına gelir ve Doğu Türkistan'da, Miran ve Tunhuang'da keşfedilen ve Runik yazıyla yazılmış Eski Uygurca bir metinde görülmektedir. Bu kelime baga ve tor şeklinde iki kelimeden oluşmuştur. bağa Türkçe baqa ile aynıdır. Çünkü /q/ > /ğ/ ses olayı Türkçede nadir olsa da görülmektedir: Uyg., MK buqa, Çağ. buğa, Kum. boğa. Eski Uygurca baqa "kara kurbağa", Kıpçakça ve Osmanlıcada bağa şeklinde gelişmiştir.

Bağator ünvanı için kullanılan bağa kelimesinin hayvan isminden olması pek şaşırtıcı değildir. Çünkü, Eski Türkçede hayvan isminden gelme ünvanlar çoktur: Baqa Tarqan, Boqa Kağan, Böri Kağan, Sonkor Kağan, vb. Bu gibi geleneklerin eski totemizm ile ilgili olması gerekir. Bağator'daki tor "general, kahraman" anlamındadır ve bağator "kara kurbağa general" anlamı taşımaktadır. İlginçtir ki bu isim Kore halkbiliminde çok güçlü bir hayvan olarak tanınmıştır. Eskiden Koreliler güçlü erkek çocuklara "kara kurbağa general gibi çocuk" diye hitap ederlerdi. Çocuk oyunlarında da çocuklar oynarken "kara kurbağa bana yardım et!" diye bağırmaktadırlar. Gelenek olarak Kore'de tori "cesur erkek" anlamında kullanılmıştır. Öte yandan, tori kelimesinin son ünlüsü olan /i/ Korecede çok yaygın olan bir isimden isim yapma ekidir.

(17) kakkan "Silla devletinin bir ünvanı": Eski Kore devletlerinden Kogurye'de "ulu hükümdar" anlamında kaxan ünvanı kullanılmıştır (Lee B.D. 1985: 12). Bu, Silla ünvanı kakkan ile aynıdır. Bu Eski Türkçe ünvan qaqan ile de aynıdır. Öte yandan Eski Korecede qan bir "hükümdar" ünvanının yanında bir de qa "yerel hükümdar" ünvanı kullanılmıştır. Bu, Türkçe qağan'ın qa ve qan şeklinde iki ünvandan oluştuğunu göstermektedir.

*Moğolcada bu kelime qan (<*qan <*qān <*qa'an <*qağan <*qaqan) olmuştur. Öte yandan, Ön-Türkçe Tabgaç (Topa) dili ve Eski Türkçede kullanılan qağan Altay dilleri dışında Farsça, Tibetçe, Ural dilleri ve Hint-Avrupa dillerine de geçmiştir (Doerfer IV, 1161).*

(18) Ko. kam "Silla devletinin bir ünvanı": Silla ünvanlarında büyük kam, küçük kam, küçük kardeş kam gibi ünvanlar kullanılmıştır. Bu kelime şaman anlamındaki Türkçe kam kelimesiyle aynıdır. (Ramstedt 1949: 90, Lee B.D. 1985: 610): Uyg. qam "sorcer", MK qam id., Çağ. qam "physician, healer, wise man" (Clauson 1972: 625). Orta Türkçede kam kelimesi fiil yapma eki ile de kullanılmıştır: kamla- "şifacı olarak çalışmak". Eski devirde şamanların yalnız dini işlerde bulunmayıp politik işlerde de faaliyet gösterdiğini iyi biliyoruz. Kumancada kam "kadın şaman" için kullanılmıştır. Ramstedt'in (1951:51) bu Korece kelimeyi Çinceden ödünçleme olarak görmesi yanlıştır. Yukarıda erken dönemde Türkçeden Koreceye geçmiş ödünç kelimelerden bazıları gösterilmiştir. Bunun dışında Türkçeden gelmiş daha pek çok ödünçleme mevcuttur. Tabii ki bazı kelimeler ne Türkçe, ne de Korecedir; kökü belli olmayanlar da bulunmaktadır. Bunların ne zaman Koreceye geçtiği hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir, fakat bunların büyük kısmının tahminen Proto- veya Ön-Türkçe döneminde, diğerlerinin ise Eski Türkçe döneminde olması ihtimali büyüktür. Bilindiği gibi ilk Kore devleti olan Kocoson ile Proto-Türkler olarak tahmin edilen Hyung-nu'lar arasında oldukça sıkı münasebetler olduğu hakkında kanıtlar çoktur. Bunun yanında Kocoson'dan sonraki Kore devletlerinden Puye ve Kogurye de Mançu bölgesinde olup kuzey ve kuzey batısında bulunan Ön veya Eski Türkler ile sürekli münasebetleri olmuştur. Japon Türkoloğu Mori'nin Orhon abidelerinde sözü edilen "bökli" ile, bu Kore kavimlerinden bahsedilmekte olduğu şeklindeki görüşü doğrudur. Gerçekten de Hyung-nu'lar ve Göktürkler, sırasıyla önce Kocoson ile, sonra ise Kogurye ile askeri müttefik halinde Çin'e karşı direnmiş ve

savaşmışlardır. MS 9. yüzyıldan sonra Asya kıtasının kuzey-doğusunda Çin'in güçlü bir hakimiyet kurmasıyla Koreliler ve Türkler arasındaki münasebetler tamamen kopmuştur [Choi 2016, 86-91].

Повече от безспорно-неопровержимо свидетелство и доказателство за българския произход и етническа принадлежност на хунну/сюнну е и фактът, че приложеният в Именника на българските ханове лунно-слънчев прабългарски календар, по произход всъщност не е собствено тюркски изобщо или „хунски" в частност (И. Захарова), а в действителност е заимстван от китайците, календарът на които също така е лунно-слънчев и подобно на прабългарския календар, има един допълнително-изравнителен, тринадесети месец, наречен алем. Този месец служи за изравняването на разликата от 10 денонощия и 21 часа между Лунната година и Слънчевата година. Въпреки това той е назован не с числителното редно тринадесети, а посредством прим *алем* „начален", тъй като това име се включва в Календара, 7 пъти за целия 19-годишен цикъл, само и единствено след дванадесетия месец на съответната циклова година и преди първия месец на следващата циклова година, като негово семантико-функционално съответствие е чув. *юлъм* „бъдещ, в бъдеще", т.е. „бъдещ като начален" (Ив. Добрев). В някои от древнокитайските летописи месецът алем носи името *маоши - Маоши ай* (И. Бичурин), което има за основа праб. **başçi* „главен, начален". Праб. *b* обикновено на китайски се транскрибира като *m,* вж. така също и кит. *Маодунь,* което е собствено китайска фонотактическа интерпретация на българското млим *Багатур: Афиксацията като способ за образуване на собствени имена се осъществява и наблюдава също така и при имената на месеците от прабългарския календар в Именника на българските ханове, които имат за генетична основа прабългарските редни числителни имена с досега възстановените от изследователите праформи, които се променят по специфичен начин в процеса на заемането и използуването им в старобългарския език като *älət [ялъм] > алем, *večət [вечъм] > вечем, *töütət [тьоютъм] > тутом, *belikti [беликти] > бехти, *altət [алтъм] > алтом, *ğitət [джитъм] > читем, *šəhtət [шъхтъм] > шехтем, *tovïrət [товъръм] > твирем [вж. и срв. Микола 1914, 78-80,116; Москов 1988, 95-101; Фехер 1922, 257,277; Mikkola 1914, 16; Pritsak 1955, 45-46,51-61,71,78; ЭСТЯз-а, 141-142,337-339,455-456,641-642; ~*~-б, 126; ЭСЧвЯз, 55,57,67,113,157,160,175,274].*

Специално хронм алем, алем, друга форма - елем, élém (822), според Й. Микола, а и за всички останали изследователи е „първи"; докато аргументацията в полза на „тринадесети месец", основана на факта, че по принцип в тюркските езици и конкретно в чувашкия език значението „едно" се обозначава посредством бройното числително име bir и то при условие, че за лекс. алем/елем е прието, че наименова първия месец на годината, но всъщност означава „начален" със синоним „първи", въпреки което и допускането, че с това си значение обаче името не се отнася за първи пореден месец, а е название на тринадесетия, т.е. допълнителния месец, с който се изравнява Лунната Година спрямо Слънчевата (М. Москов), не може да се приеме за удовлетворителна, най-малкото защото на началния етап на изследването, всички бъдещи решения са еднакво възможни или по-точно - вероятни, и крайният резултат се определя от онази форма със съответното значение, които се установяват, обосновават и доказват посредством сравнително-историческия метод, както в действителност по-нататък се и оказва, само че единствено за значението на апелатива, което при повечето езиковеди тюрколози всъщност е „преден, начален" [вж. Бешевлиев В. 1992, 216,222, вж. и срв. Москов 1988, 95-96,110-112; Pritsak 1955, 51-52; ДТС, 101-102; ЭСЧвЯз, 157].

*Пак при повечето езиковеди тюрколози *aləm се извежда от *äl- „начален; първи", от което произлиза и съвр. общтюрк. ilk, ilik, ilki, но според най-новите проучвания, това последното води своето начало от *il „передняя част чего-л.; передняя част; перед, спереди; противоположная сторона", видно също така според нас и от тат. диал. элекке „беренче (первый)", без изобщо дори да се допуска каквато и да е възможност за връзка с*

*лекс. *äl (ЭСТЯз), именно която впоследствие може да се развие в кор. ал, а не коренът със зв. *i, ако този звук наистина е адаптивна субституция на старобългарска почва и стои вместо зв. е от елем, в което пък от друга страна е запазен прабългарският изговор на началната гласна и поради това се и възстановява *äləm [елъм] „занапред" със съответствие чув. üləm [юлъм], получено от *iləm [илъм] със значение „отпред, напред, начело", образувано от ил, а то пък е по-късно развитие на корена *äl (Л. Левитская; М. Москов) и така всъщност пак остава необяснен преходът към това *ä от общтюрк. *i, което в същото време, в чувашкия език се развива само и единствено в свръхкратката полутясна гласна ĕ (А. Щербак) и в татарската свръхширока предна гл. э от току-що приведения пример.*

*Наред с това, тук се посочва и неясно на какво основание семантизираното като „последен, следващ; после" (L. Bazin) чув. üləm „първи, начален; бъдещ, по-следващ", рус. „впредь, после" (Л. Левитская), но се подминава въпросът за словообразуването, освен ако не се следва презумпцията, че щом като всички редни числителни имена са образувани с -əm, то очевидно и по необходимост, и лекс. üləm се образува по същия начин от *ül~il (Л. Левитская) или пък ако не се отива на откровено-директното игнориране пак на словообразуването, когато се приема, че üləm идва от „звуково закономерното *älim „künftig, in Zukunft" (рус. впредь)", където се реализира преходът на сттюрк. *ä към дноволг. *ä, именно по силата на който се стига и до *äləm, равно на ἑλέμ (Ом. Прицак), по повод и във връзка с което като цяло и в частност, ние все пак, по-скоро сме склонни да си мислим, че този суфикс се прибавя единствено и само към бройни числителни имена, като тук не може също така изобщо да се взема предвид общтюрк. ilkin „най-напред", което, много добре известно и безспорно, е лексикализация на падежа Инструменталис, аналогично и при тур. kişın „през зимата", yázın „през лятото" [вж. и срв. Левитская 1976, 47-49; Москов 1988, 95,100,111; Щербак 1970, 156-157; Bazin 1974, 658,665; Pritsak 1955, 52,72; ДТС, 168-169,174; ЭСТЯз-а, 348-350;ТтТДСз, 531; DLT-1, 43,48].*

Безспорното наличие тук на редица пропуски, непоследователности или противоречия изисква и налага да се потърси друга генетична основа и друга "верига" на промени, преходи и връзки на Името, при които, ако и не да не се наблюдават горните противоречия или необяснени места, то поне те да са по-малко, като в същото време и дължината на въпросната "верига" се сведе до пределно-възможния минимум.

*Такава основа на Името според нас засега се очертава пак общтюрк. *alïn "преден, начален", което му значение тук се възстановява главно на основата на развитите и налични в почти всички тюркски езици значения "лоб, чело; лицо, физиономия; склон горы", за които пък трябва да се предполага, че са по-късна субстантивация на общотюркските субстантивни и адективни значения "перед, передняя часть, сторона; перед, передний; заранее, раньше" (ЭСТЯз-а), от които и където например са и армкум. alïn "перёд, передняя часть; перед, пред", алт. диал. алын "передний", тат. диал. алын, алны, алды "перед, пред", тур. alın "лоб, чело; перёд, передняя сторона; фасад", още и тюркобългарската, но не по-малко вероятно и къпчашката, безспорно заемка в кавказоиранския талишски език alein "frontal; first" [Dobrev P. 2001b], на което ще се спрем по-подробно малко по-долу, както и не много сигурното, поради много странния и по принцип чужд на науката, навик да не се цитират източници, при алем "първи, преден, начален" в езика на обските угри в Сибир [Добрев П. 1998, 18], също и срвек. монг. алгинчи(н) "передовой дозор, дозорный; соглядатай, проводник; головной пикет" [Рассадин 2003, 4].*

Впрочем, тъкмо специфично болгарската етимологична фонетична промяна n > m е предмет на дискусия между големите преди петдесетина години, имена в Алтаистиката и Тюркологията, преразказът на която прелюбопитно-поучителна и много показателна дискусия в аспекта на бележката отклонение малко по-долу, изглежда по следния начин: На основата на маджс. szám явлението го "забелязва, наблюдава, засвидетелствува" З.

Гомбоц, ако тези три български глагола едновременно предават възможно най-точно все още "плаващо-колебаещото се" значение на турския гл. gözlemek; към това негово наблюдение – gözlem (!?) се присъединяват Рамстедт, Поппе и Бенцинг, а към пояснението – açıklama (!?) се присъединява и Дьорфер, но според него пък чув. m е архаизъм – eskiden kalma bir özellik (!?), което единият от двамата най-компетентни в тази материя турски езиковеди, отбелязваме ние без каквато и да е ирония, защото другият е Т. Текин, се чувства задължен да конкретизира и поясни дълбокомислено, макар и не особено информативно-богато в съдържателен план: "Казано с други думи, това явление не може да се смята за новост в чувашкия език".

После пък непознатият ни Hovdhaugen в публикацията си от 1944 г. се противопоставя по редица пунктове на това виждане на Дьорфер и твърди, че маджс. szám не идва от стария чувашки език, в противовес на което пак Дьорфер, сега в друга публикация, отстоява виждането си, че формата szám идва от стар чувашки корен, а Лигети пък се задоволява да изреди в резюме вижданията си за пратюркското -n ~ чувашкото -m ~ маджарското -m, след когото към дискусията, с неясно какво точно мнение, се присъединява и Ж. Какук [Eren, 268-269].

В действителност тази етимологична фонетична промяна е резултат от действието на съответния фонетичен закон още в късноантичните и ранносредновековни български езици и диалекти, а не в тогава все още несъществуващия чувашки език, за какъвто език може да се говори едва след началото на XIX в. и преди който има единствено и само два сравнително обособени и самостоятелни волгоболгарски диалекта, но при който език между впрочем, единствен от всички тюркски езици, същият фонетичен закон продължава да действува и до най-ново време при всички, като че ли без изключение краесловни зв. н, а не само при онези, които се намират след устнени гласни, което положение ще бъде повторено и малко по-долу, но само за да бъде илюстрирано с конкретен пример [169, вж. и срв. Баскаков 1969, 238-241; Щербак 1970, 170].

Потвърждението на основателността и обосноваността на така изведените и формулирани съждения относно фонетико-морфологичното образуване и развитие на лекс. алем е с номинативнофункционален характер и то се заключава в неоспоримия факт, че допълнителният за цялата лунно-слънчева година на Прабългарския Календар тринадесети месец, който всъщност служи за изравняването на разликата от 10 денонощия и 21 часа между Лунната година и Слънчевата година, е назован не с числителното редно тринадесети, а посредством алем "начален", тъй като това име се включва в Календара, 7 пъти за целия 19-годишен цикъл, само и единствено след дванадесетия месец на съответната циклова година и преди първия месец на следващата циклова година, като негово семантико-функционално съответствие е чувашкото "юлъм "бъдещ, в бъдеще", т.е. бъдещ като начален" [Москов 1988, 111] [Добрев 2007, 315-334].

В началото на Новата ера в Китай вече съществува 60-годишен циклов календар, разделен на 5 цикъла по 12 г. Поредните години на всеки цикъл се означават посредством бройни числителни имена, които впоследствие се дублират чрез названия на животни. Това от своя страна води до уеднаквяване на названията на петте 12-годишни цикъла и прави излишен 60-годишния цикъл, поради което сред народа започва да се използва само 12-годишният животински цикъл. Тъкмо този календар българите заимстват от китайците най-късно преди края на II в. [Москов 1988, 70-74, вж. и срв. Захарова 2014, 37-65; Селешников 2017, 124-133; Яковлев 2017, 1-9; Golden 2013, 197-206; Pritsak 2014, 1-15; Tekin 1987, 12-25, срв. Мудрак 2014, 89-105; Tavkul 2009, 29-30]: *The use of the animal cycle as shown by the famous Bulgarian Prince' List.[55] Though the underlying dizhi cycle was attested as early as in Shang oracle bones, there has been some doubt on the true origin of the animal "mapping". However, in addition to the observation that some of the dizhi names appear to be pictographs of the corresponding animals,[56] recent archaeological discoveries have shown that the animal*

cycle had been in use in China no later than the Warring States era, much earlier than what was thought before.[57] The Austroasiatic link uncovered by Jerry Norman[58] further makes the China-to-steppe transmission route beyond dispute. The apparent historical fact remains that other Inner Asian peoples namely the Turks, the Tibetans, the Mongols, and various ancient Indo-Iranic groups in the region who used the animal cycle had all been in direct contact with the Chinese cultural world. Louis Bazin for example has documented this fact in the case of the Turks.[59] It would be very hard to explain why the Bulgars, of whose calendar the animal cycle was a centerpiece, should be an exception [Chen 2014, 5; Cambridge History 1999, 19-20].

Основно-главният расово-антропологичен тип на българите е европеид, но сред тях има и тураноиди, които са разновидност на европеида, и този вид е типично-характерен предимно за прабългарите оногури (Ив. Добрев). Това фундаментално основно положение на Българистиката се подкрепя и потвърждава не само от специално-индивидуалните изследвания, основани на сведенията и данните от китайските и други писмени извори или от погребенията в българския ареал в Централна Азия, така както те се изучават и обобщават от Палеоантропологията (O. J. Maenchen-Helfen), но и от съответните генетични сведения и данни. С късия си череп, високия си ръст и дългите си крайници, но не по-малко съществено-важното, токата за колан, на която са изпълнени в характерния български зверинен стил с много точни повторения от друго място и от друго време, тураноид изглежда да е и жената войн, откриването погребението на която е една от най-големите научни сензации от най-ново време (W. Stewart).

В основата и началото на всички представени и анализирани до тук етнолингвистични процеси, разместванията и придвижванията на множеството племена и народи безспорно-очевидно стоят източните хунну или сюнну, в действителност от външна, общотюркска гледна точка, огуротюркски или наименовани “отвътре”, откъм една от съставките си и в аспекта на нейния най-близък род, български, също и тюркобългарски племена, които на границата на III-II в. пр.н.е., под ръководството на шаньюй Моде или с облика на същото име в огузския турски език например Мете, побеждават своите вътрешни и външни врагове, обединяват всички племена и народи от Централна Азия и през 209 г. пр.н.е. създават номадска империя, включваща и обединяваща множество етноси от Централна Азия, Южен Сибир и Далечния Изток и разпростираща се между Байкал на север, Великата китайска стена на юг, Източен Туркестан на запад, включително Хакасия, Тува и Алтай, и Хинган и р. Ляохе на изток.

Общият брой на източните хуни не надвишава 1.5 млн. души, докато китайците са около 60 млн. души, но въпреки това хунну не само противостоят равноправно на китайците, но и ги принуждават да им плащат данък под формата на “подаръци” от крупни доставки коприна, занаятчийски произведения и селскостопански продукти.

През 48 г., в резултат на нови вътрешни конфликти Империята се разпада на северна и южна конфедерация и така започват Великото Преселение на Народите, опустошителните завоевания и прекрояването на етно-политическата карта на необятното пространство между двата океана - Тихия и Атлантическия [вж. и срв. Крадин 2003, 137].

По-конкретно, Великото Преселение на Народите променя, засяга или влияе и досега върху съдбините на безброй племена и народи, встъпили и преминали през интензивно-ефективен етнолингвистичен контакт и взаимодействие по различно време, в различни посоки и на различни нива, върху необятната и необозрима територия, обградена от пояса, до външния край на който достигат и се установяват източни племена и народи, основно тюрки, и образуван от Северния ледовит океан на север - тюрки и угрофини; от Якутия, Тихия океан, Източен Китай на изток - тюрки и монголи; от Тибет на югоизток - тюрки и монголи; от Индия на юг - вероятно българи и монголите на Великия Могол, и от Афганистан - тюрки и монголите хазара; от Иран на югозапад - тюрки и монголи, Ирак - огузите тюркмени, Египет - къпчаките мамелюки, Балканите - българите авари и болгари,

къпчаките кумани и татари, огузите печенеги, узи, гагаузи, турци и кримски татари, и Апенините - прабългари, а до и на запад от Средна Европа - маджарите угрофини, ръководени от българите оногури и предхождани от българите авари и болгари с иранците алани във и подир Западнохунската Империя, след разпадането на която германски племена, наред с които като че ли, много вероятно, но все още недостатъчно пълно и подробно обосновано и доказано поради сравнително оскъдните податки, и прабългарите, известни от някои староирландски легенди и предания може би като Fir Bolg - Народът на Болг, намерили място също така и в нашата възрожденска литература от по-миналия век главно посредством името на старобългарския цар Болг, мигрират чак до Ирландия на северозапад, а от тук някои от тях са принудени да се прехвърлят и в Исландия, докато други германски племена пък мигрират до Швеция и Норвегия на север, но така също и най-после и огузите печенеги и къпчаките кумани в Унгария в по-късно време [вж. и срв. напр. Габровски 2004, 7; Крадин 2003, 137-159; Book of Leinster 2004, 9-43; Invasion Cycle 2004, 2; Pop Jovcho 2004, 1; EncCelt, 562, срв. Голийски 2003, 200-209] [Добрев 2005, 16-18]: *Paleoanthropology is a relatively new science, and its terminology is still fluid. At times this can be rather bewildering. To give examples which refer directly to our problems, Nemeskeri regards the "Ural-Altaic" or "Sub-Uralic" type as Mongoloid;2 other anthropologists assign it to an intermediate position between Mongoloids and Europoids (or Europeids or Europids; there is not even general agreement on what the adjective should be). Debets' distinction between the paleo-Siberian and Baikal type is ignored by others. "South Siberian" and "Turanian" mean the same, but there is no equivalent to the "Tungid" type of the Hungarian anthropologists in Soviet taxonomy, although its "short-faced" Mongoloid type seems to be the same; Debets' suggestion to call it the Katanga typehas not been generally accepted.*

"Great race" designates the three basic racial divisions of mankind, the Negroid, Europoid, and Mongoloid; "race," the large subdivisions within the great races. Thus the Mongoloid great race comprises, among others, the North Asiatic, Arctic, and Far Eastern (Sinid) races. Within the races "types" are distinguished, for example, within the North Asiatic race, the Baikal and Central Asiatic types.

In the list of skulls of the Hunnic period, I did not include the deformed skulls from Szekszard, Mohacs, Gyongyosapati, and Szirmabesenyo. Nemeskeri thought he could detect Mongoloid features in them. Werner accepted his diagnoses and drew from them far-reaching conclusions. But the diagnoses seem to be wrong. Liptak measured the skulls again, and his results were quite different from those of Nemeskeri. According to Liptak, none of the skulls shows any Mongoloid admixture. Of those from Strazhe and Besenov which Vlcek took for Mongoloid, Liptak accepted only two as E+M.

He has a flat face and prominent cheekbones, but a luxuriant beard which is quite un-Mongoloid. In this respect he closely resembles the horseman on a small bronze plaque found by P. S. Mikhno near Troitskovavsk in Transbaikalia (fig. 74). A bronze in the British Museum, from the Ordos region, which was for a long time held by the Hsiung-nu, represents a Europoid; note the thick moustache and the wide open eyes (fig. 75).

The Mongoloid elements in the Hsiung-nu were considerably strengthened by the many Chinese renegades and prisoners of war. Of the Hsiung-nu's Ch'iang, Ta Hu, and Ting-ling slaves in the third century, the Ch'iang were almost certainly Mongoloids. But from their raids into the oasis cities of Hsin-chiang, the Hsiung-nu must have brought back quite a number of Europoids. A double burial in the desert region north of Minfeng hsien is instructive. The polychrome silk, jackets, trousers, stockings, and shoes are the same as in Noin Ula. But on a fabric a man is represented whose features are distinctly Europoid. The couple in the grave was also Europoid.

As the account of the massacre of the Hsiung-nu Chieh in Chao in 349 a.d. shows, the great majority of that people were Europoids. When Jan Min made himself lord of Chao in northern Honan, which until then had been ruled by the Chieh, he ordered the extermination of all Chieh.

In and around Yeh more than two hundred thousand were slain. The Chieh soldiers were recognized by their high noses and full beards.

It is entirely possible that the Chieh were ethnically different from other Hsiung-nu; but this does not change the fact that they were one of the nineteen tribes of the Hsiung-nu. When they joined the Hsiung-nu confederacy is not known. At any rate, by the middle of the fourth century there were Europoids among the Hsiung-nu.

Liu Yüan, the Hsiung-nu conqueror of Lo-yang in 311, was 184 centimeters tall; there were red strains in his long beard. The Hsiung-nu Ho-lien Po-po, founder of the short-lived Hsia dynasty, a contemporary of Attila, was 195 centimeters. Some T'u-yu-hun princes were also very tall.

When in 324 Emperor Ming, whose mother, nee Hsün, came from the Hsien-pei kingdom of Yen, heard about the rebellion of Wang Tun, he rode into the camp of the rebels to find out their strength. He rode in full gallop through the camp. His puzzled enemies thought he was a Hsien-pei because of his yellow beard. One would like to know from what tribe Sakanoke no Tamuramaro's "Chinese" ancestor Achi no Omi came; he had a reddish face and a yellow beard.

One could think that the Europoid Hsiung-nu were originally members of subjugated tribes, prisoners of war, or slaves. Some probably were. But Chin-jih-ti, 191 centimeters tall, a contemporary of Ho Ch'ii-ping, was crown prince of the Hsiu-t'u, a royal branch of the Hsiung-nu. After the conquest of present Tuva by the Hsiung-nu in the second century b.c, the population, which had been racially mixed with a preponderance of Europoid features, became not less but more Europoid.

The paleoanthropological work in Hsin-chiang has barely begun. It is, therefore, all the more remarkable that some of the skulls collected by the Sino-Swedish Expedition in 1928 and 1934 and studied by C. H. Hjortsjo and A. Walander point to Europoids of the northern type in the ancient population [Maenchen-Helfen 2017, 358-375].

Свидетелства и доказателства за това, че населението в областите по и в близост до р. Марош през Ранното Средновековие е прабългарско предлага и палеоантропологията, според данните на която “палеоантропологичните връзки между басейна на Среден Дунав и Централна Азия са съществени” и представени главно от “тураноидната и памирската раса”; в погребенията конкретно от областта на Szentes и Borbástanya, които са възможно най-близко разположените до гр. Надь Сент-Миклош селища измежду археолого-антропологически проучените, голям дял имат тураноидната и памирската раса, като специално първата се характеризира с подчертано брахикранни и европо-монголоидни черти, сред които преобладават европеидните; свързана е с оногуротюркския етнически компонент на унгарския народ от епохата на Завладяването на родина; в нейния генезис съществена роля играе “андроновската раса” и е широко разпространена по Евразийската степ от Минусинската котловина до Карпатския басейн благодарение на Великото преселение на народите [Lipták 1983, 100-140].

Именно поради всичко това и като резултат андроновският антропологичен тип е на второ място, с 20%, сред таксономичните антропологически групи, констатирани на територията на съвременна Унгария, а “За унгарския етногенезис тюркобългарската връзка е много важна”, докато “Унгарците от времето на Завладяването на родина” се характеризират със “значителен етнически компонент от тюркски (оногурски) произход”, който компонент фактически е тураноиден расово-антропологичен тип [Lipták 1983, 56-57,160-162], като неговото присъствие тук безспорно се дължи най-напред на почти праисторическите вътрешноинтегративни контакти и взаимодействия между огуротюркски и протомаджарски племена още в Западен Сибир, впоследствие и по-късно – пак на такива контакти между болгарски племена и маджарите по земите на Средна Волга, Кавказ, Ателкузу и на последно място – отново на такива контакти по земите на Трансилвания и съвременна Унгария.

Впрочем прародината на прабългарите безспорно е Минусинската котловина и този неопровержим научен факт се подкрепя и потвърждава още и от антропологичните данни, според които андроновският расово-антропологичен тип играе съществена роля при формирането на тураноидния расово-антропологичен вид, а към него спадат прабългарите оногури, които в антропологичната структура на унгарската народност например са представени с 22%, като допълнително към тях следва да се прибави и падащата се пак на тураноидния вид половинка от 5% от европо-монголоидния расово-антропологичен тип [Lipták 1983, 134].

След и сред всичко това, особено силно се откроява и именно по тази причина, изключителен интерес представлява Триумфиращият княз - Victorious prince, конникът от кана № 2, в сасанидска в основата си тежка метална ризница и шлем, подобни обаче и на броните на уйгурите от Западен Туркестан, и с определено монголоидни черти на лицето, когото специалистите антрополози определят като тураноид - междинно-смесен антропологичен тип от европеид и монголоид, който възниква на границата на Азия и Европа и е характерен преди всичко за тюрките най-общо, а така също и особено и за българите оногури и волжските българи, както и за унгарците от епохата на тяхното "Завладяване на родина", т.е. краят на IX-началото на X в. [Добрев 2005, 73-277].

В Централна Азия българите хунну/сюнну основават и ръководят първата в Света българска държава. Близо хилядолетие и върху една огромно-необятна територия буквално и постоянно те държат на колене или пък най-малкото нащрек и в респект най-древната, най-могъщата и високоцивилизована за времето си китайска империя, която наред с всичко останало заимства от тях редица нововъведения предимно във военното дело: *Раскол в рядах сюнну впервые за 250 лет оставил степь без централизованной власти. Прежде, когда сюнну были едины и контролировали всю Монголию, внешние связи были монополией шаньюя. Ни один из вождей племен не мог действовать самостоятельно, только если бежал из степи или подчинялся Китаю. Вторая междоусобная война открыла новые возможности. Ухуани, а затем и сяньби, избавились от сюннуского контроля. Находясь со времен Маодуня в подчинении сюнну, эти народы имели неразвитую надплеменную организацию. Теперь же они обратились напрямую к Китаю и вошли в данническую систему в качестве небольших автономных племен. Это событие подстегнуло децентрализацию, поскольку данническая система Поздней Хань была открыта для всех и позволяла каждому мелкому вождю, пусть даже командующему сотней человек,*

действовать самостоятельно. Сяньби, в частности, извлекали выгоду из сложившейся ситуации и получали выплаты за головы убитых сюнну.

Китаю было нелегко контролировать эту систему, и огромные средства, расходовавшиеся на нее, часто, похоже, приносили больше пользы южным сюнну, чем Хань. Суммы выплат, упорядоченные между 50 и 100 гг., представлены ниже:

Сяньби	*270 000 000 монет*
Сюнну	*100 900 000 монет*
Западный край	*74 800 000 монет*
Всего	*445 700 000 монет*

Первая реакция северных сюнну на их исключение из этой системы выразилась в набегах на юг. Однако в 52 г. Пуну перешел от военного к дипломатическому наступлению, предложив мир в обмен на разрешение присоединиться к даннической системе. Принятие такого предложения могло быть выгодно для Хань, поскольку не позволяло децентрализованной степи объединиться, и сохраняло зависимость кочевников от помощи со стороны Китая. Но Китай не был способен свободно отстаивать свои интересы, так как любые связи с северным шаньюем угрожали вызвать гнев южного шаньюя, который «охранял» границу Китая. Ханьский престолонаследник и будущий император Мин-ди так выражал свои опасения по этому поводу: Южный шаньюй только недавно присоединился к нам, и северные разбойники опасаются подвергнуться нападению, поэтому они внимательно прислушиваются [к нашим предложениям] и соперничают друг с другом в выражении своего пылкого желания встать на правильный путь. Если сейчас, когда мы не способны выставить войско, вступить в связь с северными сюнну, боюсь, что преданность южного шаньюя может поколебаться, и те, кто уже подчинился, будут последними, кого мы когда-либо увидим пришедшими к нам.

Лишившись личного руководства Пуну, многие племена быстро бежали на юг. Тридцать восемь тысяч кочевников со своим скотом в 83 г. ушли к югу. Пытаясь укрепить свое положение, новый шаньюй немедленно начал переговоры с ханьским двором по поводу открытия пограничной торговли. Китайцы приняли предложение, были организованы пограничные рынки, и в 84 г. северные сюнну пригнали на продажу 10 000 овец. Ханьский двор также отправил дары северным сюнну. Эти многообещающие отношения были прерваны южным шаньюем, который организовал рейд с целью ограбления и захвата направлявшихся на рынки северных сюнну. В ответ северный шаньюй пригрозил напасть на Китай, если ему не будет возмещен ущерб. Ханьский двор, оказавшись в центре этого конфликта, старался угодить обеим сторонам. Он приказал южным сюнну возвратить захваченных пленников, но согласился и дальше выдавать южанам плату, положенную за каждую отрубленную голову или живого пленника с севера.

Через некоторое время на северных сюнну стали нападать со всех сторон: с востока - сяньби, с севера - динлины, с китайской границы - южные сюнну, с запада - племена Туркестана. Ситуация стала критической в 87 г., когда сяньби обезглавили северного шаньюя. После этого большое число северян перебежало на юг. Согласно ханьским источникам, прибыло 58 племен численностью 200 000 человек. Оставшиеся сюнну разделились на две фракции, каждая из которых поддерживала одного из братьев погибшего шаньюя. Они также двинулись на северо-запад, чтобы уклониться от атак своих соседей. Южный шаньюй потребовал у ханьского двора выделить ему экспедиционный корпус, чтобы уничтожить раздробленную северную орду.

Многие ханьские министры согласились с этим требованием и доказывали, что таким образом «варвары будут использованы для борьбы с варварами» в интересах Китая. В действительности это было выгодно в первую очередь южному шаньюю, который использовал Китай для борьбы со своими конкурентами. В 89 г. войска сяньби, сюнну и Хань

разгромили северных сюнну. Северный шаньюй бежал еще дальше на север, в то время как большинство северных сюнну (100 000 юрт, согласно ханьским источникам) приняли название «сяньби» и отложились от северного шаньюя. Хотя ставка северных сюнну упоминается в ханьских дипломатических записях вплоть до 155 г., с их государством как таковым было покончено.

В ходе военных действий сюнну разгромили династию Цзинь. Наиболее значительным событием этой войны было падение Лояна и пленение цзиньского императора в 311 г. Падение Лояна было ужасной потерей для Китая, поскольку великий город был сожжен дотла, а столица и император впервые попали в руки неприятеля. Вначале сюнну держали императора в качестве прислужника, однако затем казнили его из опасения, что он может оказаться в центре заговора против иноземцев. В 316 г. сюнну захватили Чанъань и второго цзиньского императора. Судьба этого монарха была такой же, как и судьба его предшественника. Теперь сюнну властвовали на всем севере Китая, за исключением государства Лян на северо-западе и государств сяньби на северо-востоке. Цзиньский двор и бóльшая часть китайской знати бежали на юг. К 325 г. 60-70% представителей высших классов Китая ушли на юг. Они продолжали называть себя единственными законными правителями Китая - династией, известной как Восточная Цзинь.

Завоевания сюнну были обширны, но их государственная структура не соответствовала по своей эффективности военной организации. Почти с самого начала мнения сюнну относительно завоевания Китая разделились. Одна из партий была за то, чтобы создать правительство наподобие китайского, в то время как остальные настаивали на установлении простого господства над Китаем с сокращением административных функций до минимума. В основе этого конфликта лежал вопрос о пригодности использования стратегии внешней границы после того, как оборона Китая была разрушена.

Сюннуский шаньюй Лю Юань (правил в 304-310 гг.) получил образование при цзиньском дворе, который стал для него моделью управления новой династией. Он создал точную копию цзиньского двора в своей столице в Пинчэне. Лю Юань, вероятно, полагал, что, именуя себя императором на китайский манер, он в конце концов добьется признания со стороны китайской знати. Так или иначе, его двор был островком стабильности, привлекавшим к себе многих беженцев, включая чиновников, бежавших от беспорядков в других частях Китая. Источником власти Лю Юаня над племенами являлось звание шаньюя. Лю Юань обладал необходимыми опытом и харизмой для исполнения двойственной роли повелителя китайцев и варваров, однако его сын и наследник Лю Цун (правил в 310-318 гг.) таковых уже не имел. Именно в период его правления сюннуские завоевания достигли наивысшей точки, но при этом цзиньская модель двора проявила свою полную непригодность для организации государства.

После смерти Ши Лэ началась небольшая смута, победителем из которой вышел Ши Ху (правил в 334-349 гг.). Он в основном следовал традициям своего предшественника, но теперь, когда бóльшая часть Северного Китая находилась под контролем сюнну, проблема управления встала особенно остро. Он отправлял в походы огромные армии, терроризировавшие весь Китай. Однако благосостояние Поздней Чжао уже не могло более базироваться на стратегии внешней границы, так как для управления китайцами в этом случае обязательно требовалось государство-посредник. Длительные гражданские войны в Китае и завоевательные походы сюнну уничтожили этого посредника. Грабительская тактика кочевников привела к смерти жертвы [Барфилд 2009, 2-89].

After 209 b.c., when Mao-tun proclaimed himself shan-yü, the Hsiung-nu state rapidly became a powerful nomadic empire. Lung-chêng, 'The Dragon Site', the nomadic tribal encampment and headquarters of the Hsiung-nu shan-yü, was located in the south-east spurs of the Khangay mountains, in a region where Karakorum and other political centres of the Turkic and Mongol

peoples were later to come into being. The leader of the Hsiungnu became the keeper of the nephritic seal which was inscribed with the words: 'The state seal of the Hsiung-nu shan-yü'. The rise of a Hsiung-nu state system, with a capital for the shan-yü, a seal, flag, border guards and the other attributes of sovereignty, marked the beginnings of a distinctive nomadic power.4

The influence of the Hsiung-nu and also of Middle and Western Asia on China was especially great in the military field. As early as 307 b.c., Wu Ling Wang, a prince of the Chou dynasty, introduced the use of the dress of the nomadic Hu into China and began to instruct his subjects in the art of shooting with bow-and-arrow. The Emperor Ch'in Shih-huang-ti introduced large cavalry detachments into the Chinese army and thereby ensured the success of his operations against the Hsiung-nu at Mên Ch'ien Yang. His cavalrymen were heavily armed and armoured, like those of the Assyrian army which had introduced cavalry as an arm of their military organization, and already used chain mail, plate armour and protective armour for horses.

When Mao-tun reorganized the Hsiung-nu army, he replaced its heavily armed horsemen by light cavalry, armed with long composite bows, creating a military force with much greater manoeuvrability. He reorganized his army, subjected it to strict discipline, and introduced major improvements in military strategy and tactics. These developments in military science and weaponry were of great importance both for China and other countries. The composite bow and the stirruped saddle were widely adopted throughout the Eurasian steppe, Parthia and Syria; and the descendants of the Hsiung-nu with their traditional bows later became one of the most dangerous adversaries of the Roman legionaries in Pannonia.

The emergence of its powerful empire had a great influence on the Hsiung-nu's material and spiritual life. Although it could not radically change their nomadic ways, it led to the establishment of an entirely new central headquarters for their shan-yü in the Khangay mountains where, in addition to his residence, they erected a sanctuary and other buildings. Settlements appeared in the steppe – fortified places for agricultural and craft communities like Gua-dov (367×360 m), Baruun dereegiin kherem (345×335 m) in Mongolia and the settlement at Ivolginsk (348×200 m) beyond Lake Baikal. In the Talas valley under the rule of Chih-chih a fortress showing distinct Roman influence was built, and more than 100 foot-soldiers were garrisoned there. It has been suggested that they may have been Roman legionaries from the defeated army of Crassus who had surrendered to the Parthians after the battle of Carrhae in 53 b.c. and been sent to serve on their eastern frontier at Merv, from where they became mercenaries of the Hsiung-nu. Nevertheless, the shan-yü of the Hsiung-nu did not alter their way of life. They continued to receive ambassadors in their yurts which were now more presentable than in earlier days. The overwhelming majority of the Hsiung-nu, especially the rank-and-file, also continued to live in yurts. The image of a yurt of that period, a covered wagon on high wheels drawn by oxen, found on one of the south Siberian stone sculptures, and the miniature images of a harness yoke found among the south Siberian and north Chinese bronze articles, need not cause any surprise.16 In these yurts of the Hsiung-nu, as later in those of the Mongols and Türks, the left side of the entrance was for men and the right side for women.

Hunting and archery played a major role in their daily life and existence; and a reference in the Shih-chi shows that they actively encouraged their children to learn hunting from an early age: 'As soon as a boy is able to ride a ram, he shoots birds and small game with a bow, and when he gets to be a little older, he shoots foxes and hares.'17 The Hsiung-nu women were not only remarkable horse-riders but had bows and arrows, and assisted their husbands in defending children and old people from enemy attack. On the wall of the Talas fortress they fought valiantly beside their husbands and the Romans against the Chinese troops, and they were the last to leave their posts. The participation of women in defence and the training of children to handle the bow-and-arrow were evidently dictated by the necessities of life. Only in this way could the nomadic Hsiung-nu, a numerically small group, defend their independence and way of life.

The Hsiung-nu practised exogamy, but their shan-yü could only take wives from a limited number of noble clans. They practised polygamy and levirate marriage was customary, that is, on the death of a father or elder brother, a wife was transferred to a surviving son or younger brother, provided that she was not that man's mother. The shan-yü's court also complied with this practice. The Shih-chi says that on the death of a Hsiung-nu emperor his close relatives and concubines were buried with him, but archaeological excavations do not bear this out.

If such a custom had ever been practised by the Hsiung-nu, the actual burial of people had long been replaced by symbolic actions. After the death of her husband, a Hsiungnu woman would place a lock of her hair in her husband's grave as a sign of mourning, symbolizing her journey to the next world to accompany him. The Hsiung-nu initially believed in animism, totemism and in life beyond the grave. From the time of Mao-tun, Shamanism became the state religion. The chief shaman was chosen from the sorcerers and served the shan-yü, his clan and relatives. The head-dress of a shaman was found in one of the graves of Noin-Ula and was very reminiscent of the Mongol darkhans' head-dress, the only difference being in the frontal representation of the totem spirits. On the Hsiung-nu head-dress there is a bird, which may represent the face of the anthropomorphic spirit of an ancestor.

The Hsiung-nu worshipped the sun, the moon and other heavenly bodies and made sacrificial offerings to the heavens, the earth, spirits and their ancestors. The shan-yü described himself as 'born of heaven and earth, brought forth by the sun and moon'. The Shih-chi says: 'At daybreak the shan-yü sets out from camp to worship the rising sun, at nightfall to worship the moon.'18 The Hsiung-nu nobles gathered at the shan-yü's headquarters in the fifth lunar month and made sacrificial offerings to their ancestors, the heavens, the earth and the spirits. Three times a year they congregated at the shrine of the moon where, on the day of the 'dog' of the first, fifth and ninth months, they offered sacrifices to the heavenly spirit.

It is not known whether the Hsiung-nu had images of their ancestors or spirits. Of great interest, in that regard, was the discovery, in the Noin-Ula tomb, of a translucent stone 5 mm thick, with a schematic incised representation of a human figure. Three holes bored into the figure indicate that it was attached to something. It may have been some kind of anthropomorphic amulet. The Hsiung-nu prince who ruled over the region of Koko Nor and Gansu worshipped a huge 'golden idol'.

In reckoning time the Hsiung-nu used a duodecimal animal cycle in which the days of the 'dog' and the 'snake' were regarded as auspicious for worship. This duodecimal cycle, which reached the Hsiung-nu from India or Babylon via Sogdiana, remained in force for as long as the Hsiung-nu existed. Their basic system of calculation, however, was decimal, and they used this in their military organization. They customarily launched a military expedition at the time of the full moon, but its outcome hinged on the prophecies of the shamans, sorcerers and soothsayers. Like the Mongols, they used a ram's shoulder-bone to predict the future, placing the bone in a fire, and reading the future from the lines which appeared on it.

Myths, legends and other forms of oral literature occupied an important place in Hsiungnu spiritual life. Tradition has it that in front of the headquarters of the shan-yü there was an artificial pool, the dwelling place of a dragon who had fallen from heaven and become an object of worship. It was not only the Chinese who worshipped the dragon. While the sources portray the Hsiung-nu as a redoubtable nation of fierce warriors, they were actually fun-loving people. They would gather before the headquarters of the shan-yü and the temple of their ancestors to organize amusements like horse-jumping and camel races and other festivities. They would sing slow songs, a custom that later became widespread among the Mongolians. The sounds of flutes and drums and the strains of a few types of string instruments were heard throughout the steppes. As early as the beginning of the second century b.c. Hsiung-nu music and dances were favoured by the Han emperor. The k'ung-hou and the fife, which had come at an earlier time to Inner Asia from Sogdiana, were adopted by the Chinese from the Hsiung-nu.

Many Chinese silks and embroidered fabrics as well as cloth of Western origin were found in the Noin-Ula tombs. There was one woollen wall carpet of Western manufacture and two of Yüeh-chih or Wu-sun origin, a series of embroideries provisionally described as 'Graeco-Bactrian', two portraits displaying similar workmanship and, finally, a tapestry from Parthia or Asia Minor. There were also some remarkable fragments of wall hangings, decorated with patterns representing horsemen, a child warrior flinging a spear or a trident at an eagle, lion griffins and garlands of flowers that have been described in detail by K. V. Trever.19 The two horsemen depicted on the largest fragment are of Europoid type, with moustaches and tufts of hair over their foreheads reminiscent of Gandh¯aran sculpture. Their dress and head-dress are typically Iranian. The horses are notable for their coats of different colours, their cropped manes, their elegant long-necked heads and their long slender legs. They were probably the famous thoroughbred Parthian war-horses or the remarkable 'thousand-li' horses of the Hsiung-nu. Along the lower edge of the fragment, between two broad bands, is an embroidered garland of palm leaves interspersed with acacia flowers, their tendrils entwined – a border that is Greek or Graeco-Indian in design.20 Of the two portraits found on the fragments, one has preserved the face of a man whose features are not Mongolian, but bear a much closer resemblance to the Turanian type found in Central Asia and Persia. Trever compared this portrait to the heads found on the bas-reliefs of Gandh¯aran art and concluded that it represented one of the peoples of Central Asia whose culture was in contact with the Hellenized culture of Central Asia, such as that of the Graeco-Bactrians. It is clear that these works are representative of a great artistic culture and consummate craftsmanship.

This nomadic civilization of the Hsiung-nu exerted an influence even on the more advanced cultures of China.21 We might mention in this context the Hsiung-nu treatment of the tiger, one of the prototypes of the Chinese tao-tê, of winged wolves, goats and horses and, finally, of the bizarre 'aquiline griffon', a fabulous animal with the body of a winged lion and the head of a phoenix [History of Civilizations 1994, 149-163].

При такой выкладке пехотные части могли делать переходы не более 30 км в день. Основную ударную силу китайской армии составляли боевые колесницы, но и они также не могли соперничать в маневренности с кавалерией Ху, которой чжоуский Китай не знал. Однако не только в этом было преимущество кавалерийских отрядов северных племен. В «Ши-Цзи» сказано: «Ву-Лин, князь из дома Чжоу, в 307 году ввел в своих владениях одеяние кочевых Ху и начал обучать своих подданных стрельбе из лука» [Киселев 2015, 320].

According to the great Chinese historian Ssu-ma Ch'ien (145-87 B.C.), it was during the reign of Wu Ling (325-298 B.C.), ruler of the northern Chinese state of Chao, that, in order to put up an effective resistance to the incursions of the Hsiung-nu, the Chinese transformed their chariot-mounted troops into cavalry in order to gain mobility.

They also gave up wearing their long robe and replaced it with the nomad trousers, which were better suited to horse-riding and set about forming corps of mounted archers. Under the same emperor, new walls were built as an obstacle at the most vulnerable points. By the beginning of the third century, other northern Chinese states, Yen and Ch'in, were also building walls in southern Manchuria.

The Chinese chronicles inform us that the Hsiung-nu were often of what we would call Mongolian appearance, but among them were to be found warriors with light-colored mustaches and blue eyes. They wore fur caps, wide trousers tied at the ankles by straps, a loose dress hanging half way down their thighs, slit on the sides, a short fur cloak and leather shoes. They wore rings in their ears. They ate mainly meat and milk, slept in tents and had a cult of Tengri, "the Sky god," with whom shamans would intercede. Ssu-ma Ch'ien comments, "Boys begin by learning to herd sheep, trap rats and birds and ride horses." [Kradin 2011, 21-22].

В края на III в. пр.н.е., под ръководството на шаньюй, т.е. император Багатур (234-174), кит. *Маодунь, Модэ,* българите хунну изграждат обширна номадска империя (209-174) с площ повече от 2 млн. км² и простираща се между Байкал на север, Великата китайска стена

на юг, Източен Туркестан на запад и пл. Хинган и р. Ляохе на изток. Тя обединява в себе си повече от 26 племена с български, ирански, монголски и тунгузо-манджурски произход и етническа принадлежност: *Около 201 г. до н.э. войска центральноазиатских гуннов овладели всем Саяно-Алтайским нагорьем, включая Туву, а также Западным Забайкальем и частью Монголии. После этого похода, возглавлявшегося Модэ-шаньюем, по словам китайского историка, все знатные люди гуннов «подчинились ему и стали считать шаньюя Модэ мудрым». В чём же проявилась на этот раз мудрость создателя первой огромной державы Центральной Азии? Совсем не в том, что он сумел на юге восстановить бывшую границу гуннов с Китаем или в трудных боях одолел и восточных, и западных соседей. Мудрость его была в том, что он покорил народы севера. Археологические находки позволяют понять, ради чего проливалась кровь гуннских воинов и в чём заключалась мудрость степного правителя.*

Сильное государство центральноазиатских гуннов в постоянной борьбе противостояло огромной китайской империи и стремилось ни в чём не уступать ей. Гуннское царство само встало на путь формирования обширной мировой державы и мощной самодержавной власти. Ради всего этого оно остро нуждалось в том, что не могла дать суровая природа родной земли. Неспроста к северу от Китая испокон веков господствовало скотоводство. Трудна в тех местах почва для выращивания злаков. Хотя мы знаем теперь, что у гуннов было и земледелие, своего хлеба не хватало. Не доставало в коренных гуннских землях и рудных залежей. А без металла не могло быть у страны ни военной, ни ремесленной силы.

Вот и устремился Модэ-шаньюй на завоевание районов, лежавших к северу от лишенных природных богатств пустыни Гоби и степей современной Монголии. Для борьбы с китайским югом и другими врагами гуннам были нужны не только спокойные северные тылы. Необходимо было постоянно действующее горнорудное, металлургическое и ремесленное производство для снабжения своих войск вооружением и походным снаряжением, а своих земледельцев - орудиями пахоты и жатвы, всякими иными инструментами.

Одной из стран, одновременно и хлебородной, и богатой полезными ископаемыми, где все необходимые отрасли существовали в передовых для того времени формах, и было названное среди захваченных государство Динлин в цветущей Хакасско-Минусинской котловине. Вторым районом оказалось Западное Забайкалье.

Именно тогда в Южной Сибири и Забайкалье было создано большинство городков, в которых впервые в тех местах были поселены жители-иностранцы. Это были сами гунны, в приказном порядке направленные из центра страны на освоение новых земель. Они строили дома привычного для себя вида - квадратные полуземлянки с отапливаемой дымом каменной лежанкой, идущей вдоль вертикальных стен, глинобитных или сложенных из сырцового кирпича. Так в Южной Сибири дома местных жителей нигде и никогда не строились и не обогревались.

Иволгинское городище гуннов создавалось по проекту, с правильным направлением прямых улиц и расположением усадеб по общим правилам. Тот же вид планировки открыт при раскопках Ташебинского городка в Хакасии, в центре которого возвели глинобитный дворец наместника гуннов, а окраину заселили местными жителями. Ориентировка и планировка китайских городов и усадеб того времени была иной, что показано сопоставлением градостроительной традиции двух культур.

Исторические и археологические данные показывают, что именно гунны стали первыми насаждать городскую культуру не только в Центральной Азии, но и в Южной Сибири.

Археологические раскопки свидетельствуют, что у каждого такого гуннского поселения была своя задача. В одном, как в Туве на правых притоках Улуг-Хема, уже на

рубеже III-II вв. до н.э. занимались горными выработками по добыче железной руды и выплавкой железа на месте. Вероятно, металлургией во II-I вв. до н.э. занимались и поселенцы Иволгинского городка на р. Селенге в Бурятии, где зафиксирован сыродутный горн для выплавки железа и определена бывшая там специализация многих усадеб на бронзолитейном производстве. Другие, как жители селения Дурёны на р. Чикой в Бурятии, были заняты выращиванием хлебных злаков. Они делали это так усердно, что на жилой площади и лишь в шести раскопанных жилищах археологами был найден 21 чугунный плужный лемех, в то время как при раскопках 52-х жилищ Большого Иволгинского городища встречено лишь два железных сошника. На поселении также встречено много металлургических шлаков, кусков железной руды, производственных ям. Третьи, как на Горном Алтае на р. Юстыд также, возможно, имели связь с добычей железа (соседнюю гору геологи не зря зовут «Печи Чингизхана»), но помимо того в 1-й четв. II в. н.э. организовали близ поселения выделку глиняной посуды. Кроме столовых и кухонных горшков и чаш, они лепили и обжигали в очень больших по объему печах огромные, по грудь человеку, сосуды-бочки для хранения зерна и других продуктов. Таких печей было много, и работали они много лет - потребность в зернохранилищах была большая.

Получается, гуннское нашествие не было лихим и разорительным набегом. Многотысячные войска пришли не грабить южносибирские страны, не захватывать добычу. Гуннское царство просто напросто забирало, присоединяло к себе эти края со всеми природными богатствами, которыми они обладали. Новым властителям не были нужны опустошенные земли. Им нужны были подданные. Знающие как добывать руды и плавить металлы, способные отливать бронзу и ковать сталь, умеющие растить и убирать хлеба, опытные в орошении пашен и покосов. Под властью гуннов в развитии всех захваченных ими земель произошел качественный скачок производительных сил.

Известные ныне письменные свидетельства и археологические материалы свидетельствуют об одном: 23 века назад, в конце III в. до н.э., гунны впервые в Азии создали государство с единым управлением как оседлым, так и кочевым населением - то есть полноценную мировую державу. Ее цельность определялась не только единством политической власти, но и, в очень большой степени, взаимным соответствием в хозяйстве одной страны разных по укладу многоязыких и разноплеменных её частей.

Помимо того, нашествие не только прервало естественный ход самобытного государственного развития названных южносибирских земель, оно изменило их национальный и языковый состав. С тех пор история этого края потекла по совершенно другому руслу [Кызласов 2023, 30-34].

In 209 B.C., only three years before the founding of the Han dynasty, the newly arisen steppe confederacy of the Hsiung-nu found a new shan-yü in the person of Mao-tun, who took the throne after murdering his father. Mao-tun was such an extraordinarily able and dynamic leader that within the span of a few short years he succeeded not only in forging an unprecedented internal unity among the various Hsiung-nu tribes, but also in expanding the empire on almost all sides. To the east, Mao-tun crushed the powerful Tung-Hu (eastern barbarians) of eastern Mongolia and western Manchuria. These groups had pressed the Hsiung-nu hard since Mao-tun's rise to power. To the west he launched a successful military campaign against the Yiieh-chih in the Kansu corridor; these peoples were hereditary enemies of the Hsiung-nu to whom Mao-tun had been sent as a hostage by his father. To the north he conquered a number of nomadic peoples, including the Ting-ling in southern Siberia. To the south, as a result of the collapse of the Chinese defense system in the Ordos, he was able to recover all the lands in that region which had been taken from the Hsiung-nu by the Ch'in general Meng T'ien.

Within these vast new territories, Mao-tun then established the annual meeting place of the Hsiung-nu at Lung-ch'eng, which was located somewhere in Koshu-Tsaidam (in modern Outer Mongolia). Lung-ch'eng served as the capital of the Hsiung-nu confederacy, where all important

religious and governmental matters were centrally administered. In the autumn of each year a mass meeting of the Hsiung-nu was held in the neighborhood of Lung-ch'eng at which a general census was taken of the people as well as of their animals [Cambridge History 2017, 384].

Модэ с полным правом может считаться гениальным предшественником Чингисхана, первым в истории Центральной Азии объединившим все кочевые народы в единую степную империю. Многое из того, что нередко приписывается исключительно гениальности Чингисхана, на самом деле было лишь повторением (правда, надо оговориться, что Чингисхан самостоятельно «изобрел» идею «степной империи») того, что уже случалось в истории Халха-Монголии на 1400 лет раньше.

После подчинения Хуннской державой соседних народов последние были включены в орбиту хуннского влияния, хотя, судя по всему, непосредственно в состав имперской конфедерации они не входили. Поскольку данные отношения нередко складывались вне поля зрения китайцев, они отражены в летописях намного хуже, чем взаимоотношения между Хунну и Хань. Тем не менее хуннское влияние на северных соседей фиксируется антропологическими материалами [Бураев 1993; 1996]. В многочисленных памятниках Тувы, Хакасии, Алтая и Прибайкалья встречаются самые разнообразные артефакты хуннского типа: черешковые трехлопастные наконечники стрел (в том числе и с известными по легенде о Модэ знаменитыми свистунками), костяные накладки луков, железные пряжки с подвижным язычком, бронзовые поясные ажурные пластины, пуговицы-бляшки с зооморфными изображениями и пр. [Киселев 1949: 268-272; Кызласов 1969: 115-124; 1979: 79-84; Смотрова 1991; Мандельштам, Стамбульник 1992; Пшеницына 1992: 231-232; Дашибалов 1995: 131-136; 1996; Кирюшин, Мамадаков 1996; Молодин, Черемисин 1996]. Прослеживается хуннское влияние и на восточных границах имперской конфедерации на территории Читинской области [Ковычев 1984: 11-16; Ковычев, Ковычев 1996]. Не совсем ясно, насколько хуннское влияние распространилось на территории Восточной Маньчжурии, Приморья и Приамурья. Сыма Цянь писал, что границы Хуннской державы на востоке распространились до Чо-сона и вэймо [Лидай 1958:17] [Крадин 2001, 60-63].

В състава на няколкостотинхилядната войска на шаньюй Багатур има четири корпуса тежка кавалерия с обща численост 40 хил. души, като всеки отделен корпус язди еднакви по цвят коне - черни, бели, сиви и червеникави: *One of the most widespread names originating in Inner Asia is Bagatur or Bagadur, generally interpreted as “hero,” “brave man.” It is also one of the oldest. According to some scholars, the Xiongnu Chanyu Maodun represents the earliest attestation of this name. It is certainly found among the Türks and other northern ethnic groups in medieval Chinese frontiers and is usually transcribed as moheduo. It has spread not only within the Altaic groups (attested even in the name of Mongolia’s current capital) but also to Iran and the Arab world, Russia, East Europe, and the Indian subcontinent.*

*This name also has a most mysterious etymology with no fewer than eleven theories being proposed for it. As summarized by Gerhard Doerfer, none of them sound really convincing. Among the many theories, one considers the name as come from a hypothesized form *bagaputhra through dissimilation, making it yet another variant of bagapuhr, “son of god.” This theory has been heavily criticized by, among others, Paul Pelliot, who argues that “the meanings of faγfūr and bāhādur are quite different.”162 This is, however, the last of Pelliot’s opinions I am taking issue with in this chapter.*

Contrary to the above opinion of Pelliot, who unfortunately failed to recognize the widespread Altaic attestations of the title Bagapuhr, several Chinese records show that Bagatur was used in parallel with Bagapuhr, referring to a (hereditary) tribe chief. In particular, the tribe chief of the Northern Shiwei was called qiyin moheduo, each assisted by three mohefu’s.163 The hereditary tribe chief of both the Mojie and the Southern Shiwei was called the (Great) Mofu Manduo (Sui shu 81.1821, 84.1882; Xin Tang shu or The New History of the Tang.

As for the divergence of the meaning of the two names claimed by Pelliot, first in being both used as a title of hereditary tribal chieftain, this alleged gap in meaning is certainly small. Second, regarding the "brave man" interpretation of Bagatur, one would expect the same quality to be demanded on a highborn son on the Steppe, where military valor is of the highest social value, and particularly if the highborn son entertains any thoughts of inheriting the power from his father. It is thus not surprising that at least one Chinese source gives the title bagapuhr the same yongjianzhe, "a brave and strong person," interpretation,165 as was normally assigned to Bagatur. In fact, as meticulously examined by Fletcher, military prowess or being "brave and strong" was the key qualification of a political contender on the Steppe, another being that he came from "a gener- ally acknowledged khanly lineage."166 These are exactly the two qualities the bagapuhr/Bagatur pair would demarcate.

While the issue of etymology has yet to be tangled with, the data I have presented above strongly suggest that the baga- element in the name Bagatur is the same as that of bagapuhr, and the two are theophoric constructs related to sacral kingship. In this sense, Bagatur implies the standard marshal qualities of a divine king: god's mighty, heroic, and invincible warrior and conqueror of the enemies, and so on.167 The same notion is manifested in the first Chinese "godly" imperial honorific Shenwu for the founder of the Northern Qi cited earlier, an epithet recycled repeatedly on many later emperors. They included Emperors Xuanzong (reign 712-56) and Dezong (reign 779-805) of the Tang, Emperor Taizu (reign 907-12) of the Later Liang, and Emperor Mingzong (reign 926-33) of the Later Tang, to name a few. The same word also appeared in the Chinese portion of the trilingual Qarabalghasun inscription honoring the Uighur Alp Bilgä qaghan.

*The exact semantics notwithstanding, the above points already provide the social or ideological origin of the title Bagatur, namely the legitimization and rationalization of tribal leadership by resorting to the chieftain's godly/khanly origin and qualities. Given this "chiefly" origin, I find another possible early Chinese rendition of the title, namely Buda (Old Chinese pronunciation *b'əg-d'âd), which was used for addressing a "Barbarian" chieftain during a rather short time span, roughly around the Sixteen-State period (304-439). On the surface, it was a perfect abbreviation of buluo daren, "big man of a tribe." But such an interpretation of Buda has the dual difficulty that (a) there would be no rea- son for its quick disappearance, as buluo daren continued to be used for a long time, and (b) buluo daren could never be used as a second person in Chinese, whereas Buda was (Jin shu 104.2709).*

This is not the place to examine the issue of why there remained so few "Barbarian" cultural traits in the Sinocentric Chinese records of an era dominated by non-Hàn ethnic groups. But there is at least one case of a sinified "Barbarian" word from this period: the Chinese slur word nucai, literally "slave talent," which I have shown in Chapter 3 to have come from a (proto-)Mongol root meaning "dog" (noqai in modern Mongolian). In my view, Buda may also have been a calqued and metathesized form of Bagadur.

It is difficult to conclude this section without venturing yet another plausible etymology for the title Bagatur/Bagadur, namely the possibility of a Greco-Iranian "god-given" compound. Professor Phillipe Gignoux, in a personal com- munication in May 1998, opposed this suggestion due to its hybrid nature. But I do not see an absolute reason to preclude such a possibility. There are many points, however, to suggest the opposite:

1. *Post-Alexander Hellenistic influence on the Steppe was widespread and long lasting.*
2. *The debasement and "Barbarization" of the Greek language in this long period in Inner Asia were well known.171 This was even reflected in Chinese artefacts.*
3. *As far as we know, the name-title Bagatur/Bagadur originated in a "Barbarian" milieu.*
4. *The Greek -dore constructs, especially the name Theodore, had well penetrated Inner Asian onomasticons.*
5. *Greek colonists in Central Asia were also known to identify local gods with their own.*

6. *Such semi-Greek hybrid was indeed attested in a largely Hellenistic mi- lieu as shown by the personal name Philammon in Ptolemaic Egypt. Ol- ivier Masson explains: "il est bien probable qu'on le comprenait 'celui qui aime Ammon' (it is very likely that one understood [the name] as 'a man who loves Ammon')."*

7. *It was also under the heavy Hellenic influence that there appeared Milinda's four ministers, whose names, in Caroline Rhys-Davids's word, were "impossible as they are in either Greek, Sanskrit, or Pali."176 Semi-Greek and semi-Indian titles and names are also attested in numismatic data.*

8. *In a milieu likely similar to that which saw the appearance of the name Bagatur, there appeared a Sino-Iranian hybrid title mohelang, formed by the Iranian root baga, "god," "god-king," and a Chinese suffix -lang, "lad," "son," as examined earlier.*

9. *The parallel use of Bagatur and bagapuhr on the Steppe strongly suggests that the two have similar theophoric "from god" etymologies* [Chen 2017a, 151-154].

Имя «Модэ» транскрибируется тем же *Мао-Тунь*. Уже Ф. Хирт показал, что *Мао-Тунь* - не что иное, как китайская транскрипция *багадур*, где дифтонг *ао* в слове *Мао* сигнализирует о возможном выпадении интервокального *γ*, а конечное *н* в слове *тунь* соответствует звуку *р*, что доказано уже целой серией аналогичных реконструкций. Напомню китайские транскрипции *Аньси=Арсак*, *гяньгунь/гяргур=кыргыз*, и т.п. Таким образом *Модэ=Маотунь* - это имя-прозвище *багадур*, позднейшее *батыр*, русское *богатырь* [Бернштам 2013, 181-182].

baga:tu:r *by origin almost certainly a Hunnish (Hsiung-nu) Proper Name, and more specifically that of the second Hsiung-nu shan-yü (209-174 B.C.) whose name was transcribed by the Chinese as Man-tun (Giles 7,699 12,221 ; Old Chinese prob. Something like moğ-tun). The word occurs only once in the early period and then still as a P.N. but was an early I.-w. in Mong. as ba'atur (Haenisch II/bağatur Kow. 1058), primarily as an element in P.N.s, e.g. Yesügei Ba'atur (Haenisch 184) but also as a common noun meaning 'picked warrior'. It is prob. that the transition from name to noun took place in Mong.; Turkish had other words like alpa:gut with this meaning. The word reappears in Turkish in the medieval period generally in forms with medial -h- which suggest that the immediate source was Pe. S.i.s.m.l. in SE, NC, SC, and NW as batır/batur, R IV 1511-15, which seem to be direct borrowings fr. Mong. See Doerfer II 817 and Studies, p. 19. Türkü VIII ff. atım Bağa:tu:r Çiğşi: 'my name is Bağa:tu:r Çiğşi:' Tun. IV 12 (ETY II 96): Xwar. XIV maŋa alp bahatur quwwatlığ kişiler ıda bérgil 'send me tough warriors and strong men' Nahc. 151, 9: Kom. XIV 'brave (man)' bağatur CCI; bahadur CCG; Gr.: Kıp. XV şucā 'brave' bahadur Tuh. zob. 8; Kaw. 23, 12; 60, 6* [Clauson, 313].

The archaic Chinese pronunciation of this name was môg-twən, and it has been customary to equate it with the Turkish name Baga:tu:r. This cannot be taken as proved, but in any case Baga:tu:r was a very old Turkish name. In the form Mo-ho-tu (Giles, Nos. 7,977, 3,994, 12,087; "Ancient Chinese" muo-γâ-tuət) it constantly appears in the Chinese records as one of the names of many rulers both of the Eastern and of the Western Türkü from the late sixth century onwards (see Chavannes op. cit.). Bagatur is given in an Arabic authority as the name of the (Turkish) Xākān of the Khazars in the middle of the eighth century, see K. Czeglédy, Khazar raids in Transcaucasia in A.D. 762-764, Acta Orientalia Hungarica, XI, 1-3, 1960. The signatory of the letter in Runic script discovered by Sir Aurel Stein at Tun-huang and first published by V. Thomsen in J.R.A.S., 1912, pages 218 ff., calls himself Baga:tu:r Çigşi:, the latter the normal Turkish scription of the Chinese title tz'u-shih (Giles, Nos. 12,412, 9,893; "Ancient Chinese" ts'i̯äk şi "district magistrate." Although in all these instances it is used only as a proper name, the fact that in the earliest period it was usually only one of a string of names or titles suggests that it was originally a common noun or adjective, like many Turkish names. In any event it became a loan word in Mongolian from the thirteenth century (the Secret History) onwards in the form

bagatur/ba'atur not as a proper name but as a common noun meaning "hero, outstanding warrior."

It reappeared in Turkish, but as a common noun not a proper name, in the fourteenth century Nabcu'l-faradis and the Codex Cumanicus in the spelling bahatur/bahadur, which proves it to have been a re-introduction from Mongolian. It has ever since the Mongolian invasion been a common word in Persian and still survives in India as the title Bahadur, a legacy from the Mogul Empire. The alternative theory that it was originally Mongolian and always a loan word in Turkish seems to be excluded by the fact that it was used as a proper name by the Western Türkü as early as the sixth century [Clauson 2017, 11-12].

Придя к власти, Модэ выделил в составе гуннской армии 4 конных корпуса, они отличались по масти коней: черная, белая, рыжая и серая. В первые же годы правления Модэ совершил ряд походов против соседних народов. На востоке в 209 г. до н. э. были разгромлены дунху, которым гунны недавно еще сами платили дань. Земля, скот и имущество дунху достались гуннам. Остатки побежденных дунху бежали в Маньчжурию, Монголию и Южное Забайкалье. На западе Модэ совершал походы против племен юэчжи. На юге гунны нанесли ряд ударов по Китаю. В Китае к этому времени пала династия Цинь (в 207 г. до н. э.). После пятилетней свирепой гражданской войны утвердилась династия Хань. Ослабевший Китай не сразу собрался с силами и не мог оказать сильного сопротивления врагам. Гуннам в 204 г. до н.э. удалось снова завоевать Ордос. В 188 г. до н.э. после ряда военных неудач китайский император Гаоцзу вынужден был заключить с Модэ договор о «мире и родстве», выдать за гуннского шаньюя китайскую царевну и, кроме того, обязался ежегодно присылать обусловленное количество дани.

Могущество гуннского шаньюя возросло настолько, что в 192 г. до н. э., вскоре после смерти китайского императора, Модэ направил вдовствующей императрице Гаохоу

письмо с предложением выйти за него замуж. Это послание с совершенно неприкрытой дерзостью, вытекающей из сознания своей силы, полностью приведено у Сымацяна с ответом императрицы: «Сирый и дряхлый государь, рожденный среди болот, возросший в степях между лошадьми и волами, несколько раз приходил к вашим пределам, желая прогуляться по Срединному царству. Государыня одинока на престоле; сирый и дряхлый также живет в одиночестве. Оба государя живут в скуке, не имея ни в чем утешения для себя. Желаю то, что имею, променять на то, чего не имею».31 Смысл этого послания вполне ясен. Модэ откровенно высказывает свое желание получить в качестве приданого за царственной вдовой Китайскую империю.

Императрица, как сообщает источник, «весьма разгневалась», но ответила в смиренном тоне: «Шаньюй не забыл ветхой столицы и удостоил ее письмом. Ветхая столица пришла в страх и, вычисляя дни, заботится о себе. Она состарилась, силы ослабели, волосы линяют, зубы выпадают, в ходу теряет размер в шагах. Шаньюй ослышался, а этим нельзя запятнать себя». Отказ был заглажен ценным подарком - двумя царскими колесницами и двумя четверками лошадей. Снова был подтвержден ранее заключенный договор о «мире и родстве» между гуннами и Китаем [История Сибири 2014, 241-250].

Повече от очевидно, гореприведените извадки дават повече от добра представа не само за най-новото състояние на проученост на проблема, но и за огромните трудности, които препречват пътя на всеки опит за неговото най-после окончателно-безапелационно и достатъчно задоволително решаване. Затова сега и тук трябва само да се отбележи, че единственото, което така и не може да се разбере от въпросните извадки, е от и в кой именно език, къде и кога в края на краищата произлиза, възниква и се образува прабългарската титл. багатур, кои са нейните апелатив и етимон, при какви културно-исторически условия се е разпространила и преминала към това огромно множество от езици, спадащи към най-различни езикови семейства, и не на последно място, какви точно са нейното значение, номинативна функция и употреба в прабългарския език по време на Първото българско царство.

Възможно най-добрата отправна точка и безценният в случая ориентир е неоспоримо-очевидният факт, че още през III в. пр.н.е., на основата на титл. *багатур* или пък на съответното нарицателно съществително име, възниква и се образува млим *Багатур,* кит. *Maodun* 冒頓單于/冒顿单于 на първия български император в Централна Азия каган Багатур (209-174), велик пълководец, завоевател, политик и дипломат от световен мащаб за всички епохи и времена (Е. Паркер). През тази епоха българите се разпростират и заемат земите на север-северозапад от Китай. До тук те достигат много след като малко преди края на IV хил. пр.н.е. прототюрките се разделят съответно на огуротюрки и огузотюрки. Недълго след това огуротюрките, или от вътрешна гледна точка, българите - Булгари, Bulgarians, се съсредоточават и консолидират в Минусинската котловина. Тук през цялото III хил. те встъпват в най-близко-интензивен етнолингвистичен контакт и взаимодействие с индоирански племена, от които заимстват коня, а в езика им преминават такива думи като *ата, барс, верени, дог, кюпе* и др.

Към края на III хил. пр.н.е. индоиранците започват да се разпадат на собствено индийски от една страна и ирански от друга, клон от племена и народи. Същевременно българите вече се делят на три основни подгрупи като прабългари или болгари (Bolgars), авари и хазари. Българите излизат на историческата сцена, появявайки се от към Алтай и заемайки западните покрайнини на днешната пустиня Гоби, която по онова време е превъзходна за скотовъдство безбрежно-зелена тревиста степ. Именно тези събития са отразени и в древнокитайските летописи. Те наименоват българите не само чрез общо-родовия за тази епоха етнм *Xiongnu*, който в съвременните азиатски и европейски езици се предава главно като *Хунну/Сюнну,* но така също и чрез техния собствен етноним в неговата първично-

основна форма **болк,* от една страна, и от друга страна, в неговата вторично-производна форма **болгар,* фонотактически реинтерпретирани и транскрибирани съответно през отделните периоди от състоянието и развитието на старокитайския език съгласно неговите структурно-типологическите черти и особености като *пугу* (Бичурин) и *Buluoji, Poluohan, Buliuhan, Buluojian, Bulugen* и др. (Ив. Добрев; S. Chen).

По-нататък вече, след многовековна борба и противопоставяне с китайците, българите дотолкова умножават и разширяват своето могъщество, влияние и територия, че преминават р. Хуанхе и столетия наред властват в областта на Ордос и контролират богатите оазисни държави в басейна на Тарим на югоизток (Восточный Туркестан): *Багадур был одним из великих завоевателей в мировой истории и справедливо может быть назван Ганнибалом Татарии. Является обычным делом даже среди просвещенных людей Европы обделять звонкими словами, как то, «владыка мира», « доставка всех народов земли к ее оси» и так далее, тогда как в действительности события касались лишь некоторого уголка Средиземного моря или речь шла о кратковременной вылазки в Африку, Персию или Галлию. Сирус и Александр, Дарий и Ксерос, Цезарь и Помпей все совершили очень интересные экскурсии, однако они были не такого крупного масштаба и не были восполнены с таким людским интересом, как те кампании, которые шли в восточной части Азии.*

Западная цивилизация обладала больше искусством и наукой, о которых Китай никогда не заботился, однако, с другой стороны, китайцы разработали историческую и критическую литературу, вежливость манер, роскошные одежды и административную систему, которыми Европа могла бы гордиться. Одним словом, история Дальнего Востока также интересна, как и история Дальнего Запада. Она нуждается лишь в доступности к чтению. Когда мы презрительно выкидываем из нашего внимания потрясающие события, которые происходили на просторах Татарии, нам не следует обвинять китайцев за то, что они были склонны интересоваться более самими собой чем, как им казалось, незначительными государствами вокруг Средиземнего и Каспийского морей, которые, как мы знали в Европе, практически составляли весь мир [Паркер 2015, 17-18].

Similarly, the origins of the so-called Xiongnu 匈奴 who occupied the northern Chinese periphery and their connections with other nomadic entities across Eurasia, are still encased in uncertainty. Texts produced by the Chinese chronicles comprise the sole body of written records about this confederation of northern nomads. The first occurrence of the name Xiongnu is from the Records of the Grand Historian, henceforth referred to by its Chinese name, Shiji 史記. The section dedicated to the Xiongnu, known as Memoir of the Xiongnu (Xiongnu liezhuan 匈奴列傳) states that the Xiongnu Confederacy thrived from the 3rd c BCE until the 1st c CE and occupied a vast territory spanning from Lake Baikal to the north, the Chinese Great Wall to the south, the Greater Khingan Mountains to the east and the Altai mountains to the west. 73 In 208, under their leader Modun, the Xiongnu allegedly expanded their territory which stretched from the Mongolian steppes all the way to the Tarim Basin. The Xiongnu are also described in the dynastic histories Hanshu (compiled in the 1 st to early 2 nd c CE) and Hou Hanshu (compiled in the 5 th century CE). Apart from the dynastic histories, there is a mention of the Xiongnu in the Xinshu by Jia Yi (201-169 BCE). 74 The collection of the Han politician contains a chapter dedicated to the Xiongnu: it details a proposal by a Han court political advisor on how to combat the Xiongnu and their ruler, the chanyu. 75 The limited number of comprehensive received texts is somewhat augmented by the recently excavated wooden manuscripts from the sites of Dunhuang and Juyan in Gansu province. The most intriguing among them are Wang Mang's edict to send the Generals of Five Majesties (wuweijiang 五威將) on a military campaign against the Xiongnu. 76 There are also documents discovered at Dunhuang which detail important Han laws regarding the Xiongnu, such as ordinances for rewarding Xiongnu men who surrender and statutes on arresting Han subjects who desert or submit to the Xiongnu.77 [Andreeva 2018, 35-36].

The Xiongnu are important particularly because they created the first empire on the steppes. Their precedent-setting example of the shift from the micropolitics of decentralized tribal life to the macropolitics of empire defined the model on which their Turko-Mongol successors built.

By the late fourth century B.C.E., Chinese chroniclers' attention began to be taken up in a sustained way by Inner Asian nomads on their northwestern borders. In an apparent paradox, the disunited China of the Warring States period (480-221 B.C.E.) was able to cope with these people without great difficulty, whereas after unification (221 B.C.E.), the Han dynasty (202 B.C.E. - 9 C.E.) could not defend its borders effectively and had to accept humiliating treaties. The explanation of the seeming anomaly, it has been argued, is that China's unification was preceded by aggressive Chinese expansion into the northern frontier region. One part of this expansion was the building of northern walls, of which the first emperor, Qin Shihuangdi (Ch'in Shih-huang-ti), unified the northern set and demolished those further south. Another aggressive move was the controversial decision of the state of Chao to adopt cavalry in 307 B.C.E.: "I changed our garments to those of the mounted archers to guard our borders" -better garments for riding and shooting. 25 In this perspective, China's wall-building appears not as a defensive policy but as an aggressive, expansionist one.

The Xiongnu thus created the first Inner Asian empire in response to China's expansion into the nomads' territory. The Xiongnu were a confederation of tribal peoples. As usual in tribal societies, their confederation and The Pre-Islamic Turks and Their Precursors even the member tribes were probably polyethnic in origin. They would have been united more by politics than by common descent, although that would have provided the idiom for imagining their common identity, much as nationalism would do for their modern descendants. It has been widely held that the Xiongnu, or at least their ruling clans, had or were acquiring a Turkic identity, or at least an Altaic one. However, what is known, via Chinese sources, of the Xiongnu kingly language leaves this point open to doubt. By the end of the Xiongnu period, however, the Altaic peoples would be the ones most identified with the equestrian culture earlier developed among the Indo-European peoples of Inner Asia. Furthermore, the earliest clearly Turkic peoples appeared on the peripheries of the late Xiongnu Empire. Peoples associated with it also spread far to the west, if, as often thought, what Europeans called the Huns were an extension of the Xiongnu.

If not their ethnic progenitors, then, the Xiongnu had manifold ties to the later Turks. 26 To ask how the Xiongnu Empire formed is not only to inquire into relations between China and the steppe peoples but also to examine the first recorded instance of the oscillation between tribal micropolitics and imperial macropolitics, which would become one of the most prominent patterns in the metaphorical carpets of Turkic history. In the Xiongnu case, the shift from statelessness to empire has been analyzed in terms of crisis, militarization, and centralization. 27 Scholars have long argued that crises of different sorts precipitated the formation of nomadic empires. The crisis might come from within the society, as in the case of factors like drought that threatened the survival of flocks and people; unmanageable conflicts among tribes; or the emergence of a charismatic leader, unifying ideology, or both, as seen in the rise of Islam in Arabia in the seventh century C.E. Alternatively, the crisis might come from without, as when an outside power invaded the steppes. The crisis that precipitated the rise of the Xiongnu Empire came from without: the first emperor of newly unified China sent General Meng Tian (Meng T'ien) with a large army to conquer all "the territory south of the Yellow River" and then build walls and fortified towns to consolidate the gains. This became China's "first and massive conquest of nomadic territory." 28 The aggressive implications of China's advance into this region emerge from the fact that the Yellow River makes a great northerly loop, enclosing the Ordos region, an ecologically mixed zone, which had provided the Xiongnu with some of their best grazing land and an important base for attacking China. 29

Militarization, the second phase of empire building, occurred about a decade later with the rise of Modun (Mo-Tun), the charismatic Xiongnu founder. As narrated by the Chinese historian

Sima Qian (Ssu-ma Ch'ien), the story has a mythic air; yet it illustrates an important principle. Modun was the eldest son of a Xiongnu chieftain, or chanyu (ch'an-yü), who supposedly tried to get Modun killed to facilitate the succession of a younger son. 30 Modun planned his retaliation by carefully training the cavalrymen under his command. Preparing special whistling arrows, he ordered his men to shoot at whatever his whistling arrow struck. "Anyone who fails to shoot will be cut down!" On successive occasions, he shot at game, at one of his best horses, at his favorite wife, and at his father's finest horse. Not until he shot his father's horse were all his men well enough drilled that all of them did shoot and none had to be executed.

Modun had performed the most essential task for state formation on the steppes, that of molding his followers into a disciplined corps whose loyalty and obedience to him supplanted their tribal loyalties. Forming and maintaining such a retinue would remain the first prerequisite for transforming the military potential of nomadic society into a disciplined expression of state power from then on. Otherwise, the military potential of tribal society remained unorganized or undirected, in the way depicted by Sima Qian. Retreat was one thing, especially as a tactical maneuver to lure an enemy into a trap; lack of discipline was another. Having established command over his forces and having seized power, Modun embarked on a career of conquest. Soon, "the Xiongnu reached the peak of strength and size, subjugating all of the other barbarian tribes of the north and turning south to confront China as an enemy nation." 33 The first phase of the transition from micropolity to macropolity, the crisis provoked by Chinese invasion, had precipitated the second phase, militarization, and that would lead in turn to the third phase, centralization.

Centralization amounted to a revolution, an abrupt shift from a decentralized, relatively egalitarian pattern to a centralized, hierarchical one that accentuated differences among "senior" and "junior" clans and concentrated power at the top. The key to the process was the rise of a supratribal leader of such stature that other tribal leaders would come together and elevate him to supreme rulership in a sacral investiture that recognized his rule as sanctioned by heaven. 34 The Xiongnu idea of a king-making divine power resembles both the Chinese idea of "heaven's mandate" and the later Turko-Mongol concepts of a sky god, tengri, and of rulership by divine sanction; the fact that the ancient Iranians also believed in the ruler's divine charisma suggests that such ideas prevailed across Asia. 35 Less powerful than a Chinese emperor, however, the chanyu commanded in war and officially controlled relations with China but had to consult his tribal chiefs in internal affairs. 36 As yet, the extent of centralization was more limited than in either China or later Turko-Mongol empires [Findley 2005, 28-32].

Эксперимент по созданию крупных конных подразделений легковооруженных лучников (наподобие хуннских) оказался неудачным, несколько более успешной была попытка формирования отрядов всадников, вооруженных древковым и клинковым оружием. Китайские всадники в своей массе не имели достаточных навыков в обращении с конями, а качество конского состава (несмотря на ряд предпринятых правительством мер) продолжало оставаться достаточно низким.

На полученные деньги китайские полководцы снарядили отряды китайской "легкой конницы". Стоит ли говорить, что ее численность была невелика, поэтому в походе ее сопровождала целая армия союзных южных хуннов, состоявшая из десяти тысяч конных воинов. Значительная часть ханьской конницы состояла из природных кочевников - хуннов, юэсцев, сяньбийцев, заступавших на императорскую службу с собственным оружием.

Основным театром боевых действий китайской кавалерии были центрально-азиатские степи, где им противостояла легковооруженная хуннская конница, неустойчивая в ближнем бою, но легко отрывавшаяся от конных панцирников врага. Хуннские и сяньбийские правители внимательно следили за внутриполитической обстановкой в Поднебесной и пользовались слабостью Китая. Древние ханьские земли стали жертвой сначала восставших хуннов, а затем и сяньбийцев. Номады переселялись в

Северный Китай целыми племенами, с семьями и стадами. Поля были превращены в пастбища, на которых новые хозяева Поднебесной выпасали табуны степных лошадей [Бобров, Худяков 2017, 1-3].

Към началото на последните десет века от преди Новата ера, източните иранци вече са разделени и обособени в две сравнително отделно-самостойни групи родове и племена - саките на запад и усуните на югозапад. През тази епоха и в рамките най-общо на иранско-тюркските контакти и взаимодействия, които някои изследователи определят като иранско-тюркска симбиоза (Ю. Худяков), прабългарите влизат в най-близко-тесен етнолингвистичен контакт и взаимодействие предимно с усуните, включително и вземане на роби военнопленници, размяна на заложници и даже сключване на династични бракове. По-специално, усуните са едно от племената, които каган Багатур покорява, когато основава империята си (Бичурин; С. Руденко) и те остават подвластни на българите почти до началото на Новата ера: *Итак, древнейшие сведения о проникновении гуннов в страну усуней относятся к походам Модэ начала II в. до н.э., когда источник Шицзи сообщает, что Модэ покорил 26 владений Восточного Туркестана, а также племена хусе и усунь. С той поры жители всех этих владений вступили в ряды гуннских войск. Этот эпизод лёг в основу дальнейших сообщений китайцев об усунях, когда они констатируют зависимость усуней от гуннов и во время Чжанцяня. Если политическая власть гуннов и недостаточно сильно проявлялась над усунями во II в. до н.э., то она имела своим прямым результатом приобщение усуней к китайской культуре, получившей особенно широкое распространение среди усуней в I в. до н.э. С этого времени усуни устанавливают самостоятельные связи с Китаем. Падение политической власти гуннов в Монголии к середине I в. до н.э. способствует усилению связей усуней с Китаем.*

Раскол гуннов на две части имел огромное значение прежде всего для Семиречья. Как мы уже неоднократно отмечали, Чжичжи шаньюй откочевал в сторону Семиречья, причём выступал в союзе с племенами кангюй против усуней в 49-48 гг. до н.э.[1] *[17]*

Нам представляется возможным утверждать, что эти гуннские племена объясняют нам, почему ни в Тяньшане, ни в Семиречье нет раннекушанских памятников. Гуннский «барьер» обеспечил за Семиречьем и Тяньшанем тюркский этногенез и одновременно был сильным источником тюркизации восточноиранских племён Средней Азии. Если на Тяньшане гунны в основном подвергались воздействию со стороны усуней, а в Фергане влиянию восточноиранских племён, точное этническое имя которых сейчас установить трудно, то в зоне Ташкентского оазиса и по Сыр-дарье они скрещивались с кангюйским и сармато (массагето)-аланским кругом племён. Эти этнические различия и хронологическая разнообразность объясняет нам варианты инвентаря, находимого при раскопках катакомб гуннского происхождения.

Дальнейшая история гуннов связана с походами на юечжей, покорением племён у оз. Лобнор и в отрогах Тяньшаня, покорением усуней, кочевавших в районе южного Семиречья и Тяньшаня, наконец, покорением племён в северном Семиречье по Иртышу - уге и на Енисее предков кыргызов - «гяньгунь, [19] на Алтае - кыпчаков (цзюешэ).

С именем Цзиюя связан не только поход в Шеньси, но и разгром юечжей, очевидно, - их восточного крыла. Однако эта победа гуннов не лишила юечжей их военной силы и вместо восточной ориентации они направляют своё внимание на Фергану и Согд, где вместе с усунями и создают во второй половине II в. до н.э. полукочевое «варварское» государство кушанов.[1] *[5]*

В этот период изменяется ориентация гуннских завоеваний. Вместо набегов на Китай, гунны обращают своё внимание на племена и племенные образования, состоящие в союзе с Китаем (в частности усуни) и обеспечивающие Китаю бесперебойную торговлю с Западом. Одновременно сами гунны подвергаются нападению со стороны племён, находившихся прежде в прямой от них зависимости. Голод и падёж скота, внутренние

неурядицы в гуннской орде дали возможность динлинам с севера, ухуаньцам с востока и усуням с запада напасть в 68 г. на гуннов, в результате чего «Хунны пришли в крайнее бессилие», [1] [34] а китайцам довольно легко было окончательно разбить гуннов. [2] [35]

Предводитель северной орды (иногда она называется западной ордой) Чжичжи после неудачной борьбы с Хуханье удалился с берегов Орхона в Восточный Туркестан, а также пытался установить связь с древними уйгурами, бывшими в то время в районах Кобдо, Тарбагатая и Семипалатинска. В Восточном Туркестане он столкнулся с войсками повстанца Илиму, объявившего себя шаньюем. Чжичжи удалось победить киргизов Семиречья и Енисея, на севере — разбить динлинов. Договор с Китаем не дал ему ощутительных выгод. Война с усунями кончилась неудачей. Укрепление договора Хуханье с Китаем вызвало озлобление Чжичжи. Он убил китайского посланника и заключил союз с кангюйцами, совместно с которыми и воевал против усуней.

В канун массового прихода гуннов в Среднюю Азию, Семиречье и Центральный Тяньшань были заняты сакоусуньскими племенами, часть которых проникла прежде всего в Фергану и в район Средней Сыр-дарьи.

Как мы пытались показать в другом месте, проникновение усуней в Фергану послужило условием создания усуньской-кушанской династии Ферганы и в названии «кушан» мы видим закономерное видоизменение этнонима «усунь», согласно нормам тохарского языка [1]. [3] Не случайно восточная часть Ферганы именуется «область Хюсюнь»: здесь ясно выступают фонетические связи с термином кусан (= кушан).

Если восточные гунны жили от Яксарта к востоку, т.е. в Семиречье, Тяньшане и Северном Припамирье, и были связаны с расселением саков-хаомоварга (амюргийских), то племена среднеазиатского междуречья, включая Приаралье, (кангюй, аланы) восходят к территории расселения сака-тиграхауда.

Северные гунны, проникшие в Среднюю Азию, оказались, прежде всего, в районах племён сакоусуньского круга и имели отчасти соприкосновение с восточнокангюйскими племенами.

Что же собой представляла сакоусуньская культура Семиречья и Тяньшаня?

Многочисленные раскопки курганов первого тысячелетия до н.э. (главным образом второй его половины) и обильное поступление случайных находок позволили выделить сакский в усуньский круг памятников и, в то же время, выявить в них столь много общего, что вслед за тем и объединить их в понятие «сакоусуньская культура» и рассматривать сакскую и усуньскую группы памятников как два этапа единого культурно-исторического процесса [1]. [11]

Усуньская культура (конец III в., а главным образом II в. до н.э.-III в. н.э.) представлена курганами почти того же типа, но здесь только утрачивается чёткость выкладки кромлеха; могильники уже, как правило, вытянуты в строго выдержанные цепочки, с большими курганами в центре (высота до 5 м). Наличие в этих родовых кладбищах резкой дифференциации насыпей не может не служить показателем явного этапа классового образования, о чём говорит также сопутствие большим курганам малых курганов, с погребениями без инвентаря (в одном случае был обнаружен труп со связанными руками и ногами, насильственно сброшенный в могилу), свидетельствующие о возникновении института рабства.

Вопрос о саках вызвал в своё время огромную литературу вопроса [2] [16] и не перестаёт интересовать историков и поныне, особенно в связи с открытием и изучением сакского языка и письма (имеем в виду восточнотуркестанских и индийских саков) [3], [17] открытием новых надписей ахеменидов [4] [18] и, наконец, в связи с построением истории народов СССР. Суждения о местоположении саков теперь вряд ли вызывают особенные разногласия [5]. [19] От Семиречья, ограниченного на севере параллелью южного берега Балхаша до северной части Восточного Туркестана, от западных отрогов Алтая до

Памира включительно были расселены древние сакские племена [1]. [20]Для времени III в. до н.э.-I в. н.э. с территории Семиречья происходит значительная группа памятников как из случайных поступлений, так и добытая в результате систематических раскопок, уже отмеченных ранее. Группа намогильных памятников этого времени сравнительно однообразна. Характерно, что усуньские курганники, относящиеся ко второй половине указанного периода, несколько теряют строгость планировки. Наряду с цепочками наблюдается и беспорядочное расположение могильных насыпей. Устройство погребальной камеры имеет также некоторые варианты. Так, курганы к востоку от Таласа (Чу, Иссык-куль,) содержат, как правило, сравнительно обширную погребальную камеру, в виде грунтовой ямы, перекрытой бревенчатым накатом или жердями из тяньшанской ели [1]. [42] Различия наблюдаются и в инвентаре, в предметах украшения и в керамике.

Изложенное показывает, что культура Семиречья VII в. до н.э.-I в. н.э. представляет собой единую линию развития. Однако письменные свидетельства античных авторов и китайцев об этом районе помещают здесь вначале саков, а затем, с III в до н.э., усуней. Причём, если верить китайским сообщениям, то усуни пришли сюда из Восточного Туркестана. Если это было бы так, то вряд ли культура Семиречья имела такой характер и, вероятно, отразила бы влияния Восточного Туркестана. Очевидно, что о миграции усуней говорить не приходится; скорее всего здесь речь может итти о перемене этнического названия союза племён, в силу утраты саками политического могущества и выдвижения другого племени - исседонов. Этого вопроса мы касались в другом месте [1]. [43]

Усуньский племенной союз занимал в III в. до н.э.-V в. н.э. Тяньшань и его отроги, т.е. современную Киргизию, часть Южного Казахстана и Алмаатинской области. Значение усуней весьма велико для истории тюркских народов Средней Азии. Этноним «усунь» сохранился в племенных делениях казахов, а по мнению Н. Аристова усуни составляли западную ветвь кыргызов [1]. [45]

Сведения об усунях содержат китайские источники. Ознакомлению с усунями китайцы обязаны Чжанцяню, посетившему усуней два раза, в 136-128 гг. и в 115 г. до н.э. Только с этого времени сведения об усунях приобретают реальный характер. Чжанцянь сообщает, что усуни прежде находились под властью гуннов. Слова Чжанцяня составитель «Исторических заметок» Сымацянь использовал для того, чтобы приписать Модэ шаньюю победу над усунями в конце III-начале II в. н.э. К легендарным сообщениям относится предание о том, что усуни ранее кочевали около провинции Ганьсу, а затем разбитые гуннскими шаньюями Модэ и Лаошаном перекочевали на Тяньшань. Эта версия китайского источника вызывает некоторые сомнения. Археологические памятники Ганьсу, Хэнани и южной части Восточного Туркестана, т.е. мест, которые по китайским источникам являются родиной усуней (середины и второй половины первого тысячелетия до н.э.), резко отличаются от памятников культуры тяньшанских усуней. На Тяньшань в первых веках новой эры проникают влияния Восточного Туркестана, через посредство гуннов, поэтому археологические комплексы содержат большое количество вещей явно не местного происхождения. С другой стороны, анализ усуньских памятников и находящихся с ними по соседству к западу от Таласа памятников кочевников того же времени восточных кангюй (Берккаринский могильник) показывает, что они являются логическим завершением и развитием культуры предшествующего периода VII-III вв. до н.э.

Сакские племена, занимавшие Тяньшань в предшествующее усуням время, были увлечены потоком юечжийских племён, обрушившихся в 140 г. до н.э. на грекобактрийское царство. Китайцы сообщают, что среди усуней остались многие поколения юечжей и саков, находившихся под главенством усуньского союза. В отличие от китайцев античные авторы, в первую очередь Страбон и Трог Помпей, сообщают о большом количестве племён, вышедших с Тяньшаня и разгромивших Грекобактрию. Оба автора упоминают

юечжей под именем тохаров, сакарауков, племена асии, а Страбон - ещё пасианов, которых не называет Трог Помпей. Оба автора явно восходят к более ранним источникам, но не раньше эпохи Александра, когда все племена Тяньшаня назывались просто саками.

Из изложенного следует, что исседоны являются племенами восточной части Средней Азии, соседящими с южносибирскими племенами, и известны античной науке с VI в. до н.э. по II в. н.э., причём ко времени Птолемея известны две ветви исседонов. Они и являлись носителями культуры Семиречья, составляя с другими племенами в предусуньскую эпоху сакский племенной союз. Во II в. до н.э., когда саки ушли с Тяньшаня в Среднюю Азию и Припамирье, с ними ушла и часть исседонских племён, асии и пасианы. В этнониме «асии» мы видим усечённую форму имени «исседон», давно уже сопоставленную в литературе с именем «усунь». В аналогичном положении находится и имя «пасиан», данное здесь в иной фонетической форме. Имя племен «арси» уже было сопоставлено с «асии». Очевидно, что речь идёт о разных вариантах одного и того же этнонима, корень которого в разных текстах звучал ас||ис||ус.

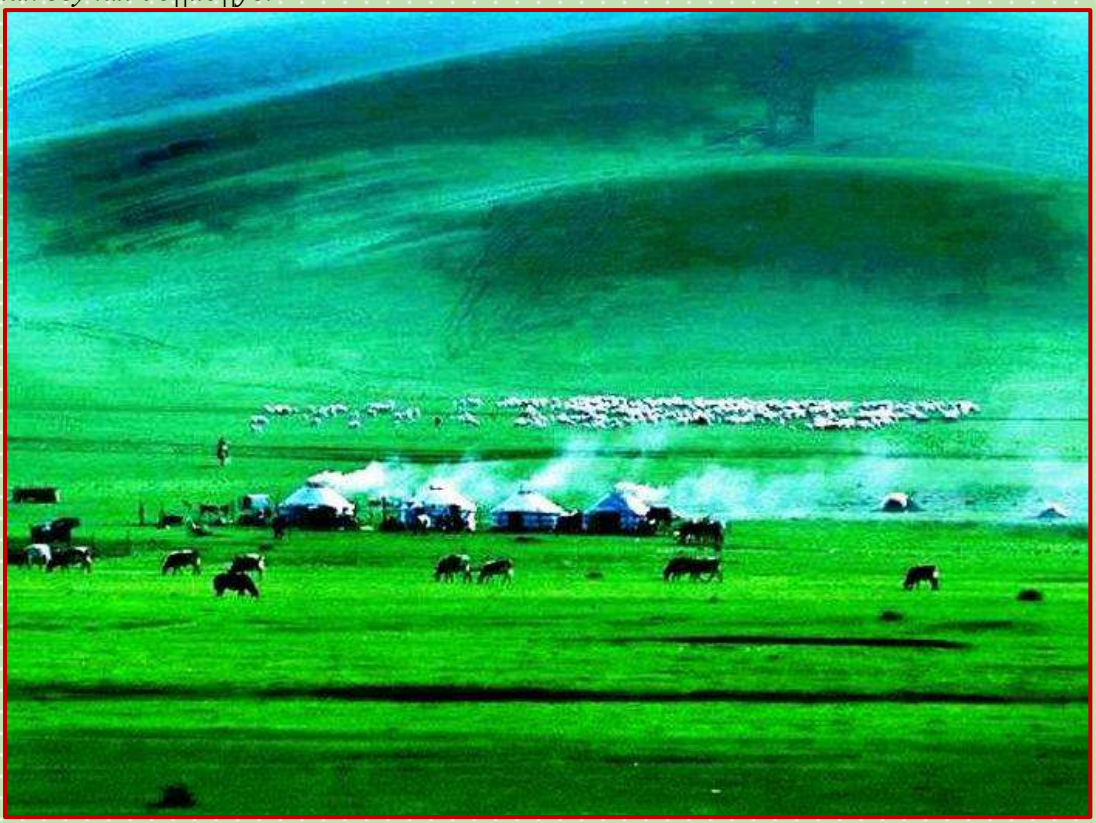

Племена сакарауки были ещё О. Франке сопоставлены с китайскими известиями о сакском князе, занявшем после разгрома юечжами область Гибинь (Кашмир). С этой поры, т.е. со времени 170-160 г. до н.э., китайцы уже сообщают, что «сакские племена живут рассеяно друг от друга под зависимостью других племён». Этими «другими» племенами стали на Тяньшане усуни-исседоны [2]. [47]

Разделение усунь-исседонов на две ветви - тяньшанскую и восточнотуркестанскую - несомненно. Когда ослабло влияние саков на Тяньшане, их восточные соседи исседоны выступили на политическую арену и забрали в свои руки власть среди кочевников Тяньшаня. Воссоединение с ними восточнотуркестанской ветви исседонов послужило, вероятно, поводом для версии китайского источника о миграции усуней из южной части Восточного Туркестана. На самом деле на Тяньшане произошло лишь выдвижение одного из этнонимов местных сакских племён - исседонов-усуней. Естественно, что в этом процессе выдвижения из сакских племен одного племени, по культуре единого с саками, исключена была возможность ожидать принципиально новых явлений в культуре кочевников

Тяньшаня. Культура оставалась в основе та же, т.е. сакская, претерпевшая закономерные явления развития. Проникновение в нее китайских элементов объясняется связью усуней с Китаем.

Наше предложение так трактовать происхождение усуней объясняет и сделанные ранее выводы о характере археологических памятников III в. до н.э.-I в. н.э. Связь усуньской (исседонской) культуры с сакской культурой VII-IV вв. н.э. объясняется тем, что исседоны-усуни являлись частью их союза. Тесная связанность культуры сакоусуней с южносибирской объясняется местоположением исседонов-усуней на рубеже Южной Сибири и Семиречья. Вот почему выступление исседонов в качестве политического гегемона сакского союза (а к этому и сводится «происхождение» усуней) не внесло ничего принципиально нового в культуру Семиречья. Гегемония гуннов в первых веках новой эры в Семиречье (когда временно даже исчезает имя «усунь») и скрещение гуннов с усуньскими племенами определило тюркский этногенез усуней, вошедших в состав тюркоязычных племён Семиречья.

Распространение местной усуньской культуры, воспринятой гуннами, весьма широкое, и она имеет много вариантов, правда весьма незначительных. Помимо того, что она зарегистрирована нами по всему Семиречью (северная точка, которую мы сами наблюдали, - это бассейн Коксу и Каратала), работами С. Черникова показано её воздействие и на культуру племён Иртыша. Сакоусуньская культура распространена также по всему Центральному Тяньшаню и выходит в Ташкентский оазис (буруглюкская культура); она встречается и в комплексах осёдлых поселений в Фергане и в курганах кочевников Алая и Чон-алая (Тулейкен, Чакмак, Шарт - ближе к скифскому времени; Кургак синхронен усуням).

Расовый тип усуней - памиро-ферганский, европеоидный. Ориентация покойника, как и в сакских погребениях, - головой на запад. В некоторых могилах скифского времени встречено воздействие андроновского типа: Аламышик (Нарын, Тяньшань), Чакмак (Алай).

Полагаем, что эта культура выросла на основе культуры тех усуней, которые вначале были отброшены гуннами с коренных мест (Семиречье и Северный Тяньшань), а позднее, смешавшись с ними, образовали известный ещё в V в. племенной союз юебань, позднее (VI в.) известный в конфедерации племён дулу западнотюркского каганата под именем «чубань». Быть может, вторжение гуннов в Семиречье - причина северного расселения (а не только западного) усуней и несомненно важнейшее условие в сложении тюркоязычного характера местного кочевого населения сакоусуньских племён, окончательно перешедших в гуннский период в русло тюркского этногенеза. Усуни были «отюречены» гуннами.

Другими словами, для гуннского периода характерно на первых этапах сосуществование усуньской культуры с культурой кенкольского типа, впоследствии - их скрещение и проникновение на северо-восток (Илийская долина) культурных явлений юго-запада (красный лак и некоторые формы сосудов кушанской Ферганы), вызванное временным включением и приобщением к кочевникам этих культурных центров, в силу власти над указанными районами северогуннского племенного союза.

Чрезвычайно важно отметить, к чему мы ещё вернемся позднее, что на юго-западе культура тяньшанских саков и усуней, как и в дальнейшем гуннов, претерпевает сильные изменения, выражающиеся в воздействии высокой культуры Ферганы. Следы воздействия Ферганы мы отмечали в орнаменте и росписях керамики аристеев (Тулейкенские курганы под г. Ош), в лощении и росписи сосудов из курганов сакского круга Алая (Чакмак, Шарт в Алае) и т.п. В свою очередь не избежали этого воздействия и гунны, которые сохранились в более чистом виде на Таласе и в Арпе, отчасти в Ташкенте и подверглись активному скрещению в Фергане и Алае. В частности, в Чон-алае особенно ярко прослеживается их скрещение с местными кумедскими племенами. Скрещение с осёдлым населением явно сказывается в катакомбах Ферганы (Сох, Исфара, Ширинсай) и в джунской культуре.

Помимо общих черт, свойственных катакомбной культуре Средней Азии, в инвентаре этих могил характерны кубки с ручкой в виде животного, чаще встречается красный ангоб. В джунских могилах встречается вооружение, неизвестное в катакомбах Алая и даже Ширинсая. В алайских катакомбах, кроме сходной утвари, встречаются прясла, железные пряжки с подвижным язычком, бронзовые серьги раннесалтовского типа, украшения с зернью. Для всех этих могил характерна, как и для Кенкола, ослабленная монголоидность, вызванная скрещением гуннов с местным, среднеазиатским расовым типом (памиро-ферганским).

Это был начальный этап активной тюркизации местных племён, в VI-VIII вв. усиливающейся связями с приалтайским кругом племён. Тюркизация нашла своё выражение как в материальной культуре, так и в ряде других явлений, например в языке.

В предыдущем изложении мы пытались показать процесс выхода усуней на историческую арену, как процесс дальнейшего развития сакской культуры и выдвижение на политическую сцену в Семиречье новых сакских племён - исседонов. Население в Семиречье ко времени гуннов слагается из ряда племён, среди которых усуни занимают господствующее положение.

Так, например, у усуней были некие дагян [5] [10] - «чиновники». Китайцы так и транскрибируют этот титул, придавая ему смысловое содержание. Однако дагян - то же, что и позднейшие китайские дагань [6], [11] являются не чем иным, как транскрипцией тюркского термина тархан. Когда китайцы лучше познакомились с кочевниками, тогда они употребляли транскрипцию этого титула без попыток дать ему китаизированное смысловое содержание. Не меньший интерес представляет и другой титул – ябгу - «хихэу» [1]. [12] Известно, что титул хихэу, который обычно отмечается только у юечжей [2] [13] (а на самом деле он был и у усуней), является не чем иным, как древней формой титула ябгу, хорошо известного позднее в рунических тюркских текстах. Отметим, наконец, что китайские царевны, которые в большом числе находились в ставках усуней, носили титул «гунчжу», сопоставленный П. Пелльо с руническими «кунчуй» кыргызских и орхонских текстов [3] [14]

Решающее значение в развитии культуры и сложении тюркоязычных народностей Семиречья сыграли гунны как непосредственно, так и через посредство таких племен, как, например, чешы.

Итак, древнейшие сведения о проникновении гуннов в страну усуней относятся к походам Модэ начала II в. до н.э., когда источник Шицзи сообщает, что Модэ покорил 26 владений Восточного Туркестана, а также племена хусе и усунь. С той поры жители всех этих владений вступили в ряды гуннских войск. Этот эпизод лёг в основу дальнейших сообщений китайцев об усунях, когда они констатируют зависимость усуней от гуннов и во время Чжанцяня. Если политическая власть гуннов и недостаточно сильно проявлялась над усунями во II в. до н.э., то она имела своим прямым результатом приобщение усуней к китайской культуре, получившей особенно широкое распространение среди усуней в I в. до н.э. С этого времени усуни устанавливают самостоятельные связи с Китаем. Падение политической власти гуннов в Монголии к середине I в. до н.э. способствует усилению связей усуней с Китаем.

В начале своей деятельности Чжичжи шаньюй направился в сторону Восточного Туркестана. Здесь, успешно разгромив войска самозванца Илиму, он присоединил к своим войскам 50 000 местных жителей и временно остался там жить. Лишь отсюда он направился в сторону усуней, отправив посла к их гуньмо Уцзюту. Но посол был убит усунями.

Из Восточного Туркестана Чжичжи пошёл войной против усуней, разбил их на Тяньшане; от них пошел на север и разбил племена уге, к западу от них - племена гяньгунь и на севере - племена динлин. Отсюда он отправлял войска против усуней, а затем, по

предложению кангюй (примерно в 47 г.), провёл большой поход против усуней, врезавшись в качестве своеобразного буфера по р. Талас между ними и кангюй. В верховьях Таласа была ставка Чжичжи шаньюя, и здесь он был разбит китайскими полководцами Чэньтаном и Ганьяньшоу [2]. [18]

Уже из этих маршрутов похода Чжижчи явствует, что этнический состав его орд был весьма разнообразный и что в процессе войн в Восточном Туркестане с племенами уге, гяньгунь и динлин северные гунны соприкасались с разнообразными этническими и культурными компонентами, которые и были внесены ими в Семиречье.

Такое же значение имели и последующие вторжения гуннов в Семиречье. Среди них следует отметить движение гуннов в конце I в. н.э., когда северные гунны, разгромленные сяньбийцами в Монголии, перешли, очевидно, Тарбагатай и обосновались в Семиречье, дав основу возникновению племенного союза юебань. Вслед за этим разгромом 87-93 г. последовал новый удар. Эти события относительно подробно описаны китайским источником и датируются 90 г. н.э.

Поход китайцев против северных гуннов был якобы предпринят по просьбе южного шаньюя Туньтухэ. Войска южных гуннов в количестве 8000 конницы под предводительством восточного лули-князя по имени Шицзы вместе с двумя колоннами китайских войск выступили против северных гуннов, основной лагерь которых, очевидно, после разгрома 87 г. находился в Семиречье [1]. [19]

В этом весьма интересном отрывке совершенно бесспорно выступает локализация северных гуннов в Семиречье, к северу от Тяньшаня, ибо западное крыло (ю) войска, идучи от Хуннухэ (очевидно Орхон), обогнуло Небесные горы (Тяньшань), т.е. зашло с востока в Семиречье. По дороге они перешли р. Ганьвэй (Енисей). Другая группа войск, восточная (цзо) «минуя Западное море (Баркуль?) пришла на северную сторону Хэюнь». Что за урочище Хэюнь? Расшифровка этого топонима представляет большой интерес. Из контекста ясно, что войска выходят из Монголии и направляются в Семиречье.

На р. Хуннухэ (Орхон) находились ставки гуннских шаньюев, и, судя по подлиннику, этот топоним следует переводить «гуннская река». В написании названия р. Ганьвэй имеется иероглиф гань, который в древности читался Кам, т.е. Кем — Енисей. Таким образом, восточная часть войск делает большой круг, проходя через области, где издавна обретали своё пристанище северные гунны.

С I в. н.э. в китайских источниках исчезают самостоятельные повествования об усунях, видимо потому, что гунны захватывают власть в свои руки. Во всяком случае, в согласии с этим находится первое сообщение китайцев о том, что гунны имели уже западный аймак, причём, судя по тексту, речь может итти лишь о среднеазиатских гуннах. В начале II в. (первая треть) Семиречье, начиная с северных чешы, входит во владения западных гуннов, а именно «князя» Хояня, распространившего свою власть от Баркуля до Каспийского моря. Фактически и Восточный Туркестан, включая Лоб-нор, и Тяньшань находились под контролем гуннов. Такие оазисы, как Хами (Иву) и Баркуль (Пулэй), почти всё время удерживаются гуннами, и ещё в середине II в. (151-153 гг.) северные гунны успешно ведут борьбу с китайскими войсками, удерживая в своих руках оазис Хами. Однако эти годы были последними в подъёме северных гуннов. Уже в 155-156 гг. имеются сообщения о том, что предводитель сяньби Таньшихуай «поразил усунь и завладел всеми землями, бывшими под властью гуннов» [1]. [21] Несомненно, что здесь есть некоторое преувеличение, так как вряд ли сяньби были долгими хозяевами в Семиречье, но, во всяком случае, они могли на время ослабить роль северных гуннов или, что вернее, сдвинуть их далее к западу. Такую же роль сыграли и племена тоба, которые, всего вероятнее, при Тоба-Ито в 297 г., а затем в 315-318 гг. при Юйлюй покорили древнеусуньские земли и всё «лежащее от уге на запад» [2]. [22] Походы Таньшихуайя, Тоба-

Ито, Юйлюйя не вытеснили все же всех гуннов из Семиречья и ещё в V в. н.э. они продолжают здесь своё существование под именем «юебань».

Из этого краткого перечня событий, которые претерпело Семиречье, явствуют и возможные культурные связи и влияния на племена Семиречья за период господства здесь гуннов. Если к этому вспомнить те оживлённые торговые связи, которые были между усунями и Китаем во время затиший между многочисленными войнами, то станет ясным, сколько культурных вариантов могли запечатлеть археологические памятники Семиречья.

Прежде всего здесь должно быть отмечено влияние Китая, осуществляемое вначале через посредство усуней, а затем гуннов. Затем могут быть отмечены возможные проникновения восточнотуркестанской культуры, особенно со времени Чжичжи шаньюя. Северные походы сяньби и тоба продолжали возможное сближение культуры племён Монголии, Енисея, Алтая и Семиречья. Этим и объясняются такие находки, как каргалинская диадема и китайские вещи в инвентаре могил, сходство Кенкола с памятниками Лоуланя, единство в этих районах и процесса расогенеза — постепенное наступление монголоидных элементов. В области культуры, как мы указали вначале, наступает складывание кочевых тюркских элементов культуры [1]. [23]

Нам представляется возможным утверждать, что эти гуннские племена объясняют нам, почему ни в Тяньшане, ни в Семиречье нет раннекушанских памятников. Гуннский «барьер» обеспечил за Семиречьем и Тяньшанем тюркский этногенез и одновременно был сильным источником тюркизации восточноиранских племён Средней Азии. Если на Тяньшане гунны в основном подвергались воздействию со стороны усуней, а в Фергане влиянию восточноиранских племён, точное этническое имя которых сейчас установить трудно, то в зоне Ташкентского оазиса и по Сыр-дарье они скрещивались с кангюйским и сармато (массагето)-аланским кругом племён. Эти этнические различия и хронологическая разнообразность объясняет нам варианты инвентаря, находимого при раскопках катакомб гуннского происхождения [Бернштам 2013, 48-92].

Именно при тези културно-исторически условия и предпоставки, от североизточноиранския усунски език в прабългарския език преминава и се заема и титл. багатур, която обаче в усунския език си има малко по-друга форма и значение, възникнали и образувани на основата на конкретен апелатив, който пък от своя страна притежава и свой собствено-специфичен етимон. Етимонът на дадена титла е онзи исторически първичен и изначален елемент в нейната генеалогична структура, който във вид на точно определено лексикално значение и съответната му фонетична форма съществува и функционира в границите на определен синхронен срез от диахронията на даден език, а именно поради и благодарение на това и в по-голяма или по-малка група родствени езици, като сравнително обособен и самостоен компонент ядро на конкретно словообразувателно гнездо, отделните съставки на което се образуват и обединяват помежду си както по силата на техните историко-деривационни връзки и отношения, така също и на основата на общите си фонетико-морфологични и семантични белези и признаци, претърпели конкретно развитие и промени във Времето и Пространството, но историко-генетически тъждествени и еднакви с основните и съществени белези и черти на изходния етимон.

Всеки етимон се заражда, съществува и функционира в рамките на конкретен език на определен етап от неговото историческо развитие, като най-стари, разбира се, са етимоните, които възникват и съществуват още по време на най-старото състояние на този език или когато той все още е праезик, и той е онзи първично-лексикален елемент, на основата на който възниква и се развива апелативът, нарицателното съществително или друго име, върху което пък по-нататък и впоследствие възниква и се развива и самата титла. Независимо от това дали възниква още в праезика или на конкретен по-късен етап от неговото историческо развитие, апелативът е лексема, лексикална единица, която се

състои от форма или още звуков строеж от една страна и лексикално значение или семантика от друга, към които допълнително се присъединяват и проявяват и родовите по принцип граматични форми с техните граматични значения, така че цялостно-неделимата лексико-граматична единица, представляваща по същество конкретна дума, съществува и се проявява във и чрез апелатива като номинативно средство на езика в рамките и благодарение на голям брой йерархически организирани лексико-граматични структури, наречени парадигми, може да се каже и класове, като съставки на една изключително сложна йерархия с голям брой свойства и отношения на всеки един фонетичен или семантичен признак на думата, именно в пресечната точка на които се намира или заема своето място вътре във всички тези парадигми и самата дума наименование на конкретен клас от предмети или признаци на предметите или накратко апелатив.

Пълното и последователно или което е същото, научно-етимологично определяне произхода на прабългарската титл. багатур задължително предполага посочването, обяснението и структурно-семантичното описание както на нейния апелатив, така също и на нейния етимон като неделима част от конкретен език или диалект, експлицитно дефиниран като произхождащ и принадлежащ към конкретно езиково семейство или негова група и подгрупа, и то в рамките на определен етап и място от историко-географското му развитие и разпространение, с едновременното посочване, обяснение и описание и на всички етимологически релевантно-съществени техни фонетико-семантични белези или признаци, исторически наследени или пък допълнително възникнали било в самия език или диалект, било пък в историко-географски съседните, родствени или неродствени езици, в които тази титла е преминала и е засвидетелствана. Посочването, обосноваването и доказването паралелно-последователно в съществено-главното както на етимона, така също и на апелатива на дадена титла е минималното задължително условие, без което не може, за да се приеме и признае, че наистина е налице обектноадекватно мотивирано-съобразено и теоретико-методологически обосновано и доказано сполучливо-убедително научно-етимологично определяне на нейния произход и историческо развитие в рамките както на езика основа, така също и на останалите родствени или неродствени езици.

*Източноиранската по произход прабългарска титл. багатур най-вероятно има за етимон източноиранския гл. *baγ- „to distribute, allot; give or receive portions", съвр. baj-, baxš-, авест. bag- „предоставлять в качестве доли; назначать, определять; быть предоставленным в качестве доли, пая", сегашна основа baž-, стперс. bag- „наделять, вылять", согд. βaxš, βxt-, βγn-, пехл. baxš-, baxt, bōxtan „deliver", хсак. būṣṣ-, būta- „давать, делить, распределять, оделять", перс. baxšīdan „schenken", всички от иран. *bag- „to distribute, allot; give or receive portions", санск. bhájatiṃbhaktá-, bhága-, bhāgá „distribution, allotted portion", ие. *bhag-. Неин апелатив пък е производното посредством средноперсийския деятелен словообразувателен суф. -tār нарсим *baγtar „distributor, who gives or receives portions", зндир. *baxtar-, изтир. vaγdar- „тот, кто распределяет, наделитель", авест. baχtar „тот, кто предоставляет выделенную долю, часть, дань; тот, кто распределяет, выделяет долю, наделяет", срперс. baxtār, bgʾtwr, пехл. bōxtār „deliverer", от което е млим Bokhtar „Redeemer, saviour; Reliever of all trouble", алан. бакатар, осет. bæğatyr/bæğatær „храбрый, богатыр", санск. bhaktṛ „distributor of givts, bliss, riches".*

*На един по-късен етап от развитието на усунския език, първично-изходната форма *baγtar се ресемантизира и придобива значението „господар; господин". В условията на частично усуно-българско двуезичие и от позицията на по-високия социален статус на българите добри войни, последното значение прераства и се променя в значението „храбрец, смелчага; юнак, герой; мъж, войн". Същевременно на българска*

*фонотактическа реинтерпретация се подлага и звуковата форма на лекс. *baγtar, където поради нетипичността за прабългарския език двуконсонантно съчетание -γt- първата затворена сричка се превръща в по-характерно-типичните за тюркския български език, две отворени срички, а последният зв. а най-напред се лабиализира до зв. о, който впоследствие се редуцира до зв. у и така се получава формата *baγatur. Именно тази форма се запазва непроменена в продължение на повече от десетина века от времето на нейното заемане и адаптация в централноазиатския прабългарски език през IV-III в. пр.н.е. до времето на нейната употреба в дунавския прабългарски език през IX-X в. [вж. и срв. Основы иранского языкознания 1979, 164; ~*~1981, 71-72; Сравнительно-историческая грамматика 2001, 560; Bailey 2016, 1-3; Bailey ect 2016, 1; Menges 1951, 93-95; Ramstedt 2015, 76-77; Skjærvø 2011, 117; Tekin 2016, 51; User 2016, 3-4; ЭСВхЯз, 100; ЭСИЯз-2, 45-54; ЭСТЯз-б, 82-85; AiWb, 923-924; Doerfer-2, 366-377; Names, 13, срв. Татаринцев 1987, 90-95; Choi 2016, 6-7; Абаев-1, 240-245; Фасмер-1, 183].*

В дунавския прабългарски език вече, от титл. багатур, по пътя на семантичната конверсия, се образува нарсим багатур „личен секретар, помощник“: Всъщност, видно особено добре от надписа βαγατούρ(τοῦ) βασι(λέως τῶν) Βουλγάρων, багатурът е ни повече, ни по-малко, личният секретар на владетеля, престолонаследника или на друго високопоставено лице, но във всички случаи и преди всичко той трябва да се свърже с владетелското семейство. В случая владетелят е цар Симеон Велики, животът на когото като монарх преминава в борбата да стане василевс и на българи, и на ромеи [Добрев 2011, 391-426], поради което по някое време ползва и печати като василевс само на ромеите (Ив. Йорданов; Н. Кънев). И въпреки това, намирането на четири печата с току-що приведения надпис, показва и доказва, че личният секретар на Симеон не само най-често съставя неговите писма, но и ги подпечатва не с неговия, а с личния си печат, какъвто той несъмнено притежава [Добрев 2016, 60].

*В заключение, прабългарската военна престижно-почетна титл. багатур води началото си от централноазиатския източноирански усунски език най-малкото от V-IV в. пр.н.е. Тук тя има за апелатив лекс. *baγtar, която пък от своя страна е производна от етимона си гл. *baγ-. При заемането и адаптирането на тази лексема в централноазиатския прабългарски език от същата епоха, тя се преобразува фонетически и се ресемантизира до собствено прабългарската титл. baγatur. Именно от прабългарския език, по пътя и благодарение на дългосрочно-непрекъснатите многобройни и многократни преки и косвени етнолингвистични контакти и взаимодействия, титлата преминава и започва да се употребява в огромното множество диалекти и езици от Северния ледовит океан до Индийския океан от север на юг и от Тихия океан до Атлантическия океан от изток на запад* [Добрев 2016, 31-92].

It is in this historical context that the first great conqueror of steppe history emerged onto the annals of Inner Asian history. Modu Chanyu (Shanyu), whose name according to the Early Middle Chinese reading would have approximated the common Turco-Mongol name or title Bagatur (hero), was born as the eldest son of the Xiongnu Shanyu/Chanyu Touman. According to the legend of his rise to power related in Sima Qian's Shiji, Modu was the unwanted son of a former wife whom Touman, the Xiongnu king, wished to dispose of in order to secure the succession for his favourite son by another wife. The evil father (or maybe uncle given the possibility of collateral succession to the throne among the Xiongnu and other Inner Asian peoples) is said to have plotted the death of the young hero, sending him as a hostage to the neighbouring Yuezhi and then starting a war with the Yuezhi in order to provoke the Yuezhi to slay the unwanted son.

In a remarkable reign that lasted 35 years the great Modu Chanyu founded the Xiongnu Empire, reorganized the system of governance of the Xiongnu and greatly expanded the boundaries of the state so that it was now larger than the famous empire of Alexander the Great. Modu had also subjected an equally large empire of China to the payment of tribute. Modu was in many ways

Alexander's equal, maybe even superior when it comes to the extent of his conquests. The two rulers were also similar in that they were both suspected of having assassinated their fathers (Touman and Philip) in order to seize the throne. Modu, however, was clearly the more competent politican and administrator of the two. While Alexander's empire collapsed and splintered right after his death, Modu's Hunnic Xiongnu Empire would last a further 400 years under the rule of Modu's direct descendants. Alexander's death not only led to the end of his empire, but also the extinction of his royal house [Kim 2016, 51-55].

*В сие время Дом Дун-ху был в силе. Дом Юечжы в цветущем состоянии. У хуннов Шаньюй[56] назывался Тумань.[57] Тумань не мог устоять против Дома Цинь[58] и переселился на север. По прошествии /**11**/ десяти лет Мын Тьхянь умер; удельные князья восстали против Дома Цинь. Срединное царство пришло в смятение, и гарнизоны из преступников, поставленные Домом Цинь по границе, все разошлись. После сего хунны почувствовали льготу; мало по малу опять перешли на южную сторону Желтой реки, и вступили в прежние межи с Срединным царством. Шаньюй имел наследника, по имени Модэ;[59] после от любимой Яньчжы родился ему меньшой сын; Шаньюй хотел устранить старшего, а на престол возвести младшего: почему отправил Модэ в Юечжы заложником. Как скоро Модэ прибыл в Юечжы, Тумань тотчас произвел нападение на Юечжы. Юечжы хотел убить Модэ, но Модэ украл аргамака у него, и ускакал домой. Тумань счел его удальцом, и отделил ему в управление 10.000 конницы.[60] Модэ сделал свистунку[61] и начал упражнять своих людей в конном стрелянии из лука с таким приказом: всем, кто пустит стрелу не туда, куда свистунка полетит, отрубят голову; кто на охоте пустит стрелу не туда, куда свистунка полетит, тому отрубят голову. Модэ сам пустил свистунку в своего аргамака. Некоторые из приближенных не смели стрелять, и Модэ немедленно нестрелявшим в аргамака отрубил головы. Спустя несколько времени Модэ опять сам пустил свистунку в любимую жену свою, некоторые из приближенных ужаснулись, и не смели стрелять. Модэ и сим отрубил головы. Еще по /**12**/ прошествии **[47]** некоторого времени Модэ выехал на охоту и пустил свистунку в Шаньюева аргамака. Приближенные все туда же пустили стрелы. Из сего Модэ увидел, что он может употреблять своих приближенных. Следуя за отцом своим Шаньюем Туманем на охоту, он пустил свистунку в Туманя; приближенные также пустили стрелы в Шаньюя Туманя. Таким образом Модэ, убив Туманя, предал смерти мачеху с младшим братом и старейшин, не хотевших повиноваться ему, и объявил себя Шаньюем.*

***I. Шаньюй Модэ.** В то время, как Модэ вступил на престол, [дом] Дун-ху был в силе и цветущем состоянии. Получив известие, что Модэ убил отца и вступил на престол, Дун-ху отправил к нему посланца сказать, что он желает получить тысячелийного коня,[63] оставшегося после Туманя. Модэ потребовал совета у своих вельмож. Вельможи сказали ему: тысячелийный конь есть сокровище у хуннов. Не должно отдавать. К чему, сказал им Модэ, живучи с людьми в соседстве, жалеть одной лошади для них? И так отдали тысячелийного коня. По прошествии некоторого времени Дун-ху полагая, что Модэ боится его, еще отправил посланца сказать, что он желает получить от Модэ одну из его Яньчжы. Модэ опять спросил совета у своих приближенных. Приближенные с негодованием сказали ему: Дун-ху есть бессовестный человек; требует Яньчжы. Объявить ему войну. Модэ сказал на это: к чему, живучи с людьми в соседстве, жалеть одной женщины /**13**/ для них? И так взял свою любимую Яньчжы и отправил к Дун-ху. Владетель в Дун-ху еще более возгордился. В хуннуских владениях от Дун-ху на запад есть полоса земли на 1.000 ли необитаемая.[64] На ней только по границе с обеих сторон были караульные посты. Дун-ху отправил посланца сказать Модэ, что лежащая за цепью обоюдных пограничных караулов полоса брошенной земли, принадлежащая хуннам,[65] не удобна для них, а он желает иметь ее. Модэ спросил совета у своих чинов, и они сказали: это неудобная земля; можно отдать и не отдавать. Модэ в чрезвычайном гневе сказал: земля*

есть основание государства; как можно отдавать ее? Всем, советовавшим ***[48]*** *отдать землю отрубил головы.*

*Модэ сел верхом на лошадь, и отдал приказ - отрубить голову каждому, кто отстанет. После сего он пошел на восток и неожиданно напал на Дун-ху. Дун-ху прежде пренебрегал Модэ и потому не имел предосторожности. Модэ, прибыв с своими войсками, одержал совершенную победу, уничтожил Дом Дун-ху, овладел подданными его, скотом и имуществом. По возвращении он ударил на западе на Юечжы и прогнал его, на юге покорил Ордосских владетелей Лэуфань и Байян, и произвел поиски на Янь и Дай; обратно взял все земли, отнятые у хуннов полководцем Мын Тьхянь, и вступил с Домом Хань в границы в Ордосе, при Чао-на и Лу-ши; после сего снова произвел поиски на Янь и Дай. - В сие время войска Дома Хань были в борьбе с Хян-юй; Срединное царство изнемогло под /***14***/ тяжестью войны; и это обстоятельство дало Модэ возможность усилиться. Он имел под собою более 300 т. войска. - От Шунь-вэй до Туманя - в продолжение слишком тысячи лет - Дом Хуннов то возвышался, то упадал, то делился, то разсевался: и посему порядок прежнего преемственного наследования у них невозможно определить.*

При Модэ Дом Хуннов чрезвычайно усилился и возвысился; покорив все кочевые племена на севере, на юге он сделался равным Срединному Двору; почему названия наследственных государственных чинов можно еще описать. Установлены были: 1) Восточный и Западный Чжуки-князь; 2) Восточный и Западный Лули-князь; 3) Восточный и Западный великий предводитель;[70] *4) Восточный и Западный великий Дуюй;*[71] *5) Восточный и Западный великий Данху;*[72] *6) Восточный и Западный Гуду-хэу.*[73] *У хуннов* ***[49]*** *мудрый называется Чжуки; почему наследник престола всегда бывает Восточным Чжуки-князем. От Восточного и Западного Чжуки-князей до Данху, высшие имеют по 10 т., а низшие по нескольку тысяч конницы. Всего двадцать четыре старейшины, которые носят общее название темников.*[74] *Вельможи вообще суть /***15***/ наследственные сановники. Хуянь, Лань*[75] *и впоследствии Сюйбу суть три знаменитые Дома. Князья и предводители Восточной стороны занимают Восточную сторону против Шан-гу и далее на восток до Су-мо и Чао-сянь; князья и предводители Западной стороны занимают западную сторону против Шан-гюнь и далее на запад до Юечжы, Ди и Кянов. Шань-юева орда находилась прямо против Дай и Юнь-чжун.*[76] *Каждый имел отдельную полосу земли, и перекочевывал с места на место, смотря по приволью в траве и воде. Восточный и Западный Чжуки-князья, Восточный и Западный Лули-князья считались самыми сильными владетелями. Восточный и Западный Гуду-хэу были их помощниками в управлении.*[77] *Каждый из 24 старейшин - для исправления дел, поставляет у себя тысячников, сотников, десятников. Низшие князья поставляют у себя Ду-юй, Данху и Цзюйкюев.*[78] *В первой луне нового года старейшины не в большом числе съезжаются в храм при Шаньюевой орде.*[79] *В пятой луне все собираются /***16***/ в Лун-чен, где приносят жертву своим предкам, небу, земле и духам. Осенью, как лошади разжиреют, все съезжаются* ***[50]*** *обходить лес, причем производят поверку людей и скота. Законы их: извлекшему острое оружие и фут*[80] *- смерть; за похищение конфискуется семейство, за легкие преступления надрезывается лицо, а за важные - смерть. Суд более десяти дней не продолжается. В целом государстве узников бывает несколько десятков человек. Шаньюй утром выходит из лагеря покланяться восходящему солнцу, ввечеру покланяться луне. Он сидит на левой стороне лицом к северу. Дни уважаются первые в месяце под названиями Сюй и Сы, в первый раз в месяце встретившиеся под сими буквами. Покойников хоронят в гробе; употребляют наружный и внутренний гробы; облачение из золотой и серебряной парчи и меховое; но обсаженных деревьями кладбищ и траурного одеяния не имеют. Из приближенных вельмож и наложниц соумирающих бывает от ста до нескольких сот человек. Предпринимают дела, смотря по положению звезд и луны. К полнолунию идут на войну; при ущербе луны отступают. Кто на сражении отрубит голову неприятелю, тот получает в награду кубок вина, и ему же*

*предоставляется все полученное в добычу./**17**/ Пленные и мужчины и женщины поступают в неволю; и посему на сражении каждый воодушевляется корыстью. Искусно заманивают неприятеля, чтоб обхватить его: почему, завидев неприятеля, устремляются за корыстью подобно стае птиц; а когда бывают разбиты, то подобно черепице рассыпаются, подобно облакам рассеваются Кто убитого привезет с сражения, тот получает все имущество его. Впоследствии на севере они покорили владения Хуньюй, Кюеше, Динлин, Гэгунь и Цайли; посему-то старейшины и вельможи повиновались Модэ-Шаньюю и признавали его мудрым. В [201] сие время, 201, Дом Хань только что утвердил спокойствие в Срединном государстве, и перевел князя Хань Синь в Дай с пребыванием в Ма-и. Хунны в больших силах осадили Ма-и, и князь Хань Синь **[51]** покорился им. Хунны, получив Хань Синь, потянулись с войском на юг; перешед через хребет Гэучжу, они осадили Тхай-юань, и подошли к Цзинь-ян. Гао-ди сам повел [200] войско против них, 200. Зимою случились сильные морозы и снега. Около трети из ратников/**18**/ отморозили пальцы у рук. Почему Модэ притворился побежденным, и, отступая, заманивал гнавшееся за ним китайское войско. Модэ скрыл отборные войска, а выставил одни слабые: почему все китайское войско, состоявшее из 320 т. наиболее пехоты, устремилось за ним. Гао-ди прежде других прибыл в Пьхин-чен; а пехота еще не вся пришла. Модэ с 400 т. отборной конницы окружил Гао-ди в Бай-дын. В продолжение семи дней китайское войско не могло доставить осажденным съестных припасов. Конница у хуннов на западной стороне имела белых, на восточной серых, на северной вороных, на южной рыжих лошадей. Гао-ди отправил лазутчиков подкупить Яньчжы. Яньчжы сказала Модэ: два государя не должны стеснять друг друга. Ныне ты, приобрев земли Дома Хань, не можешь жить на них; сверх сего государь Дома Хань есть человек умный. Обдумай это, Шаньюй. Модэ назначил время, в которое Ван Хуан и Чжао Ли, предводители князя Хань Синь, должны были придти к нему, и не пришли: почему начал подозревать, что они вступили в договор с Домом Хань; сверх сего принял в соображение слова своей Яньчжы. И так он открыл в одном углу проход: Гао-ди отдал своим войскам приказ - с натянутыми в стороны луками идти прямо чрез открытый угол, и сим образом соединился с главными силами. Модэ пошел в обратный путь. Гао-ди также прекратил войну и отправил Лю Гин заключить договор, основанный на мире и родстве.*

*/**19**/ **Историческое пополнение.** Гао-ди, он же Гао-хуан-ди и Гао-цзу, основатель династии Хань, прозывался Лю, по имени Ван, по проименованию Цзи. Родился в нынешней губернии Гян-су в области Сюй-чжеу-фу. Он имел орлиный нос, широкий лоб, был прост и одарен обширным соображением.*

Впоследствии князь Хань Синь, занявший место полководца у хуннов, Чжао Ли и Ван Хуан несколько раз нарушали договор, опустошали области Дай и Юнь-чжун. Спустя несколько времени Чень Хи, подняв бунт и соединившись с Хань Синь, умышлял произвести нападение на Дай. Китайский Двор выставил войско под предводительством полководца Фань Кхуай, который обратно взял Дай, Яй-мынь и Юнь-чжун; но не выступал за границу. В сие время военачальники Дома Хань один за другим передавались хуннам; почему Модэ часто приходил грабить страну Дай, и это беспокоило Дом Хань.

***Историческое пополнение.** В это время Лю Гин подал следующий голос: спокойствие в Империи только что восстановлено; войска изнурены войною, и оружием подчинить хуннов невозможно. Модэ убил отца, женился на мачихе, и силою наводит страх; убедить его милостью и справедливостью невозможно; а можно упрочить это дело хитростью, и даже потомков его сделать вассалами. Если выдать за него старшую царевну, то он непременно полюбит ее и возведет в Яньчжы; сын от нее /**20**/ непременно будет наследником престола. По временам года будем посылать наведываться и внушать им правила благоприличия. Модэ при жизни своей будет сыном и зятем, а по смерти его Шаньюем будет внук по дочери. Сим образом без войны можно покорить их. Хорошо, сказал император и хотел отправить старшую царевну; но Люй-хэу воспротивилась. И*

так дочь придворного вельможи выдали за Шаньюя с титулом царевны. Лю Гин послан для заключения договора о мире и родстве. Ганму 198 год.

[198] 198 Гао-ди отправил, 198, Лю Гин препроводить княжну своего Дома с названием царевны в Яньчжы Шаньюю с ежегодным определенным количеством шелковых тканей, хлопчатки, вина, риса и разных съестных вещей, и постановить в договоре считаться братьями, на основании мира и родства. Это несколько приостановило Модэ. ***[53]***

Впоследствии Лу Гуань, владетель княжества Янь, взбунтовался и с несколькими тысячами своих сообщников, поддавшись [195] хуннам, начал обеспокоивать земли от Шан-гу на восток, 195. Наконец, Гао-цзу преставился, 195. В царствование императрицы Хяо-хой Люй Тхай-хэу[93] Дом Хань только что утвердился: [192] почему хунны гордились, Модэ послал к императрице Гао-хэу письмо, 192, написанное в дерзких выражениях.

Историческое пополнение. *Модэ отправил посланника к Гао-хэу с письмом следующего содержания: "сирый и дряхлый государь, /***21***/ рожденный посреди болот, возросший в степях между лошадьми и волами, несколько раз приходил к вашим пределам, желая прогуляться по Срединному царству. Государыня одинока на престоле; сирый и дряхлый также живет в одиночестве. Оба государя живут в скуке, не имея ни в чем утешения для себя. Желаю то, что имею, променять на то, чего не имею".[94] Гао-хэу пришла в сильный гнев, и позвала к себе министров; она полагала казнить посланника и объявить войну хуннам. Дайте мне сто тысяч войска, сказал Фань Кхуай, и я вдоль и поперек пройду земли хуннов. Но Ги-бу сказал на это: надобно отрубить голову Фань Кхуай. Когда Чень-хи возбунтовался в Дай, тогда китайское войско состояло из 320.000 и Фань Кхуай был верховным предводителем.*

В то время хунны окружили Гао-ди в Пьхин-чен и Фань Кхуай не в силах был избавить его. В Империи в песнях пели: под городом Пьхин-чен подлинно было горько; семь дней не имели пищи, не могли натягивать лука. Ныне отголосок этой песни еще слышен; раненые только начинают приподниматься, а Фань Кхуай хочет снова потрясти Империю. Сверх

сего кочевые иноземцы подобны птицам и зверям;[95] их добрыми словами не следует восхищаться; их обидными словами не следует огорчаться. Хорошо, сказала Гао-хэу, и приказала Чжан Цзэ написать следующий ответ: Шаньюй не забыл ветхой столицы[96] и удостоил ее письмом. Ветхая столица пришла в страх, и, вычисляя дни, заботится о себе. ***[54]*** *Она состарелась, силы ослабели; волосы линяют, зубы выпадают; в ходу теряет размер в шагах. Шаньюй ослышался, а этим нельзя запятнать себя. Ветхая столица не сделала преступления; надлежит оказать ей снисхождение. Имею представить тебе две царские колесницы и две четверни лошадей. Модэ по получении письма еще отправил посланника принести благодарность и сказать, что он еще не имел случая видеть вежливость Срединного государства. К счастию государыня извинила его. (Заимствовано из истории старшей династии Хань).*

Гао-хэу думала объявить ему войну, но полководцы сказали ей, что покойный Гао-ди был умный государь и воин, но и он стеснен был под городом Пьхин-чен. И так Гао-хэу удержалась, и [179] подтвердила мир и родство с хуннами. Хяо Вынь-ди, по вступлении на престол, 179, опять [177] подтвердил договор о мире и родстве, но в пятой луне третьего лета, 177, хуннуский западный Чжуки-князь перевел свои кочевья в Ордос, и начал разорять границу в области Шан-гюнь; инородцы убивали и в плен уводили жителей. Почему Хяо-Вынь-ди указал министру Гуань Ин с 85.000 конницы и колесниц идти в Гао-ну против западного Чжуки-князя, но западный Чжуки-князь ушел за границу. Вынь-ди предпринял путешествие в Тхай-юань; но в это самое время Цзи-бэй Ван взбунтовался.[97] Вынь-ди возвратился и отозвал войска, посланные на хуннов.

*[176] В следующий год, 176, Шаньюй прислал китайскому Двору письмо[98] следующего содержания: "поставленный небом хуннуский Великий Шаньюй почтительно вопрошает[99] Хуан-ди [император (китайский)] о здравии. В прошлое время Хуан-ди писал о мире и родстве. /***23***/ Дело сие, к взаимному удовольствию, кончено согласно с содержанием письма. Китайские пограничные чиновники оскорбляли западного Чжуки-князя, и он без представления (ко мне) по совету Илу-хэу Наньчжы и прочих вступил в ссору с китайскими чиновниками, нарушил договор, заключенный между двумя государями, разорвал братское родство между ними, и поставил Дом Хань в неприязненное положение с соседственною державою. Получено от Хуан-ди два письма с выговорами, но посланный с ответным письмом еще не прибыл, а китайский вестник не* ***[55]*** *возвратился, и это было причиною взаимных неудовольствий между двумя соседственными державами. Как нарушение договора последовало от низших чиновников,[100] то западного Чжуки-князя в наказание отправили на запад на Юечжы. По милости Неба, ратники были здоровы, кони в силе; они поразили Юечжы. Предав острию меча или покорив всех, утвердили Лэулань, Усунь, Хусе и 26 окрестных владений. [101] Жители сих владений поступили в ряды Хуннуских войск, и составили один дом. По утверждении спокойствия в северной стране желаю, прекратив войну, дать отдых воинам и откормить лошадей; забыть прошедшее и возобновить прежний договор, чтобы доставить покой пограничным жителям, как было вначале. Пусть малолетные растут, а старики спокойно доживают свой век, и из рода в род наслаждаются миром. Но как еще не получено мнение Хуан-ди, /***24***/ то отправляя Лан-чжун[102] Сидуцяня с письмом, осмеливаюсь с ним представить одного верблюда, двух верховых лошадей и две четверни. Если не угодно Хуан-ди, чтоб хунны приближались к границам, то надобно предписать чиновникам и народу селиться подалее от границы".*

Посланный по прибытии тотчас был обратно отправлен и в шестой луне приехал в Чайвань.[104] По получении сего письма при китайском Дворе держали совет: что выгоднее, война или мир и родство? Государственные чины были того мнения, что с торжествующим неприятелем, недавно победившим Юечжы, трудно воевать; сверх того, земли хуннов, состоящие из озер и солончаков, неудобны для оседлой жизни, почему считали выгоднее держаться мира и родства. Хяо Вынь-ди согласился на их мнение, и в шестое

лето, переднего счисления,[105] [174], отправил к хуннам письмо следующего содержания: 174 "Хуан-ди почтительно вопрошает хуннуского великого Шаньюя о здравии. В письме доставленном мне Лан-чжун Сидуцянем сказано: Западный Чжуки-князь без **[56]** *дозволения, а по совету Илу-хэу Наньчжы нарушил договор, заключенный между двумя государями, прервал братское согласие между ними, и поставил Дом Хань в неприязненное положение с соседственною державою. Но как нарушение договора /***25***/ последовало от низших чиновников, то Западный Чжуки-князь в наказание послан был на Запад на Юечжы, и он покорил сие владение. Теперь желательно прекратив войну, дать отдых воинам и откормить лошадей; забыть прошедшее, и подтвердить прежний договор, чтоб доставить пограничным жителям спокойствие; пусть малолетные растут, а старики спокойно доживают свой век, и из рода в род наслаждаются миром. Я очень одобряю это: ибо так мыслили древние святые государи. Дом Хань договорился с Домом хуннов быть братьями, и потому посылает Шаньюю чрезвычайное количество даров. Нарушение договора и разрыв братского согласия всегда происходили со стороны хуннов. Впрочем, как дело Западного Чжуки-князя уже покрыто прощением, то прошу Шаньюя не простирать гнева далее; и если Шаньюй желает поступать согласно с содержанием письма, то пусть объявит своим чиновникам не нарушать договора, а действовать согласно с письмом Шаньюя. Посланный сказывал, что Шаньюй лично предводительствовал в Западной войне и переносил великие трудности. Почему посылаю надеваемый[106] вышитый кафтан на подкладке, длинный парчевой кафтан, золотой венчик для волос, пояс золотом оправленный и носороговую пряжку к поясу золотом оправленную, 10 кусков вышитых шелковых тканей, 30 кусков камки, и 40 кусков шелковых тканей, темномалинового и зеленого цвета.[107] Отправляю сановника для личного представления". Вскоре после этого Модэ умер, 174. Сын /***26***/ его Гиюй поставлен под наименованием Лаошан[108] Шаньюя.*

*Хунны, сказал Юе, обыкновенно питаются мясом скота, пьют его молоко, одеваются его кожами, скот питается травою, пьет воду; смотря по временам переходят с места на место; и посему в скудное время упражняются в конном стрелянии из лука, а во время приволья веселятся и ни о чем не заботятся. Законы их легки и удобоисполнимы. Государь с чинами просто обращается, и управляет целым государством как одним человеком. По смерти отца и братьев берут за себя жен их из опасности, чтоб не пресекся род; и посему хотя есть кровосмешение у хуннов, но роды не прекращаются. Ныне в Срединном государстве хотя постановлено по смерти отцов и братьев не брать жен их за себя, но родственники столь далеки между собою, что нередко убивают друг друга и даже переменяют родовые прозвания, и все это отсюда происходит. Сверх того, излишество церемониальных обрядов производит взаимное неудовольствие между высшими и низшими; при множестве общественных работ /***29***/ истощаются силы народа. [111] Народ упражняется в земледелии и шелководстве, чтобы снискивать одеяние и пищу; строит города, чтобы* **[59]** *обезопасить себя, почему при неурожае он не имеет времени заниматься воинскими упражнениями; при урожае заботится о своем состоянии. К чему же служит образованность? После сего, когда китайские посланники хотели рассуждать, Юе говорил им: Г. посланник! не нужно много говорить: посмотри лучше, чтобы шелковые и бумажные ткани, равно снедные вещи, от китайского Двора представленные, были в полном количестве, притом добротные и лучшие. К чему много говорить? Если представляемое без недостатка и добротно, то и довольно; а если недостаточно, и притом худого качества, то в наступающую осень пошлем конницу потоптать хлеб на корню. Так Юе денно и ночно внушал Шаньюю выжидать худых [166] обстоятельств. В четырнадцатое лето царствования Хйо-Вынь Хуан-ди, 166, хуннуский Шаньюй со 140 т. конницы вступил в Чао-на и Сяо-гуань, убил в Бэй-ди военачальника Цюн,[112] захватил великое множество народа, скота и имущества; после сего, подошед к Пхын-ян,[113] послал отряд конницы сожечь дворец Хой чжун-гун. Конные разъезды приближались к Гань-цю-*

*ань.[114] По сей причине Вынь-ди для предупреждения нападения от хуннов, собрал под /**30**/ Чанань 1.000 колесниц и 100.000 конницы и три корпуса в областях Шан-гюнь, Бэй-ди, Лун-си. Таким образом двинулось большое войско из колесниц и конницы для нападения на хуннов. Шаньюй пробыл в пределах Китая около месяца, и пошел обратно. Китайцы выгнали его за границу, и возвратились, но ни одного Хунна убить не могли. Хунны день ото дня гордее становились и ежегодно производили вторжения в границы. Они побили множество жителей, разграбили имущество и скот, особенно в Юнь-чжун и Ляо-дун; до 10.000 человек приходило в Дай-гюнь. Китайский двор беспокоился, и отправил к хуннам посланца с письмом. Шаньюй также послал Данху с благодарным ответом, и снова предложил о мире и родстве. Хяо Вынь-ди во второе лето [162] последующего счисления,[115] 162, отправил к хуннам посланника с письмом следующего содержания: "Хуан-ди почтительно вопрошает Хуннуского великого Шаньюя о здравии. Посланных с Данху-Цзюй-кюй Дяо Кюйнань и Лан-чжун Хань Ляо двух лошадей, я с глубочайшим почтением принял. В силу **[60]** постановлений[116] покойных государей кочевые владения, лежащие от Долгой стены на север, должны принимать повеления от Шаньюя; обитающими внутри Долгой стены шляпопоясными я управляю, и пекусь, чтоб миллионы народа пропитывались земледелием, ткачеством и звериным промыслом; отцы не разлучались бы с сыновьями. Ныне слышу, что неблагонамеренные из народа, увлекаемые видами корысти, нарушают справедливость, разрывают договор, играют судьбою миллионов народа, поселяют вражду /**31**/ между двумя государями. Впрочем все это относится к прошедшим делам. В письме [117] сказано: по заключении мира и родства между двумя государствами, государи предадутся радости; прекратят войну, дадут льготу ратникам, отдых коням; из рода в род будут веселиться, как будто начали новую жизнь. Я очень одобряю это. Благоразумные мужи ежедневно обновлялись, и пеклись о доставлении новой жизни, чтоб старики были покойны, малолетные росли, каждый, охраняя жизнь свою, достигал бы конца лет, Небом ему определенных. Сим путем я и Шаньюй шествовать должны. Если соответствуя воле Неба пещись о подданных, и это из рода в род будет продолжаться в бесконечные веки, то все в поднебесной будут счастливы. Хань и Хунну суть два смежные и равные государства. Хунну лежит в северной стране, где убийственные морозы рано наступают; почему указано чиновникам посылать ежегодно известное количество проса и белого риса, парчи, шелка, хлопчатки и разных других вещей. Ныне глубокая тишина царствует в поднебесной, миллионы народа наслаждаются миром. Я и Шаньюй почитаемся отцами своих подданных. Представляя в уме минувшие события, полагаю, что маловажные вещи и мелочные дела, ошибки в соображениях министров не достаточны возмутить братское согласие. Известно, что и небо не все покрывает, и земля не все содержит. Я и Шаньюй также должны оставить прошедшие мелочи, и, шествуя по великому[118] пути, забыть минувшие неудовольствия, чтоб упрочить будущее. Пусть народы двух государств составят /**32**/ одно семейство. Цари и народы, плавающие в воде и пернатые в воздухе, ходящие[119] и пресмыкающиеся все ищут спокойствия и пользы, уклоняются от опасностей и вреда: и посему не задерживать идущее[120] **[61]** есть закон Неба. Предав забвению прошедшее, я простил своих подданных, бежавших к вам. Шаньюй также не должен упоминать о Чжанни и прочих. Известно, что древние государи, постановив статьи договора, не нарушали данного слова. Шаньюй должен обратить внимание на поднебесную. По восстановлении всеобщей тишины и купно мира и родства Дом Хань не упредит нарушением. Представляю это рассмотрению Шаньюя. Как скоро Шаньюй условился о мире и родстве, то я указал Юй-шы написать: Хуннуский Великий Шаньюй в доставленном мне письме уже утвердил мир и родство. Беглецы не могут умножить населенности земли. Пусть хунны не входят в границы, а китайцы не выходят за границу. Нарушителей сего постановления предавать смертной казни. Сим средством можно упрочить сближение. О*

чем для всеобщего сведения обнародовать по [161] империи". В третье лето, 161, [121] *Лаошан Гиюй Шаньюй умер. Сын его Гюньчень поставлен Шаньюем.*

Император в отношении к Шаньюю вел себя попрежнему, и обыкновенные сношения через посольства не прерывались. Но хунны и Лу Фан несколько раз нападали на северные пределы. В [33] девятое лето, 33, отправлен против них военачальник [291] *Ву Хань с прочими, но он в продолжение целого года не имел /**113**/ успехов; хунны, напротив, усилились и день ото дня [37] усугубляли свои грабительства и неистовства. В тринадцатое лето, 37, они произвели набег на Хэ-дун, и областные начальники не в силах были остановить их: почему мало по малу переселили пограничных жителей из областей Ю-чжеу и Бин-чжеу на земли, лежащие от крепостей Чан-шань-гуань и Гюй-юн-гуань*[292] *на восток, и хунны восточного аймака опять поселились в пределах Китая. Правительство беспокоилось и умножило пограничные войска несколькими тысячами в каждой области; везде построило притины и возобновило вестовые огни (маяки)* [Бичурин_1, 74-120].

Позднее в [царстве] Янь появился мудрый военачальник Цинь Кай, который был послан заложником к ху, и ху стали доверять ему. Возвратившись [в Янь], он внезапно напал на дунху, нанес им поражение и вынудил их отойти более чем на 1000 ли. Цинь У-ян, пытавшийся вместе с Цзин Кэ[63] *заколоть циньского вана, был внуком Цинь Кая. [Царство] Янь также построило длинную стену от Цзаояна*[64] *до Сянпина*[65] *и образовало для защиты от ху округа Шангу*[66]*, Юйян*[67]*, Юбэйпин*[68]*, Ляоси*[69] *и Ляодун*[70]*.*

В это время из семи борющихся царств[71]*, в которых носили пояса и шапки чиновников, три царства граничили с сюнну*[72]*. Позднее при военачальнике царства Чжао, Ли Му*[73]*, сюнну не смели вторгаться в пограничные земли Чжао.*

В дальнейшем, после того как Цинь уничтожило шесть царств, [император] Ши-хуан приказал Мэн Тяню[74] *во главе войска численностью в сто тысяч человек*[75] *напасть на севере на ху. [Мэн Тянь] отвоевал обратно все земли к югу от реки [Хуанхэ]*[76]*, создал вдоль Хуанхэ укрепления, построил сорок четыре уездных города у реки и заселил их преступниками, приговоренными к ссылке на границу; проложил прямую дорогу от Цзююаня*[77] *до Юньяна*[78]*; затем срезал склоны гор, прокопал рвы в горных долинах и привел в порядок все, что можно было исправить начиная от Линьтао*[79] *до Ляодуна на протяжении более 10 тыс. ли*[80]*. Кроме того, он переправился через Хуанхэ и занял земли между [горой] Яншань*[81] *и Бэйцзя*[82]*.*

В это время дунху были сильны, а юэчжи достигли расцвета. Шаньюем[83] *у сюнну был Тоумань*[84]*. Тоумань, оказавшись не в состоянии победить [царство] Цинь, переселился на север.* ***[38]***

Минуло более десяти лет[85]*, Мэн Тянь умер, чжухоу восстали против Цинь, в Срединном государстве воцарилась смута, а все сосланные [династией] Цинь для защиты границ были снова убраны*[86]*. Благодаря этому сюнну почувствовали свободу, постепенно переправились на южный берег Хуанхэ и стали граничить с Срединным государством по старой укрепленной линии.*

У шаньюя был старший сын по имени Маодунь[87]*. Позднее у него появился младший сын, родившийся от любимой яньчжи*[88]*. Шаньюй, желая устранить Маодуня и возвести на престол младшего сына, отправил Маодуня заложником к юэчжи. Как только Маодунь прибыл к юэчжи заложником, Тоумань внезапно напал на юэчжи. Юэчжи хотели убить Маодуня, но он украл у них прекрасного коня и ускакал на нем обратно. Тоумань оценил его мужество и приказал [Маодуню] командовать десятью тысячами всадников.*

Тогда Маодунь изготовил свистящие стрелы и стал обучать своих всадников стрельбе из лука. Объявив приказ: «Все, кто не станет стрелять туда, куда полетит свистящая стрела, будут обезглавлены», Маодунь поехал на охоту на птиц и зверей: при этом всем тем, кто не стрелял туда, куда летела свистящая стрела, отрубил головы.

Вскоре Маодунь пустил свистящую стрелу в своего прекрасного коня. Некоторые из приближенных не осмелились стрелять, и Маодунь тут же отрубил головы тем, кто не

стрелял в прекрасного коня. Некоторое время спустя [Маодунь] снова сам пустил стрелу в любимую жену. Некоторые из приближенных очень испугались и не посмели стрелять. Маодунь отрубил головы и им. Еще через некоторое время Маодунь выехал на охоту и пустил свистящую стрелу в прекрасного коня шаньюя. Все приближенные также выстрелили в него. Маодунь понял, что [отныне] он может полагаться на всех своих приближенных.

Последовав за своим отцом - шаньюем Тоуманем на охоту, он выпустил свистящую стрелу в Тоуманя; все его приближенные тоже выстрелили туда, куда полетела свистящая стрела, и шаньюй Тоумань был убит; после этого [Маодунь] предал смерти мачеху, младшего брата и сановников, не желавших повиноваться ему. [Затем] Маодунь сам вступил на престол и стал шаньюем.

Когда Маодунь вступил на престол, дунху были сильны и достигли расцвета. Узнав, что Маодунь убил отца и вступил на престол, они отправили гонца сообщить Маодуню, что хотят получить бывшего у Тоуманя коня, пробегавшего в день 1000 ли. Маодунь посоветовался с сановниками и все они сказали: «Конь, пробегающий в день 1000 ли, является драгоценным конем для сюнну, не отдавайте его». «Маодунь ответил: «Разве можно жить рядом с другим государством и жалеть для него одного коня», и отдал дунху коня, пробегавшего в день тысячу ли.

Через некоторое время дунху, думая, что Маодунь боится ***[39]*** *их, отправили гонца сказать ему, что они хотят получить одну из шаньюйских яньчжи[89]. Маодунь снова стал советоваться с приближенными, и все приближенные с негодованием ответили: «Дунху не знают правил приличия, а поэтому и требуют яньчжи. Нападите на них». Маодунь ответил: «Разве можно жить рядом с другим государством и жалеть для него одну женщину», взял любимую яньчжи и отдал ее дунху.*

Правитель дунху, еще более возгордясь, начал захватывать земли на западе[90]. Между [дунху] и сюнну пролегала брошенная земля, на которой на расстоянии более 1000 ли никто не жил; и те, и другие жили по ее краям, образуя оуто[91]. Дунху отправили гонца сказать Маодуню: «Брошенную землю за пределами оуто, служащей границей между сюнну и нами, сюнну не должны посещать, мы хотим владеть ею». Маодунь снова посоветовался с сановниками и некоторые из сановников сказали: «Это - брошенная земля, ее можно отдать и можно не отдавать». Крайне разгневанный Маодунь ответил: «Земля - основа государства, разве можно отдавать ее». Всем, советовавшим отдать землю, он отрубил головы.

[Затем] Маодунь сел на коня, приказал рубить голову каждому в государстве, кто опоздает явиться[92], двинулся на восток и внезапно напал на дунху. Дунху, пренебрегавшие до сих пор Маодунем, не принимали мер предосторожности. [Поэтому], когда Маодунь во главе войск совершил нападение, он разгромил дунху наголову, убил их правителя, взял в плен людей из народа и захватил принадлежавший ему домашний скот.

Возвратясь, [Маодунь] напал на западе на юэчжи и прогнал их; на юге он присоединил земли, лежавшие к югу от Хуанхэ и принадлежавшие правителям [племен] лоуфань и байян: (вторгся в Янь и Дай), полностью вернул сюннуские земли, отобранные Мэн Тянем по приказу [императора] Цинь и установил с Хань границу по прежней укрепленной линии к югу от Хуанхэ, [расширив свои владения] до Чжаона[93] и Фуши[94], после чего стал вторгаться в Янь и Дай[95].

В это время ханьские войска были заняты борьбой с Сян Юем[96], Срединное государство было утомлено, военными действиями; это помогло Маодуню усилиться, у него набралось свыше трехсот тысяч лучников.

Со времени Шунь-вэя до Тоуманя прошло более тысячи лет[97], в продолжение которых [сюнну] временами усиливались, временами слабели, распадались и делились, но это было

так давно, что невозможно выяснить и последовательно изложить переходы власти от одного правителя к другому.

*При Маодуне сюнну небывало усилились, покорили всех северных варваров, а на юге образовали государство, равное по силе Срединному государству, поэтому переходы власти от одного правителя к другому и названия государственных чинов [с этого времени] можно выяснить и изложить[98]. **[40]***

Ставятся левый и правый сянь-ваны (букв. мудрый ван); левый и правый лули-ваны; левый и правый великий военачальник; левый и правый великий дувэй; левый и правый великий данху; левый и правый гудухоу. Сюнну называют мудрого «ту-ци», поэтому старший сын [шаньюя] назначается левым туци-ваном. От левого и правого сянь-ванов до данху, сильных, имеющих десять тысяч всадников, и слабых, имеющих несколько тысяч [всадников], - всего двадцать четыре начальника, для которых установлено звание - ваньци[99]. Все сановники занимают должности по наследству. Три фамилии Хуянь, Лань и позднее появившаяся Сюйбу считаются у сюнну знатными родами.

Все князья и военачальники левой стороны живут на восточной стороне против [округа] Шангу и далее, гранича на востоке с Хуйхэ и Чаосянь; князья и военачальники правой стороны живут на западной стороне, против [округа] Шанцзюнь и далее на запад, гранича с юэчжи, ди и цянами; ставка шаньюя располагается против [округов] Дай и Юньчжун. Каждый имеет выделенный участок земли, по которому кочует в поисках травы и воды, причем наиболее крупными владениями располагают левый и правый сянь-ваны и левый и правый лули-ваны. Левый и правый гудухоу помогают [шаньюю] в управлении. Каждый из двадцати четырех начальников также сам назначает тысячников, сотников, десятников, небольших князей, главных помощников[100], дувэев, данху и цецзюев.

В 1-й луне [каждого] года все начальники съезжаются на малое собрание в ставку шаньюя и приносят жертвы. В 5-й луне съезжаются на большое собрание в Лунчэне, где приносят жертвы предкам, небу, земле, духам людей и небесным духам. Осенью, когда лошади откормлены, съезжаются на большое собрание в Дайлине, где подсчитывают и проверяют количество людей и домашнего скота.

По существующим среди них законам, извлекший [из ножен] меч на одни фут подлежит смерти[101]; у виновного в краже конфискуется семья[102]; совершивший легкое преступление наказывается ударами палкой[103]; совершивший тяжелое преступление предается смерти. Самый продолжительный срок заключения в тюрьме - не более десяти дней, и во всем государстве число заключенных не превышает несколько человек.

Утром шаньюй выходит из ставки и совершает поклонение восходящему солнцу, вечером совершает поклонение луне. Когда садится, то обращается лицом на север, и левая сторона от него считается почетной. Из дней превыше всего ценят приходящиеся на [циклические знаки] у и сы[105]. Для похорон употребляют внешний и внутренний гроб, золото и серебро, одежды и шубы[106], но не насыпают могильных холмов, не сажают деревья[107] и не носят траурных одежд. Любимые слуги и наложницы следуют за умершим в могилу, и количество их достигает самое большее несколько тысяч или сотен человек[108].

Затевая войну, наблюдают за положением звезд и луны[109]; при полнолунии нападают, при ущербе луны отступают. Тот, кто в сражении отрубит голову неприятелю или возьмет его в плен, жалуется одним кубком вина, ему же отдают захваченную добычу, а взятых в плен делают [его] рабами и рабынями. Поэтому каждый, естественно, воюет ради выгоды. Искусно заманивают врага для того, чтобы окружить его. Поэтому, когда они видят противника, то устремляются за добычей, подобно тому, как слетаются птицы, а когда попадают в трудное положение и терпят поражение, то рассыпаются, как черепица, или рассеиваются, подобно облакам. Кто привезет с поля боя тело убитого, получает все имущество [его] семьи[110]. Позднее, когда [Маодунь] покорил на севере

владения хуньюев, цюйшэ, динлинов, гэгуней и синьли[111], все знатные люди и сановники сюнну подчинились [ему] и стали считать шаньюя Маодуня мудрым.

В это время [император] династии Хань, только что водворивший спокойствие в Срединном государстве, дал Синю, носившему титул Хань-вана[112], новое владение в Дай с местопребыванием в Маи [113]. Крупные силы сюнну напали на Маи и окружили город, после чего Синь, имевший титул Хань-вана, сдался сюнну. После перехода Синя на сторону сюнну, они послали войска на юг, пересекли [горы] Гоучжу, напали на [округ] Тайюань[114] и подошли к Цзиньяну[115].

[Император] Гао-ди, лично возглавив войска, выступил против сюнну. В это время была зима, стояли сильные морозы, шел снег, из каждого десятка солдат два или три потеряли [от мороза] пальцы. Маодунь, притворившись побежденным, стал отступать, заманивая ханьские войска. Когда ханьские войска начали преследование, Маодунь сделал засаду из отборных воинов и выставил слабых; тогда все ханьские войска, насчитывавшие триста двадцать тысяч воинов, главным образом пехотинцев[116], устремились преследовать разбитого противника.

Гао-ди раньше других прибыл в Пинчэн[117] когда сюда еще не подошла вся пехота. Воспользовавшись этим, Маодунь выпустил четыреста тысяч отборных всадников, которые окружили Гао-ди [на горе] Байдэн[118] и в течение семи дней ханьские войска, находившиеся в [горах] и вне [их] не могли оказать друг другу ни военной помощи, ни помощи продовольствием. Конники сюнну на западной стороне все сидели на белых [лошадях], на восточной стороне - на серых с белым пятном на морде, на северной стороне - на вороных и на южной стороне - на рыжих лошадях[119].

Гао-ди отправил гонца, поручив ему тайно передать яньчжи богатые подарки, и яньчжи сказала Маодуню: «Вы, два государя, не мешаете друг другу. Если ныне и будут захвачены ханьские земли, все равно ты, шаньюй, никогда не сможешь жить на них. Кроме того, у правителя Хань также могут быть хитрые замыслы, подумай об этом, шаньюй».

Маодунь условился с Ван Хуаном и Чжао Ли - военачальниками Синя, носившего титул Хань-вана, о сроке соединения войск, но войска Ван Хуана и Чжао Ли не прибыли, а поэтому он стал подозревать, что они вступили в сговор с [императором] Хань. В связи с этим он вспомнил слова яньчжи и снял в одном месте окружение. Тогда Гао-ди приказал своим воинам, держа в руках натянутые луки, обращенные стрелами в сторону [врага], выходить через открывшийся проход и таким образом в конце концов соединился с основными силами[120]. Вслед за этим Маодунь вернул свои войска обратно. Ханьский император тоже отвел войска и прекратил военные действия, повелев Лю Цзину [121] заключить [с сюнну] договор о мире, основанном на родстве.

После этого Синь, имевший титул Хань-вана, ставший военачальником у сюнну, а также Чжао Ли и Ван Хуан несколько раз в нарушение договора вторгались и грабили округа Дай и Юньчжун. Спустя некоторое время Чэнь Си[122] поднял восстание и, сговорившись с Хань Синем, напал на Дай. Для отражения нападения [император] Хань послал Фань Куая, который снова занял уезды в округах Дай, Яньмынь и Юньчжун, но не вышел за границу.

В это время многие ханьские военачальники во главе войск переходили на сторону сюнну [123], а поэтому Маодунь часто нападал на земли округа Дай и грабил их. Так как [государство] Хань страдало от этого, Гао-ди послал Лю Цзина пожаловать шаньюю принцессу из императорского рода в яньчжи, обещать ежегодно посылать в подарок определенное количество шелковой ваты, шелковых тканей, вина, риса и продуктов питания и условиться об установлении братских отношений [двух государств]. Благодаря этому был заключен договор о мире, основанном на родстве, и Маодунь несколько сократил набеги.

Позднее Лу Вань, носивший титул Янь-вана[124], поднял восстание, перешел на сторону сюнну во главе нескольких тысяч сообщников и стал беспокоить набегами земли к востоку от округа Шангу.

После кончины Гао-цзу, при императоре Сяо-хуе и вдовствующей императрице Люй[125], поскольку династия Хань только что утвердилась, сюнну относились к ней с высокомерием. В связи с этим Маодунь написал и отправил Гао-хоу[126] письмо, в котором содержалась глупая болтовня. Гао-хоу хотела [послать войска] против Маодуня, но все военачальники сказали: «Даже император Гао-ди, отличавшийся мудростью и военным талантом, и то попал в трудное положение в Пинчэне», после этого Гао-хоу отказалась от своего намерения и снова стала поддерживать с сюнну мир, основанный на родстве[127].

Когда на престол вступил император Сяо-вэнь, он снова стал прилагать усилия к укреплению договора о мире, основанном на родстве. ***[43]***

В 5-й луне на 3-м году его правления (177 г. до н. э.) сюннуский правый сянь-ван вторгся в земли к югу от Хуанхэ и поселился [там], оттуда [он] стал нападать на варваров в округе Шанцзюнь, оборонявших границы[128], грабить их, убивать и угонять в плен население. В связи с этим император Сяо-вэнь повелел главному помощнику[129] Гуань Иню отправить против сюнну боевые колесницы и конницу общей численностью восемьдесят пять тысяч воинов, выехать в Гаону[130] и напасть на правого сянь-вана[131]. Правый сянь-ван отошел за укрепленную линию. Вэнь-ди прибыл в округ Тайюань. В это время Цзи-бэй-ван поднял восстание, а поэтому Вэнь-ди возвратился [в столицу] и отозвал войска главного помощника, напавшие на хусцев[132].

В следующем году (176 г. до н. э.) шаньюй отправил [императору] Хань письмо, в котором говорилось: «Поставленный небом великий шаньюй сюнну почтительно спрашивает о здоровье императора. В прошлом император говорил о мире, основанном на родстве, и в соответствии со смыслом [посланного мне] письма между нами воцарились согласие и радость. [Однако] ханьские пограничные чиновники стали притеснять и

оскорблять правого сянь-вана. и правый сянь-ван, не испросив [моего] разрешения, а по советам Хоуилухоу Наньчжи и других лиц вступил в борьбу с ханьскими чиновниками, расторгнул договор между двумя государями и нарушил существовавшие братские отношения. Получив ваше вторичное письмо с упреками, я отправил гонца с письменным ответом, но гонец не вернулся, а ханьский посол не прибыл[133]. Таковы причины недружелюбия Хань и недоверия соседнего с ней государства.

Ныне, поскольку из-за мелких чиновников был нарушен договор, я наказал правого сянь-вана, отправив его на запад [на войну] против юэчжи. Благодаря милости неба командиры и воины были в хорошем состоянии, а лошади сильны, что позволило мне уничтожить юэчжи, которые были истреблены или сдались. Я усмирил [также] лоуланей, усуней, хуцзе и двадцать шесть других соседних с ними владений, которые все стали принадлежать сюнну[134]. Итак, все народы, натягивающие лук, оказались объединенными в одну семью. Поскольку северные области уже усмирены, я хотел бы прекратить войну, дать отдых воинам, откормить лошадей, забыть прошлое и возобновить старый договор, дабы успокоить пограничное население и восстановить первоначальное положение, чтобы малолетние могли достигать зрелого возраста, а старики спокойно жить на своих местах, наслаждаясь из поколения в поколение спокойствием и радостью. Так как я не знаю ваших намерений, посылаю телохранителя[135] Сихуцяня с письмом, в котором прошу высказать их, [а также] подношу одного верблюда, две верховые лошади и две упряжные четверки. Если вам нежелательно, чтобы сюнну приближались к границе, то прикажите чиновникам и народу селиться от границы подальше. По прибытии гонца отправьте его сразу обратно, с тем чтобы в середине 6-й луны он вернулся в земли Синьван[136].

Получив письмо, [император] Хань стал обсуждать, что выгоднее — написать на сюнну или же соблюдать договор о мире, основанный на родстве. Все сановники сказали: «Шаньюй только что разбил юэчжи, он воодушевлен победой и [сейчас] нападать на него нельзя. Кроме того, если мы и приобретем земли сюнну, то жить среди озер и солончаков все равно не сможем. Выгодней всего мир, основанный на родстве». [Император] Хань согласился с этим мнением.

На 6-м году первого периода правления Сяо-вэня (174 г. до н. э.)[137] император Хань направил сюнну письмо следующего содержания: «Император почтительно спрашивает о здоровье великого шаньюя сюнну. В вашем письме, доставить которое было велено телохранителю Сихуцяню, говорится: «Правый сянь-ван, не испросив [моего] разрешения, а послушав советов Хоуилухоу Наньчжи и других лиц, расторг договор между двумя государями и нарушил установившиеся братские отношения, что послужило причиной недружелюбия Хань и недоверия соседнего с ней государства. Ныне, поскольку из-за мелких чиновников был нарушен договор, я наказал правого сянь-вана, отправив его на запад [на войну] против юэчжи, которые [теперь] усмирены. Я хотел бы прекратить войну, дать отдых воинам, откормить лошадей, забыть прошлое и возобновить старый договор, дабы успокоить пограничное население, чтобы малолетние могли достигать зрелого возраста, а старики спокойно жить на своих местах, наслаждаясь из поколения в поколение спокойствием и радостью».

Мы весьма одобряем эти слова, ибо в них мысли мудрых правителей древности. [Династия] Хань условилась быть с сюнну братьями, а поэтому шаньюю посылались щедрые дары. Нарушение договора и разрыв братских отношений происходили всегда но вине сюнну. Однако, поскольку правый сянь-ван совершил проступок до объявления прощения [преступников], шаньюю не следует более строго наказывать его. Если ваши намерения, шаньюй, совпадают со смыслом нашего письма, предпишите ясно всем чиновникам не нарушать договор, честно соблюдать его и уважать, как об этом написано в вашем письме.

Гонец рассказал, что сам шаньюй успешно командовал войсками в походе против [чужих] владений и очень устал от военных действий. [В связи с этим] я повелел дворцовому советнику[138] *И и эчжэ*[139] *Лин Цзяню вручить вам в подарок одежду*[140]*: нестеганый халат из шелковой ткани с вышитым цветным узором на подкладке из узорчатой тафты, нестеганый халат и длинную курму из шелковой ткани с вышитым цветным узором, стеганый халат*[141] *из шелковой ткани с затканным узором - по одной штуке каждого вида; гребень*[142] *- одна* ***[45]*** *штука; золотой пояс, украшенный раковинами*[143]*, - одна штука; золотая пряжка [для пояса] - одна штука; шелковая ткань с вышитым цветным узором - 10 кусков; шелковая ткань с затканным узором - 30 кусков; толстый красный и обычный гладкий зеленый шелк - по 40 кусков»*[144]*.*

Вскоре после этого Маодунь умер, и на престол вступил его сын Цзиюй, под именем Лаошан шаньюй [Сыма_3, 3-29].

В это лето ханьский двор потерял 20 000 слишком солдат, [перешедших к] сюнну. Гуны, сановники и советники все желали прекратить нападение на Давань, чтобы войска всеми силами напали только на ху (сюнну).

Когда хуская конница вторглась на юг, то три границы терпели от врагов. Поэтому неоднократно посылались охранные войска, [чтобы] глубоко проникнуть в походе на север, до конца преследовать шаньюя, отбирать у него богатые земли.

В конце правления Ван Мана [ухуань], объединившись с сюнну, совершили набег. [Тогда император] Гуан-у [ди], умиротворив Поднебесную (Китай), отправил фу-бо-цзян-цзюня Ма Хуаня с 3000 конницы. Выступив за Великую стену через [ворота] Уюаньгуань, он воевал против них без успеха, но погубил тысячу с лишком лошадей.

Хусцы и восточные иноземцы с каждым годом надменнее; Китай с каждым днем стесненнее. Если противодействовать ***[206]*** *их [иноземцев] силе, в конце концов истощаются силы наших людей, чтобы воевать против них. Если покоряются, то и в этом случае надо кормить их. Когда слабы, то получают питание; когда сильны, тогда нападают на Китай.*

Увы! Срединное царство - прислужник цянов и хусцев. За тысячу лет не было большей печали, которую могли бы оплакивать [Кюнер, 70-149].

Все это - должный результат; поэтому, когда сюнну добивались разрешения охранять пограничную укрепленную линию, Хоу Ин изложил причины, почему этого нельзя допускать, а когда шаньюй преклонил колени во дворце Вэйян, Сяо Ванчжи предложил не считать его за слугу. Вот так обладающие добродетелями правители относились к исцам и дисцам. Принимая их, они не забывали о мерах предосторожности, а к защите от них готовились постоянно. Хотя варвары били челом и являлись с подношениями, оборона пограничных городов не ослаблялась; хотя варвары совершали грабительские набеги и творили насилия, но императоры не посылали войска в дальние походы, ибо хотели только покоя для жителей страны да мира на государственной границе.

В эру правления Цзянь-у (25-56) южный шаньюй снова попросил разрешения сдаться и покориться династии Хань, после чего ему было велено войти внутрь укрепленной линии и поселиться к югу от пустыни. Через несколько поколений сюнну опять взбунтовались, поэтому военные колесницы Хэ Си и Лян Цзиня несколько раз ходили против них в карательные походы.

Ныне численность пяти частей сюнну дошла до нескольких десятков тысяч дворов, а количество людей превосходит количество западных жунов. По природе своей они смелы, в искусстве пользоваться луком и ездить на коне вдвое превосходят дисцев и цянов. В случае, если неожиданно поднимется пыль от копыт их лошадей, область Бинчжоу оцепенеет от ужаса.

При императоре Сяо-у (141-87 гг. до н. э.) против сюнну были посланы войска, которые отобрали эти земли и прогнали сюнну на север от пустыни, затем были воздвигнуты

пограничные укрепления, поставлены наблюдательные вышки и сигнальные маяки, построены города за укрепленной линией и расставлены гарнизонные войска для их защиты, после этого пограничные районы стали пользоваться относительным спокойствием.

С тех пор как Срединное государство стало уделять большое внимание постройке застав и мостов в важных стратегических пунктах для контроля над чжухоу, удалось пресечь честолюбивые устремления подданных государя. Постройка пограничных укреплений и размещение пограничных гарнизонов направлены не только против сюнну, но и против зависимых владений. Те, кто перешел на нашу сторону, некогда принадлежали к сюнну, и я боюсь, что, вспомнив о прошлом, они убегут.

По свидетельству Цзинь-шу, "в 4-м году эры правления Юань-кан (294 г.) сюннусец Хао Сань поднял мятеж и напал на округ Шандан, в котором перебил старших чиновников. Осенью в восьмой луне Хао Сань сдался во главе войск и был убит главным воеводой округа Фэнъи".

Племена, относящиеся к группе сюнну, именуют общим названием бэй-ди - северные дисцы. Земли сюнну на юге соприкасались с землями бывших владений Янь и Чжао, на севере граничили с пустыней, на востоке примыкали к землям девяти иских племен, на западе доходили до земель шести племен жунов. Из поколения в поколение племена подчинялись друг другу и не принимали системы летосчисления, принятой в Срединном государстве. При династии Ся их называли сюньюй, при династии Инь - гуйфан, при династии Чжоу - сяньюнь и при династии Хань - сюнну. Об их силе и слабости, расцвете и упадке, обычаях и пристрастиях и о нахождении их земель подробно изложено в предыдущих историях.

В конце династии Ранняя Хань (206 г. до н. э.-7 г. н. э.), когда среди сюнну вспыхнула большая смута и пять шаньюев боролись за власть, шаньюй Хуханье, лишившись престола, явился во главе кочевий к династии Хань и признал себя ее слугой. Династия Хань, с похвалой отнесшаяся к намерению Хуханье, выделила северную часть области Бинчжоу, чтобы поселить его там. Вслед за этим свыше 5 тыс. сюннуских юрт явились на жительство в Шофан и другие округа и стали жить среди ханьцев. Хуханье, благодарный династии Хань за оказанную милость, явился ко двору, а династия Хань временно оставила его у себя, пожаловала подворье, разрешила по носимому им титулу именоваться шаньюем, ежегодно выдавала шелковую вату, шелковые ткани, зерно, деньги, и, подобно ле-хоу, его сыновья и внуки наследовали власть без перерыва в течение нескольких поколений. Начальникам округов и уездов, в которых жили сюннуские кочевья, было приказано управлять ими, а их положение в целом походило на положение дворов, занесенных в подворные списки, с той только разницей, что они не несли податей и не платили налогов. По прошествии многих лет количество [сюннуских] дворов постепенно увеличилось, они заполнили все северные земли, и ими стало трудно управлять. В конце династии Поздняя Хань (25-220), когда в Поднебесной происходили большие волнения, сановники наперебой говорили, что хусцев слишком много, и выражали опасения, что они непременно займутся разбоем, поэтому против них следует заранее принимать меры обороны.

В эру правления Цзянь-ань (196-200) вэйский император У-ди впервые разделил сюнну на пять частей, поставив во главе каждой части наиболее знатного из них в качестве вождя, назначил ханьцев на должности командующих войсками и поставил их надзирать за вождями. В конце династии Вэй название "вождь" было изменено на "главного воеводу".

Под властью главного воеводы левой части сюннуских кочевий находилось приблизительно свыше 10 тыс. юрт, которые жили в бывшем уезде Сюаньши в округе Тайюань; у главного воеводы правой части сюннуских кочевий находилось приблизительно свыше 6 тыс. юрт, которые жили в уезде Цисянь; у главного воеводы южной части сюннуских кочевий находилось приблизительно свыше 3 тыс. юрт, которые жили в уезде Пуцзы; у главного воеводы северной части сюннуских кочевий находилось приблизительно

свыше 4 тыс. юрт, которые жили в уезде Синьсин; у главного воеводы средней части сюннуских кочевий находилось приблизительно свыше 6 тыс. юрт, которые жили в уезде Тайлин.

В пятом году эры правления Тай-кан (284 г.) сюннуский хусец Тайахоу во главе своего кочевья, насчитывавшего 29 тыс. 300 человек, изъявил покорность.

В 7-м году (эры правления Тай-кан, т. е. в 286 г.) вождь сюннуского хуского кочевья дудабо и вождь хуского кочевья вэйсо во главе более ста тысяч соплеменников, считая старых и малых, явились к правителю области Юнчжоу Сыма Цзюню, носившему титул Фуфэн-ван, с изъявлением покорности.

На следующий год главноуправляющие сюннусцев Дадоу, Дэи, Юйцюй и другие во главе кочевий, насчитывавших 11500 человек, включая старых и малых, явились с изъявлением покорности, имея 22 тыс. голов крупного рогатого скота, 105 тыс. овец, неисчислимое количество повозок, ослов и различного имущества. Все они поднесли дань, состоявшую из производимых в их землях предметов. Император ласково их принял.

Северные дисцы образуют группу, делясь на кочевья. Среди явившихся на жительство внутри укрепленной линии всего насчитывается девятнадцать племен: чугэ, сяньчжи, коутоу, утань, чицинь, ханьчжи, хэйлан, чиша, юйби, вэйсо, тутун, боме, цянцюй, хэлай, чжунци, далоу, юнцюй, чжэньшу и лицзе. В каждом племени есть кочевья, не смешивающиеся друг с другом. Наиболее сильным и знатным является племя чугэ, поэтому его представители могут становиться шаньюями, которые управляют всеми племенами.

Среди титулов, существующих в их государстве, имеется шестнадцать ступеней, а именно: левый сянь-ван, правый сянь-ван, левый илу-ван, правый илу-ван, левый юйлу-ван, правый юйлу-ван, левый цзяньшан-ван, правый цзяньшан-ван, левый шофан-ван, правый шофан-ван, левый дулу-ван, правый дулу-ван, левый сяньлу-ван, правый сяньлу-ван, левый аньлэ-ван, правый аньлэ-ван. Все эти титулы носят родные сыновья и младшие братья шаньюя. Наиболее знатным считается титул левый сянь-ван, и его может носить только наследный сын шаньюя.

Из существующих четырех фамилий имеется род Хуянь, род Бу, род Лань и род Цяо, из которых наиболее знатен род Хуянь; из него выходят левый жичжу и правый жичжу, поколениями являющиеся главными помощниками шаньюя. Из рода Бу выходят левый цзюйцюй и правый цзюйцюй, из рода Лань - левый данху и правый данху, из рода Цяо - левый духоу и правый духоу. Кроме того, имеются различные наименования должностей, образуемые путем присоединения слов чэян и цзюйцюй, соответствующие должностям чиновников в Срединном государстве.

Среди населения в их государстве есть роды Циу и Лэ, которые отличаются смелостью и имеют склонность к мятежам. При императоре У-ди командующий всадниками Циу Цянье совершил во время нападения на земли У подвиг, за что был назначен главным воеводой племени чиша.

В эру правления Юань-кан (291-299), установленную императором Хуэй-ди, сюннусец Хао Сань напал на округ Шандан, перебил старших чиновников, а затем вошел в округ Шанцзюнь. Наследующий год младший брат Хао Саня, Хао Дуюань, во главе цянов и хусцев, живших в округах Фэнъи и Бэйди, напал и силой занял два округа. После этого северные дисцы постепенно усилились, а на Центральной равнине вспыхнули беспорядки.

В начале эры правления Цзянь-у (25-56) Би, сын шаньюя Учжулю жоти, носивший титул правого ю аоцзянь жичжу-вана, самовольно вступил на престол шаньюя южных сюнну, вошел в пределы Срединного государства, поселился в уезде Мэйцзи в округе Сихэ, и ставкой шаньюя стал нынешний город Дзогочэн в уезде Лиши. В эру правления Чжун-пин (184-189) шаньюй Цянцзюй послал во главе войск своего сына Юйфуло помочь династии Хань в усмирении восстания "желтых повязок". Случилось так, что жители владения

убили Цянцзюя, после чего Юйфуло остался с войсками в Хань и самовольно вступил на престол шаньюя.

Выступив вперед, сановники Кун Сюнь и Ян Яо сказали: "Мы, Ваши слуги, видя способности Лю Юаньхая, опасаемся, что в настоящее время нет никого равного ему. Если вы, Ваше Величество, с пренебрежением отнесетесь к его войскам, вам будет трудно успешно завершить задуманное дело, но если вы возвеличите его и предоставите ему власть, то есть опасность, что после усмирения царства У он уже не переправится на север от реки Хуанхэ. Лю Юаньхай не является нашим единоплеменником, поэтому он, несомненно, вынашивает в сердце измену. Даже то, что он поставлен во главе части сюннусцев, должно, по слабому нашему разумению, вызывать дрожь в сердце Вашего Величества. А уж выделить и отдать ему укрепленные самим Небом земли, вероятно, и вовсе невозможно!". Император молча одобрил эти слова.

В конце эры правления Тай-кан (280-289) Лю Юаньхаю было пожаловано звание главного воеводы правой части сюннусцев. Он внес ясность в законы о наказаниях, искоренил пороки, пренебрежительно относился к богатству, любил оказывать милости, проявлял великодушие к людям, поэтому вожди пяти частей сюннусцев являлись к нему на поклон. Известные конфуцианцы и лишенные пристанища прекрасные ученые из областей Ючжоу и Цзичжоу - все посещали Лю Юаньхая, приезжая к нему за тысячи ли из окрестных земель.

Когда Ян Цзюнь стал помогать императору в делах управления государством, он присвоил Лю Юаньхаю звание цзяньвэй цзянцзюня - военачальника, явившего величие, поставил его великим главноуправляющим пяти частей сюннусцев и возвел в титул Ханьгуан сянхоу.

В 60 г. до н. э. умер шаньюй Сюйлюйцюаньцзюй. После его смерти среди сюнну вспыхнула борьба за престол, в ходе которой выдвинулось пять шаньюев, но в конечном счете осталось два - Хуханье и Чжичжи. Чжичжи разбил войска Хуханье, после чего "левый ичжицзы-ван представил Хуханье план, убеждая его признать себя вассалом, явиться к императорскому двору и служить Хань, а за это просить у Хань помощи, что дало бы возможность восстановить спокойствие среди сюнну. Хуханье стал обсуждать план с сановниками, и все они сказали: "Нельзя этого делать. Обычаи сюнну выше всего ставят гордость и силу, а ниже всего – исполнение повинностей; сюнну создают государство, сражаясь на коне, а поэтому пользуются влиянием и славой среди всех народов. Смерть в бою - удел сильного воина. Сейчас между братьями происходит борьба за власть в государстве, и если она не достанется старшему брату, то перейдет к младшему. Пусть один из них будет убит, влияние и слава сохранятся, и наши сыновья и внуки будут вечно главенствовать над всеми владениями. Хотя Хань сильна, она не в состоянии поглотить сюнну, и можно ли в нарушение древних установлений служить династии Хань в качестве вассала, позорить имена умерших шаньюев и позволять смеяться над собой всем владениям? Пусть даже воцарится спокойствие, но как мы будем главенствовать в будущем над всеми народами?!" [Сюаньлин__1, 1-31].

По Сыма Цяню, в правление ханьского императора Вэнь-ди (173-156 гг. до н. э.) - тогда же жил и Цзя И - шаньюй Лаошан вторгся в пределы Китая во главе 140 тыс. всадников. Несколько раньше Маодунь окружил императора Гао-ди на горе Байдэн, имея, по свидетельству одного автора, 400 тыс.[6], а другого - 300 тыс. воинов. Сыма Цянь определяет количество всадников у Маодуня в 300 тыс. Он же пишет, что у сюнну было 24 военачальника, из них «сильные имели по 10 тыс., а слабые по нескольку тысяч всадников». Следовательно, если все военачальники имели всего примерно 200 тыс. воинов, то вместе с войсками шаньюя они вполне могли составить 300 тыс.

Приведенные цифры показывают, что на каждые пять жителей, как правило, приходился один воин. Отсюда если войско сюнну насчитывало 300 тыс. всадников, то общая численность населения должна была равняйся 1500 тыс.

Как косвенное подтверждение правильности этой цифры Сыма Цянь приводит высказывание ханьского евнуха Чжунхана Юэ, перешедшего на сторону сюнну. Предупреждая шаньюя Лаошана о распространении в степи китайских яств и предметов роскоши, Чжунхан Юэ говорил: «Численность сюнну не может сравниться с численностью населения одной ханьской области, но они сильны отличиями в одежде и пище, в которых не зависят от Хань». Конкретное указание по этому поводу содержится к китайском источнике «Яньтелунь»: «Ныне численность сюнну меньше численности населения большой ханьской области». Из «Хань-шу» видно, что в наиболее крупных областях, например в Инчуань, жили тогда 2210 973, а в Жунань - 2596 118 человек. Сопоставление различных данных показывает, что население сюнну достигало примерно 1,5 млн.

Все это население и огромная территория, от Ляохэ на востоке до Синьцзяна на западе, находились под властью шаньюя. Шаньюй - титул верховных правителей сюнну - появился в Китае не позднее периода Чжань-го (403-221 гг. до н. э.).

Следует сказать, что, хотя вначале и происходил частый обмен послами, сюнну совместно с Лу Фаном неоднократно вторгались в северные пограничные земли. В связи с этим на 9-м году правления (33 г. н. э.) император Гуан-у отправил против них главнокомандующего У Ханя и других, которые в продолжение года не добились успеха, между тем сюнну еще более усилились, а их грабежи и насилия возрастали с каждым днем.

В 1-м году эры правления Чжан-хэ (87 г.) сяньбийцы вторглись в левые земли, напали на северных сюнну, нанесли им сильное поражение, обезглавили шаньюя Юли, содрали с него кожу и возвратились обратно. Северная ставка пришла в полное расстройство, в результате 58 кочевий, в том числе Цюйлань, Чуби, Худусюй и другие, всего 200 тыс. человек, и 8 тыс. отборных воинов явились в округа Юньчжун, Уюань, Шофан и Бэйди с изъявлением покорности [династии Хань].

На 13-м году правления императора Гуан-у (37 г. н. э.) сюнну совершили набег на район Хэдун, причем округа и области оказались не в состоянии остановить их. По этой причине пограничное население в Ю и Бин было постепенно переселено в земли к востоку от застав Чаншаньгуань и Цзюйюнгуань, после чего сюннуские левые кочевья снова поселились внутри укрепленной линии. Это обеспокоило императорский двор, поэтому численность войск вдоль границы была увеличена на несколько тысяч человек в каждом округе, было построено большое количество наблюдательных вышек и восстановлены сигнальные маяки.

На 20-м году правления императора Гуан-у, 44 г. н. э., шаньюй вторгся в округа Шандан, Фуфын и Тяньшуй. На 21-м году правления зимой он снова совершил набег на округа Шангу и Чуншань, в которых убил, угнал в плен и ограбил большое количество народа. Таким образом, на северных границах уже не было ни одного спокойного года. Следует сказать, что младший брат шаньюя Иту Чжияши, занимавший пост правого лули-вана, по старшинству должен был стать левым сянь-ваном, но, поскольку левый сянь-ван считался наследником шаньюя, то шаньюй, имевший намерение передать престол своему сыну, убил Чжияши.

Следует сказать, что император Хань заранее построил боевые колесницы, в которые можно было впрягать несколько волов. Колесницы, на которых были устроены наблюдательные вышки, поставили вдоль укрепленной линии для отражения сюнну. Некоторые из видевших эти колесницы говорили: «По предсказанию, девятый император из дома Хань должен отогнать северных варваров на 1000 ли, уж не связано ли это с колесницами?» К моменту описываемых событий территория Хань действительно была расширена.

Осенью южный шаньюй отправил своего сына прислуживать императору и лично прибыл с докладом во дворец. Император приказал пожаловать шаньюю головной убор и пояс, верхнюю и нижнюю одежду, золотую императорскую печать, зеленый шнур для нее, коляску с сиденьем и зонтом из перьев, упряжную четверку богато убранных лошадей, драгоценный меч, лук со стрелами, 3 верительных знака черного цвета, 2 заводных лошади, 10 тыс. кусков золота и разных шелковых тканей, 10 тыс. цзиней шелковой ваты, музыкальные инструменты, коляску с барабаном, алебарды в чехлах, доспехи и оружие, а также посуду для еды и питья. Кроме того, для оказания помощи шаньюю из района Хэдун было отправлено 25 тыс. ху сушеного вареного риса и 36 тыс. голов крупного рогатого скота и овец.

По окончании поздравлений по случаю нового года во дворце и жертвоприношений в храме предков император Хань отправлял обратно послов шаньюя в сопровождении эчжэ и жаловал шаньюю тысячу кусков шелка, четыре куска парчи, 10 цзиней золота, сою, апельсины, мандарины, лунъянь и личжи, которые поставлялись стольником к императорскому столу. Матери шаньюя, его яньчжи, сыновьям, левому и правому сянь-ванам, левому и правому лули-ванам, гудухоу, а также лицам, имеющим заслуги, жаловалось в общей сложности 10 тыс. кусков шелка. Так поступали неизменно каждый год.

Сюнну согласно обычаю три раза в год совершали жертвоприношения в Лунчэне, где всегда в первой, пятой и десятой луне в день у приносили жертвы духу неба. После того как южный шаньюй изъявил покорность Хань, стали совершаться еще жертвоприношения ханьскому императору. Используя жертвоприношения, сюнну собирали все кочевья, обсуждали государственные дела и устраивали развлечения - скачки лошадей и бег верблюдов. Среди крупных сановников наиболее знатными считались левый сянь-ван, а за ним левый лули-ван, правый сянь-ван и правый лули-ван, которых называли четырьмя «рогами». Далее шли левый и правый жичжу-ван, левый и правый вэньюйти-ван, левый и правый чжаньцзян-ван, которых называли шестью «рогами».

Как те, так и другие являлись сыновьями или младшими братьями шаньюя и ставились шаньюями по старшинству.

Среди крупных сановников, не относившихся к роду шаньюя, имелись левый и правый гудухоу, за которыми следовали левый и правый шичжу гудухоу и прочие чиновники, называемые жичжу, цецзюй и данху, положение которых определялось степенью влияния и количеством подчиненных им людей.

Шаньюй происходил из фамилии Сюйляньти, а из других фамилий имелись Хуянь, Сюйбу, Цюлинь и Лань. Эти четыре фамилии являлись в государстве сюнну наиболее знатными родами и постоянно вступали в брачные связи с шаньюем. Фамилия Хуянь, относящаяся к левой, а Лань и Сюйбу - к правой стороне, ведали разбором судебных дел и определяли степень наказания, о чем сообщали шаньюю устно, не составляя письменных документов и книг.

В этом же году северные сюнну вторглись в округ Юньчжун и дошли до Юйяна, но были отбиты начальником округа Лянь Фаном. Император приказал чиновнику для поручений Гао Хуну двинуть войска трех округов для преследования отступавших сюнну, но их постигла неудача.

Несмотря на происходившие переговоры, сюнну постоянно нападали на пограничные земли. Дошло до того, что в 37 г. н.э. пришлось даже переселить население округов Яньмынь, Дайцзюнь и Шангу в земли к востоку от застав Чаншаньгуань и Цзюйюнгуань, после чего сюнну заняли освободившуюся территорию и поселились внутри укрепленной линии. В 44 и 45 гг. сюнну снова совершили крупные набеги. Именно в связи с этими событиями в тексте и говорится, что на северных границах не было ни одного спокойного года.

В жизнеописании Цзи Юна рассказывается: «В это время сюнну, сяньбийцы и чишаньские ухуани, объединившись вместе, очень усилились и неоднократно проникали за укрепленную линию, убивая и угоняя в плен чиновников и народ. Двор, который беспокоили набеги, увеличил численность воинов на границе на несколько тысяч человек в каждом округе. Кроме того, двор послал военачальников вместе с войсками расположиться лагерями вдоль укрепленной линии.

Ханьский император У-ди назначил военачальников и обучил воинов, которые с небольшими обозами и малым количеством провианта глубоко вторглись в земли сюнну, поставили там в далеких землях гарнизоны, и, хотя была одержана победа и захвачена добыча, хусцы сразу стали мстить за это. Более 30 лет продолжались бедствия, связанные с затянувшейся войной. Срединное государство устало, и средства его истощились, но и сюнну приобрели печальный опыт. Поэтому Поднебесная назвала императора воинственным, а его действия являются худшими.

Циньский император Ши-хуан, будучи не в состоянии терпеть мелкие поношения и пренебрегая силами народа, стал строить Великую стену, которая протянулась на 10 тыс. ли, причем непрерывная вереница перевозившихся грузов начиналась от берега моря. Однако, когда было закончено создание сильно укрепленной границы, Срединное государство истощилось, а династия погибла, и это показывает, что у нее не было никакого плана"» [30, гл. 946, л. 24а—24б].

Таким образом, говоря о борьбе с сюнну, Янь Ю на примере династий Чжоу, Цинь и Хань предостерегает от наступательных военных действий, которые лишь утомляют народ, но не приносят победы.

В 24 г. н. э. только что вступивший на престол император Гуан-у отправил к сюнну послов вручить шаньюю императорскую печать и пояс согласно порядкам, установленным династией Хань и нарушенным Ван Маном, а всем другим, начиная от князей, - княжеские печати и пояса. Однако для шаньюя этого было мало. Пользуясь происходившими в Китае смутами, он заявил: «Сюнну являются братьями династии Хань. Когда среди сюнну

возникли смуты, император Сяо-сюань помог шаньюю Хуханье вступить на престол, и поэтому Хуханье признал себя вассалом, чтобы показать уважение к династии Хань. Ныне, когда в Хань также возникли большие смуты и престол похитил Ван Ман, сюнну тоже выступили против Ван Мана и опустошили его пограничные земли, в результате в Поднебесной начались волнения и вспомнили о династии Хань. В том, что в конце концов Ван Ман был разбит, а династия Хань возродилась, есть и мои усилия, поэтому вы должны оказывать мне уважение» [30, гл. 946, л. 28б].

Несмотря на происходившие переговоры, сюнну постоянно нападали на пограничные земли. Дошло до того, что в 37 г. н.э. пришлось даже переселить население округов Яньмынь, Дайцзюнь и Шангу в земли к востоку от застав Чаншаньгуань и Цзюйюнгуань, после чего сюнну заняли освободившуюся территорию и поселились внутри укрепленной линии. В 44 и 45 гг. сюнну снова совершили крупные набеги. Именно в связи с этими событиями в тексте и говорится, что на северных границах не было ни одного спокойного года.

В жизнеописании Цзи Юна рассказывается: «В это время сюнну, сяньбийцы и чишаньские ухуани, объединившись вместе, очень усилились и неоднократно проникали за укрепленную линию, убивая и угоняя в плен чиновников и народ. Двор, который беспокоили набеги, увеличил численность воинов на границе на несколько тысяч человек в каждом округе. Кроме того, двор послал военачальников вместе с войсками расположиться лагерями вдоль укрепленной линии [Фань, 3-88].

Кочевье - это принцип организации в животноводческом обществе, эквивалентный сельскохозяйственным районам в аграрных обществах. Расширенная семья может удержать пастбища короткое время, но для их охраны от посягательств, нападений и вторжений необходимо сообщество ряда расширенных семей. Кочевье - это была самообеспечаемая и самообороняемая община. По словам Цзинь-шу, Южные Хунны насчитывали 340 тысяч населения, и состояли из 19 кочевьев, в среднем по 7,000 человек или 1000 юрт в кочевье. С более 35 лошадей, 100 овец и 2-3 вагонов в семье, кочевье насчитывало более 35 тысяч лошадей, более 100 тысяч овец, и 2,000-3,000 повозок. По масштабам китайского населения, 7,000 человек было незначительным подразделением, но его 1,000 кавалеристов была грозной силой в открытом поле.

Другая особенность состоит в том, что прежде враждовавшие с Китаем племена жили за пределами собственно Китайских земель; время от времени они совершали грабительские набеги, а затем снова уходили в родные степи. Чтобы обезопасить себя от вторжений чужеземцев, Китайцы использовали естественные преграды - реки, горные хребты, создавали грандиозные оборонительные сооружения: "Небо создало горы и реки, династия Цинь воздвигла Великую стену, династия Хань построила укрепленную линию, для того чтобы отгородить внутренние земли от внешних, отдалить тех, у кого разные с нами обычаи" [21, гл. 90, л. 17-б].

К периоду Шестнадцати государств пяти северных племен положение в корне изменилось: кочевые племена обитали уже не за пределами Китая, а жили на Китайских землях. Это позволяло им "следить за состоянием управления, осуществляемого императорами, использовать благоприятные случаи, если возникали беспорядки, видеть происходящие раздоры, создающие опасность гибели государства; разве при таком положении могли они не собирать вооруженных свистящими стрелами воинов и не нарушать постоянный, установленный Небом порядок!" [20, гл. 107, л. 11-б—12-а].

Другими словами, кочевники, живя на Китайских землях, получили возможность поднимать мятежи и выступать против Китая в наиболее благоприятное для них время. Кроме того, как говорил Цзиньский сановник Цзян Тун, "живут же они в пределах государства, не отделенные от него естественными препятствиями, так что нападать станут врасплох на неподготовленное население, захватывать разбросанные в открытых

местах богатства, а поэтому смогут причинить огромные беды, а вред от их насильственных действий даже невозможно предвидеть" [20, гл. 56, л. 2-б]; он же образно сравнивал нахождение кочевников на Китайских землях с болезнью внутренних органов или воспалением подмышки.

Первоначально Китай всячески стремился отдалить от границ своих беспокойных соседей, набеги которых причиняли ему неисчислимые бедствия. Для того чтобы отгородиться от них, при династии Цинь была построена Великая стена, а при династии Хань создана укрепленная линия. Однако, как показала практика, создание этих грандиозных сооружений не принесло ожидаемых результатов. Оборона воздвигнутых укреплений, протяженность которых составляла несколько тысяч ли, потребовала огромного количества воинов и продовольствия, которое приходилось везти из отдаленных внутренних районов, а это оказалось не под силу государству.

Таким образом, общая численность кочевников составляла 200 тыс. юрт, или 1,400,000 человек. Это выше численности кочевого населения, т. е. значительно больше цифры 900 тыс., приведенной Л. Н. Гумилевым со ссылкой на Шан Юэ [1,с. 25-26]. (Скорее всего разница объясняется расхождениями в определении состава семьи. Если мы, основываясь на Хоу Хань-шу, считаем, что в семье было семь человек, то Л. Н. Гумилев, по-видимому, полагает, что пять.) Из этого количества, как уже говорилось, около 340 тыс. приходилось на Сюнну, следовательно, остальные кочевые этнические группы были представлены примерно миллионом человек. Приведенные подсчеты относятся к 314 г., периоду наивысшего расцвета Сюннуской династии Хань (Ранняя Чжао), но уже в 319 г. появляется династия Поздняя Чжао, и вряд ли за прошедшие пять лет могли произойти резкие изменения в численности кочевого населения [Таскин 2012, 1-17].

Какова была численность номадов в Хуннской империи? Основываясь на данных о количестве воинов у хунну, можно приблизительно рассчитать численность населения империи в целом. Методика, традиционно применяемая в кочевниковедении, очень проста. Не без оснований считается, что количество воинов примерно соответствует общей численности взрослых мужчин (у хунну: «все возмужавшие, которые в состоянии натянуть лук, становятся конными латниками» [Лидай 1958: 3; Бичурин 1950а: 40; Материалы 1968: 34]). Намио Эгами [Egami 1963; см. также: Таскин 1968: 41-44] тщательно проанализировал многочисленные данные, содержащиеся в китайских исторических хрониках, о соотношении общей численности кочевников с количеством воинов и пришел к выводу, что это соотношение 5:1. Из летописей [Лидай 1958: 294; Бичурин 1950а: 128; Материалы 1973: 84] дополнительно известно, что после распада империи у южных хунну в 90 г. н.э. было 34 000 семей, 237 300 человек и 50 179 воинов (соотношение 4,7:1). Экстраполируя эти данные на время расцвета Хуннской державы, можно рассчитать максимальную численность населения степной империи в годы царствования Модэ: 300 000 х 5 = 1 500 000 человек. Такого мнения о численности хунну придерживаются многие исследователи [de Groot 1921: 53; Таскин 1973: 5-6; Крюков и др. 1983: 113; Гумилев 1989; Кляшторный, Султанов 1992: 61; и др.].

Насколько правильны подобные расчеты? Исследования по теоретической и сравнительной демографии показывают, что определение доли взрослых мужчин в 1/5 часть от общей численности населения для кочевников вполне правдоподобно [см., например: Пирожков 1976: 64, 134–135; ср. МНР 1986: 25]. Другое дело, в какой степени точны сведения древних летописцев. Китайцы имели солидную для своего времени статистику, но едва ли китайские лазутчики могли дать реальную информацию о блуждающих «в поисках воды и травы» номадах, «отрезанных горными долинами и укрытых песчаной пустыней». Оценки имеют приблизительный характер. Знаменитый Чжунхан Юэ говорил, что численность номадов была меньше населения одной ханьской области [Лидай 1958: 30; Бичурин 1950а: 57; Материалы 1968: 45], но в то же время

другой источник (цзянь 48 «Хань шу») свидетельствует, что количество кочевников было сопоставимо по величине с населением крупного китайского округа [см.: Loewe 1974: 80–81]. Теоретически также можно допустить, что «сто тысяч» для китайцев в данном случае означало не реальное число, а понятие, близкое по смыслу (но не по содержанию!) русскому тьма (нечто вроде «очень, очень много») [Гумилев 1960: 60–61]. Возможно, что «триста тысяч» обозначает три раза по «очень, очень много», т.е. отражает административно-территориальное деление Хуннской империи на центр, левое и правое крылья. Иррациональный характер значения числа «триста тысяч» отмечался и другими авторами [Кляшторный, Султанов 1992: 340].

В то же самое время Л. Н. Гумилев не без оснований считал данные Сыма Цяня стандартным преувеличением китайских хроник. Он основывался на том, что население Монголии даже в середине XX в. было вдвое меньше расчетного [1960: 79]. Действительно, к 1918 г. (более репрезентативному для сопоставления с хунну) население Монголии составляло около 650 000 человек [МНР 1986:25]. Даже в XX столетии численность скотоводов осталась примерно на таком же уровне, хотя в целом население Монголии возросло за счет урбанизационных процессов почти в три раза [Марковска 1972: 290; Батнасан 1978: 69; МНР 1986: 23,28].

По этой причине более надежны расчеты численности населения кочевых обществ на основе определения продуктивности пастбищных ресурсов и вычисление на основе этого вероятного поголовья стад животных и численности скотоводов. Подобная методика основана на моделировании энергетических процессов в экосистемах, определении вероятной численности диких и домашних животных, а также людей на основе первичной биопродукции аридных пастбищ. Поскольку человек является одним из компонентов экосистемы, людей может быть столько, сколько их способно прокормиться за счет имеющихся в экосистеме ресурсов. Следовательно, численность кочевников прямо опосредована количеством разводимых животных. В свою очередь, численность домашних животных зависит от объемов пастбищных ресурсов. Нарушение равновесия экосистемы (например, чрезмерное стравливание пастбищ) ведет к кризису. Экосистема автоматически стремится восстановить оптимальное соотношение между трофическими уровнями. В сложившейся ситуации (если нет возможности откочевать на другие территории) животным не хватает кормов, они гибнут от истощения и голода, хуже переносят зимние холода. Это сразу же отражается на численности самих номадов, их благосостоянии и политической системе. Со временем баланс между продуктивностью пастбищ, поголовьем животных и количеством людей, кочевавших на данной территории, восстанавливается.

В отечественном кочевниковедении одним из первых попытался использовать данные экологии для определения численности населения Б. Ф. Железчиков, применив их к истории сарматов Южного Приуралья и Заволжья [1984]. Однако в его расчеты вкралась досадная ошибка [Халдеев 1987], он не учел несколько важных обстоятельств: наличие в экосистеме помимо домашних еще и диких копытных животных, обязательное деление пастбищ на зимние и летние, неодинаковое количество кормов, съедаемых разными видами домашних животных, характер питания самих скотоводов и пр. В настоящее время появились более совершенные методики, которые учитывают эти и другие факторы [Гаврилюк 1989: 17-24; 1999: 113-129; Тортика и др. 1994; Иванов, Васильев 1995:53, 57, 60-61; и др.].

Авторы данных разработок совершенно справедливо отмечают, что кочевники никогда не эксплуатировали всю территорию разом. Они поочередно переходили со своими стадами в соответствии с годовым хозяйственным циклом. Еще китайский евнух Чжунхан Юэ отметил эту особенность экономики хунну: «скот же питается травой и пьет воду, переходя в зависимости от сезона с места на место» (выделено мной. – Н.К.) [Лидай 1958: 31; Материалы 1968: 46]. Особенно важным в этой оценке, с моей точки

зрения, представляется то, что Чжунхан Юэ определенно указывает на существование у хунну упорядоченной системы маршрутов сезонных перекочевок.

В кочевниковедении принято выделять несколько различных моделей кочевания (кочевая, полукочевая, полуоседлая и т.п.), а также несколько типов сезонного передвижения номадов (меридиональный, радиально-круговой, широтный, эллипсоидный и пр.). Данные по монголам конца прошлого и первой половины нынешнего века позволяют глубже раскрыть этот аспект проблемы. У современных монголов нет единственной схемы перекочевок. Одни номады, как, например на Ононе, уходят на зиму в тихие предгорные долины или даже в горы, а летом спускаются в широкие плодородные долины рек. Скотоводы Гобийского Алтая, наоборот, летом кочуют со своими стадами на горных пастбищах, а зимой перемещаются в предгорья. В целом в Халха-Монголии известно не менее десятка различных вариантов моделей сезонного кочевания. Основная часть монголов кочует со скотом в среднем 2-4 раза в год. Однако количество перекочевок и радиус кочевания существенно разнятся в зависимости от продуктивности пастбищ. В плодородных хангайских степях номады кочуют в пределах 2-15 км. В гобийских полупустынных районах радиус намного больше – от 50 до 70 км. Самые большие перекочевки – в пределах 100-200 км – совершают монголы Убур-хангайского и Баян-хонгорского аймаков. Количество перекочевок в этих аймаках может достигать 50 и даже более [Мурзаев 1952: 48–49; Динесман, Бодц 1992: 193-194].

Интересно также сопоставить эти сведения с соответствующими данными по Забайкалью. Буряты предпочитали устраивать летники поближе к источникам водопоя, тогда как зимние пастбища выбирали в местах покосов, по возможности защищенных от ветров (в распадках, у подножий сопок и гор), а также там, где оставалось много ветоши [РГИА, ф. 821, оп. 8, д. 1242: 12]. В середине XIX в. хоринские буряты перекочевывали от двух до четырех раз в год. Деревянные юрты составляли примерно четвертую часть от общего их количества. Но общее число оседлых жителей также было невелико: 308 человек из 38 тысяч населения Хоринского ведомства. Кударинские и баргузинские буряты войлочных юрт уже не имели, жили летом в деревянных юртах, а зимой в домах русского типа. Перекочевки они совершали всего два раза в год с зимников на летники и обратно. Селенгинские буряты, которые были расселены, кстати, в местах наибольшей концентрации археологических памятников хунну, кочевали, как правило, четыре раза в год, совершая сезонные перекочевки между пастбищами. Количество войлочных и деревянных юрт у селенгинских бурят было одинаковым [Кудрявцев 1954: 190–192].

Только значительные природные катаклизмы (снегопады, засухи) могли привести к нарушениям сложившихся маршрутов перекочевок и крупных миграций в пределах нескольких сотен километров [НАРБ, ф. 129, оп. 1, д. 452: 1-2, 10-11; д. 512: 45, 46, 49; Д. 575: 1; д. 574: 1, 14-14 об.; д. 575, д. 1-4 об.; МКК 13: 66; Мурзаев 1952: 49; Зиманов 1958: 32; Шахматов 1964: 31–33; и др.].

В то же время необходимо иметь в виду, что границы Хуннской державы не были постоянными на протяжении 250 лет существования степной империи. Крупные политические события периодически нарушали сложившиеся модели кочевания. Вытеснение номадов из Ордоса при Цинь Шихуанди (215 г. до н.э.), а затем снова при ханьском императоре У-ди в конце II в. до н.э., привело к массовым переселениям номадов на север за пустыню Гоби и необходимости пересмотреть устоявшиеся в Халха-Монголии ареалы кочевания хуннских племен. Еще один серьезный период нарушений традиционных систем кочевок связан с гражданской войной 60-36 гг. до н.э. Сформировалось несколько различных враждующих между собой группировок, из числа которых выжили две наиболее мощные, возглавляемые братьями Чжичжи и Хуханье. Первоначально противостояние между ними осуществлялось по оси «север» – «юг», позже переместилось в плоскость

«запад» – «восток». Последнее крупное нарушение традиционных систем кочевания связано с распадом Хуннской державы в 48 г. на «северную» и «южную» конфедерации.

В связи с этим все производимые ниже расчеты справедливы только в отношении стабильной экологической, хозяйственной и политической ситуации в обществе хунну, когда номады имели достаточно устойчивые маршруты передвижения и стабильные, закрепленные традицией сезонные пастбища.

Представляется очевидным, что наиболее важными для годового выпаса скота были именно зимние пастбища. Нельзя не согласиться с точкой зрения, что именно зимние пастбища лимитировали в конечном счете общее количество поголовья домашнего скота [Гаврилюк 1989: 18; Тортика и др. 1994: 52–53]. Поскольку для степей Монголии характерны бесснежные зимы, практически все ее пастбищные территории были потенциально пригодны для организации зимовок. Тем не менее, как показывает практика, площадь зимних пастбищ занимала 30-50% от всех имеющихся ресурсов.

Формула емкости (или нагрузки) пастбищ, рассчитанная специалистами по животноводству, выглядит следующим образом:

Н = У : (Ц х К),

где Н – продуктивность пастбищ, У – урожайность корма, Д – период использования пастбищ (зимний сезон условно длится 90 дней), К – потребность животных в кормах (в кг или кормовых единицах).

Урожайность различных участков монгольских степей колеблется в зависимости от природно-климатических зон и от времени года от 0,6-2 ц/га в пустынях до 9-20 ц/га в долинах рек. Средняя урожайность колеблется в пределах 2,5-3,5 ц/га [Цэрэндулам 1975; Динесман, Болд 1992: 172; Dugarjav, Galbaatar'2000: 241].

Однако необходимо иметь в виду два важных обстоятельства: во-первых, величина (У) не должна была равняться 100%, так как стравливание всей травы вело к дигрессии пастбищ (в современном кочевом скотоводстве в Монголии коэффициент использования травяного покрова принимается за 0,5; для древности и средневековья, видимо, следует принять величину 0,3 [Динесман, Болд 1992: 209]); во-вторых, продуктивность пастбищ в осенний период была примерно на 30% меньше, чем в летнее время года, а в весеннее и зимнее время составляла 35-38% от валового урожая трав [Динесман, Болд 1992: 198–199].

Примем условную величину отчуждаемого травостоя с зимних пастбищ при нагрузке на пастбища в 30% за 1 ц/га. Также известно, что питательная ценность одного килограмма зимних трав (ветоши) равняется примерно 0,32 кг условных кормовых единиц (1 к.е. = 2500 ккал энергии) [Виноградов 1986; пит. по: Тайшин, Лхасаранов 1997: 77]. Воспользуемся этими данными и рассчитаем величину (У): 1 ц/га х 0,32 = 32 кг к.е./га.

Величина (Д) условно принимается за 90 дней – продолжительность зимнего сезона.

Величина (К) известна по исследованиям в области животноводства. Суточная потребность в кормах одной овцы оценивается в 0,91 к.е. (4-5 кг сухой массы). Кормовая потребность одной головы крупного рогатого скота равняется 4,7, а лошади – 6,1 от условной головы овцы [Динесман, Болд 1992: 198; Тайшин, Лхасаранов 1997: 75].

Для удобства расчетов имеет смысл привести все эти данные к единому знаменателю. А. А. Тортика, В. К. Михеев и Р. И. Кортиев проделали большую работу по систематизации ряда сведений о количестве разных видов животных, приходящихся на одно хозяйство в различных номадах Евразии (хунну, тангуты, монголы разных эпох, калмыки, казахи, киргизы, тувинцы, каракалпаки). Основываясь на этих данных, они предложили ввести некий условный эквивалент в 36 условных овец на одного человека [1994: 54–56]. Эти выводы перекликаются с аналогичными расчетами других исследователей [Семенюк 1958: 72; Толыбеков 1959: 131; 1971: 158; Руденко 1961; Потапов 1975: 20; Хазанов 1975: 164-

165; Марков 1976: 152, 157, 190; Радченко 1983: 145-146; Косарев 1984: 136; Масанов 1995а: 202-204].

Рассчитаем теперь по формуле из работы А. А. Тортики, В. К. Михеева и Р. И. Кортиева вероятное количество населения хунну, кочевавшего на территории Западного Забайкалья. Формула численности кочевого населения основана на приведенной выше формуле определения нагрузки на пастбища, используемой в современном сельском хозяйстве и выглядит следующим образом:

Числтш = (К с Х У Х П зим): (К Х Д); Числтах = Ктах Х (Кс Х У Х Пзим) : (К Х Д).

Кроме уже известных переменных (У - урожайность в килограммах кормовых единицах сухой массы на 1 га (32 кг к.е./га), К - суточная потребность в кормах (0,91 к.е.), Д - количество зимних дней – 90), здесь введены новые величины:

Пзим - площадь зимних пастбищ, Кс - коэффициент поправки на социальное расслоение, Ктах – коэффициент максимального изъятия корма.

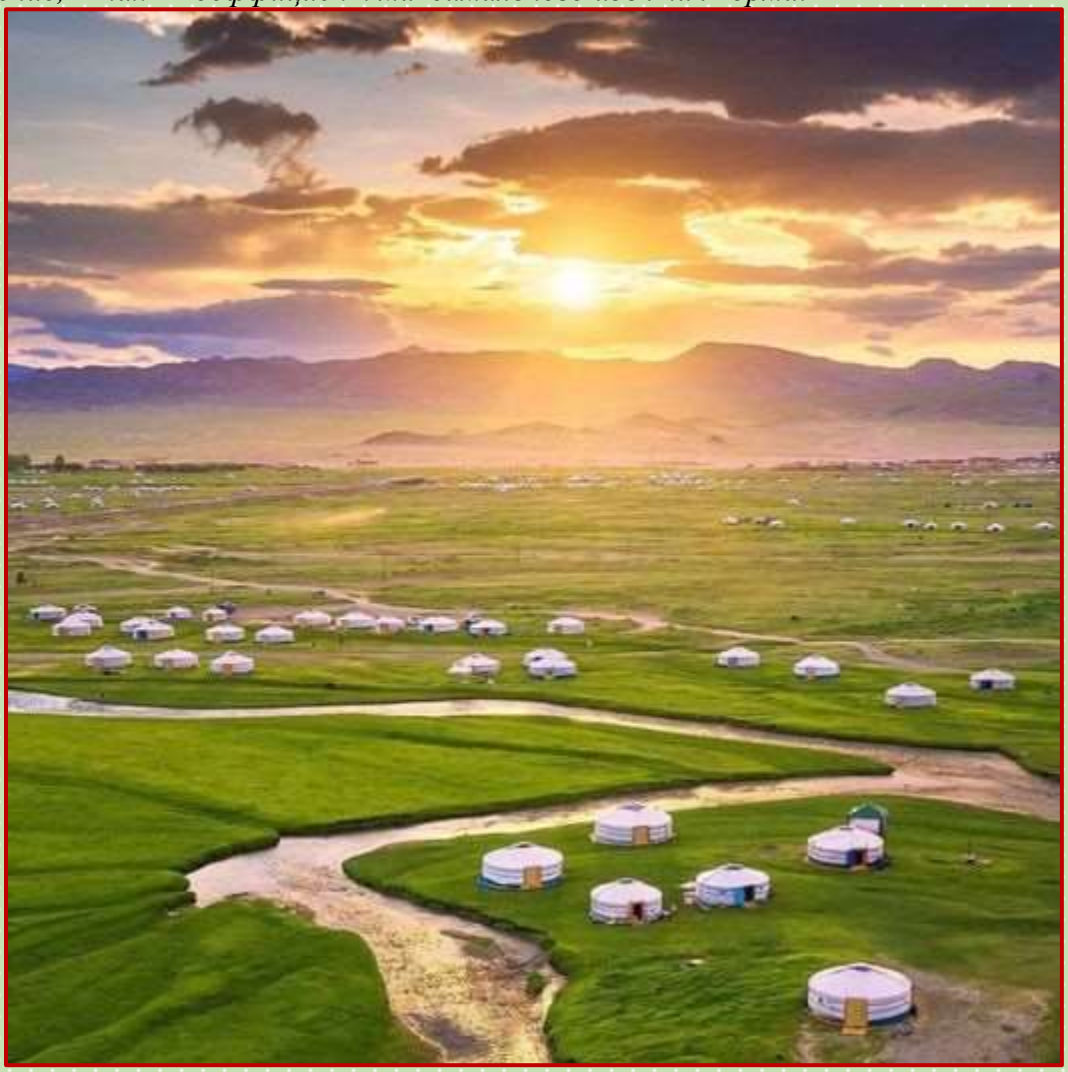

Площадь зимников обычно составляет 30-50% от общей площади территории пастбищ. Численность сельскохозяйственных угодий в Монголии оценивается по разным источникам от 120 до 140 млн га [Цэрэндулам 1975; МНР 1986: 223; Динесман, Бодд 1992: 172; Tserendash 2000:141; и др.]. Учитывая, что часть пастбищ в современности используется под сенокосы или под земледельческие угодья, а уровень пастбищной дигрессии в хуннское время был намного ниже, представляется целесообразным считать, что в хуннскую эпоху площадь пастбищ составляла 140 млн га. Следовательно, численность зимников у хунну могла равняться 42-70 млн га.

Коэффициент поправки на социальное расслоение отражает имущественную и социальную дифференциацию в сложных номадных обществах. Известно, что богатые скотоводы чаще кочевали и использовали большее количество пастбищных территорий. Это связано, во-первых, с тем, что они имели больше животных и для их выпаса требовалось большее количество ресурсов; во-вторых, богатые скотовладельцы имели в структуре стада больший процент лошадей и верблюдов, что обеспечивало более высокую скорость кочевания их стад [Владимирцов 1934: 36; Зиманов 1958: 131; Хазанов 1975: 254; Khazanov 1984/1994: 123-125; Масанов 1991: 32-33; 1995а: 172-173; Шишлина 1997: 108]. Согласно расчетам, величина коэффициента высчитывается исходя из условного количества животных, которое могли иметь богатые, обычные и бедные скотовладельцы, деленное на 36 условных овец. Коэффициент равняется 0,0202 [Тортика и др. 1994: 58–59].

Коэффициент максимального изъятия корма принят за 1,5.

Окончательные расчеты количества номадов, способных кочевать на территории нынешней Монголии в хуннскую эпоху, выглядят следующим образом:

при П зим 30%:

Числ min = (0,0202 х 32 х 42 000 000) : (0,91 х 90) = = 331 487 человек.

Числ щах - 1,5 х (0,0202 х 32 х 42 000 000) : (0,91 х 90) = = 497 230 человек.

при П зим 50%:

Числ min = (0,0202 х 32 х 70 000 000) : (0,91 х 90) = = 552 478 человек.

Числ max = 1,5 X (0,0202 X 32 X 70 000 000) : (0,91 X 90) = = 828 717 человек.

Необходимо учесть еще один фактор. Степи Монголии эксплуатировались не только домашними, но и дикими животными. Основываясь на данных Б. Д. Абатурова, И. В. Иванов рассчитал, что биомасса наиболее распространенных видов диких млекопитающих аридных степей колеблется в пределах 3-10 кг/га. В экосистемах с равновесным состоянием, где отчуждается 30-40-50% пастбищной продукции, биомасса домашних животных не должна превышать соответственно 16-22-25 кг/га [Иванов, Васильев 1995: 32–33]. В противном случае можно говорить о кризисной нагрузке на пастбища. Исходя из этого, проверим, насколько правильны наши расчеты численности животных и древнего скотоводческого населения монгольских степей. Умножим вычисленное количество людей на 36 условных овец и получим условное поголовье всех домашних животных, способных прокормиться на данной территории. Умножив полученную величину на средний вес овцы (50 кг) и разделив результат на площадь степных пастбищ (140 000 000 га), высчитываем, что даже при максимальном коэффициенте изъятия корма масса домашних животных будет чуть более 10 кг/га.

Таким образом, можно сделать следующий вывод: численность номадов, кочевавших на территории Монголии в хуннскую эпоху, могла составлять 350-800 тыс. человек.

Однако необходимо иметь в виду, что в период расцвета хунну территория империи не ограничивалась Халхой, а включала Внутреннюю Монголию, Ордос, территории Синьцзяна. В состав хуннской армии входило население зависимых от империи народов Маньчжурии, Забайкалья, Саяно-Алтая, Тувы. На рубеже III-II вв. до н.э. на сторону хунну перешло много ханьских военачальников различных рангов [Лидай 1958: 19; Бичурин 1950а: 52; Материалы 1968:42]. Если вспомнить, что количество монголов юаньского времени оценивается разными исследователями в пределах 1-2,5 млн номадов [см.: Далай 1983: 57], что сопоставимо с ойратско-джунгарским периодом истории Монголии [Чернышев 1990: 56], то численность Хуннской империи в 1-1,5 млн человек не покажется сверхневероятной.

Точно так же была рассчитана вероятная численность кочевого населения юго-западного Забайкалья [Крадин 1999: 33; 2000]. В хуннское время на этой территории могло кочевать от 12 до 26 тыс. номадов. В военном отношении это от 2-3 до 5 «тысяч» лучников. Можно предположить, что в совокупности с земледельческим населением они представляли самостоятельное воинское подразделение с военачальником в ранге так

называемого «слабого» ваньци (темника), имевшего в подчинении около 5-7 тыс. воинов [Крадин 2001, 71-79].

At the pinnacle of the Scythian political structure was the king whose power, contrary to what critics like Hartog believe, was in all probability very real and certainly not a mere product of the narrative constraint which imposes the need to assign a king to every non-Greek power. Among the Xiongnu (Eastern Huns), to use once again the same analogy, the political power wielded by the Shanyu was truly formidable. Chinese sources report that Modun (200 BC), the Shanyu, could boast of having subjugated twenty-six states and reduced them to obedience as a part of the Xiongnu (Eastern Huns) nation. In war the Shanyu could reputedly mobilize an army of 140,000 men from among his subjects (This would assess the reputed total nomadic population (1/5th is army) at 700,000, other estimates extend to 3 mln.).

Demographically, the Hun population were split (56 BC) into the Northern (75%~2.2 mln) and Southern (25%~0.8 mln) Huns by Huhanie, then (93 AD) the Northern Huns split into the Yeban Huns (25%~0.6 mln) and the remaining Northern Huns relocated their center to Dzungaria (75%~1.6 mln), then (166 AD) 500,000 people submitted to the Syanbi and 50% of 1.1 mln relocated from Dzungaria to India (50%~250,000), Aral Basin (25%~150,000), and Middle Itil areas (25%~150,000). If half of the joined Aral Basin and Middle Itil Huns reached Balkans, they numbered about 150,000 people out of the initial 3 mln. The numbers are very imprecise, in the initial assessment (from 750,000 to 3 mln), and in the splits, allowing only for an order of magnitude judgment. Along the way Huns were gaining additional allies, diluting their presence in the confederation while boosting their total numbers and forces [Kim 2013, 26-32].

Советник императора (шаншу, министр) Чэнь Чжун представил доклад на высочайшее имя, в котором говорилось: Ваш слуга Слышал, что самые тяжелые из набегов многочисленных варваров - это набеги северных рабов. При возвышении государства Хань император Гао-цзу (Тай-цзу, 209-ранее 195 г. до н.э.) попал в тяжелое положение, будучи в окружении в Пинчэне. Император Тай-цзун (180-157 гг. до н.э.) испытал стыд от унижения при подношении даров. Император Гао-ди (Тай-цзу) сам атаковал сюнну. Придя в г. Пинчэн, был окружен войсками шаньюя Маодунь у горы Байдэн [Малявкин, 1981, с. 80, коммент, 25], только через семь дней был освобожден. Тай-цзун - император Вэнь-ди. Цзя И представил доклад на высочайшее имя, в котором говорилось: Сюнну относились к нам с презрением и пренебрежением, вторгались и грабили, а Хань ежегодно предоставляла им золото, шелковую вату, шелковые ткани. Варвары отдавали приказы, что является прерогативой господина, а Сын Неба представлял дань, что является актом учтивости со стороны вассалов. Поэтому и сказано: "испытал стыд ". Поэтому император Сяо-у (У-ди, 141-87 гг. до н.э.) пришел в негодование, глубоко обдумал план действий, рассчитанный на длительный срок. Приказал послать храброго полководца переправиться через р. Хуанхэ, пересечь пустыню и разгромить ставку рабов. Во время этих сражений черноголовые сложили свои головы к северу от Ланвана, богатства были растрачены по долинам Лушаньских гор Ланван - это название местности в земле сюнну. В предыдущей книге (ХШ) приводятся слова Ян Сюна: "Как можно было в прежние времена радоваться несметным расходам, проявлять веселье, /зная о размерах потерь/ к северу от Ланвана и о заполнении долин Лушаня /богатствами/, и не испытывать при этом сожалений". Казна истощалась, остановились ткацкие станки; дошлодо того, что стали облагать налогом лодки, повозки и всех домашних животных -[Во время правления императора У-ди не хватало поступлений для нужд государства. Дошло до того, что стали облагать налогом повозки, суда и весь скот. Во всех случаях исчисляли доход и устанавливали налог. Легкие повозки облагались одинарным налогом, купеческие повозки - двойным. Суда, имеющие длину более пяти чжан - одинарным. Относительно скота нет сведений. Таким образом, не имеющие имущества не облагались]. Итак, разве можно не вспомнить о далеком прошлом?

Позднее в Хэси были созданы четыре округа, чтобы отрезать южных цянов - [В предыдущей книге (ХШ) говорится, что округа Дуньхуан, Цзюцюань и Чжанъе созданы, чтобы, отрезав государство Эрцян, отсечь у сюнну правую руку], установить контроль над 36 государствами и тем отсечь правую руку у сюнну, поэтому шаньюй, оставшись один, в панике укрылся в отдаленном месте, а затем во время правления императоров Сюань-/ди/ (Чжун-цзун, 74-49 гг. до н.э.) и Юань-/ди/ (Гао-цзун, 49-33 гг. до н.э.) признал себя вассалом - [Во время правления императоров Сюань-ди и Юань-ди шаньюй Хуханье несколько раз прибывал ко двору, назвал себя вассалом и стал представлять не посылались. Отсюда следует, что можно подчинить варваров, но невозможно привлечь их к культуре.

Прошло много времени, как был присоединен Западный край, из разных районов стали обращать взоры на восток. Неоднократно /правители западных стран/ просили принять их посольства. Это является свидетельством неприязненного отношения к сюнну и восхищения государством Хань. Северные варвары уже разгромили Чеши, неизбежно нападение их на юге на Шаньшань. Если оставить /Шаньшанъ/ и не оказать помощи, то и все другие государства последуют за ними. Если это будет так, то значительно увеличатся богатства рабов, возрастут их храбрость и влияние. Угрожая соседним южным цянам, они заключают с ними соглашение. Таким образом, четыре округа в Хэси окажутся в опасности. А коль скоро будет угроза Хэси, то нельзя будет не оказывать помощи. Тогда повинности возрастут многократно и потребуются непосильные затраты. Советники думают лишь о том, что Западный край находится очень далеко, печалятся о непосильных расходах и не видят целей, ради которых наши предки трудились неутомимо.

Ныне оборонительные сооружения на границе недостаточны, военные приготовления во внутренних округах находятся в пренебрежении. Дуньхуан изолирован, и создалась опасная ситуация. Если из отдаленных мест поступит просьба о срочной помощи, то /Дуньхуан/ вновь не сможет оказать таковую. Внутри страны нет поощрений чиновникам и народу, вне не внушается страха варварам. Территория государства сокращается, о чем уже были высказаны предостережения. - [В "Ши цзине" говорится, что идеальные правители древности, заняв трон, например, как Шао-гун, раздвигали пределы государства за день на 100 ли, а ныне за день сокращают территорию страны также на 100 ли] [Малявкин 1989, 61-62].

The first great challenge faced by Han statesmen in their shaping of a foreign policy emanated from the steppe-based empire to the north, that of the Hsiung-nu. As the problem of the Hsiung-nu remained central to the world order of Han China through much of that period, it is only logical that we begin our account by examining the changing relations between the two most powerful peoples in East Asia [Cambridge History 2017, 383].

Эта Великая Стена существует в более или менее завершенном состоянии полностью вдоль своей протяженности; и как она обозначена во всех современных картах Китая; читатель последующих страниц значительно облегчит свое чтение, если он постоянно будет иметь в виду эту линию; это не только делает возможным воспринимать многочисленные странные китайские названия местностей, но также имен, которые часто варьируют в зависимости от месторасположения каждой последующей династии, но и оживляет линию крови, вдоль которой лежат миллионы скелетов, отбеливаясь без перерыва, как свидетельство тысячелетней борьбы [Паркер 2015, 13].

The Han dynasty having just come into power, Sin, the prince of Han was removed to Tae, and made his capital at Ma-ye [modern Su-chou]. This city was forthwith surrounded by the Hsiung-nu, who took the place after a vigorous assault, in the autumn of B.C.201. Having secured the submission and co-operation of Sin of Han, the Hsiung-nu marched south, across the Kow stream, to attack Tae-yuen ; and when under the walls of the capital, Kaou-te, the Emperor of the Han, took up arms and went in person to oppose them. It being winter time, what with th severe frost, the rain and the snow, twenty to thirty per cent. of the Emperor's troops lost the use of their fingers.

Maou-tun, watching his opportunity, made an appearance of being defeated and fled, drawing all the Han troops after him. While the latter eagerly followed up the pursuit, Maou-tun concealed his best soldiers, and exposed the weak and emaciated. The Chinese, confident in their great numbers, told off three hundred and twenty thousand infantry for the pursuit. Kaou-te, with a detachment of these, arriving at Ping-Ching, before the great body had come up, Maou-tun immediately brought into the field three hundred thousand of his choicest cavalry, and surrounded the Emperor's party at Pih-tang hill. For seven days all communication was cut off between the Chinese forces inside and those outside the circle, the enclosed party being thus deprived of provisions.

The Hsiung-nu horses on the west side were all white; on the east they were all white-faced greys; on the north they were all black, and on the south they were all bays. Reduced to extremities, Kaou-te quietly sent a messenger to the consort of the Shen-yu, to seek by liberal promises to secure her influence, in which he was successful. The consort addressing Maou-tun, said: "Why should two sovereigns distress each other? Having now got possession of the Han territory, the Shen-yu can never occupy it; moreover the Shen-yu sacrifices to the spirits of the Lords of Han." Now Maou-tun having previously made an agreement with Wang Hwang and Chaou Li, two generals of Sin the prince of Han, and having been long looking in vain for their arrival, at length began to suspect some plot between them and the Chinese; hence he acceded the more willingly to his consort's suggestion, and made an opening at one corner of the cordon. Kaou-te then ordered his troops to take their full compliment of arrows, pointing outwards, and so passing straight out at the open corner, they joined the great body of the army. Maou-tun then withdrew his forces, and the Chinese troops ceased all hostile movements, while Liw King was sent to make a treaty of peace and friendship with the Hsiung-nu. Subsequently Sin of Han, being a general under the Hsiung-nu, together with Chaou Li and Wang Hwang, several times broke the treaty , forming bandit incursions on Tae, Yen-mun and Yun-chung. After no very long time Chin He rebelled, and in conjunction with the Sin of Han, formed a plot to attack Tae. The Chinese sent a commissioner Fan K'wae, who met the invaders, defeated them, and recovered the various cities of Tae, Yen-mun and Yun-chung, but did not go beyond the stockades.

About that time, parties of the Hsiung-nu frequently, on meeting the Chinese general at the head of his troops, would tender their submission; on which account Maou-tun kept up a succession of raids on the country about Tae.

This was a cause of much anxiety to the Chinese, and eventually led the Emperor to adopt the notable expedient of sending a princess of the imperial house to Maou-tun, for his consort.

The lady Ung-choo was selected, and conveyed to the home of her new lord by Liw King. It was hoped that the issue of this union might be more imbued with Chinese susceptibilities and tendencies, and thus be the more easily brought under control. In pursuance of the same policy, the Chinese sent yearly presents of raw and wove silk, wine and food, thus aiming to cultivate Chinese tastes among them; and on each occasion the fraternal bond of peace and amity was renewed, so that for a time there was a cessation of Maou-tun's incursions.

A few years of comparative peace followed, till BCE 166, when the Shen-yu at the head of a hundred and forty thousand cavalry entered Chaou-na by the Seaou barrier, killed Sun Ngang the commandant of Pih-t'e, and carried off a great number of the people and cattle. He then advanced on Pang-yang, whence he sent his mounted troops to set fire to the Hwuy-chung palace. On the return of his cavalry from the expedition, he marched on Kan-tseuen in the department of Yung. Wan-te on his part was adopting measures to meet the emergency. The high official Chang Woo was gazetted as general, with a force of a thousand chariots, and a thousand cavalry troops, distributed over the Ch'ang-an region, to ward off the Hoo banditti. Liw King the Marquis of Chang was appointed territorial general of Shang-keun... Under this leadership, a vast levy of carriages and cavalry set forward to attack the Hoo.

The Shen-yu was more than a month inside the stockades, but he retired on the approach of the Chinese army, and the troops of Han returned, without a blow having been struck.

The Hsiung-nu were becoming daily more overbearing; every year they crossed the boundary, killing and carrying off the people and cattle in immense numbers; more especially in Yun-chung and Liaou-tung; and up to the region of Tae, there was a loss in all of more than ten thousand persons. The Chinese being exceedingly distressed by these proceedings, an envoy was dispatched with a letter to the Hsiung-nu chief. The Shen-yu sent a Tang-hoo with a return letter acknowledging favours, and power to discuss the renewal of the treaty.

Wu-ti ascended the throne in 140, the early years of his reign being marked by occasional irruptions of his northern neighbours. In 135, however, they requested a renewal of the treaty of peace, which was agreed to by the emperor after some deliberation, and an explicit declaration as to the stringency of the stipulations. The Hsiung-nu were treated liberally; the market at the barrier was continued, and handsome gifts were forwarded; so that from the Shen-yu downwards, the Hsiung-nu all became firmly attached to the Chinese, and confined their excursions to the outside of the Great Wall. An influence in an opposite direction, however, was at work at court, and within two years of the signing of the treaty a deep laid plot was set on foot by the Chinese, for cutting off the great body of the Hsiung-nu. Nee Yih, an old man, a native of Ma-yeh, was sent as it were clandestinely to negotiate with the Shen-yu. He pointed out to the latter the wealth that might be obtained by the capture of Ma-yeh, and pretended to sell the city to him. Allured by the prospect of gain, and trusting to the representations of Nee, the bait began to take. The Shen-yu entered the Woo-chow stockade with a hundred thousand mounted troops, while the Chinese had more than three hundred thousand troops lying in in ambush in a valley near Ma-yeh. The high dignitary Han Gan-kwo was general of the covering force, to protect the four generals who were to draw the Shen-yu into the ambuscade. When then Shen-yu had entered thee Chinese stockade, before he was within a hundred li of the Ma-yeh, he was astonished to see the cattle spread over the hills and no one to look after them. He attacked a military post, which was defended by the Commandant of Yed-mun, who happened to be then making his circuit. The latter was captured by the Shen-yu, who were about to run him through; but to save his life, he revealed the Chinese plot. At this revelation the Shen-yu became greatly alarmed, and exclaimed: "Truly I expected something of this kind." He then drew off his troops, and returned, remarking, "It was providential that I met with this commandant." He designated the commandant a heavenly king. The Chinese troops having confidently reckoned on the Shen-yu entering Ma-yeh, had relaxed their vigilance; but as he did not come, their scheme proved a great collapse. Discovering the state of matters, the general Wang Kwei led forward his forces beyond Tae, intending to overtake and capture the Hsiung-nu store waggons; but on hearing that the Shen-yu had returned, the greater part of the troops refused to proceed. Considering that Wang Kwei was the originator of this plot, and now having failed to follow up the fugitives, he was condemned to death by the emperor. From that time the treaty was abandoned by the Hsiung-nu, who attacked the stockades on the high road, and were constantly committing acts of brigandage on the border, too numerous to mention. They were very glad, however, to avail themselves of the market at the barrier, having become fond of Chinese commodities; and the Chinese were very desirous to cultivate this barrier traffic, as a means of enfeebling their rivals.

The Hsiung-nu did not deem it advisable at that time to attempt any further incursions on the Chinese borders, preferring to recruit the strength of their men and horses; while keeping up their efficiency by the practice of hunting and archery. Several times they sent envoys to China with plausible tales and fair words, requesting a treaty of peace. As a result of these applications Wang Woo was sent with special instructions to note their condition. Now it was a rule with the Hsiung-nu that unless an envoy would forego his national etiquette and have his face tattooed he could not be admitted into the grand tent of the Shen-yu. Wang Woo, who was a northern man, and well versed in Hsiung-nu customs, felt no scruple in complying with these conditions. Admitted into the grand tent he soon found his way into the good graces of the Shen-yu. The latter, during his intercourse with the Chinese, having learnt something of the art of dissimlilation, sent Wang back

with the false assurance that if they would consent to a treaty he would send his eldest son to the Chinese court as a hostage [Waugh 1999, 3-26].

During this reign, the Huns began making serious inroads after having been quiescant during the preceding two short reigns. Kao-tsu had had trouble with them, and had made peace with them, cementing it by sending a princess of the imperial family to be a wife of the Hun emperor, the Shan-Yü. In 177 B.C. the Huns invaded the Chinese borders and occupied Ordos. After the death of Mao-tun, the greatest Shan-Yü, which happened soon after 174 B.C., the Huns, in the winter of 167/6 B.C., made their greatest raid. Hsiao-wen's pacifistic policy of economizing seems to have left him without adequate defense or they found a lightly defended road around his defenses; led by the Shan-Yü, thousands of Hun horsemen came south through the passes in the present eastern Kansuh, down the Chien and Wei River valleys, where they burnt the Hui-chung Palace, and rode to Kan-ch'üan, in sight of Ch'ang-an. Emperor Wen immediately made strenuous efforts for defence, and the Huns left. In 162 B.C. peace was made with them, but in the winter of 159/8 they raided again. During this period there were thus begun the sporadic invasions by the Huns which were to lead to the military expeditions of Emperor Wu.

In the fifth month, the Huns entered and occupied the Pei-ti [Commandery], south of the [Yellow] River,[91] whence they marauded. The Emperor favored the Kan-ch'üen [Palace by visiting it.[92] The Emperor] sent the Lieutenant Chancellor Kuan Ying to attack the Huns,[93] and the Huns left. [The Emperor] sent[94] the Palace Military Commander, with skilled soldiers[95] belonging to [the army of] the General of the Guard, to encamp at Ch'ang-an. The Emperor went from the Kan-ch'üan [Palace] to Kao-nu, and, availing himself of the opportunity, he favored [the kingdom of] T'ai-Yüan [by visiting it] and saw his former officials.[96] He granted [favors] to them all, promoting those who had distinguished themselves. He gave favors to the common people, granting them by hamlets an ox and wine. He exempted the people of Chin-yang and Chung-tu from the land tax for three years.[97] He stayed and amused himself in [the kingdom of] T'ai-Yüan for more than ten days.

When the King of Chi-pei, [Liu] Hsing-chü, heard that the Emperor had gone to Tai and that he him-self intended to attack the Huns, [the king] rebelled and mobilized his troops, wishing to surprise Jung-yang.[98] Thereupon an imperial edict abolished the troops of the Lieutenant Chancellor[99] and made the Marquis of Chi-p'u, Ch'ai Wu, the General-in-chief, leading four generals[100] [with] a multitude [numbering] a hundred thousand to attack [Liu Hsing-chü]. The Marquis of Ch'i, Tseng Ho, was made a General and encamped at Jung-yang. In the autumn, the seventh month,[101] the Emperor [went] from T'ai-Yüan to Ch'ang-an. His edict read, "The King of Chi-pei [Liu Hsing-chü] has been ungrateful for [Our] goodness, rebelled against his sovereign, deceived and led into error his officials and people, and committed treason. Those among the officials and people of Chi-pei who stopped [rebelling] of their own accord before the troops arrived and those who submitted together with their army, their cities, or their towns, are all to be pardoned and restored to their official [positions] and their [aristocratic] ranks. Those who have been with the King, [Liu] Hsing-chü, leave him, and come [to Us] will also be pardoned." In the eighth month the King of Chi-pei, [Liu] Hsing-chü, was captured and committed suicide. [102] [The Emperor] pardoned those who had rebelled with [Liu] Hsing-chü.

In the eleventh year, in the winter, the eleventh month, [the Emperor] travelled and favored [the kingdom of] Tai [with a visit]. In the spring, the first month, the Emperor returned from [the kingdom of] Tai [to the capital]. In the summer, the sixth month, the King of Liang, [Liu] Yi(5), died. The Huns pillaged Ti-tao.

In the fourteenth year, in the winter, the Huns pillaged at the frontier and killed the Chief Commandant of the Pei-ti [Commandery], [Sun] Ang.[125] [The Emperor] sent three generals to encamp in the Lung-hsi, the Pei-ti, and the Shang Commanderies.[126] The Palace Military Commander Chou Shê was made General of the Guard; the Chief of the Gentlemen-atthe-Palace Chang Wu was made General of Chariots and Cavalry to encamp north of the Wei [River] with a thousand chariots and a hundred thousand cavalry and foot-soldiers. The Emperor himself

inquired about the army's welfare and aroused the troops by reiterated instructions and orders and by making grants to the officers and soldiers. He himself wanted to make the expedition against the Huns. When the courtiers remonstrated, he would not listen, [but] when the Empress Dowager earnestly besought him, the Emperor however stopped. Thereupon [the Emperor] made the Marquis of Tung-yang, Chang Hsiang-ju, the General-in-chief. The Marquis of Ch'eng, Tung Ch'ih,[127] the Prefect of the Capital, and Luan Pu were both made generals to attack the Huns. The Huns fled.

The Huns [asked for] peace and friendship.[144] The imperial edict said, "Since We are not perspicacious, We have been unable to [extend the influence of Our] virtue to distant [regions]. This has caused states outside the borders sometimes to be disquiet and discontented. Now when [the people] outside the four wildernesses [at the borders][145] do not live quietly, [the people] within the fiefs and the imperial domain[146] toil, suffer, and are not in repose. The responsibility for [trouble] both [inside and outside the borders] lies altogether in the scantiness of Our virtue and its inability to penetrate to distant [regions].

"In recent times, for many years in succession, the Huns have simultaneously ravaged the border regions; they have killed many of the officials and people. Our subjects at the border, the soldiers and officers, have moreover [147] not been able to enlighten them [148] concerning [Our] inner intentions, thereby aggravating my lack of virtue. Since thus for a long time the Central [Empire] and the outer kingdoms[149] have been tied up in difficulties and continued hostilities, how can they themselves be contented [with this situation]?

"Now We `have risen early and gone to sleep late';[150] [We] have toiled and suffered for the world; [We] have been solicitous and unhappy about all the people; for them We have been compassionate, sad, and disquieted; not for one day has [this matter] left [Our] mind. Hence [We] have sent envoys [in rapid succession, so that] the caps and [carriage] coverings [of one caravan] were in sight [of the second], and their wheel tracks[151] were uninterrupted [on the road], in order to enlighten the Shan-Yü concerning Our intentions.

"Now the Shan-Yü has returned[152] to the path of the ancients; he has sought for the peace of [Our] gods of the soils and grains; [his proposal] is advantageous for the interests of all the people. Recently, [together] with Us, we have [both] given up altogether the slight wrongs [we have done to each other]; hand in hand we are marching upon the road of high [principle]. We have bound ourselves together in the relationship of brotherhood in order to conserve the good[153] people of the world. The peace and friendship has been fixed upon to begin from the present year."

When the Commandant of Nan-Yüeh, [Chao] T'o, set himself up as Emperor, [Emperor Wen] summoned and honored [Chao] T'o's older and younger cousins and enveloped them with his goodness; thereupon [Chao] T'o declared himself his subject. After he had made peace and friendship with the Huns, and they had gone contrary to their covenant and entered [his territory] to rob, he ordered that the borders should prepare for defence, but did not send troops deep into [the Hun territory], for fear of burdening his subjects.

"[In accordance with] the laws governing the use of troops, failure in being diligent or in instructing [the troops] is the fault of a general or a leader; [whereas] when instructions and orders have been proclaimed clearly, not to be able to use all his power [in obeying those instructions and orders] is the crime of an officer or a soldier. [These] generals have already been given into the charge of the Commandant of Justice, who is to apply the law and execute them. But [if We] also apply this law to the soldiers, [so that] both [generals and troops] are punished - this would not be [in accordance with] the will of a benevolent or a sage person. We pity the crowd of common [soldiers], when they have sunk into [this] disastrous [situation], and wish to wipe away their disgrace[57] , change their conduct, and once more act respectfully according to their rightful duty,[58] [but who] have no way to do so. Let the soldiers of the armies from Yen-men and Tai Commanderies who did not obey the law be pardoned."

In the summer, the fifth monthm an imperial edict said, "We, with [our} insignificant person, have respectfully succeeded to [the throne of Our] ancestors. Early and late [We] have been thinking and reflecting that Emperor Hsiao-wu personally practised benevolence and righteousness and selected brilliant generals to punish those who did not submit, [so that] the Huns fled afar. [Those generals] pacified the Ti-ch'iang, [so that] the [states of] K'un-ming, Nan-Yüeh, and the many southern barbarians turned towards his influence, knocked at the barriers, and brought tribute. He established the [Imperial] University, renewed the suburban and other sacrifices, fixed the beginning of the year, harmonized the [musical] notes and musical tubes, performed the [sacrifice] feng upon Mount T'ai, and made the Hsüan-fang [dyke]. Auspicious portents and presages [came in] response, the precious three-legged cauldron appeared, and the white unicorn was captured. [28] His merits and virtue are glorious and abundant, so that they cannot be completely related. Yet the music in his temple is not adequate [to glorify him properly]. Let [this matter] be discussed [and the results of the discussion] memorialized."

The Huns had several times invaded the [Chinese] borders and also were making expeditions westwards against the Wu-sun. The K'un-mi[32] of the Wu-sun, together with the [Chinese] Princess, [his wife], took the opportunity [offered by a Chinese] envoy to that state, [who was returning], to send the Emperor a letter saying that the K'un-mi was willing to mobilize the choice troops of his state to attack the Huns, if only the Son of Heaven would have compassion and pity and send out his troops to rescue the Princess. In the autumn, there was a great mobilization, raising, and appointment of light chariots and valiant soldiers from east of the [Han-ku] Pass. Selections were made from the officials [ranking at] three hundred piculs in the commanderies and kingdoms, and the stout, strong, and experienced horsemen and archers were all [sent] to go with the army. The Grandee Secretary, T'ien Kuang-ming, was made the General of the Ch'i-lien [Mountains]; the Ge Grand Administrator of Yün-chung [Commandery], T'ien Shun, was made the Tiger's Teeth General. Together with the General Who Crosses the Liao [River], Fan Ming-yu, and the General of the Van, Han Tseng, [there were] altogether five generals with an army of one hundred fifty thousand horsemen. Colonel Ch'ang Hui, bearing credentials, [was sent] to aid the army of the Wu-sun. All [were to] attack the Huns.

On [the day] mou-ch'en, the five generals and their armies started from Ch'ang-an. In the summer, the fifth month, the armies were disbanded. The General of the Ch'i-lien [Mountains, T'ien] Kuang-ming, and the Tiger's Teeth General, [T'ien] Shun, had committed crimes and were given into the charge of the [high] officials. Both killed themselves. [33] Colonel Ch'ang Hui, leading the army of the Wu-sun, penetrated into the western [part of] the Hun territory and made great conquests and captures, so he was enfeoffed as a marquis.

An imperial edict said, "In the past, the Huns many times made border raids and the people were injured by them. Since We have succeeded to this most exalted [position, We] have not yet been able to [achieve] repose and tranquility [for the world]. [140] The Hun Shan-Yü Hsü-lü-ch'üan-ch'ü begged and asked for peace and friendship, [but] became ill and died. The Worthy King of the West, [Lüan-ti] T'u-ch'i-t'ang, was enthroned in his place, [but] the great ministers of the [Hun imperial] blood set up a son of Shan-Yü Hsü-lü-ch'üan-ch'ü as Shan-Yü Hu-han-hsieh, and attacked and killed [Lüan-ti] T'u-ch'i-t'ang. Various [Hun] kings simultaneously set themselves up and divided [the Hun realm between] five Shan-Yü. In turn they attacked and fought with each other. The dead [number] in the ten-thousands, the [Hun] flocks and herds have been largely destroyed, [even to the extent of] eight or nine-tenths, and their people are hungry and starving, so that they roast and broil each other in seeking for food. Because of these great wrongs and disturbances, the Yen-chih of a Shan-Yü, with her children, grandchildren, older and younger brothers, together with Shan-Yü Hu-su-lei, and important kings, the Western Yi-chih-tzu, [also] Chü-chü, Tang-hu, and [Hun officials] subordinate [to them], leading a troop of more than fifty thousand people, have come and surrendered [to Us], returning to their [proper] fealty. [141]Shan-Yü [Hu-han-hsieh] called himself [Our] subject and sent his younger brother to

present [to Us] precious objects and to pay court and congratulate [Us at the great court in] the first month. The northern borders are at repose and have no military concerns.

The Hun Shan-Yü [Hu-han-hsieh] called himself a subject [of the Chinese Emperor] and sent his younger brother, the Lu-li King, to enter [the Chinese court] and wait upon [the Emperor], [147] so that the barriers at the border were without raids and the troops guarding the frontiers were reduced two-tenths.

In [the period] Kan-lu, [149] the first year, in the spring, the first month, [the Emperor] traveled and favored Kan-ch'üan [Palace with a visit, where he] performed the suburban sacrifice at the altar to the Supreme [One].

The Hun Shan-Yü Hu-han-hsieh sent his son, the Worthy King of the West, [Lüan-ti] Shu-lü-ch'üt'ang, to enter [the Chinese court] and wait upon [the Emperor].

In the third year, in the spring, the first month, [the Emperor] traveled and favored Kan-ch'üan [Palace with a visit, where he] performed the suburban sacrifice at the altar to the Supreme [One].

When the Hun Shan-Yü Hu-han-hsieh, [Lüan-ti] Chi-hou-shan, came to pay court, he was introduced and announced as a subject from the border, but his personal name was not used, and he was granted an imperial seal and seal-ribbon, hats, girdles, garments, a comfortable carriage, a quadriga of horses, actual gold, silk, flowered silk, embroidery, and silk floss.

[The Emperor] had high officials lead the Shan-Yü. First he went to his prince's lodge in Chang-an and spent the night at Ch'ang-p'ing [Lodge]. The Emperor, [coming] from Kan-ch'üan [Palace], spent the night at Ch'ih-yang Palace. When the Emperor mounted the Ch'ang-p'ing Slope, he instructed the Shan-Yü by an edict not to pay his respects [then], and so the multitude of his Eastern and Western Tang-hu all spread themselves out to observe [the imperial cortege]. The barbarian baronets, chiefs, kings, and marquises and those who met [the cortege, numbering] several ten-thousands of people, crowded the road and arranged themselves in order. When the Emperor mounted the Wei [River] Bridge, with one accord they cried out, "Long life." The Shan-Yü went to his prince's lodge. [The Emperor] held a feast in Chien-chang Palace and granted the Shan-Yü a great banquet, [at which the Shan-Yü] was shown [the imperial] treasures.

In the second month, the Shan-Yü was dismissed and went back home. [The Emperor] sent [161] the Commandant of the Ch'ang-lo [Palace] Guard, the Marquis of Kao-ch'ang, [Tung] Chung(1a); the Chief Commandant of Chariots and Cavalry, [Han] Ch'ang; and the Chief Commandant of Cavalry, Hu; leading sixteen thousand cavalry, to escort the Shan-Yü [out of Chinese territory]. The Shan-Yü [thereafter] dwelt south of the [Gobi] Desert and took refuge in the Kuang-lu-ch'eng. An imperial edict [ordered] the northern borders to assist him with grain and food. [Later] the [rival] Shan-Yü[162] Chih-chih fled far away and the Huns were thereupon pacified.

He happened [to live at a time when] the Huns were acting contrary to reason and were in disturbance, [hence he was able] to "overthrow those who should perish, to strengthen those who should be preserved," [174] and to display his majesty to the northern barbarians. The Shan-Yü longed [to perform his duties of] fealty, bowed his head to the ground, and called himself a feudatory. [Emperor Hsüan's] achievements glorified his ancestors and his signal services are transmitted to his descendants. [His reign] may be called the renaissance [of the dynasty] and he may indeed [be said to have been] equal in virtue with the [Eminent] Exemplar of the Yin [dynasty], [Wu-ting], and with [King] Hsüan of the Chou [dynasty].[175]

151. HS 94 B: 3a says, "[Shan-Yü] Hu-han-hsieh followed the plan of [his Eastern Yichih-tzu King], led his troop southwards, and came near the Barrier. He sent his son, the Worthy King of the West, [Lüan-ti] Shu-lü-chü-t'ang, to enter [the Chinese court] and wait upon [the Emperor]. Shan-Yü Chih-chih also sent his son, the Commander[in]-chief of the West, [Lüan-ti] Chü-Yü-li-shou, to enter [the Chinese court] and wait upon [the Emperor]. This year was the first year of [the period] Kan-lu." Shan-Yü Chih-chih had himself been Worthy King of the East before he set himself up as Shan-Yü; he was an elder brother ofShan-Yü Hu-han-hsieh. At this time Shan-Yü Chih-chih controlled the eastern part of the Hun empire; he had possibly made his younger brother

the Worthy King of the East, but the "Memoir on the Huns" does not mention it or this embassy. The Worthy King of the East was regularly the Heir-apparent to the Hun throne. At this time both Shan-Yü were competing for Chinese assistance.

In foreign affairs, the Huns caused little trouble. Their Shan-Yü Hu-han-hsieh had submitted himself to the Chinese in the preceding reign, and the Chinese continued to support him with large grants of grain. A large band of Huns who had been domiciled in Chinese territory escaped and joined him (9: 3a). The Western Ch'iang in the present Kansu rebelled when the harvest failed; but they were routed and driven out of Chinese territory.

The expedition of Ch'en T'ang against Shan-Yü Chih-chih was, next to the famous march of Li Ling deep into Hun territory, perhaps the most brilliant Chinese military exploit in the Former Han period after the time of Hsiang Yü.

Shan-Yü Chih-chih was the rival of Shan-Yü Hu-han-hsieh whom Emperor Hsüan had aided to establish himself in Mongolia; Chih-chih consequently fled to the west, fearing a surprise attack. There he made for himself a kingdom in the region east of Lake Balkash, and defeated the Wu-sun (in the present Ili valley), who were hereditary Chinese allies. He held a grudge against the Chinese for protecting his rival, hence he mistreated and shamed several Chinese envoys sent to him.

The affair of Chih-chih's son deepened the enmity between himself and the Chinese. His son had been staying at the Chinese court; in 45 B.C., Chih-chih sent an envoy with presents, asking that his son be returned. The proper thing was for a Chinese envoy to convoy the boy safely to his father's court, for which purpose Ku Chi was appointed. Some Chinese officials, however, feared for the safety of a Chinese envoy and argued that it would be sufficient to escort the boy to the borders. Ku Chi replied that for the sake of future relations with Chih-chih, the boy should be convoyed all the way. The matter seems to have been delayed and debated from 45 to 42 B.C.; perhaps because of this circumstance, when Ku Chi reached Chih-chih's court with the boy, Chih-chih killed the Chinese envoy. He knew that he had outraged the Chinese by this act, and that they would try to take vengenace, so he planned to flee further west.

Chih-chih's move to Sogdiana was on invitation of the King. The Greek kingdom in Sogdiana, a state located across the mountains of central Asia west of the Wu-sun, in the valley of the Jaxartes River, had collapsed a century previously; at this time the Sogdianans were much troubled by Wu-sun raids into their territory. Knowing of Chih-chih's great fame as a victorious fighter and Shan-Yü, and remembering that the Wu-sun had previously been vassals of the Huns, the King of Sogdiana invited Chih-chih to settle on the eastern borders of Sogdiana, and serve as a defence against the Wu-sun. An arrangement was made, and the King of Sogdiana sent some nobles with several thousand camels, asses, and horses to convoy Chih-chih. Unfortunately for him, a cold spell caught his troop on the road and only 3,000 people survived the trip to Sogdiana. Unless Chih-chih was followed by other Huns at other dates (which does not seem very likely) there was thus in this century no mass migration of Huns westwards.

The King of Sogdiana and Chih-chih confirmed their alliance by each marrying the other's daughter. With Sogdianan troops, Chih-chih attacked and drove away the Wu-sun, penetrating deep into their territory, so that they left their western borders uninhabited for a thousand li. Other successes puffed Chih-chih up until he repudiated the King of Sogdiana as his overlord and killed the King's daughter, setting himself up as an independent king and building a fortified capital city for himself. He exacted tribute even from Ferghana and states north of it, which were Chinese tributaries.

Chih-chih's power was a threat to the Chinese hold on the Tarim basin. At this time the valley of the Tarim basin (with surrounding regions west and north) was called by the Chinese "the Western Frontier Regions." It had been put under the control of a Protector-General with an Associate. To maintain order, a Chinese military force was established in a central part of the Tarim basin (usually at Turfan) as an agricultural colony, under an officer called the Mou-and-Chi Colonel. (Mou and chi are the centralstems and this officer was located in the center of the Western Frontier Regions.) Each of the cities in the Western Frontier Regions was also required to contribute a force of levies at the call of the Emperor. The office of Protector-General had been established in 67 B.C. and later, in 59 B.C., its rank had been increased to fully two thousand piculs, a rank the same as that of Grand Administrators of Commanderies and many court officials. The office of Mouand-Chi Colonel had been established in 48 B.C.; hence it can be seen that the Tarim basin did not become an important part of the Chinese administration until almost the latter half of the first century B.C.

In 38 B.C. Ch'en Tang was sent out to the Tarim basin as Associate to the new Protector-General, Kan Yen-shou. The former was an ambitious boy from a poor family, who had been given very minor posts and had asked for a foreign appointment in order to have an opportunity to distinguish himself. He showed himself a man of keen insight and paid much attention to his duties. He soon comprehended the political situation of central Asia, and saw in Chih-chih a potential source of serious danger to Chinese interests. Chih-chih was brave and able, and planned an empire in central Asia athwart the silk route. Although he had moved out of the regions tributary to the Chinese, his empire would endanger the western part of the Western Frontier Regions. Hence it was important to crush him before he had established himself firmly in Sogdiana.

To attack Chih-chih rapidly required a bold stroke on Ch'en T'ang's part. Kan Yen-shou agreed with his Associate that Chih-chih must be crushed, and wanted to follow the usual procedure: memorialize the court and ask for permission. Ch'en T'ang had, however, gaged the temper of the Emperor and his court; such a request would bring endless delays, consultations, and finally a refusal from the pacifistic and narrow-minded court and ministers. No request was sent. Kan Yen-shou fell ill for a long period, and Ch'en T'ang seized this opportunity. He boldly forged an imperial order mobilizing the troops of the cities together with the garrison of the Mou-and-Chi Colonel. When the troops arrived at the Protector-General's seat at Wu-lei, in the neighborhood of the present Chadir, Kan Yen-shou was aghast and rose from his sick bed, intending to stop the mobilization. Ch'en T'ang, however, intimidated and persuaded his superior officer to desist. The

expeditionary force, numbering more than 40,000, was organized into six regiments, each with a Colonel. Following the Chinese practise of having separate columns converge upon a single objective, three regiments were to take the southern route along the southern border of the Takla-Makan Desert, cross the Pamirs, and traverse Ferghana to Sogdiana. The other three regiments, under the Protector-General himself, with Ch'en T'ang, were to follow the northern route, north of the desert, gather at Uch-Turfan, cross the mountains to the Issik Kul, and transverse Wu-sun territory into Sogdiana. Kan Yen-shou and Ch'en T'ang memorialized the Emperor, accusing themselves of having forged an imperial order and relating the circumstances, then set out westwards, where imperial commands to desist could not reach them for some months.

The column of the Protector-General defeated a Sogdianan raiding party and arrived in Sogdiana ahead of the other column. The Chinese troops were kept from robbing the Sogdianans, and a secret arrangement was made with these people. Then Sogdianan nobles who had grudges against Chih-chih allowed themselves to be captured, so that the Chinese were informed of Chih-chih's circumstances. At last the Chinese army encamped three li from Chih-chih's city.

This city was defended by an earthen wall, outside of which there was a double wooden palisade and a moat, with towers for archers inside the city. On the wall several hundred armed men were seen; outside more than a hundred cavalry rode about; and at both sides of the city gate there were lined up more than a hundred soldiers arranged "like the scales of a fish" (probably Roman legionaries from Crassus' army; cf. TP 36, 64-80). When the Hun cavalry rode towards the Chinese, the disciplined Chinese line awaited the attack with their crossbows ready cocked, so that the horsemen were repulsed with losses. The Chinese crossbows outranged the Hun bows, and arrow fire drove the Huns into their city. Then the Chinese force was marshalled around the city on all sides; the sound of a drum signalled the attack. They drained the moat and advanced with great shields in front and lances and crossbows behind. Some of these crossbows were so heavy that they could only be cocked by a strong man lying on the ground, with his feet against the bow and pulling the string with his hands. Such were the bows used by "skilled soldiers." The Hun archers were outranged, driven from their towers, and made to take refuge behind the earthen wall. Chih-chih himself, with his Yen-chih (empress) and several tens of other women, shot from one of the towers; Chinese arrows hit him in the nose and killed some of his ladies, so that he too had to descend. Then the Chinese gathered faggots and set fire to the palisades. During the night, several hundred Hun cavalry tried to escape, but were shot down by the Chinese. By midnight the palisade was pierced, and the people within withdrew inside the earthen wall.

During the night large bands of Sogdianan cavalry surrounded the Chinese besiegers in response to the call of Chih-chih for succor. They attacked several times, but unsuccessfully, never pressing their attacks home. Probably they were only half-hearted, for Chih-chih had offended the Sogdianans by his high-handed actions. At dawn the Chinese feigned to attack the Sogdianans, setting fires and making a loud noise with bells, drums, and shouting, thus frightening the Sogdianan horses and driving the attackers away. Then the Chinese pushed forward against the city on all sides under protection of their large shields, and penetrated the earthen wall. Chih-chih's people, numbering more than a hundred, fled into his private quarters. The Chinese set fire to this place; in the fighting, Chih-chih was wounded and killed. The city was looted and the credentials of Ku Chi and another Chinese envoy were discovered. Altogether 1518 heads were taken, including those of Chih-chih, his Yen-chih, his Heir-apparent, and distinguished kings in his following. One hundred forty-five captives (possibly the Romans) were taken alive, and more than a thousand persons surrendered. These captives were distributed among the auxiliaries of the Chinese, while the Romans were settled at Li-chien in present Kansu. From the above account, it is possible to estimate the size of Chih-chih's following. There is no indication in it of any Hun mass migration into Asia west of the central mountains. In the attack, all Huns were probably killed and those taken alive were Sogdianans and others who had joined Chih-chih.

The foregoing is the most vivid and detailed account of military operations to be found in the HS. It is now found in the "Memoir of Ch'en T'ang," and was probably taken from Ch'en T'ang's report to Emperor Yüan, together with the maps of his route, adorned with paintings, which accompanied the report and which delighted the court and imperial harem. (It is translated by J. J. L. Duyvendak in T'oung Pao, vol. 34, no. 4, pp. 259-261 and by de Groot in Die Hunnen, pp. 230-7.) His expedition shows the power of the Chinese governmental organization at the time, that the Chinese should have been able, without drawing upon the central government, to make an expedition to such a vast distance and capture a fortified town, exacting vengeance for a murdered envoy [Dubs 2016, 3-206].

Hsin became a Hsiung-nu general. Together with others who had similarly defected, such as Chao Li and Wang Huang, he ignored the peace treaty signed by Kao-tsu and the head of the Hsiung-nu and repeatedly invaded and plundered the commanderies of Tai and Yün-chung.96 At that point, disaffected Han generals and local lords had become a major threat to Kao-tsu, who had to wage war against them to protect the integrity of the empire. Thus he sent Fan K'uai to attack them and regain control over the prefectures and counties of Tai, Yen-men, and Yün-chung.97 After the dramatic defeat suffered by Han Kao-tsu at P'ing-ch'eng, and the numerous defections of Han generals and provincial "kings," the Han emperor was forced to realize that the Chinese infantry and charioteers were no match for the Hsiung-nu cavalry and to resort to diplomatic means. Expensive gifts, tantamount to a yearly tribute, then had to be awarded to the ch'an-yü, and China had to acknowledge a position of inferiority vis-à-vis its northern neighbor.98 The type of treaty concluded at this time was termed ho-ch'in, that is, "peace through kinship relations."

The ho-ch'in policy is usually regarded as a pure and simple policy of accommodation, a means of buying peace in exchange for goods.99 In fact, it was more than this. Although in essence this policy implicitly pacified the nomads through bribes, it also included elements that could reconcile it, in spirit if not in substance, with previous frontier policies. The architect of the ho-ch'in policy was Liu Ching, the councillor who had advised Kao-tsu against attacking the Hsiung-nu. The policy he proposed instead consisted of sending an imperial princess – Kao-tsu's oldest daughter – to become the legitimate consort of Modun. According to Liu Ching's plan, once a relation of kinship had been established, and Modun had become the emperor's son-in-law, then Modun's son – the heir-apparent to the Hsiung-nu throne – would be Kao-tsu's grandson and thus placed in a position of subordination to China. Liu suggested that this policy be coupled with two other strategic moves. The first was a "corruption" campaign, whereby the Han would periodically send to the Hsiung-nu those valuable things that they craved, and of which the Han had a surplus. The second was an "indoctrination" campaign, whereby the Han would send rhetoricians to the Hsiung-nu to explain the rules of proper conduct. Because, according to proper Confucian conduct, a grandson could not treat his grandfather as an equal, the superiority of the Chinese emperor to the Hsiung-nu ruler would thereby be established, and, fighting no battles, the Hsiung-nu would gradually become Han subjects. This policy was accepted in 199 b.c., and began to be implemented with the treaty of 198 b.c.100

The ho-ch'in treaty of 198 b.c. signaled Han acceptance of equal diplomatic status with the Hsiung-nu and the inauguration of a bipolar world order. Such a recognition of equal status rested on two elements: (1) a marriage alliance was contracted by the two ruling houses; and (2) the Han agreed to send a yearly tribute of silk, cloth, grain and other foodstuff.101 Later treaties were based on the same principles, which were sometimes expressed even more emphatically; for instance, the title of ch'an-yü received the same diplomatic status as that of huang-ti (the Chinese emperor), and relations between the two rulers were defined as "brotherly."

In 162 b.c. Emperor Wen wrote to the Hsiung-nu ruler in the following terms: I and the ch'an-yü are the father and mother of the people, problems that have emerged in the past owing to the bad deeds of subordinate people should not ruin our brotherly happiness. I have heard people say

that Heaven does not cover just one side, and Earth is not partial to anyone. I and the ch'anyü should cast aside the trivial problems of the past and together follow the Great Tao.102

The metaphors used (father and mother, Heaven and Earth) imply complementarity between two independent entities rather than submission or even subordination of one to the other. However, diplomatic recognition of equal dignity did not reflect actual power relations in military terms: the Han also needed to pacify the Hsiung-nu with payment of a tribute. The initial treaty between Han Kao-tsu and Modun stipulated a yearly payment to the Hsiung-nu of silk, wine, and grain and marked a fundamental change in the Chinese conception of foreign relations. Such a policy, which clearly placed the Han in a position of political inferiority, was unprecedented for the Chinese. Insult was added to injury when Modun extended a marriage proposal to the empress dowager Lü Hou.103 Thisaffront might have spurred China to adopt a more aggressive stance in the name of preserving the honor of the country, yet for decades the ho-ch'in policy continued to be endorsed, and the Han withdrawal of political and diplomatic recognition from even a single Hsiung-nu leader was never seriously considered.

Although the ho-ch'in policy was dictated by the military inferiority of the Chinese, we should not underestimate the presence of elements that link this policy, in spirit, to those policies adopted by Chinese states toward northern peoples before unification. These elements were, first, the argument for peaceful relations to preserve the strength of the nation, and second, the exchanges of gifts and hostages and the intermarrying, which were not uncommon in the earlier relations with Ti and Jung. Even Li Ssu, the "legalist" minister of Ch'in Shih Huang-ti, had proclaimed the unsuitability of military confrontations with the nomads.104 These precedents left ample space for more flexible diplomatic policies and seem to indicate that concerns about effectiveness were more important than displays of superiority. Even on the eve of the abandonment of this policy, at a debate held at Wu-ti's court in 135 b.c. (described in Chapter 6), the ho-ch'in policy was fiercely defended by Han An-kuo, and had initially obtained the consensus of the majority of ministers.

China's weakness at the time of Han Kao-tsu was, of course, the result of military developments that had made the nomads far more dangerous than they had been. Waging wars against their nomadic foes, the Hsiungnu had expanded over a territory that extended from Manchuria to the land west of the Yellow River. In the process, they had absorbed other nomadic tribes, which led to the further growth of their armed forces within a military organization made more effective by its centralized structure. On the Han side, the efficacy of Kao-tsu's army was hopelessly undermined by the soldiers' lack of experience in fighting the nomads and by the lack of discipline of the commanders, members of a nobility whose loyalty to the emperor could not be taken for granted. These factors made the Han army objectively inferior to the Hsiung-nu, and forced Kao-tsu to adopt a conciliatory attitude, which in the long run allowed the Han to buy time and to build up a strong economy and a "modern" army that would eventually enable China to fight back. Brides and bribes did not prevent the Hsiungnu from launching raids and swift attacks along the border, or from requesting repeatedly that the "tribute" paid by China be increased, but it preserved a substantial balance on the border and, compared with full-scale war, imposed a lighter burden on the state's finances. The ho-ch'in policybecame therefore the conditio sine qua non for the preservation of the economic strength and territorial integrity of the reborn Chinese empire.

During the reign of Wen-ti (179-157 b.c.) the Hsiung-nu empire reached the acme of its expansion, and in a diplomatic communication to Emperor Wen the ch'an-yü declared: With the assistance of Heaven, the talent of officers and soldiers, and the strength of the horses the wise king of the right has succeeded in destroying the Yüeh-chih, and in unsparingly killing them or bringing them into submission. Lou-lan,105 the Wu-sun,106 the Hu-chieh107 and other twenty-six states contiguous to them are now part of the Hsiung-nu. All the people who draw the bow have now become one family and the northern region (pei chou) has been pacified.108

The same principle was confirmed a few years later, in 162 b.c., in the treaty concluded by Emperor Wen. This treaty stipulated that, in accordance with the tradition fixed by former emperors, the Hsiung-nu should rule over the nation of the archers to the north of the Great Wall, and the settled people living in the south, those who wore hats and sashes, should be ruled by the Chinese emperor.109 This implies the recognition of a divide between a northern and a southern region that both powers had pledged to respect. This new world order can be said to conform to what we might call the principle of great-power primacy, which is rooted in the belief that possession of superior military power and, in the case of China, also of moral and cultural superiority, went hand in hand with international leadership. In the relationship between the two major powers this principle was manifested in two ways: first, in the equal status of the rulers participating in this relationship; and second, in the definition not only of the borders between the two countries – which guaranteed their territorial integrity – but also of their respective "areas of influence," which in turn implied the great powers' mutual recognition of the right to keep an unchallenged political supremacy over those peoples and states included in those areas.

In the dualistic conception of foreign relations that dominated the first period of the Han dynasty, it is not surprising to see that the known world was effectively split into two halves. Hsiung-nu and Chinese rulers allowed each other not only effective authority over the people of their own state (i.e., those living within the territorial boundaries directly under the administrative, political, and military control of each ruler) but also an overlordship, or primacy, over the other independent communities and states living in the respective areas of influence. The concepts of great power primacy and areas of influence are vital for understanding the political events that took place as Han Wu-ti began to expand militarily in the Western Regions toward the end of the second century b.c. When the famous explorer and imperial envoy Chang Ch'ien was sent by Emperor Wu to seek an anti-Hsiung-nu alliance with the Yüeh-chih nomads in 139-138 b.c., he was captured by the Hsiung-nu, who expressed their displeasure in the following terms: "The Yüeh-chih lie to the north of us, how can the Han send their envoys there? If I wished to send envoys to Yüeh [a state to the south of China] would the Han allow me to do so?" Clearly Chang Ch'ien was found in violation of the agreement that defined separate areas of influence.

The Hsiung-nu's political and economic domination of Central Asia (the hsi-yü, or Western Regions of the Chinese records), as far as the Tarim Basin and beyond, may have been the result of their offensive againt the Yüeh-chih, who originally lived near Tun-huang and Ch'i-lien.110 Escaping from the Hsiung-nu, they fled westward, where they attacked Ta-hsia (Bactria). Subsequently, their king established his court north of the Kuei River.111 The Hsiung-nu exercised their supremacy over these regions in no uncertain terms. The people to the east of Samarkand were obliged to serve the Hsiung-nu, and the states of Lou-lan and Ku-shih, which lay on the trade routes, "often acted as the ears and eyes for the Hsiung-nu, enablingtheir troops to intercept the Han envoys."112 The Hsiung-nu overlordship in the Western Regions was secured with ruthless means. Whenever they heard that one of their tributary states had surrendered to the Han they would immediately send a military force to attack it. After the Han began sending diplomatic missions to the Western Regions, the Chinese envoys complained that when a Hsiung-nu messenger carrying tokens of credence from the ch'an-yü arrived, all the states along his route provided him with relays of escorts and food and did not detain or harm him. In contrast, Han envoys could not obtain food or horses without paying for them. Clearly, then, the Hsiung-nu regarded the north as their domain, and the tribute they exacted from the subordinate polities was instrumental in the political consolidation and economic well-being of their state.

The peoples of the Western Regions, whether nomadic tribes or oasisstates, were organized in independent political communities, and their rulers regarded themselves as the sole authority over their people and territory. Because they could not compete with the two "superpowers" of the day, however, in time they were forced to establish relations with either China or the Hsiung-nu – and sometimes with both – that implied a degree of subordination. The system of international relations

in which they all participated comprised therefore essentially two types of relations: those between the two great powers, and those between the great powers and the lesser states.

Lesser states acquired certain obligations when they pledged allegiance to either one of the two great powers. First, a hostage had to be sent from the lesser state to the great power's court; preferably he had to be someone eligible to inherit the throne. Then there was a tribute in kind – foodstuff, clothing, horses, and so on – to be paid regularly. The rulers of the states that pledged allegiance to the Han were also given Chinese titles to mark the type and degree of their vassal relationship. Those states that were caught in between the two powers found themselves in a most unfortunate position, with their fate often depending on sheer luck. The state of Loulan (Kroraina, in the Tarim Basin), for instance, had to juggle in keeping "tributary" relations with both powers, as Hsiung-nu and Han required it to send hostages to their courts. Although the Hsiung-nu at first won the diplomatic battle by being quicker in installing on the throne their protégé, the Han won the war by sending a secret agent to assassinate the unfriendly king.

One of the tactics later used by China in the struggle against the Hsiungnu was to undermine the Hsiung-nu's authority as a "great power." This is expressed clearly in a speech by Chang Ch'ien to Wu-ti: Now the ch'an-yü has recently suffered at the hands of the Han and as a result the region occupied by the Hun-yeh king has been depopulated. The Man-yi peoples are typically greedy for Han goods. If we now take this opportunity and send rich bribes and gifts to the Wu-sun and persuade them to move farther east and occupy the region which formerly belonged to the Hunyeh king, then the Han could conclude a treaty of brotherhood with them, and, under the circumstances, they would surely do as we say. If we could get them to obey us, it would be like cutting off the right arm of the Hsiungnu. Once an alliance has been forged with the Wu-sun, states from Ta-hsia (Bactria) to its West could all be induced to come to court and become our outer vassals.

Opening "brotherly" - that is, equal status - relations with the Wu-sun would have undermined Hsiung-nu paramountcy in the region and opened the door to Han diplomatic and political penetration. Hence the Han sent a princess to wed the Wu-sun king, so "to separate the Hsiung-nu from their allied states (yüan kuo) of the west."114 One point is clear: at least until the power of the Hsiung-nu was broken, and the Chinese consolidated their control over the Western Regions, in the mid-first century b.c., relations between greater and lesser powers are the only ones that can be defined as "tributary" because they implied a degree of subordination and dependence in foreign affairs, while allowing virtually complete autonomy in internal affairs. The relations between greater powers, on the other hand, were based on the mutual recognition of equal status.

For the new world order to be effectively preserved, a substantial equality between the two "superpowers" needed to be achieved also on the military plane. Emperor Wen began to take measures that were intended to rebuild the military forces on a more modern basis. First steps in this direction were the appointments of Palace Military Commander Chou She and Chief of Palace Attendants Chang Wu as generals "in command of a force of a thousand chariots and a hundred thousand horsemen to garrison the vicinity of Ch'ang-an and guard the capital from the nomadic invaders."115 Clearly the ho-ch'in policy did not prevent the Hsiung-nu from attacking the very heart of China's political power, but Han Wen-ti was gradually adapting to the enemy's tactics and replacing infantry troops with cavalry. Although stillunable to establish military supremacy over the nomadic armies, the Chinese could successfully repel invading parties and even pursue them beyond the borders. Yet this new army fulfilled a defensive function, was concentrated around the capital, and continued to be unable to mount longrange expeditions into Hsiung-nu territory. As a result, Han Wen-ti continued to base his foreign policy on peace treaties and to send the Hsiung-nu large amounts of "millet, leaven, gold, silk, cloth, thread, floss and other articles."116

These treaties should have guaranteed the pacification of the border areas. In reality, no matter how many treaties were concluded, and regardless of the amount of tribute paid to the nomads, the agreements were repeatedly ignored. During the last period of Wen-ti's reign, new

measures were taken to protect the borders with additional garrisons, more evenly distributed, as part of a gradual but constant reorganization of the Chinese military. This step was intended to accomplish two tasks: the reinforcement of the border garrisons and the creation of a central standing army, positioned around the capital, which could intervene whenever and wherever a major Hsiung-nu invasion might be attempted.

The Hsiung-nu ability to threaten the heart of Han political power, and the failure of the "appeasement" strategy to relieve the Han of the threats of invasion, made the situation at the frontier a virtually permanent crisis. An attack by the Hsiung-nu against the western border fortifications at Chu-na, in the winter of 166 b.c., ended with the defeat of Han forces and the death of Sun Ang, the chief commandant of Pei-ti.117 Rather then mere raiding incursions, the Hsiung-nu attacks against the Han northern commanderies resembled migrations of tens of thousands of people, who invaded a certain area for several months; in consequence, a large number of Han troops needed to be mobilized to repel them. Here is a telling example of such a "raid": In the winter of the sixth year of the latter part [of Emperor Wen's reign, i.e., 158 b.c.] thirty thousand Hsiung-nu invaded the Shang Commandery, and thirty thousand invaded the Commandery of Yün-chung. In order to defend against the Hsiung-nu, [the emperor] appointed the Palace Counselor Ling Mien as General of Chariots and Cavalry to garrison Fei-hu Pass;118 the former Chancellor of Ch'u, Su Yi, was made a general and sent to guard Kou-chu; General Chang Wu was stationed at Pei-ti; the Governor of the Ho-nei Commandery Chou Ya-fu was made a general, and stationed atHsi-liu;119 the Director of the Imperial Clan Liu Li was made a general and sent to Pa-shang;120 the Marquis of Sung-tzu [Hsü Li] was sent to garrison Chi-men.121 Several months later the Hsiung-nu left, and the armies were recalled.122

The northern borders were equally unstable during Emperor Ching's reign (156–141 b.c.), and the northern provinces of Yen and Yen-men were subject to continuous raids and attacks.123 More concessions were granted to the Hsiung-nu in the peace treaties, which included the establishment of markets along the border, and possibly a permissive attitude about control over contraband trade.124 This produced favorable results, downgrading border conflicts to minor clashes and circumscribed skirmishes; morever, from this point on the Hsiung-nu do not seem to have carried out attacks as deeply into China's territory as they had done during Wenti's time. The position of the statesman Chia Yi (201–169 b.c.) best exemplifies the deep ideological discomfort felt by some Han politicians with the ho-ch'in policy and the pressure to replace a "horizontal" system of foreign relations with a "vertical" one. Chia Yi represented the relationship between China and the Hsiung-nu with a body metaphor, whereby China was the head and the Hsiung-nu were the feet. The failure of such a "proper" relationship resulted, according to him, in the inversion of these two elements, whereby, as a consequence of "appeasement," China ended up at the bottom and the nomads on top.125 His position argues strongly for the restoration of a hierarchical world order and the alignment of foreign policy with the idea of universal emperorship, and yields evidence of the "ideological" pressures against appeasement present within the Han political debate. His views regarding the divide between a cultured Hua-Hsia community and a cultureless foreign world cast the Hsiung-nu into a positionof polar opposition to the Han dynasty. The strongly ideological stance advocated by Chia Yi, however, was not tempered by any notion of molding the enemy through the example of virtuous behavior. For him, rituals, music, and the other achievements of the Chinese cultural sphere were not just a sign of a superior society, nor were they the "sugar-coated bullets" to be used to dazzle and corrupt, if possible, their primitive enemies. Instead, they were the means through which the two opposite "camps" came to be differentiated: those with rituals on the one side, those without on the other, with no possibility of dialogue between the two. It is interesting to note that this position, while echoing Spring and Autumn and Warring States positions, is singularly blunt in its formulation and lacks an articulation at the political level, in a situation in which it was obviously imperative that the Han find a diplomatic "voice" with which to engage the Hsiung-nu.126 Mostly, he

despised the Han defectors who would aid and abet the Hsiung-nu cause, and even go so far as to justify it. These traitors to Chinese civilization were the object of several devastating statements in which he suggested that people such as Chung-hang Yüeh, the notorious counselor of the ch'an-yü, should be made to kneel and then flogged. This type of highly ideological stance to an extent foreshadowed the positions assumed by Wang Mang, the "usurper" of the Hsin dynasty (9-23 a.d.), who would address the head of the Hsiung-nu (an independent, if tributary, nation) as "Submitted Caitiff of the Surrendered Slaves."127 But Chia Yi's unwillingness to compromise appears to have been dictated more by blind, and somewhat powerless, rage than by rational thinking. Not surprisingly, his position, advocating the submission of the Hsiung-nu without suggesting how that would be accomplished, remained without influence, and the ho-ch'in policy continued to be carried out without being affected by it.

The configuration of terrain and fighting ability of the Hsiung-nu differ from those of China. Going up and down mountain slopes, and crossing torrents and streams, the Hsiung-nu horses are better than the Chinese. On dangerous roads and sloping narrow passages they can both ride and shoot arrows; Chinese mounted soldiers cannot match that. They can withstand the wind and rain, fatigue, hunger and thirst; Chinese soldiers are not as good. These are the qualities of the Hsiung-nu. However, on a level terrain in the plains, using light chariots and swift cavalry, the Hsiung-nu rabble would easily be utterly defeated. Even with strong crossbows that shoot far, and long halberds that hit at a distance, the Hsiung-nu would not be able to ward them off. If the armors are sturdy and the weapons sharp, if the repetition crossbows shot far, and the platoons advance together, the Hsiung-nu will not be able to withstand. If specially trained troops are quick to release (their bows) and the arrows in a single stream hit the target together, then the leather outfit and wooden shields of the Hsiung-nu will not be able to protect them. If they dismount and fight on foot, when swords and halberds clash as [the soldiers] come into close quarters, the Hsiung-nu, who lack infantry training, will not be able to cope. These are the advantages of China. If we look at this situation, the Hsiung-nu have three advantages, while China has five.

The description of the military capabilities of Han and Hsiung-nu is lucid and eloquently presented and based on a realistic appraisal of the respective strengths. This type of information has no analogies in pre-Han military writings and provided Ssu-ma Ch'ien with first-hand information. Probably there was no other politician, in his age, who had such a good grasp of the military imperatives facing China. In the same memorial, Ch'ao Ts'o requested the formation of a corps of light cavalry to fight the Hsiung-nu because of the obvious inadequacy of infantry and chariots. He also proposed that surrendered Hsiung-nu or other nomadic peoples, such as the Yi-ch'ü, be used to guard the frontiersagainst other tribesmen, under the leadership of Chinese generals with experience and understanding of their customs and usages, a policy that went under the name of "using foreigners to attack foreigners" (yi man-yi kung man-yi).129 This strategy, more commonly known as "using 'barbarians' to control the 'barbarians' " (yi yi chih yi), during the Former Han meant simply the incorporation of foreigners within the Han military forces as a defense against the northern nomads. The subsequent establishment of self-supporting military units would be key to Wu-ti's offensive strategy. Regardless of the peace treaties and use of foreign auxiliaries, the situation at the border remained critical, while the Hsiung-nu continued to expand to the west and to the north. In the fifth month of 177 b.c. the Hsiung-nu entered undisturbed the Pei-ti130 and Shang commanderies,131 and withdrew only after a force of eighty-five thousand cavalry was sent to Kao-nu,132 led by Chancellor Kuan Ying, marquis of Ying-yin. In the course of the incursion the Hsiung-nu were reported to have plundered andharassed foreign peoples (yi) who were used by the Han as frontier guards.133 Whereas this is an indication that the policy suggested by Ch'ao Ts'o was already being implemented at this time, it is also clear that it was not working.134 The Hsiung-nu offensive was carried out not by the ch'anyü himself, but by a subordinate leader, bearing the title of wise king of the right.135 The attack must have been extremely critical, as the emperor himself then visited the border areas, which ran from the Kan-

ch'üan Palace136 to Kao-nu, in order to inspect the defenses of T'ai-yüan.137 The situation was complicated not only because of the constant Hsiung-nu pressure, but also because of the continuing disaffection of Han aristocrats, ready to take advantage of the military trouble at the border to set off an insurrection.

The Hsiung-nu appeared as a wholly new force in Chinese history, one that imposed itself upon the consciousness of Han rulers and statesmen, as well as intellectuals, military leaders, and common people, with an urgency and a sense of real threat that nomadic peoples had never elicited before. In the north, China's thus far ever-expanding cultural and political space reached a seemingly unbreachable "wall" of alien peoples and lands that could not be conquered. Even more alarmingly, the nomads were able to sap the strength and resources of the empire, whether directly, through tribute and looting, or indirectly, by attracting seditious Han leaders and forcing the empire to expend much energy and resources in the pursuit of military advantages.

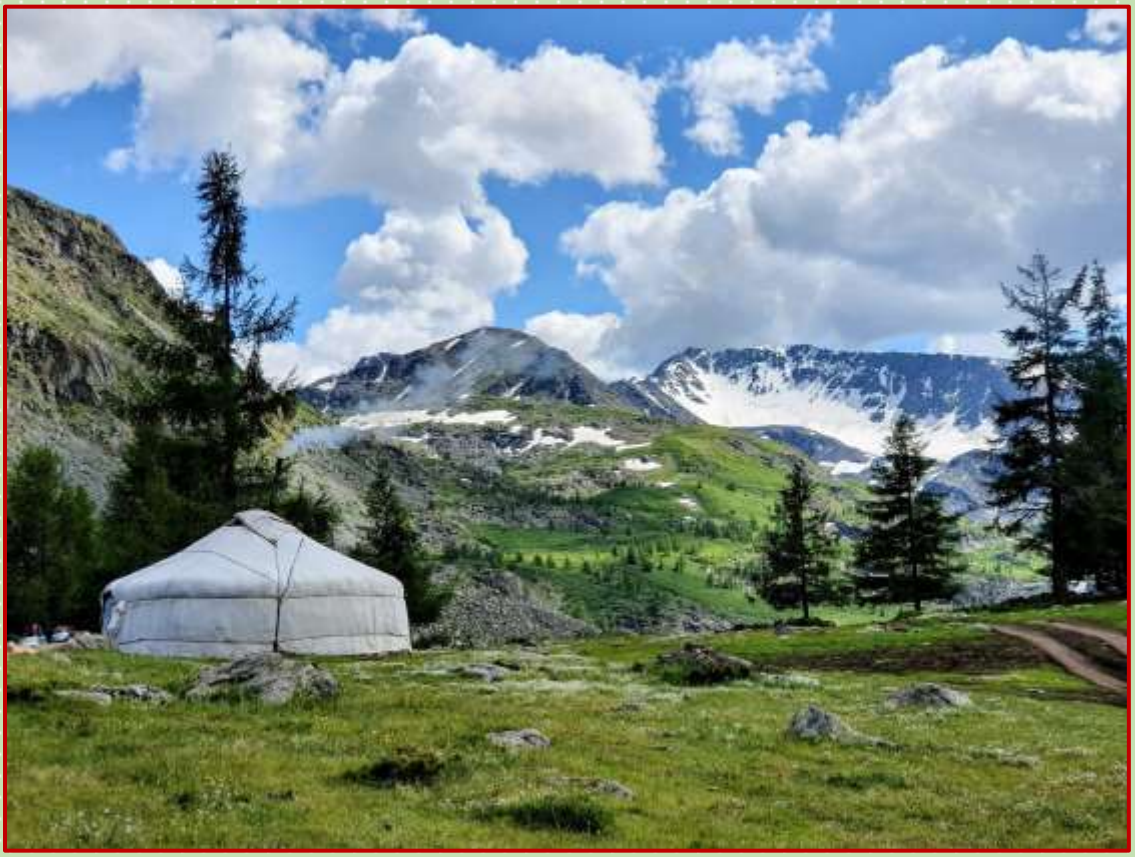

In this chapter we have explored the key factors that led to the creation of the Hsiung-nu empire. The crisis following the Ch'in expedition into the Ordos and the leadership struggle that occurred at the same time, as well as the increased militarization of Hsiung-nu society, are the plausible scenario that explains the process of centralization and the creation of a wholly new political structure. However, contemporary Han military weakness, which forced Kao-tsu to enter a tributary relationship with the Hsiung-nu, also provided the bulk of those external revenues without which the Hsiung-nu leadership would not have been able to support the impressive court, military apparatus, and tribal loyalty, and which arguably were critical to the survival and expansion of the Hsiung-nu empire. It was at this point that China accepted the reality of a world order that was essentially bipolar, even though it included several minor polities with formal independence but that were de facto in a relationship of political subordination to one or the other power. The equilibrium on which this system of international relations was based – borders guaranteed by treaty, yearly payment, diplomatic marriages, definition of areas of influence – entered a critical stage as it became apparent that the ho-ch'in policy no longer provided stability.

Understanding the factors that contributed to the crisis will be central to our analysis of Han Wu-ti's abandonment of "appeasement" and inauguration of an aggressive foreign policy.

The second problem of interest is the extent to which the campaign against the Hsiung-nu was carried out by Han Wu-ti and his generals. Its duration, territorial expansion, forces employed, and expenses required are nothing short of exceptional even considering the intense military activity that had marked the history of China until then. As the Han armies marched through the deserts of Kansu and showed their insignia at the gates of the oasis-cities of the Western Regions, a new world opened to China's imagination. By reaching as far as the T'ien-shan and the Tarim Basin, Han Wuti's expansion dwarfed even the feats of two of the most blatantly expansionistic pre-Han rulers, Duke Huan of Ch'i and the First Emperor of Ch'in. The motivation for such an accomplishment cannot be ascribed solely to megalomania. The Han political and strategic choices and the decision to fight a protracted war occurred in a climate of changing policies aimed at consolidating imperial unity and strengthening China's economy. These measures were arguably essential in allowing the Han to sustain the war effort. Internal political events within the court, after the death of the empress dowager in 135 b.c., and the waning of her influence also werefactors. Han strategy in the war with the Hsiung-nu has been ascribed to these climactic changes which took place during the first twenty years of Wu-ti's role. Concurrently, however, it is essential that we take account of Inner Asian political and economic realities, which exposed the Hsiung-nu to weaknesses that the Han were able to exploit, especially in the early phases of the confrontation, with considerable success. Finally, this chapter outlines the restructuring of the northern frontier as it began to take shape in Wu-ti's period, including the new administrative organization of the frontier areas.

All of this does not mean that the ch'an-yü now enjoyed absolute authority among his people. For all the organizational skills of its first leader, Modun, the Hsiung-nu empire remained a highly tribalized state, with the Hu-yen, Lan, and Hsü-pu clans holding the highest ranks. Government posts and ranks in that structure were hereditary and remained within the aristocratic families they were granted to. On the legal plane the ch'an-yü certainly was not seen as the supreme "lawgiver," and customary and traditional usages remained the basis of the law, to which even the ch'an-yü had to conform. In the political community he remained the primus inter pares, rather than the sovereign, that is, he was the agent of the interests of the community of aristocrats by whom he was supported. That support gave him the authority to issue orders, but the implementation of those orders rested always on the consent of the other members of the elite. This consent could be extracted by force or suasion but could not be compelled through adherence to a firmly established state ideology or controlled through the machinery of a state bureaucracy. Indeed, there are many examples of internal divisions among the Hsiung-nu political community and of the limits to the scope of the authority of the ch'an-yü.33 For instance, succession struggles were not uncommon, as in the case of the Lu-li king of the left, Yi-chih-hsien, who at the death of the Chün-ch'en ch'an-yü in 126 b.c. proclaimed himself ruler and attacked and defeated Yü-shan, the heir originally appointed by the late ch'an-yü.34 Disputes between the ruler and his subordinated aristocrats could also easily lead to splits in the confederacy.

In 121 b.c. the ch'an-yü was angry with the Hun-yeh king and the Hsiu-t'u king, who had under their jurisdictions the western territories of the Hsiung-nu empire, for losing tens of thousands of men to the Han armies, and he wanted to execute them, but this could not be accomplished by a simple imperial order.35 Although power struggles are by no means foreign to Chinese early history, one should emphasize that the bases of the authority of the ch'an-yü, in terms of economic and military resources, as well as legitimacy as a sovereign, rested primarily on the web of individual liaisons and personal loyalties that he had been able to create before and during his reign.

In conclusion, this examination of the Han relations with the Hsiung-nu suggests that between 198 and 133 b.c. the northern territories of China were constantly under pressure because there

was no absolute authority within the Hsiung-nu tribal confederation capable of guaranteeing the respect of treaty obligations. Under these circumstances, China's attempts at pacifying the Hsiung-nu through pay-offs were destined to fail. Since the power of the ch'an-yü was not only limited but also constantly exposed to internal challenges, peace proved aleatory. No amount of Chinese support could change the core structure of nomadic society, and because a basic notion of sovereignty could not possibly develop without being preceded by radical transformations in the nomadic state's social and political texture, the position of the ruler was destined to remain fragile. Only after the realization of the ineffectiveness of the diplomatic approach, revealed in the aforementioned position expressed by Wang Hui, was the ho-ch'in policy discarded and replaced by military means.

The Hsiung-nu were central actors in this "internal" Han political struggle, because the harshness of the Chinese military code, admiration for Hsiung-nu martial prowess, and, above all, the conflict of interests between central power and peripheral potentates often inspired changes of allegiance. The Hsiung-nu status as an independent power enabled them to act as a subversive political and military presence and greatly increased the threat they posed both to the integrity of China and to the survival of the Han dynasty. The stories of generals such as Lu Wan, Hann Wang Hsin, Ch'en Hsi, and others who, after the establishment of the Han dynasty, decided to rebel against Kao-tsu and join the Hsiung-nu, are unambiguous in this respect. After having rewarded his allies with fiefs, Han Kao-tsu had to strengthen the authority of the central government and, unsurprisingly, came into conflict with his former supporters' yearnings for autonomy. For instance, Ssu-ma Ch'ien reports that when the king of Yen, Lu Wan, joined Kao Tsu to wipe out the "rebellious" feudatory Ch'en Hsi, who had enlisted Hsiung-nu support against the emperor, he was advised by a Chinese defector to the Hsiung-nu to put an end to his war against Ch'en Hsi and to make peace with the Hsiung-nu, for, as soon as Ch'en Hsi had been crushed, Kao Tsu would be turning against Lu Wan himself. In his concludingremarks to chapter 93, Ssu-ma Ch'ien states that "in the empire [these lords] aroused suspicion by their great strength, while beyond its borders they sought aid from the foreigners (man-mo), so that with each day they became further alienated from the emperor and moved deeper into danger. At last, when their position became impossible and their wisdom failed, they went over to the Hsiung-nu."48

Besides offering a sanctuary and a political alternative to those who came into conflict with the central authority of the emperor, the Hsiung-nu were also militarily strong. The Han had suffered numerous defeats, and their border defenses had been repeatedly broken, leaving no doubt that any military encounter with the Hsiung-nu would be costly and the outcome unpredictable. In fact, that argument provided the rationale for the longterm endorsement of the ho-ch'in policy, so that any change of policy needed to be preceded by a program for the strengthening of the Han army. By the time of Han Wu-ti, conditions regarding military technology and offensive capabilities had improved to such an extent that the Han army had become far more competitive than it had been at the time of Han Kao-tsu. The program that made this possible focused on two parallel projects: creating an effective cavalry force and improving the effectiveness of the weapons. As noted in Chapter 4, the concept of a regular cavalry was imported into China from the northern peoples, whose armament included possibly long swords, spears, compound bows, and body armor.49 However, the bulk of the Chinese armies in the major campaigns against the Hsiungnu carried out by Meng T'ien and by Han Kao-tsu was still made of infantry and charioteers.50 An explicit request to the emperor that cavalry forces be used against the Hsiung-nu can be traced to the aforementioned memorial by Ch'ao Ts'o in 169 b.c.51 Such a request suggests that, even if the building of a cavalry was underway, it had not yet been sufficiently developed.

China's success depended on its ability to gain access to a sufficient number of mounts to sustain a military cavalry on a continuing basis. Traditionally, China had imported horses from the region of Tai and from the nomads, and the border markets opened between Han and nomads continued to be used by China as a gateway for the importation of horses from the reign of Kao-

tsu to that of Wu-ti. However, reliance on external sources would make the military dependent on supplies that might become unavailable when they were most needed, namely in wartime. Therefore, facing for the first time the problem of raising large numbers of military mounts, the early Han emperors tried to solve it autarchically and began to breed horses within China. Attempts to that effect were carried out in areas close to the northern frontier, in regions possibly not yet placed under cultivation and inhabited by pastoral peoples.52 The caretakers of these horse-breeding stations were not only foreigners but also possibly surrendered or captured Hsiung-nu tribesmen.53 By Wu-ti's time, mass breeding of horses was well under way: in 140 b.c. thirty-six breeding stations were already in operation on the frontier, providing maintenance for three hundred thousand horses.54

Although it would be far-fetched to suggest that the sole motive for opening and defending the route to Central Asia was to gain horses needed for the wars against the Hsiung-nu, there is no doubt that Li Kuang-li's campaign of 104–101 b.c. was chiefly intended to acquire horses of a superior breed and that high-quality stallions were included in the tributary relations between China and Central Asia.58 In fact, horses had probably been imported from Central Asia for some time before the arrival of Han armies in the Tarim Basin, although when this trade began is uncertain.59 Nonetheless, imported Central Asian horses could not possibly satisfy the need for military mounts, which was instead probably fulfilled chiefly through the capture of animals in Hsiung-nu territory and through the incorporation into the Han army of nomadic peoples.

An efficient cavalry force does not depend solely on horses. It is also essential to be able to train special troops in shooting from horseback and in all other cavalry skills. The creation of a cavalry force, one initially intended especially as a frontier defense force, had already started in 178 b.c.,61 and in the period between 129 and 119 b.c. the mounted soldier was in fact "the key factor" in Han military campaigns.62 From 130 b.c. to a.d. 23 the Han army comprised two types of soldiers: the ping, "combat soldiers for both temporary and permanent service," who were volunteers and salaried, and the tsu, that is, conscripted men used chiefly for labor and guard duty.63 Because cavalry forces were already in existence before HanWu-ti, the appearance of the ping does not coincide, as some have surmised, with the introduction of a new type of soldier specially trained as a mounted archer. Rather, the ping were specially trained combat forces used as both infantry and cavalry and were accompanied by auxiliary troops comprised of mounted nomads who were also used as frontier guards.64 Because adequate pasture and people skilled in horse breeding were scarce, the autarchical breeding of horses was difficult to sustain, and during the reign of Wu-ti home-bred horses, because they were either few or of poor quality, had to be increasingly replaced with horses imported or captured from the nomads. The pool of horses available at the time of the first campaigns against the Hsiung-nu nevertheless provided enough mounts to enable the Han to achieve those initial victories that gave them access to the steppe and to the resources to be found there. By the time of Han Wu-ti, cavalry had grown "into an independent arm, and finally became the most important one in the wars against the roving tribes of Central Asia."65

Besides cavalry, Wu-ti could also count on progress in military technology made during the earlier period. The main innovations in defensive technology seem to have been the Han adoption of ironclad armor, which replaced the copper-hide armor previously in use, and metal helmets. The wearing of body armor by horsemen was a practice that was probably borrowed by King Wu-ling from the nomads, who wore a type of cuirass made of leather obtained from their domestic animals.66 Leather armor was also used by Chinese soldiers; ironclad armor – first introduced during the Former Han – seems to be an evolution from the leather type imported from the nomads,67 and was also used in the fighting against the Hsiung-nu during the reign of Han Wu-ti.68 The main offensive innovation was represented by different types of crossbows, which were more or less powerful according to their "pull."69 In the Han documents excavated by Stein in Central Asia, and brilliantly studied by Chavannes, there are numerous references to the

crossbow.70 Multiple-shooting, or "repetition," crossbows and precision triggers were also developed during the first half of the Former Han dynasty, making the crossbow in general a weapon superior to the nomadic bow. Indeed, these innovations in the basic crossbow design seem to have accounted for the difficulty the nomads met when fighting an organized Chinese military detachment, even when, as in the case of Li Ling's army, the Chinese soldiers were infantry troops much less numerous then the nomadic forces.71

In sum, the adoption of cavalry from the northern peoples, together with indigenous technological innovations, made the Chinese army probably on the whole superior to the Hsiung-nu on the battlefield. However, one fundamental weakness remained: logistical support and supplies.72 Han statesmen recognized that the need to feed the soldiers in the field and the cold northern weather had always constituted limitations to the mobility of Chinese armies, making it impossible to sustain an expedition for more than one hundred days.73 Given these limitations, troops stationed far away for long periods of time had to be self-supporting. Food supplies were provided by state-sponsored military farms run by t'ien-tsu units (translated as "agricultural conscripts," "colonists," or "pioneers").74

The system of garrisoned forts and beacon fires, coupled with the construction of military roads on China's northern frontier, allowed for a rapid reaction to nomadic inroads and invasions, but this was merely for defensive purposes. Once an expedition was launched, the border regions could supply foodstuffs and logistical support only within a limited range; longterm expeditions in pursuit of retreating nomadic tribes needed to rely on what they could pillage from the enemy. In the course of the campaign slowmoving livestock and people could be, and were, captured, but the bulk of the nomadic soldiers, more mobile than the Chinese, could easily retreat into the steppe, thereby avoiding direct military confrontations. If an expedition lasted longer than expected, the Chinese soldiers were ill-prepared to face the rigors of the nomadic lands and found it impossible to survive in the steppe without supplies and logistical support. In fact, climatic factorsand food shortages were responsible for a larger number of Chinese casualties than were the nomadic armies.

This expedition was followed by a Hsiung-nu counteroffensive, in 128 b.c., when the Hsiung-nu crossed the border in force, killing the governor of Liao-hsi81 and invading Yen-men, where they killed or captured several thousand people. Wei Ch'ing attacked them again, and Han An-kuo was made general of skilled soldiers (ts'ai-kuan chiang-chün) and stationed to garrison Yü-yang,82 a position he later quit claiming that the Hsiung-nu hadfled far away. A month later, the Hsiung-nu attacked again in force Shangku and Yü-yang.83 The most significant effort aimed at achieving the "pacification of the north" was carried out by Wei Ch'ing, who in 127 b.c. crossed the Western River84 and reached Kao-ch'üeh,85 killing and capturing twenty-three hundred enemies. After this, he went west to pacify the region south of the Yellow River, where he inspected the "old frontier" at Yü-hsi,86 that is, the position occupied by the Ch'in armies after Meng T'ien's offensive. Next he crossed the Tzu-ling Mountains from east to west87 and built a bridge over the Northern River.88 Then he attacked and defeated the Hsiung-nu local lord P'u-ni at the locality of Fu-li, killed P'u-ni's picked soldiers, and took three thousand and seventy-five scouts prisoner.89 Even such a sweeping military action did not intimidate the Hsiung-nu, who in the following year, 126 b.c., crossed the borders again and killed the grand administrator of the Tai commandery, Kung Yu. At that time the Hsiung-nu also invaded Yen-men and abducted over a thousand people.90

As the Han armies were seeking to gain the upper hand in military matters, they also proceeded to consolidate the Han defenses along the northern border, by building a series of fortification works, by transferring in new settlers, and by establishing new administrative units in the border regions. The first change in the organization of the north was made when the Shuo-fang commandery was established in 126 b.c.91 This strategy caused the Hsiung-nu to react angrily to what they regarded as a regular invasion of their territory. As the Shih chi reports, "the Hsiung-

nu WiseKing of the Right was angry that the Han had seized the territory south of the Yellow River and had built fortifications in the Shuo-fang commandery."92 Hence, in 125 b.c. they invaded the commanderies of Tai, Tinghsiang, 93 and Shang, killing and carrying away several thousand Han people.94 As the military confrontation between the two empires escalated, long-range expeditions of enormous proportions were coupled with the establishment of additional outlying administrative units and permanent forces to guard the border areas. By the spring of 123 b.c., Wei Ch'ing, at the head of six other generals and an army of over one hundred thousand cavalry, proceeded several hundred li north of Ting-hsiang to attack the Hsiung-nu.95 The following year ten thousand Hsiung-nu cavalry invaded Shang-ku,96 but in 121 b.c. General Huo Ch'ü-ping, at the head of ten thousand cavalry, setting off from Lung-hsi97 marched for over one thousand li, crossed the Yen-chih Mountains,98 and attacked the Hsiung-nu. In the summer of that year Huo Ch'ü-ping, together with the Ho-ch'i marquis Kung-sun Ao, again led a force of tens of thousands at a distance of two thousand li north of Lung-hsi and Pei-ti. They passed Chü-yen99 and gave battle in the Ch'i-lien Mountains,100 where they killed or captured over thirty thousand enemies, including seventy "small kings" and lesser chieftains.101

These military confrontations show that the Han had become proficient in planning and enacting long-range military campaigns and were capable of making surprise attacks on areas located deep within nomad territory. This strategy paid off, as discord began to brew within the ranks of the Hsiung-nu, and some prominent Hsiung-nu leaders started to defect to theHan, among them the Hun-yeh king. Subsequently, the areas of Lung-hsi, Pei-ti, and Ho-hsi suffered fewer Hsiung-nu raids, and the Han transferred the poor people of Kuan-tung102 to settle in the area of Hsin-ch'in-chung103 (south of the Yellow River), which had been seized from the Hsiung-nu and which was now being populated with Chinese people. The settlement policy also allowed for a reduction in the number of troops stationed to the north of Pei-ti.104 The Hsiung-nu continued to attack, so in 119 b.c. the Han mounted a major expedition to hit deep into Hsiung-nu territory, and the entire Han army was mobilized. During this expedition Han troops reached the T'ien-yen Mountains105 and the fortified town of Chao-hsin106 before turning back. Huo Ch'ü-ping, advancing over two thousand li from Tai, clashed with the wise king of the left. The Han soldiers killed or captured over seventy thousand enemies, and the wise king of the left and his generals all fled. Huo Ch'ü-ping performed a feng sacrifice at Mount Lang-chühsü107 and a shan sacrifice at Mount Ku-yen,108 descended to the Han-hai, and then turned back. After this, the Hsiung-nu withdrew to the northern steppe in today's Mongolia, and their royal court was no longer located south of the Gobi.109

During Wu-ti's reign the Han offensive not only inflicted serious military losses on the Hsiung-nu, but also disrupted the "tribute system" of the Hsiung-nu empire, which had thus far been the cornerstone for the political cohesion among the various tribes united by the charismatic leader Modun. A crucial blow to the nomads' power was the severance of their tributary relations with the sedentary regions of Central Asia, from which the Hsiung-nu had been able to acquire the type of tributary and commercial goods no longer available from China. At the same time, large portions of nomadic grazing land to the north of the Yellow River and in the west were seized by the Chinese, putting an additional strain on the nomadic economy. In the long run, those pressures brought about the political disintegration of the Hsiung-nu as a unified steppe empire. Although the forward strategy of Wu-ti paid some dividends in foreign policy, and the newly conquered territories were incorporated within the structure of the Han administration, the strategy also almost bankrupted the Han because of the rapid depletion of the state's finances.

The relevance of the Hsiung-nu to Han politics and society during the lifetime of Ssu-ma Ch'ien can hardly be overestimated. Besides the chapter that is specifically devoted to them, the Shih chi deals extensively with the Hsiung-nu in the imperial annals, in the biographies of important political figures, and in the economic chapters (e.g., chapters 30 and 129). Because of the wars' impact on Chinese society and because of the objective threat the Hsiung-nu posed, the

nomadic "factor" required extensive treatment. It is not surprising, therefore, that in the Shih chi the Hsiung-nu are main characters, not "extras": they were a new phenomenon that needed to be explained, or at least to be brought within the boundaries of a world vision that could account for their existence and make them into the object of historical investigation. However, as momentous as they may have been, the various aspects of the relations between the Han and the Hsiung-nu do not fully explain, in themselves, the method of investigation adopted by the Grand Historian. How Ssu-ma Ch'ien created, without any discernible model or precedent, an ethnic and a political history of the Hsiung-nu, is the object of the next section of this book.

In the military confrontation between the Han and the Hsiung-nu, Ssu-ma Ch'ien became a faithful observer of a dramatic escalation that caused widespread misery and threatened to plunge the nascent empire into economic chaos. While one may not wish to exaggerate the degree of hardship caused by the Hsiung-nu wars, and while the effort may have been, in the long run, less costly than the payments exacted by the Hsiung-nu through the ho-ch'in treaties, these wars were seen, by a portion of the Han intelligentsia, to which Ssu-ma Ch'ien belonged, with great anxiety, as documented both in Shih chi chapter 30 and Han shu chapter 24.97 As the conflict against the Hsiung-nu "became fiercer day by day, men set off to war carrying their packs of provisions, while those left at home had to send more and more goods to keep them supplied [. . .] the common people were exhausted and began to look for some clever way to evade the taxes."98 Besides the provisions for the troops, gifts had to be given to victorious Chinese generals and soldiers, as well as to Hsiung-nu who had surrendered. A project for the large-scale raising of horses proved very costly.

In 121 b.c. the total military expenditures "amounted to over ten billion cash," and in 119 b.c. "the government treasuries were so depleted that the fighting men received hardly any of their pay."99 Various projects for irrigation and for the embankment of the Yellow River had to be left unfinished for lack of funds. Only the merchants, "taking advantage of the frequent changes in currency, had been hoarding goods to make a profit."100 Ssu-ma Ch'ien could not approve of such military-oriented policies, and histhoughts on the matter may have been akin to those expressed in a long quote ostensibly taken from a memorial by Chu-fu Yen that criticized the costly wars and concluded that "warfare extended over a long period of time gives rise to rebellion, and the burden of military service is apt to lead to disaffection, for the people along the border are subjected to great strain and hardship until they think only of breaking away."101

Ssu-ma Ch'ien's presentation of the difficulties faced by his countrymen in the struggle to survive the consequences of the war gives a fairly accurate sense of the impact of Inner Asia on China's economy and society. Several passages illustrate vividly the magnitude of the conflict, which dragged on for years, involved innumerable people, and imposed an unprecedented burden on the people. [After the episode at Ma-yi] the Hsiung-nu broke the peace treaty and invaded the northern border; the battles followed one another and the troops could not be disbanded. The whole empire (t'ien-hsia) bore the brunt of this effort. As the military conflict escalated, those who went out on the expeditions had to carry their own supplies; those who remained at home had to send provisions. Those inside and those outside (the border) both suffered, and had to contribute supplies. The common people were impoverished and exhausted, and tried to find some cunning ways to evade the law. The available resources were consumed and soon became insufficient. Therefore, those who gave their own properties were appointed to official posts, and those who contributed goods were granted amnesty, and the [normal] system for selecting officials fell into desuetude.102

[In 123 b.c.] the Great General [Wei Ch'ing] led six generals in another attack on the Hsiung-nu (hu), killing or capturing nineteen thousand of them. Soldiers who had cut heads or captured prisoners were presented with over two hundred thousand catties of gold. The several tens of thousands of prisoners also received rich rewards, and were provided with food and clothing by the government. But the Han soldiers and horses that were lost amounted to over one hundred

thousand, and the cost of the [lost] weapons and suits of armor, as well as the expenses for the tranportation of provisions cannot be calculated.

[In 121 b.c.] the General of Swift Cavalry Huo Ch'ü-ping twice in a row attacked the Hsiung-nu (hu) seizing forty thousand heads. That fall the Hunyeh110 king led several tens of thousands of people to surrender. Consequently the Han dispatched twenty thousand carriages to receive them. When they arrived at the capital they received gifts, and rewards were bestowed upon soldiers who had distinguished themselves. That year the expenditures amounted to over ten billion cash.

The Han strategy for which these excerpts provide evidence was to encourage greed to foster the military activism of Han generals and soldiers and to reward the prisoners to tempt the enemy to defect. However, the concurrent need to settle more people in the new territories and to defend these areas against the Hsiung-nu counterattacks created a circular problem. A larger area called for more soldiers to defend it, but a larger military presence often made local production insufficient, so that the need again arose to colonize new land. At the same time, economic pressure built up in the interior, so that military enterprises, wasteful of both human and financial resources, became widely unpopular. Moreover, it was unclear what advantage these campaigns brought to the general populace. For Ssu-ma Ch'ien, at least, prolonged wars were able only to produce loss of life and to destroy the wealth of the country [Di Cosmo 2004, 174-289].

Ко времени правления У-ди (140-87) Ханьская держава превратилась в сильное централизованное бюрократическое государство - одно из самых многонаселенных в то время на планете, достигнув своего наивысшего могущества.

Важнейшей и первоочередной внешнеполитической задачей империи Хань с начала ее существования была защита границ от постоянных набегов кочевых племен сюнну.

Великая Китайская стена ослабила опасность вторжений сюнну. Но сплотившийся затем сюннуский племенной союз составил серьезнейшую угрозу ханьскому Китаю. К тому же верховный вождь сюнну - шаньюй Модэ (209-174) наряду с традиционной легковооруженной конницей ввел в войско тяжеловооруженную и усилил таким образом военную мощь сюнну. Модэ завоевал огромную территорию, доходившую до р. Орхон на севере, р. Ляохэ - на востоке и до бассейна р. Тарим - на западе. После того как в 205 г. до х.э. сюнну овладели Ордосом, их вторжения на территорию Ханьской империи стали регулярными.

В 200 г. до х.э. они окружили под г. Пинчэн войско Лю Бана. Переговоры завершились заключением в 198 г. до х.э. "договора, основанного на мире и родстве", Лю Бан фактически признал себя данником шаньюя. Условия договора были тяжелыми для Китая и считались позорными в последующей традиции. Однако этот договор, по сути, имел благоприятные последствия для молодого ханьского государства, способствовал известной нормализации отношений империи с грозным соседом, превосходившим ее по силе в то время, служил стабилизации обстановки на северных границах страны. По словам историка I в. х.э. Бань Гу, этим договором о мире с сюнну Лю Бан "намеревался обеспечить спокойствие пограничным землям" и на какое-то время, очевидно, преуспел в этом. Однако все же договор 198 г. не остановил вторжений сюнну. Их отряды проникали далеко в глубь ханьского Китая, угрожая даже столице г. Чанъань.

Об активной борьбе с сюнну и необходимых в связи с этим реформах ханьского войска вставал вопрос еще при Вэнь-ди. При Цзин-ди были значительно увеличены императорские табуны и расширены государственные пастбища, необходимые для создания тяжеловооруженной конницы, была начата реорганизация ханьского войска во многом по образцу сюннуского. При У-ди реформа войска была завершена, чему способствовала введенная У-ди монополия на железо. В 133 г. до х.э. мирный договор с сюнну был разорван и У-ди взял курс на решительную борьбу с ними. Ханьские войска в 127 г. до х.э. вытеснили сюнну из Ордоса. По берегам излучины Хуанхэ были возведены укрепления и построены

крепости. Затем прославленные ханьские военачальники Вэй Цин и Хо Цюйбин в 124 и 123 г. до х.э. оттеснили сюнну от северных границ империи и заставили шаньюя перенести ставку на север пустыни Гоби.

Сведения Чжан Цяня чрезвычайно расширили географический кругозор древних китайцев: им стало известно о многих странах к западу от империи Хань, их богатствах и заинтересованности в торговле с Китаем. С этого времени первостепенное значение во внешней политике императорского двора стали придавать захвату торговых путей между империей и этими странами, установлению с ними регулярных связей. В целях осуществления этих планов было изменено направление походов на сюнну, основным центром нападения на них стала Ганьсу, так как здесь пролегала торговая дорога на запад - знаменитый Великий Шелковый путь. Хо Цюйбин в 121 г. до х.э. вытеснил сюнну с пастбищных земель Ганьсу и отрезал от союзных с ними цянов - племен Тибетского нагорья, открыв для Ханьской империи возможность экспансии в Восточный Туркестан. На территории Ганьсу вплоть до Дуньхуана была построена мощная линия укреплений и основаны военные и гражданские поселения. Ганьсу стала плацдармом для дальнейшей борьбы за овладение Великим Шелковым путем, караваны по которому потянулись из Чанъани сразу же после закрепления позиций империи в Ганьсу.

Реформированное конфуцианство, признанное государственной религией, провозгласило доктрину абсолютного превосходства "Срединного государства" (т.е. империи Хань) - центра вселенной - над окружающим миром "внешних варваров", неподчинение которых Сыну Неба рассматривалось как преступление. Походы Сына Неба, как мироустроителя вселенной, объявлялись "карательными", внешнеполитические контакты относились к уголовному праву. К "поднесению дани" государства Западного Края (как называли Восточный Туркестан) принуждались подарками ханьского двора и военной силой ханьских гарнизонов, расквартированных в крепостях бассейна р. Тарим. Города Западного Края зачастую отказывались от "даров Сына Неба", трезво расценивая их как попытку грубого вмешательства в свои внутренние дела, скрытое намерение лишить их выгод от транзитной торговли, естественно сложившейся на трассе Великого Шелкового пути. С особым рвением ханьские послы действовали в Фергане, державшей ключевые позиции на важном участке Шелкового пути и владевшей "небесными конями" - статными лошадьми западной породы, представлявшими исключительную важность для тяжеловооруженной конницы У-ди. Даваньцы упорно сопротивлялись домогательствам ханьского двора, "прятали коней и отказывались отдавать их ханьским послам" (Сыма Цянь). В 104 г. в далекий "карательный поход" на г. Эрши (столица Ферганы) выступила огромная армия полководца Ли Гуанли, которому заранее был пожалован титул "Эршиского Победителя". Поход длился два года, но окончился полным провалом. В 102 г. У-ди предпринял новый грандиозный поход в Фергану. На сей раз удалось получить "небесных коней", но покорить Давань империи оказалось не под силу. Походы в Фергану, стоившие империи крайнего напряжения, закончились, по оценке самого У-ди, полным провалом планов ханьской агрессии на Западе.

Вплоть до конца I в. до х.э. - начала I в. х.э. внешняя политика Ханьской империи носила в основном пассивный характер. Ханьские войска лишь в 36 г. до х.э. предприняли дальний поход против сюнну, активизировавшихся в Западном Крае. Это на некоторое время укрепило власть Ханьской империи в Западном Крае, но уже через несколько лет сюнну возобновили набеги на северо-западные границы Ханьской империи, и в начале I в. х.э. им удалось подчинить своему влиянию весь Западный Край.

На рубеже I в. х.э. все человечество насчитывало 250 млн. человек и одну пятую часть населения Земного шара представляла в это время восточноханьская держава, где проживало более 50 млн. человек. Постепенно империя восстановила военную мощь и вернула себе положение "мировой державы".

Во 2 г. х.э. впервые в Китае была произведена перепись населения по числу хозяйств и душ, давшая соответственно цифры: 12 233 612 дворов и 59 594 978 человек.

В начале правления Младшей Хань перепись зарегистрировала в империи всего 21 млн. человек. Однако к концу I в. эта цифра возросла до 53 млн., что говорит о восстановлении государственной машины и росте числа граждан-налогоплательщиков империи, а следовательно, соответствующем увеличении доходов казны. Но уже через полтора десятка лет перепись показала убыль подданных империи почти на 10%-и это в условиях отсутствия внутренних "смут" и внешних кровопролитных войн.

Культура древнего Китая заложила основу дальнейшего культурно-исторического развития китайской цивилизации и оказала глубокое влияние на культуру всего дальневосточного региона.

Характерную особенность древнекитайской цивилизации составлял культ образованности и грамотности. Основные направления философско-теоретического мышления древнего Китая придавали исключительную важность гуманитарному фактору, признавали человека венцом природы и ставили его вровень с небом и землей; в этой космической триаде человек, как связующее звено, обусловливал единство мира. Непреходящие ценности общечеловеческой морали заключены в идеях раннего конфуцианства об изначальной доброте человеческой природы. Только сейчас человечество стало осознавать актуальность экологического мышления, которым проникнута вся даосская философия. Высочайшие образцы творческой мысли дал миру древний Китай в области стихийно-диалектического мировоззрения.

Особенности возникновения и развития в древнем Китае государства и классового общества в значительной мере обусловили специфику развития древнекитайской идеологии и культуры. Сильные пережитки первобытнообщинных отношений, неравномерность общественного развития и особенности политического устройства затруднили и задержали вычленение собственно философии из мифологии.

Преодоление мифологизированного сознания было тесно связано с накоплением знаний об окружающем мире и попытками их философского обобщения. Развитию натурфилософских взглядов способствовало возникновение зачатков астрономии, математики, медицины. Уже иньцы знали счет до 30 000. Будучи земледельческим народом, предки древних китайцев на протяжении многих столетий вели наблюдения за движением светил. Особенно раннее развитие в древнем Китае получила астрономия, очевидно в связи с существованием лунного года, который необходимо было согласовать с естественными природными сезонами, связанными с солнечным годом, продолжительность которого была вычислена весьма точно. Регулярно производились записи астрономических наблюдений. В 613 г. до х.э. древнекитайские астрономы впервые отметили появление кометы Галлея. В V в. до х.э. Гань Шэ и Ши Шэн составили звездный каталог, видимые звезды были сведены в созвездия. Астрономы стали предвычислять лунные и солнечные затмения. Развивалась механика, вызванная потребностями ирригации; фортификации, крепостного строительства, о чем, в частности, свидетельствует грандиозное сооружение конца III в. до х.э. - Великая Китайская стена протяженностью 5 тыс. км. С переходом от письма на бамбуковых планках к письму на шелке и от царапающей палочки к писцовой кисти размер писчего материала перестал лимитировать объем текста, что создавало более благоприятные условия для развития собственно письменного творчества. Развитие естественнонаучных знаний способствовало распространению наивно-материалистических и стихийно-диалектических взглядов. Установленная древнекитайскими астрономами периодичность движения светил сыграла важную роль в возникновении одного из основных общемировоззренческих понятий древнекитайской философии: Дао - Пути, которым следует мир вещей.

На основании многовековых достижений в области астрономии был усовершенствован лунно-солнечный календарь. Количество дней солнечного года удалось определить с точностью до 365 385/1539, а лунного месяца - до 29 43/81. В 28 г. до х.э. ханьские астрономы впервые отметили существование солнечных пятен. Достижением мирового значения в области физических знаний явилось изобретение первого в мире компаса, представлявшего собой квадратную железную пластину со свободно вращающейся на ее поверхности магнитной "ложкой", ручка которой неизменно указывала одно направление, но не на север, а на юг, отсюда и название этого прибора - Сынань (Указатель юга). Сначала он применялся лишь для гадания, но с I в. х.э. стал использоваться как навигационный прибор. Тогда же была создана "повозка, указывающая на юг", с механическим устройством, фиксирующим отклонение ее дышла от заданного направления север-юг. Была установлена уникальная система единиц измерения, основной линейной мерой которой служила длина эталонной трубки бамбуковой свирели, настроенной на определенную ноту. По ее длине умещалось 90 просяных зерен, диаметр которых определял минимальную меру длины, а вес - минимальную меру веса.

Конец эпохи древности отмечен техническими усовершенствованиями в ремесле и земледелии, в том числе усовершенствованием плуга, изобретением механических двигателей, использующих силу падающей воды, созданием водоподъемного насоса. В ханьских агрономических сочинениях содержатся описания таких нововведений, как грядковая культура полеводства, система переменных полей и чередования посевов, различные способы удобрения почвы и предпосевной пропитки семян, имелись специальные руководства по орошению и мелиорации. Агрономическая наука к I в. х.э. могла классифицировать почвы по девяти разрядам. Достижения в области сельского хозяйства были обобщены в трактатах по агрономии и почвоведению Фань Шэньчжи (I в. х.э.) и Цуй Ши (II в. х.э.).

К числу выдающихся достижений материальной культуры относится древнекитайское лаковое производство, зародившееся в период "Чжаньго". Его успехам способствовало развитие деревообделочного ремесла и особенно горнорудного дела, в частности добычи киновари и других минеральных красителей. Лаконосную смолу добывали из ядовитого сока лакового дерева путем ее сложнейшей переработки, затем многослойно наносили ее на основу-заготовку из дерева, шелка, кожи и других материалов. Лаковые изделия отличались уникальными химическими и физическими качествами - способностью консервировать дерево, противостоять воздействию кислот и высоких температур - до 500 градусов, предохранять металлы от коррозии. Лаком покрывались предметы вооружения, изделия самого различного практического назначения и предметы роскоши. Лак широко использовался в искусстве, в частности фресковой росписи. Лаковые изделия составляли важную статью внешней торговли Ханьской империи.

Со времени открытия Великого Шелкового пути империя Хань становятся всемирно известным поставщиком шелка. Древний Китай - родина шелка, производство его восходит к неолиту: древнейший фрагмент шелковой ткани, найденный в Чжэцзяне, датируется радиокарбоном 2750 плюс-минус 100 гг. до х.э. В древнекитайских мифах шелковица выступает как священное дерево, олицетворение солнца, символ плодородия. Разведение шелковичных червей считалось не только делом исключительной хозяйственной важности, но и своего рода священнодействием. Под угрозой жестокого наказания запрещалось раскрывать секреты разведения шелкопрядов. Их вывоз карался смертью. Но такие попытки все же предпринимались. Так, Чжан Цянь во время выполнения своей посольской миссии узнал о вывозе шелкопрядов из Сычуани в Индию в тайнике бамбукового посоха иноземными торговцами. И все же выведать у древних китайцев секреты производства шелка никому так и не удалось. О его происхождении высказывались самые фантастичные предположения: в сочинениях Вергилия и Страбона, например, говорилось,

что шелк произрастает на деревьях и с них счесывается. На всем протяжении истории древнего мира Китай оставался единственной страной, по-настоящему освоившей культуру шелкопряда. Шелк являлся главным товаром ханьского экспорта, в Риме он ценился буквально на вес золота. Парфяне, державшие под контролем ханьско-римскую торговлю шелком, взимали за свое посредничество не менее 25% его продажной цены в качестве пошлины. Ханьский шелк, выступавший как товар товаров и нередко в функции денег, сыграл важную роль в развитии международных культурных контактов между древними народами Европы и Азии.

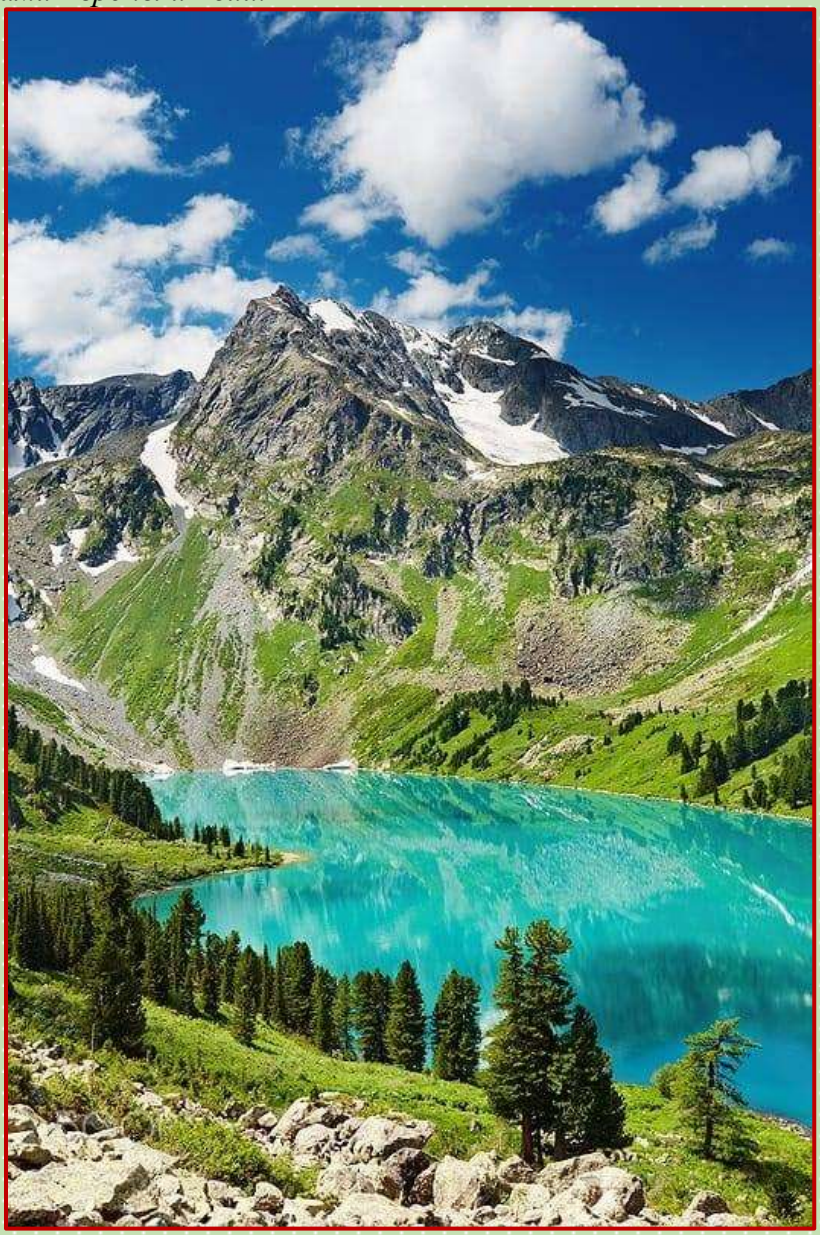

Великим вкладом ханьского Китая в общечеловеческую культуру явилось изобретение бумаги. Ее происхождение связано с шелководством, что, в частности, нашло свое отражение в иероглифе чжи - "бумага", - имеющем ключевым знаком изображение шелкового мотка. И действительно, сначала бумага изготавливалась из отходов коконов шелка, была очень дорогой и доступной лишь избранным - на шелке стали писать еще в период "Чжаньго". Открытием, повлиявшим на развитие мировой духовной культуры, бумага стала тогда, когда она превратилась в дешевый массовый материал для письма. Общедоступный способ изготовления бумаги из древесного волокна был открыт в конце I

в. х.э. Изобретение бумаги традиция связывает с именем Цай Луня, бывшего раба, родом из Хэнани. Однако, судя по тому, что древнейшие образцы бумаги, найденные археологами под Чаньаныо, датируются II-I вв. до х.э., это открытие было сделано еще до него. Тем не менее Цай Луню принадлежит заслуга усовершенствования бумажного производства. Дешевая бумага тех времен так и называлась - "цайлуньской". Со II в. х.э. в употребление стали входить бумажные свитки, повторяющие форму "шелковых" книг. Изобретение бумаги, а еще раньше туши создало возможности для развития техники эстампа, а затем и возникновения печатной книги. С бумагой и тушью было связано и усовершенствование китайской письменности. Созданный в ханьское время стандартный стиль письма кайшу лег в основу современного начертания китайских иероглифов. Ханьские материалы и средства для письма были вместе с иероглификой восприняты древними народами Вьетнама, Кореи и Японии, а они, в свою очередь, повлияли на культурное развитие древнего Китая [Китай 2014, 15-54].

The Huns are the immortal topic of human pioneering spirits. They are the first Asiatic nomads to make the trans-continental expeditions, precursors to the Turks and the Mongols. Their impact was felt in ancient Rome as well as in ancient China. They were a group of intriguing people as could be seen in the claim by Charles Hucker (China's Imperial Past, page 129) that some Roman legionaries could be found in the ranks of Zhizhi Chanyu's Huns who relocated to Jiankun Statelet in 51 BC. The name 'Hun', however, could be just a categorical designation of early Asian nomadic people, and there is no definite link between the Huns in Asia and their compatriots in Europe. In China, a Hunnic King, Liu Yuan of Eastern Huns, taking advantage of the rebellion by Xianbei nomads in A.D. 304, left the Jinn Chinese court to organize anti-Xianbei forces on behalf of Jinn and then proclaimed himself emperor of the Hunnic Han Dynasty in A.D. 308. Hunnic Han Dynasty, also known as Anterior Zhao Dynasty, was centered around today's Henan and Shanxi-Shaanxi provinces. As to the so-called Western Huns, they, in the second half of the 4th Century, attacked the Alans between the Volga and the Don Rivers, went on to conquer the Ostrogoths and drive the Visigoths westwards, triggering the chain reaction that led to the demise of the Roman Empire. In 5th century, the Huns pushed into Western Europe, and Attila the Hun fought the Battle of Châlons in Gaul in 451 AD, rerouted towards Italy in 452 AD, crossed over the Alps and swept through Milan and Northern Italy.

The Donghu nomads and the Yueh-chih [Yüeh-chih or Yuezhi] people were said to be stronger than the Huns according to Ban Gu. The Huns retreated to the north of the Yellow River and did not return till Qin's General Meng Tian were ordered to be killed by Qin's second emperor. The Huns, weaker than Yuezhi or Donghu, were required to send in their prince to the Yueh-chih (Yuezhi) as hostage. Modu (Modok), who escaped from Yueh-chih (Yuezhi) alive, later in 209 B.C.E. (?), killed his father and his elder brother and proclaimed himself 'chanyu', a word meaning the grand expanse of the universe, similar to Chinese 'Tian Zi' [Son of the Heaven]. (The term 'chanyu' was often mis-pronounced and mis-typed as 'shan-yu' wherein 'shan' denotes a Chinese surname usually.) Before the Huns attacked southward and southwestward, they had conquered 5 states to the north, including Hunyu, Qushi (Quyi), Gekun, Xinkuang, and 'Dingling'. Dingling would be part of later Gaoche people. Dingling was said to have dwelled in a place to the north of later Kangju people. With tribes and clans subjugated, Modok boasted of an army of 300,000. When the Donghu nomads accused the first Hunnic Chanyu Modu of patricide, they were driven away by the Huns. Later, Han Emperor Wudi (reign 140-87 BC) later relocated the Donghu nomads to today's Liaoning Province for segregation from the Huns.

While the so-called Tungunzic Donghu nomads might not be of the same family as the Huns, they did show some kind of identification with each other. Hunnic Duke Liu Xuan, in discussions with the emperor Liu Yüan of Hunnic Han (AD 304-329) about attacking the Xianbei nomads on behalf of Chinese emperor, said, "The Xianbei and Wuhuan nomads are in fact of same kind as us, why should we attack them on behalf of the Chinese?"

At times of Qin Empire, the Huns were called "Hu", and general Meng Tian is famous for fighting the Huns to the extent that the "Hu nomads dared not to graze their horses southward." In order to distinguish between the Huns from the Hu nomads in northern and northeastern China, Chinese used the words "Donghu" to denote the eastern Hu nomads.

In A.D. 308, Hunnic king Liu Yüan proclaimed himself emperor of Hunnic Han Dynasty on basis of one sound logic: Hunnic kings had historically ackowledged that they were the nephews of Han Chinese emperors. By designating his dynasty as 'Han', he intended to play the card of asserting the so-called 'Mandate of Heaven'.

The Huns, as a group of people having origin from China's Xia Dynasty and dwelling in Ordos and Hetao originally, came to the Chinese Turkistan as an outsider. Han Emperor Liu Bang led 300,000 army to attack the Huns in 200 BC. After a defeat, Han China signed a peace treaty with the Huns by means of inter-marriage with Han princesses. Peace ensued with intermittent Hunnic raids around the northern border.

The Huns under Mote Chanyu first defeated the Eastern Hu nomads in 206 BC, then attacked the Yuezhi to the west, which triggered the Yuezhi's chain reaction against the Wusun, killing the Wusun king, and the Huns possibly took control of the Western Corridor [He-xi Corridor] by that time.

*The Huns then raided to the west. According to Chinese history, the Hunnic Chanyu wrote to Han emperor saying that he ordered one of his kings, Youxianwang (rightside virtuous king), to strike at the Yueh-chih (Yuezhi) as a punishment for breaking peace near the Chinese border. In 175-174 BC, Hunnic Chanyu's letter mentioned that they defeated Yueh-chih (Yuezhi) people by conquering Loulan, Wusun and Hujie etc, altogether **26** statelets in Chinese Turkistan. Chanyu took custody of the Wusun prince and allocated the land in western territories to the Wusun; however, the new Wusun king, after growing up, distanced himself from the Huns. The Huns attacked to the west around 176 BC, hence defeating Loulan, Wusun and Hujie etc, in a battle near today's Yiwu per Yu Taishan, and taking control of 26 statelets in Chinese Turkistan.*

In 174 BC, the newly-enthroned Chanyu Laoshang sent scouts in search of the Yuezhi and mounted another campaign against the Yuezhi, killed the Yuezhi king, and made the king's skull as a drinking utensil. The Yuezhi queen acted as a regent and led her people in a further move to the west. (The skull utensil would become Hunnic legacy which would be retrieved for employment on major celebrations. People would have to admire the Hunnic spirit to preserve this piece of work after hundreds of years of wars, turmoils and relocations.) The Yuezhi, in turn, attacked the Scythians in today's Ili River area, hence dwelling at the Ili River and the Chu-he River [from the Ili and Chuhe river basins in the east to the Sir (Syrdarya) River valley]. At the time of Junchen Chanyu, the Yuezhi, under the attack of possibly the Wusun-Hun alliance, relocated south to today's Afghanistan.

In 173 BC, Han Emperor Wendi replied to Modok Chanyu emphasizing the wish for peace. Soon after that, Modok died, and his son, Jiyu, got enthroned as Laoshang Chanyu. Wendi ordered that an eunuch by the name of Zhongxing Shuo accompany a Han princess to the Huns. Zhongxing Shuo tricked Laoshang Chanyu in saying that Han Dynasty intended the Huns to wear silk clothes instead of cavalry clothes. Zhongxing Shuo would instigate the Huns in attacking the Han, and he also taught the Huns how to count cattle and horses.

Among Hunnic tribal affiliations, the Tuge (Zhuge) tribal affiliation was the most elite, and the Hunnic 'chanyu' would be selected out of this group. The Huns enjoyed 4 big family names: Huyan, Po, Lan, and Qiao. Huyan could assume the title of leftside or rightside 'sun chasing kings', Po the title of leftside or rightside 'juqu', Lan leftside or rightside 'danghu', and Qiao leftside or rightside 'duhou'. Huyan and po (xupo) families used to have inter-marriages with chanyu family. (Later Xianbei boasted of Huyan and Lan surnames, too.) Xupo was in charge of justice. The posts of 'gudu-hou' would be acting like prime ministers. Hunnic 24 chieftans would have the levels of

qian-zhang (1,000 head), bai-zhang (100 head), shi-zhang (10 head), and other titulars like xiang, duwei, danghu, juqu.

When the Huns raided northern China and encircled the city of Mayi (today's northern Shanxi Prov) in 201 BC, first Han Emperor Liu Bang sent Xin, King of Han(2) Principality, to resist the Huns. But Xin, after being encircled by 100-200 thousand Huns, decided to negotiate with the Huns for peace. Emperor Liu Bang accused Xin of being a coward, and Xin, for fear of punishment, surrendered to Modu. Emperor Liu Bang led 300,000 army to attack the Huns in 200 BC. The Huns, with an army of 400 thousand, then encircled the vanguard army led by first Han Emperor Liu Bang (i.e., Han Gaozu) on Mount Baideng for 7 days. Mount Baideng is to the south of today's Datong County, Shanxi Prov. It was said that Modu had placed 4 groups of horses with respective colors in four directions, arranging his battle engagement in a strategical way. The siege was ended only after Liu Bang's counsellor, Chen Ping, bribed Modu's wife by bragging about the number of beauties in Chinese court and hinting that they could replace her should Modu succeed in capturing the Chinese capital. When attacked by the Huns again, Liu Bang's counsellor, Liu Jing, proposed that the elder princess be married over to Modu. Liu selected a court maid of honor and sent her to Modu as his own daughter. Liu Jing (Lou Jing) further proposed that the prestigious families of former Zhou principalities, Chu-Zhao-Jing(3) families of Chu in sourthern China and Tian-Huai families of Qi in Shandong Province, be relocated to Chang'an for sake of defence against the Huns as well as easy supervision of those Zhou Dynasty people. Altogether over 100 thousand people, including many ex-Zhou noble families dispatched by other kings in their respective principalities, were relocated to Chang'an.

When Emperor Xiaowendi (Wendi) got enthroned in 179 BC, he continued the inter-marriage policy. But the Huns still harassed the border, and Hunnic Rightside Virtuous King invaded south of Yellow River in 176 BC. Wendi dispatched prime minister Guan Ying and an army of 85,000 and Huns fled across the river. In 175-174 BC, Hunnic Chanyu sent an messenger claiming that he had penalized Rightside Virtuous King by sending him on a campaign against Yuezhi in the west.

Thereafter, Huns harassed the border almost yearly, inflicting damages in the border areas of Yunzhong & Liaodong. In 161 BC, Wendi replied to Laoshang Chanyu, acknowledging the gifts sent by Hunnic Juqu & Danghu emissaries and emphasizing the need to maintain the peace between the two countries. Laoshang Chanyu replied that he had decreed that whoever invade Han border would be penalized by death. In 159 BC, Laoshang Chanyu died, and his son, Junchen, got enthroned. Wendi continued the inter-marriage policy. Two years later, Huns invaded Shangjun and Yunzhong with 30,000 cavalry, respectively, and killed Chinese at the borderline. Emperor Wendi frequently dispatched 3 columns of armies against the Hunnic invasions by stationing them at Beidi, Juzhu [Daixian county] and Feihukou as well as reinforced capital defence at Xiliu, Jimen and Bashang. Months later, Huns retreated from Juzhu after Han army came to the border.

It would be during the reign of Emperor Wudi (140-86 BC) that the Chinese fought back. Huns and Chinese traded with each other at the foot of the Great Wall till a Han emissary from Mayi city was dispatched to the Huns for setting up a trap to ambush the Huns. Huns were seduced to Wuzhou-sai border garrison with the offer of riches of Mayi city. A Han general by the name of Wang Hui was the person who proposed that Han army set up a trap to attract the Huns into an ambush. Yushi Dafu Han An'guo led 300,000 army and set up a trap at Mayi, but Hunnic Chanyu, suspicious of the quietness along the way, caught a Han captain [Shi Xingjiao at Yanmen] who disclosed the ambush scheme. Huns, in the number of 100,000 cavalry, fled home. Chanyu conferred the title of "tian-wang [heaven king]" onto Shi Xingjiao. Wang Hui, with 30,000 men, did not dare to attack the Huns when Huns retreated and he was imprisoned for his cowardice. Hence the Huns declined inter-marriage and began to raid into China frequently. Ban Gu stated that the Huns also traded with Han Dynasty in border fairs at the same time.

Han Emperors Wendi and Jingdi were renowned for their frugality. Their policies as to the Huns would be pacification. Han Emperor Wudi, however, embarked upon a policy of expansion. Five years after abortive Mayi trap, at about 129 BC, Huns raided into Chinese territories again. Han Emperor Wudi dispatched four generals and 40000 cavalry against the Huns at Huguan Pass Trade Fair. Wudi dispatched 4 columns of armies against the Huns, with Wei Qing departing from Shanggu (today's Huailai County, Hebei Prov), Gongsun Ao from Dai Prefecture (today's Guangling, Shanxi Prov and Weixian County, Hebei Prov), Gongsun He from Yunzhong (today's Tuoketuo County, Inner Mongolia), and Li Guang from Yanmen or Yanmenguan Pass (today's Youyue County, Shanxi Prov). Only Wei Qing won a small victory by capturing 700 Huns. General Li Guang barely escaped after being captured by Huns. Li Guang etc was demoted for his defeat. Huns, in the winter, attacked Yuyang area, near Peking. The next year, Huns, with 20,000 cavalry, invaded Manchuria and killed Liaoxi Tai Shou (i.e., grand governor or grand guardian of Western Liaoning area). Huns then invaded Yuyang, near Beijing, and almost finished the thousand cavalry led by An'guo and retreated when Han relief army arrived. Huns invaded Yanmen next and killed about 1000 people. General Han Anguo was defeated. Li Guang was called upon again and he was assigned the post of governor of You (rightside) Beiping (the name for today's Beijing), a place that belongs to today's northern areas of Tianjin Principality. Li Guang stayed there for five years before he was recalled to the capital again.

When Huns raided Beijing area again, Wudi dispatched Wei Qing and 30000 soldiers out of Yanmen Pass, and General Li Xi out of Dai Prefecture. Wei Qing won some small victories again by killing and capturing 1000 Huns. In 127 BC, Huns attacked Shanggu and Yuyang (today's northeastern Beijing, Hebei Prov). Wudi ordered Wei Qing and Li Xi on a campaign out of Yunzhong to reach Longxi (today's Weisui and Tiaohe Rivers, Gansu Prov). Wei Qing departed from Yunzhong and campaigned all the way to Longxi of Gansu, and he defeated two Hunnic kings in Baiyang and Loufan territories, took over Hunnic land south of the Yellow River, captured and killed thousands of Huns, and looted millions of sheep. Wei Qing was conferred the title of Marquis Changping. Wudi, in imitation of Qin Shihuangdi, ordered the construction of a castle on the north bank of the north Yellow River Bend, and two commandaries, Wuyuan and Shuofang, were set up. Ban Gu stated that Han Dynasty abandoned two counties in Shanggu for the Huns. In the following winter, around 126 BC, Hunnic Junchen Chanyu died, and brother King Zuo-you-li-wang Yi-zi-ye made himself the Hunnic chanyu. Yi-zi-ye defeated the son of Hunnic Junchen Chanyu, and son of Hunnic Junchen Chanyu surrendered to Han.

Between 130 and 121 B.C., Chinese armies drove the Huns back across the Great Wall, and weakened the Huns in Gansu Province as well as Inner Mongolia. Famous Chinese generals, like Wei Qing and Li Guang would emerge in this time period.

Around 126 BC, Hunnic Chanyu Junchen died. Junchen's son (Yudan) was driven off by Junchen's brother, Leftside Guli King, and this would be the Hunnic Chanyu Yizhiye. Yudan fled to Han court and was conferred the title of Marquis She'an. Marquis She'an died in few months. In the summer, tens of thousands of Hunnic cavalry invaded Dai-jun. Huns killed 'Tai Shou' [magistrate] Gong You of Dai Prefecture and captured over thousand people. In the autumn, the Huns attacked Yanmen Pass and killed over thousand people. The next year, Huns repeatedly attacked Dai, Dingxiang and Shangjun. Hunnic Youxianwang (rightside virtuous king) tried to retake the Shuofang Commandary for recovering the lost territories south of the Yellow River. Hunnic Youxianwang raided Shuofang and south of the Yellow River repeatedly.

In spring of 124 BC, Wudi ordered Wei Qing to lead an army of 100,000 on a campaign against Hunnic Youxianwang in Gaoque by departing Shuofang. Wei Qing, after trekking over 300 kilometers, captured 15000 Huns and over 10 chieftans via a surprise attack at the night. Drunken Hunnic Youxianwang escaped. In the autumn, Huns raided Dai-jun, killed captain Zhu Yang ['Du-wei' Zhu Ying?] and captured 1000 Chinese. The next spring, Wei Qing was conferred the post as 'Da Jiangjun' (namely, the Grand General), commanded 6 generals, and obtained the auxiliary

support from General Su Jian, Li Ju, Gongsun He, and Li Cai. Wudi, meantime, ordered General Li Xi to attack the Huns from the east. Wei Qing was ordered to counter-attack the Huns with command of 6 generals and 100,000 strong army. Wei brought his nephew, Huo Qubing, with him. Wei Qing departed Ding-Xiang area, trekked hundred li distance, and captured and killed 19000 Huns at a cost of losing two Han generals and 3000 cavalry: Zhao Xin (a defector Hunnic chieftan who was conferred a title of marquis) surrendered to the Huns after a defeat in the hands of Hunnic Chanyu's main bulk of army, and Su Jian escaped after a defeat in the hands of the Huns. Wudi personally stood up to give Wei a toast, and ministers went to the capital's gate to greet Wei's victorious return. Hunnic Chanyu was delighted at capturing Zhao Xin, married his sister to him, and built a castle called 'Zhao Xin City' for him. Su Jian escaped during the process of Zhao Xin's surrender to the Huns, while Huo Qubing was able to capture the prime minister and the uncle of the Hunnic Chanyu. Huo Qubing was conferred the title of Marquis Guanjun-hou. Meantime, Zhang Qian was conferred the title of Marquis Bowang-hou [i.e., marquis who looked beyond] for his western tour. Zhao Xin somehow pursuaded Hunnic Chanyu Yizhiye into stopping harassing Han for some time. The next year, Huns briefly raided Shanggu and killed over hundred people.

In the spring of ensuing year, Emperor Wudi ordered expeditions to the Western Corridor. Departing from Longxi (Gansu Province), Huo Qubing, with over 100,000 cavalry, attacked the Huns in and around Yanzhi [Yanqi] Mountains and killed or captured 8000 Huns. Huo killed two Hunnic kings, King Zhelan and King Luhou, captured the prince of Hunnic king Hunye (Kunye), and grabbed the gold statute of King Xiutu (Xiuzhu). In 121 BC, Wudi ordered another campaign, with Huo Qubing and Gongsun Ao [marquis heqi-hou] departing from northern border of Longxi & Beidi, while Li Guang and Zhang Qian departed from the Beijing area of Youbeiping for attack on Hunnic leftside virtuous king. Huo crossed Juyan Lake area and attacked the Huns in and around Qilian Mountains, with 30000 Huns either captured or killed. But Li Guang lost more than half of his 4000 soldiers after being encircled by Hunnic leftside virtuous king while Zhang Qian was demoted for not sending relief to Li Guang at the eastern frontier on time.

In spring of 119 BC, Wudi ordered another campaign against the Huns who dwelled to the north of Gobi at the advice of Zhao Xin. With 200000 [100000 per Ban Gu] cavalry, 100000 soldiers and auxiliary and logistic horses numbering 140000, Han armies attcked the Huns deep into today's Outer Mongolia. Wei Qing departed from Dai, while Huo Qubing departed from Dingxiang for a union at north of Gobi. After one day fierce fighting, Hunnic Chanyu fled with hundreds of cavalry when Han armies launched a two prong attacks in a strong winter at dusk. Han armies chased all the way to "Zhao Xing City", capturing or killing 19000 Huns. Hunnic Rightside 'gu-li' King, thinking that his Chanyu might have died, would assume the post of chanyu and give up the post after the return of the real chanyu. Hu Qubing also fought against Hunnic leftside virtuous king after travelling 2000 li distance from Dai area and captured or killed 70000 Huns. Hu Qubing reached Langjuxu-shan Mountain and Linhan-hai Lake in Outer Mongolia. On this occasion, Li Guang committed suicide for his missing the schedule. With Huns gone, Han Dynasty established 'military farming' from Shuofang to Lingju in the west and assigned 50000-60000 soldiers.

At the pursuasion of Zhao Xin, Hunnic Chanyu Yi-zi-ye requested for peace with Han. Emperor Wudi agreed to peace after reflecting on the loss of over 100,000 horses. Wudi sent emissary, Ren Pi, to the Huns, but Ren Pi was detained by the Huns. Ban Gu stated that Han stopped attacking the Huns after the death of Huo Qubing. Years later, Hunnic Chanyu Yi-zi-ye died after being on the throne for 13 years. Son Wu-wei assumed the chanyu throne during the 3rd year of Yuanding Era, i.e., 114 BC. Han Dynasty was busy fighting two Yue statelets in the south, while Huns refrained from attacking the border in the north.

Huns raided Shanggu & Wuyuan and killed people in border area. The next year, about 90 BC, Huns raided Wuyuan & Jiuquan and killed captains in two places. Li Guangli was dispatched against the Huns. In 90 BC, General Li Guangli and his 70,000 troops departed from Wuyuan,

while Shang Qiucheng led 30000 for exiting Xihe and Mang Tong led 40000 cavalry for exiting Jiuquan. Hunnic chanyu again relocated his belongings to the north of "Zhao Xin City", near a river called Zhiju-shui River, while Hunnic leftside virtuous king drove his people 600-700 li distance away from Yuwu-shui River. General Shang Qiucheng returned after locating no Huns. Huns then dispatched their generals and 30000 cavalry, together with defector general Li Ling, against the Chinese, and followed the Chinese army to Junji-shan Mountain where they fought a battle for nine days. After Han army inflicted heavy casualty on the Huns, the Huns retreated at Punu-shui River.

Chanyu then wrote to Han emperor, stating: "Han Chinese to the south and 'Hu' people to the north ... the so-called "Hu" meant the 'privileged son of the Heaven' ... I [chanyu] want to renew the intermarriage with Han princess ..." (Note the Huns corresponded with Chinese in Chinese pictographic languages since the nomads had no written language at all.) When Han emissary arrrived at Hun court, chanyu rebuked Han Dynasty for a Han prince rebellion against Han emperor as a violation of Confucian "Li-Yi" [courtesy & righteousness]. Han emissary countered it by stating that Chanyu Modok even engaged in patricide while Han prince rebellion was merely an argument between father and son due to instigation by prime minister. Han emissary was hence retained by the Huns for three years [Xiang 2012, 3-45, вж. и срв. Andreeva 2018, 234-263].

После ноинулинских археологических открытий мир узнал о монументальных гробницах хуннских вождей и знати со всеми атрибутами роскоши и богатства. Будучи яркой иллюстрацией былого величия и процветания хунну, курганы Ноин-Улы служили опровержением сложившихся представлений о примитивном, извечно кочевом быте населения Центральной Азии.

Дальнейшее знакомство с памятниками хунну всё более и более обнаруживало несостоятельность подобных взглядов. Большинство современных учёных считает основой хозяйства хунну скотоводство при значительном распространении земледелия и ремесленного производства, главным образом, металлообработки. В своё время Г. П. Сосновский назвал хунну полукочевниками.

«В эпоху около нашей эры, - пишет Г. П. Сосновский, - преобладал, по-видимому, полукочевой вид скотоводческого хозяйства с сезонной осёдлостью». [2] О существовании полукочевого хозяйства у хунну, оставивших кладбища в Забайкалье и Северной Монголии, по его мнению, говорят находимые в могилах деревянные срубы, свидетельствующие об умении населения делать прочные деревянные жилища, которые могли сооружаться в местах зимних стоянок, а также большое количество малоподвижного крупного рогатого окота в стаде. Г. П. Сосновский обращал внимание и на то обстоятельство, что хуннские могильники почти всегда имеют помногу могил; это кладбища населения, жившего долгое время на определённой и сравнительно небольшой территории. И наконец, находки в могилах Ильмовой пади и Ноин-улы зёрен проса служили ему основанием предполагать, что вблизи зимников возделывались участки земли, засеваемые просом.

По мнению Г. П. Сосновского, «наличие зимней сезонной оседлости не мешало гуннам в остальную часть года кочевать в более широких размерах, «смотря по времени..., по приволью в травах и воде...». Летние, осенние и весенние передвижения у гуннов могли совершаться, приближаясь к типу скачкообразного кочевания... Этот расширенный вид кочевания по всей вероятности преобладал в южных частях страны, где больше было простору для передвижений и открытых пространств. У северных же границ Монголии, в бассейне р. Селенги, степные котловины перемеживаются с горными хребтами, покрытыми лесом, и природным условиям здесь больше соответствует полукочевая форма скотоводства». [3]

А между тем, весь материал погребального комплекса, в особенности новый, всё больше теперь подтверждает прежние соображения относительно образа жизни хунну

и заставляет нас признать хуннское общество в целом, для данного места и времени, полукочевым.

Добавим попутно, что физико-географические условия этих областей, то есть Северной Монголии и Южной Бурятии, мало чем отличаются, например, от тувинских или алтайских, где издавна, в том числе, и в хуннское время, преобладало именно полукочевое скотоводство.

В указанных же районах погребальные сооружения, обряд захоронения и инвентарь могильников хунну демонстрируют удивительное сочетание элементов скотоводческой, земледельческой, осёдлой и строительной культуры. Совершенство выделки изделий из железа, бронзы, кости, рога, дерева, глины, камня и других материалов свидетельствуют о высокой культуре производства. Приёмы и навыки строительства деревянных сооружений, а также утончённое плотническое мастерство, обнаруживаемые в погребениях, никак не согласуются с представлением о примитивном кочевом быте, связанном только с войлочной юртой и не знавшем осёдлости. Великолепной выделки, достаточно крупные и порою огромных размеров плоскодонные глиняные сосуды, по-видимому, несовместимы с постоянным кочеванием их владельцев; содержавшееся в них просо доказывает существование земледелия, требующего осёдлости, пусть даже частичной, сезонной. В то же время обилие костей домашних животных и конского снаряжения говорит об основном богатстве и главных занятиях хунну — скотоводстве и, в особенности, коневодстве.

Не менее убедительны археологические данные о земледелии хунну. Просо как зерновая культура было весьма характерно для кочевников, особенно на ранних ступенях их развития. Зёрна проса обнаружены в двух курганах Ноин-Улы, в трёх могилах Ильмовой пади (40, 41, 48), в погребении 40 Черёмуховой пади и в жилище 14 Иволгинского городища.

Интересно, что остатки проса дважды были найдены нами в больших глиняных сосудах с отверстиями сбоку чуть выше дна. Как указано выше, вряд ли такие сосуды служили для приготовления рисовой водки. Ц. Доржсурэн пишет: «В некоторых местах на юге Монголии, где сеют хлеб и живут осёдло, зерно хранят в больших глиняных сосудах, для вентиляции содержимого там зёрна сбоку возле дна специально проделывают отверстия. Исходя из этого, ясно, что упомянутые выше хуннские сосуды специально изготовлены для хранения зерна». [11] Новейшие находки из Черёмуховой и Ильмовой падей дают нам основание согласиться с утверждением монгольского учёного.

Что касается территории и времени, близких к хуннским, то населению бронзового века Забайкалья не было чуждо земледелие, косвенным доказательством чего являются находимые в плиточных могилах сосуды-триподы, употребление которых связывается с земледельческим хозяйством. [15]

В свете этих фактов достижения хунну в земледелии следует рассматривать не как исключительное, только им присущее явление, а как естественное закономерное развитие столь же древней, как и само скотоводство, традиции центральноазиатских племен.

В период своего возвышения хунну, по-видимому, больше, чем когда-либо ранее, нуждались в земледельческо-ремесленных поселениях. Военная добыча и торговый обмен не в состоянии были покрывать нужды кочевников, напротив, именно военные предприятия хунну более всего требовали организации подобных осёдлых баз. Основывая их, они пытались преодолеть односторонность кочевого хозяйства и обеспечить себе постоянный источник продуктов ремесла и земледелия. В прямой связи со сказанным надо рассматривать сообщение «Исторических записок» под 66 г. до н.э. о том, что хунну «отправили восточного и западного Великих предводителей, каждого с 10000 конницы, для заведения земледелия в Западной стороне.

Если о стремлении хунну создавать свои города упоминают письменные источники, то о самих поселениях рассказывает археология. В Бурятии пока известны два поселения -

Иволгинское и Дурёны, в Монголии - одиннадцать. Из них лучше всего исследовано Иволгинское городище, вписавшее замечательную страницу в историю и культуру хунну, остальные - подвергнуты только разведочному обследованию.

Исследование Иволгинского городища ознакомило нас с ранее неизвестной стороной культуры хунну - осёдлостью, строительством жилых и производственных помещений, культивированием различных злаков (не только проса, но и ячменя, и пшеницы) и ремесленным производством. На городище плавили железо и занимались резьбой по кости и камню. [17]

Сам факт существования подобных поселений с производящим хозяйством во многом проясняет вопросы, связанные с происхождением и технологией изготовления вещественного материала из хуннских могильников. Идентичность большинства находок из погребений и поселений, в чём мы не раз убеждались при разборе инвентаря, не оставляет никаких сомнений в том, что именно в таких осёдлых «центрах» создавались они хуннскими мастерами.

Ремесленное производство хунну возникло не на пустом месте. Обработка кости и рога имеет корни ещё в каменном веке и идёт, очевидно, от охотников и скотоводов эпохи неолита и бронзы Прибайкалья и смежных с ним районов Монголии. А.П. Окладников в своё время доказал, что сложно-составной лук - важнейшее изобретение эпохи неолита, имел своей родиной прибайкальскую тайгу. [18] Традиция их изготовления с использованием роговых накладок-усилителей, равно как и манера изготовления костяных наконечников с расщеплённым насадом, дошла до хунну, у которых они были доведены до совершенства.

В эпоху бронзы в Забайкалье сложился крупный район медно-бронзовой индустрии. Интересно, что, по исследованию Ю. С. Гришина, забайкальские бронзы некоторыми особенностями химического состава сближаются с прибайкальскими глазковскими, в то время как своими формами (карасукского типа), несмотря на своеобразие, обнаруживают сходство с изделиями Минусинско-Красноярского района и, главным образом, Монголии. [19]

Прямых связей в формах изделий хуннских и плиточных могил мы пока не находим, но по относительно высокому содержанию олова в своём составе большинство хуннских бронз, как нам кажется, приближается к забайкальским. Хотя в нашей, небольшой серии из 30 предметов наблюдается заметное различие в содержании основных компонентов, характеризующих качество бронзы - олова, свинца и мышьяка - подавляющее большинство изделий относится, по-видимому, к разряду высококачественных оловянисто-мышьяковистых и просто оловянистых бронз. Однородность ноинулинских и забайкальских хуннских бронз отмечает и С. И. Руденко, который склонен на этой основе считать, что они, за исключением китайских зеркал, местного производства. [20] Добавим к этому, что новейшие находки зеркал из Черёмуховой и Ильмовой падей, выделяющихся самым высоким содержанием олова и свинца по сравнению с другими бронзовыми и медными предметами, подтверждают своё импортное происхождение.

Производство железа население Забайкалья освоило, по-видимому, до «появления» здесь хунну, ибо железные изделия встречаются в поздних плиточных могилах. «Железные удила и железный пропеллеровидный трензель из могилы № 8 на Ихерике, - пишет Н. Н. Диков, - имеют близкие аналогии в Пазырыкских курганах, датируемых по-разному, но так или иначе относящихся к раннему железу Алтайского края (с V-I вв. до н.э.). Кроме Алтая, эти удила имеют аналогии и в так называемых «гуннских» погребениях Забайкалья, например, в Дэрестуйском Култуке». [21] Появление железоделательного производства у забайкальских племён и, следовательно, приблизительную границу между бронзовым и железным веками в Забайкалье Н. Н. Диков считает возможным датировать IV-III веками до н.э., хотя дату последних плиточных могил в долине Селенги, Чикоя и Джиды отодвигает до середины II века до н.э. - времени полного господства здесь хунну. [22]

Какого совершенства достигли в обработке железа хунну, показывает знакомство с инвентарём погребений. Хотя плохая сохранность железа не позволяет подробно исследовать технологию изготовления вещей, видно, что хунну владели техникой литья и ковки, заклёпки и воронения, что их изделиям присущи изящество и иногда усложнённость форм.

Погребальный комплекс хунну самобытен и своеобразен. Своеобразно устройство могил с их довольно сложными, до конца ещё не восстановленными надмогильными сооружениями и оригинальными двойными или даже тройными погребальными камерами. Строительное искусство хунну имеет свои аналогии прежде всего в погребальных сооружениях Алтая пазырыкского времени (по своему устройству наиболее близких к хуннским), в тагарских и таштыкских склепах Минусинской котловины, в срубовых захоронениях Тувы скифского времени и, наконец, в подкурганных наземных бревенчатых склепах саков Юго-Восточного Казахстана, хотя в деталях устройства могильных ям и надмогильных сооружений, в форме и размерах срубов, в способах связки стен и перекрытий, а также в ориентировке и размещении покойников и сопровождающего инвентаря в каждом из упомянутых районов имеются свои особенности.

Самобытна обрядовая сторона захоронений с жертвоприношением большого количества разных домашних животных, почти всех видов разводимого забайкальскими хунну скота. Дополняемый жертвоприношением собаки (стражем и помощником человека), этот обряд приобретает у хунну ясную логическую завершённость, редко встречаемую среди других археологических комплексов.

Самобытны и своеобразны основные категории погребального инвентаря, начиная от вооружения и конского снаряжения и кончая приборами для добывания огня и игральными костями. Есть основания полагать, что некоторые типы и формы изделий, такие, как ступенчатые железные наконечники стрел, сложносоставной слабо изогнутый крупноразмерный лук и железные ножи являются, возможно, древнейшими среди подобных изделий из сопредельных территорий.

Вместе с тем многочисленные аналогии хуннским вещам, приведённые нами из других археологических памятников до и после хуннского времени, достаточно убедительно говорят об общих чертах материальной культуры степных племён, в первую очередь Монголии, Забайкалья, Тувы, Алтая и Минусинской котловины. Сравнительное изучение погребальных комплексов этих районов показывает, что культура хунну по своему облику в целом органически вписывается в круг одновременных и предшествующих ей степных культур Центральной Азии, Южной Сибири, Средней Азии. Во многом сходные физико-географические условия этих областей и одинаковый уклад жизни их обитателей сформировали у них сходную материальную культуру независимо от этнических и языковых различий [Коновалов 2008, 6-16, вж. и срв. Кызласов 2011, 8-31,134-171].

Българският зверинен стил се появява по-късно и частично се развива на основата на Скитския зверинен стил, но въпреки това той е твърде специфичен, самобитно-оригинален и от художествено-стилистична гледна точка, на едно сравнително по-високо ниво. И по-конкретно, златото българите започват да обработват 5-6 в. пр.н.е., като един от центровете е основаната от българи китайска държава Цин: *Предполагаемый источник скифского, или евразийского, звериного стиля должен быть одновременно источником карасукского звериного стиля и других близких ему и источником происхождения скифского оружия и конского убора. Он скорее всего должен находиться где-то между Причерноморьем и Минусинской котловиной, и звериный стиль в нём должен появиться раньше скифской эпохи и не позже времени, соответствующего началу карасукской культуры, т.е. XIV в. до н.э. Тагарское оружие и конский убор украшены в зверином стиле точно так же, как и в других провинциях его распространения. Он и характеризует в основном тагарское искусство.*

Навершия в виде козлов на колокольчиках в Минусинской котловине достаточно распространены. Большая часть их относится к VI в. до н.э. Два из них, по-видимому идентичных (от второго сохранилась только головка), могут быть отнесены и к более раннему времени: они архаичнее по стилю и ближе к карасукскому навершию (табл. 29, 41). Глаза и ноздри сквозные, это чуть выступающие полые трубочки; на карасукском эти трубочки видны ещё отчётливее. На обоих экземплярах даны оба рога; фигура округлая. В более позднее время изображается один рог и фигурка становится уплощённой. В отличие от карасукского, где изображены четыре ноги, на разбираемом экземпляре показаны лишь две. Тело карасукского козла полое. Это прорезной бубенчик, в котором помещён шарик.

Довольно близко рассматриваемым минусинским фигуркам навершие из Ордоса (табл. 29, 43), которое ещё ближе к упомянутому карасукскому. Здесь также изображены уши в виде ложечек, отсутствующие на минусинском экземпляре; даны четыре ноги, а хвост задран вверх (на минусинском экземпляре хвост короче и торчит горизонтально). Тело ордосского козла полое. Другой ордосский экземпляр с полым прорезным туловищем-бубенчиком, скорее всего, карасукского времени (табл. 29, 45). Для фигурки стоящего кабана на шиле-вкладыше кинжала не известны карасукские прототипы. К VII - началу VI в. до н.э. её можно отнести по месту, занимаемому кинжалом в корреляционной таблице (табл. 2). Фигура отличается архаичными чертами: она пустотелая, округлая, глаза в виде концентрических сквозных кружков, изображены четыре ноги и два уха.

По-видимому, в VII в. до н.э. появляется в тагарской культуре рельефное изображение головки хищной птицы. Головки чрезвычайно простые, с загнутым клювом, глаз обозначен круглой ямкой. Это едва ли не самый распространённый мотив в тагарском зверином стиле. Очень часто их помещали на ножах там, где ручка переходит в лезвие. Один из ножей (табл. 22, 12) грибовидной шляпкой и формой лезвия сильно напоминает ещё карасукские и должен относиться к VII в. до н.э. К этому же или чуть более позднему времени относятся два вкладышевых ножа, очень массивных, с резко заметным уступом между ручкой и лезвием (табл. 22, 9, 10). К этому же времени относятся плоские

схематические головки животных или птиц на концах костяного двудырчатого псалия (табл. 22, 13а). Подобные неопределённые головки на концах костяных псалий встречаются и в Причерноморье (VI в. до н.э.). [10] Таковы немногие дошедшие до нас образцы тагарского звериного стиля VII-начала VI в. до н.э. Бросается в глаза их необычайно малое число по сравнению с громадным количеством предметов VI в. до н.э., украшенных в зверином стиле. Если иметь в виду, что вообще предметов VII-начала VI в. до н.э. известно много, и в комплексах и случайных находок, то следует сделать вывод о сравнительно слабом распространении звериного стиля в самом начале тагарской эпохи.

Рассмотрение технических приёмов тагарского искусства VI в. до н.э. показывает строгое единство трактовки образов. Изображение головки животного в деталях не отличается от головы фигурки того же животного и его протомы, а животное, показанное в рельефе, - от того же образа в круглой скульптуре и от выполненного врезанной линией. Рассмотренные технические приёмы свойственны господствующему в VI в. до н.э. направлению тагарского искусства, которое мы условно назвали минусинским. Наибольшее число изображений выполнено в круглой скульптуре, и она явно преобладала в минусинском искусстве VI в. до н.э. Рельеф распространён гораздо меньше и ограничен всего несколькими мотивами; ещё более скромное место занимает техника врезанных линий. Следующая особенность тагарского звериного стиля VI в. до н.э., тесно связанная с преобладанием круглой скульптуры, заключается в том, что он применялся почти исключительно для украшения оружия и некоторых культовых предметов (котлы, зеркала). Почти все известные нам псалии, ворворки, подвески к уздечке, украшенные в зверином стиле, относятся уже к V в. до н.э., как и основная масса наременных блях конского убора, требовавших рельефа. Исключение составляют только бляшки в виде свернувшегося зверя, быть может, относящиеся к конскому убору VI в. до н.э. В целом же конский убор VII-VI вв. до н.э. в Минусинской котловине не относится к предметам звериного стиля.

Таким источником было карасукское искусство. Нам известно немного его образцов. По-видимому, изображения зверей в карасукской культуре занимали гораздо меньшее место, нежели в тагарской. Вещи в зверином стиле, чрезвычайно близкие вещам карасукской культуры, известны не только в Минусинском котловине, но и из других районов - Монголии, Забайкалья, Ордоса. Ввиду небольшого количества материала из Минусинской котловины для суждения о карасукском зверином стиле могут быть использованы и предметы с перечисленных выше территорий. Но даже небольшое число дошедших до нас изображений зверей карасукской эпохи позволяет установить, что многие сюжеты и детали раннетагарского искусства непосредственно восходят к карасукским. Излюбленными животными карасукских мастеров были козёл, баран, лось и бык. Изображались и отдельно головы их и целые фигуры. Те и другие обычно увенчивали ножи и кинжалы, но иногда помещались и на их ручке. Головки козлов известны нам в нескольких различных трактовках (табл. 29, 1, 5). Из них наиболее близка раннетагарской трактовка головок козлов из Ордоса (табл. 29, 5): у них такая же дуга рогов и очень похоже изображение морды. Фигурка стоящего козла на другом китайском ноже (табл. 29, 25) отличается от тагарских разве что большим схематизмом.

Итак, раннетагарский «минусинский» звериный стиль Южной Сибири (VII-VI вв. до н.э.) прямо восходит к искусству карасукской или родственной ей культуры. Те, в свою очередь, близки искусству Луристана и Керкука, но, видимо, восходят к ним не непосредственно, а через почти неизвестное нам искусство Афганистана, Синьцзяна и Монголии. В двух последних районах есть карасукские вещи из случайных находок, в том числе и предметы в зверином стиле. [52] На западе в то же время к бронзам Луристана и печатям Керкука близко искусство кобанской культуры Кавказа. [53] Непосредственные связи этих районов доказываются, в частности, находкой на Северном Кавказе печати

стиля Керкук. [54] Булавка из Кобани с изображением трёх баранов очень близка к тагарским шильям с изображениями групп баранов и козлов (ср. табл. 29, 13 и табл. 28, 20, 21), а рога тагарских баранов «минусинского» стиля (табл. 28, 19, 20), изображаемые иногда в виде спиралей, заставляют вспомнить рога кобанских баранов (табл 29, 13); эта манера на Ближнем Востоке восходит ещё к III тыс. до н.э. (табл. 29, 28).

Таким образом, общие черты в зверином стиле Причерноморья и Южной Сибири объясняются на раннем этапе общностью происхождения с одной и той же территории - Северной Месопотамии и Ирана. Накоплению и вторичному появлению сходных признаков в зверином стиле обеих рассматриваемых частей скифского мира немало способствовало и то, что последовательно влияющие на них культуры Ближнего Востока были во многом преемственно связаны между собой (Луристан и Керкук - с Ассирией, Ассирия - с ахеменидским Ираном).

Рассмотрев изображения, выполненные в тагарском зверином стиле VII-V вв. до н.э., можно сделать вывод, что основная их часть относится к так называемому минусинскому, который генетически связан с карасукским звериным стилем, но приобрёл в результате развития в условиях длительной изоляции своеобразный вид, позволяющий отличать его от всех других разновидностей звериного стиля Евразии этой эпохи. Карасукский, в свою очередь, родствен и был генетически связан со звериным стилем более южных и западных районов, из которых наиболее западными были Луристан, область распространения печатей Керкук и хеттских [Членова 1967, 2-29].

Одним из ярких проявлений широкого культурного взаимодействия различных племён является искусство «звериного стиля», типичное для ранних кочевников евразийских степей от Северного Причерноморья до Северного Китая, в основе которого лежит изображение реальных или мифических животных в определённой позе или в борьбе между собой. Существовало оно у скифов, сарматов, саков, юэчжей, населения Южной Сибири, Забайкалья, Монголии и, в частности, у хунну.

Сравнительное изучение хуннских образцов «звериного стиля» на фоне большого количества аналогичных изделий из различных музейных собраний и частных коллекций выявило удивительную повторяемость многих из них, иногда вплоть до полного совпадения сюжета и композиции, формы и размера.

Не вдаваясь в дискуссионный вопрос о происхождении «звериного стиля», обратимся к наиболее распространённой и обоснованной концепции, согласно которой искусство звериного стиля уходит своими корнями в культуру классического переднеазиатского Востока, а точнее в шумеро-вавилонскую древность. Оттуда, из Двуречья, оно распространилось через Ассирию в Скифию и через ахеменидский Иран в Среднюю Азию и далее в Южную Сибирь и Центральную Азию. В процессе распространения повсеместно происходило переосмысление тех или иных сюжетов борьбы животных, появились изображения представителей местной фауны и разнообразился стиль. [23]

Различают три области скифо-сибирского искусства, а вместе с тем и культуры. Одна из них связана с культурой скифов и сарматов Северного Причерноморья и Северного Кавказа, другая - с сако-массагетскими и сако-юэчжийскими племенами Средней Азии и прилегающей к ней западной части Южной Сибири, а третью составляли наиболее восточные окраины скифского мира, включающие Минусинскую котловину, Забайкалье, Монголию и Ордос.

Возникновение, расцвет и распространение звериного стиля приходятся на I тысячелетие до н.э. и связываются с культурой скифов Северного Причерноморья, саков и юэчжей Средней Азии и Алтая, то есть ираноязычным населением этих областей, а угасание этого искусства, по мнению того же М. И. Артамонова, «связано с культурой тюркоязычных хунну, пронизанной, однако, той же иранской художественной традицией

и только начинавшей создавать самобытные формы» [26] (под самобытностью имеются в виду образцы ноинулинских серебряных блях).

В самом деле, почему бы не рассматривать как дальнейшее творческое развитие звериного стиля на хуннской почве целый ряд произведений, пусть пока и не столь многочисленных, но разнообразных по содержанию, стилю и технике исполнения. Основные персонажи хуннских и подобных им ордосских и минусинских памятников изобразительного искусства - козёл, баран, бык, як, лошадь, верблюд, лось, орёл (грифон) и некоторые нереальные мифические животные.

Однако и имеющийся в распоряжении исследователя материал свидетельствует о достаточном многообразии жанров и стилей изобразительного искусства хунну. Правда, многие из находок в силу своей фрагментарности или малочисленности не поддаются надлежащему искусствоведческому анализу. Хотя они являются изображением животных, их нельзя, по-видимому, с полной уверенностью относить к числу произведений звериного стиля.

Добавим, что этим отнюдь не ограничивается самобытность и самостоятельность хуннской культуры. Заслуживают внимания пока ещё очень немногочисленные серии маленьких бронзовых фигур лошадок, бычьих голов, запечатлённых в ажурных бронзовых пряжках или просто в бронзовых и золотых фигурках, изображений медведей на бронзовых пуговицах и другие единичные предметы из хуннских памятников Забайкалья и Монголии, а также из различных музейных и частных коллекций мира, происходящие большей частью из Ордоса.

Таким образом, анализ основных форм и направлений изобразительного искусства хунну ещё раз приводит нас к выводу об органическом сочетании в нём самобытных черт и заимствований извне в рамках широкой культурно-исторической общности кочевников и полукочевников евразийских степей и предгорий. Если говорить о материальной культуре этих племён в целом, то эта общность выражается в так называемой «скифской триаде», означающей единство и сходство у них оружия, конского снаряжения и искусства звериного стиля.

Следы проникновения элементов китайской культуры прослеживаются и в искусстве хунну. Таковыми можно признать: 1) изображения борьбы ящерообразного дракона с двумя тиграми на бронзовой пряжке из Иволгинского могильника, [35] 2) возможно, трафаретные в «китайском» стиле условные обозначения на теле животных на ноинулинских коврах, [36] 3) изображения рогатого и крылатого волка на костяной трубочке из Ильмовой пади, [37] 4) вероятно, орнамент на миниатюрной костяной подвеске из Ильмовой пади (см. табл. XIX, 12) и на деревянном навершии из Ноин-улы. [38] [Коновалов 2008, 6-16, вж. и срв. Diyarbekirli 1972, 123-131].

В Минусинском, в центральной Сибири, ситуация была не полностью аналогичной. Во время наибольшего расцвета бронзового периода (с шестого до третьего веков) этот важный металлобрабатывающий центр Алтая стала производить втулочные топоры, украшенные чисто геометрическим дезайном (например, «угловое» украшение в Красноярске). Еще, начиная с того же периода, край производил анималистские бронзы трезвой, упрощенной стилизации, в противоположность к замысловатому совершенству других провинций. Поэтому именно здесь Боровка был склонен искать происхождение степного искусства и топографически, и хронологически.

Важность вопроса очевидна. Был ли Минусинск географическим центром этого искусства, расположенного на пол-пути между Черным морем и Заливом Чихли так, что древние мастера Алтая выковали первые анималистские украшения? И были ли эти украшения все еще элементарными и слабыми, чтобы стать обогащенными засчет как ассирио-ахеменидского вклада скифов на юго-западе, так и засчет китайских заимствований гсиен-ну в юго-востоке? Или бедность минусинских анималистских

дизайнов объясняется, как уверен Ростовцев, упадком скифского искусства во время его распространения в сибирские леса, как это случилось в Ананино по отношению к искусству, которое должно было распространяться в лесной регион Перми? Если это верно, то Ананино и Минусинск представляют собой не более чем слабое эхо русской степи.

Между 500 и 300 появилась первое производство сибирских бронзовых кинжалов и ножей и также «кубокобразные котлы», которые распространились из Минусинска и на Ордос периода гсиен-ну, и на Венгрию великих вторжений. Ножи Минусинска и Тагарской, тонкие и слегка закругленные, с рукояткой, ограничивающейся изящной оленьей головкой, были равномерно распределены через Монголию дальше на Ордос времен гсиен-ну.

Около 330-200 д.н.э. в Минусинском торжествовал железный период, производивший топоры с остриями, частично из бронзы и частично из железа и группу крупных коллективных захоронений. Кроме этого, Минусинск снабжал украшенными бронзовыми пластинками, которые несомненно датируются, согласно Мерхарту, вторым и первыми веками. Показывая быков голова в голову в драке, или дерущихся коней, пластинки демонстрируют живых существ с ушами, копытами, хвостами, мускулами и волосами, выделанных в стиле «пустого трилистья». Эта техника определенно относится к сарматскому искусству южной России и западной Сибири, которая, как многие археологи думают, была передана Минусинским гуннскому искусству Ордоса.

Минусинск располагается на северном склоне Саянских гор. Далее на юго-запад в Пазирюке на северной стороне большого Алтая, около верхних вод Оби и Хатуни экспедиция Грязнова в 1929 открыла захоронения, датируемые 100 д.н.э или немного ранее, содержащие туловища коней «замаскированных как северные олени». (Между прочим это обстоятельство доказывает, что люди этого региона заменили северных оленей конями). 34 Эти конские маски и их сбруи из кожи, дерева и золота украшены стилизованными изображениями животных: козероги и оленьи-самцы, леопарды, прыгающие на олени и козероги, хищная птица, нападающая на олень и петухи, стоящие лицом к лицу. Все эти темы довольно близки к скифскому и даже греко-скифскому анималистскому реализму, не учитывая их поздних орнаментальных усложнений. Стилизация, правильная и сдержанная, производит прекрасный декоративный эффект.

В первом веке н.э. алтайская культура представляется курганом Катанды, где находятся резные работы из дерева в виде схватки между медведями и оленями, олени атакующие рогами головы птиц; также бронзовые пластинки и куски ткани, украшенных стилизованными рисунками животных, в которых схватки гриффонов и оленей напоминают гуннские мотивы того же периода (2 век н.э.) в Ноин Ула в Монголии.

В период двух столетий нашей эры рисунки животных в переходной культуре продолжали процветать в минусинском регионе. Теплухов называет это таштыкской культурой. К ней, в частности, принадлежат находки в деревне Оглакты приблизительно тридцати семи милях с северу от Минусинска и ниже места слияния реки Туба с Енисеем. Эти находки датируются по куску китайского шелка периода второй династии Хань и включают несколько красивых надкаменных изображений животных.

Гсиун-ну владел весьма характерным искусством, представленным главным образом ремневыми бляжками или пластинками других видов, оправами, крючками или штифтами для сбруи или снаряжения, сделанных из бронзы и украшенных мотивами из животного мира или торцами заклепок, заканчивающихся фигурами самок оленей. Это искусство, часто известное как искусство Ордоса от названия монгольского племени Ордос, которое с шестого века н.э. занимала петлю Желтой реки к северу от Шеньси, в регионе, где находки встречаются в изобилии. Данное искусство является ветвью стилизованной анималистской живописи степей, а в южной России - с оттенком ассирийско-иранского и греческого влияния. В Минусинском, где независимо оттого, оригинал ли это или убожество, оно значительно упрощено. В Ордосе оно входит в контакт с китайской

эстетикой, степное и китайское искусство взаимодействуют и оказывают взаимное влияние друг на друга. Ордоское искусство частично напоминает минусинское, хотя оно богаче и более образно в его пластинках, украшенных дерущимися конями, конями или оленями в драке с тиграми, медведями и фантастическими животными и также конечниками копьев, украшенными оленями-самцами или оленихами на круглых ступицах.

Согласно археологических находкам, искусство гсиун-ну в Монголии и Ордосе является таким же древним, как и искусство скифов. В 1935 году шведский археолог Т. Й. Арне отнес ордосскую бронзу из Лунапин и Сюанхуа к началу третьего и даже ко второй половине четвертого века д.н.э. 52 В 1935 году японский археолог Суйю Умехара уверенный в том, что ордосское искусство оказало глубокое влияние на китайский стиль, известный как искусство Воюющих Государств, которое процветало по-меньшей мере с пятого века д.н.э., отнес первые образцы ордосской бронзы к тому же периоду. 53 Недавно шведский синолог Карлгрен отнес стиль Воюющих Государств даже к намного раннему периоду, к 650 д.н.э., тем самым доказывая, что степное искусство в виде ордосского искусства существовало и тогда, поскольку оно произвело модификацию китайского стиля украшения, известного как Средний Чоу. 54 Все согласны в том, что влияние ордосского искусства является одним из факторов, который вместе с законами внутренней эволюции и по-видимому работающего в том же направлении, вызвал переход архаической китайской бронзы из стиля Среднего Чоу к стилю Воюющих Государств. 55

Хотя в общем довольно большая часть ордосской бронзы, то есть, гуннской бронзы в Внутренней Монголии, является того же возраста, как и китайский период Воюющих Государств (пятый-третий века д.н.э.), это же искусство продолжало процветать и там, и во Внешней Монголии в течение периода династии Хан (от начала второго века д.н.э. до начала третьего века н.э.), как это доказывается частью, датированных находок в Ноин Ула, существованием в Ордосе большого количества бронзовых пластинок, имеющих украшения в виде живых созданий со многими головами, которые могут быть с некоторой точностью отнесены к этому периоду и, наконец, присутствием среди коллекций (музей Сернуши, коллекция Коиффарда и коллекция Лу) китайских бронзовых крючков с гуннскими мотивами, скопированные, очевидно, с ордосских оригиналов художниками периода династии Хан. 60 В последущем периоде, известном в Китае как период Шести Династий (четвертый и пятый века н.э.) влияние ордосского искусства очевидно не меньше в некоторых образцах китайских бронзовых крючков, украшенных на многие анималистские темы со всеми искривлениями и сплетениями. В тот же период то же степное искусство различимо на пряжках, пластинках и оправах Запада Великих Вторжений. Более того, Арне отметил, что бронза западной Сибири сохранила до девятого века характер старого анималистского стиля степи. 61 То же искусство, возможно, продолжалось до Онгута периода чингизидов, в маленьких образцах несторианской бронзы - крестах, голубях и параклетах, которые были найдены во множестве в раскопках в Ордосе и прилегающих местностях. 62 Пластинки, чисто ордосского типа, более того, были изготовлены в середине периода династии Хси-Хсиа (одиннадцатый-двенадцатый века), без характерных черт династии Хси-Хсиа, что привлекло внимание Салмони, или они были копиями Хси-Хсиа не для всеобщего пользования [Гроссе 2008, 37-49].

В 1929 г. ассистент музея Восточного искусства в Кёльне Альфред Сальмони, известный знаток ордосских древностей, посетил наши центральные и сибирские музеи. Результатом этой поездки явилась статья «Минусинские бронзовые пластины». По мнению А. Сальмони, «в создании форм, принятых на северном рубеже Ордоса и проникнувших до внутреннего Китая, большую роль сыграли формы верховьев Енисея». Он полагал, что ажурные бляхи, за исключением пластины с драконом, заимствованы ордосскими племенами у жителей Минусинской котловины [Дэвлет 1976, 219].

While the achievements of early Qin's bronzesmiths - with their extensive production of sophisticated ritualand ceremonial vessels - have defined the art of Qin during the Spring and Autumn period (770-476 BCE), gold was also employed, albeit more sparingly, for objects of special and often personal value, including ornaments, horse fittings, belt buckles and ritual accoutrements. Although such gold ornaments are consistent primarily with the prevailing contemporaneous bronze aesthetic, they also show foreign cultural influences. Gold was highly prized among the ethnic peoples who inhabited an arc of land stretching from present-day east Gansu province and Ningxia Hui Autonomous Region to the Ordos, along the northwestern and northern frontiers of the Qin state in the 1st millennium BCE. They used the metal extensively, making artefacts for adorning the dead as well as for use as personal ornaments and horse harnesses. While it is evident that the forms and ornamental patterns used in Qin gold were partially inspired by those of the steppe region, the details of such influence have not been established systematically. This essay presents an analysis of recent findings that goes some way towards uncovering such a link.

The Qin are historically associated with the Rong or Quan Rong - nomadic tribes from the northwest frontier - and, as their burial customs reveal, they shared many aspects of their way of life and material culture with their neighbours, in particular these nomadic peoples. Although contemporary scholarship tends to favour a theory that rejects the Qin's nomadic origins, the broad consensus is that the predecessors of the Qin state and culture arose, developed and expanded in the western region of China, now Gansu province (specifically in the eastern part). This conclusion is consistent with the account of the Western Han historian Sima Qian (c. 145-c. 86 BCE) - that the ancestors of the Qin rulers dwelled among the barbarians in Xichui or Xiquanqiu (present-day Tianshui, Gansu province) as early as the early Western Zhou period (c. 1046-771 BCE) - and is supported by substantial archaeological data (see Liu Yang, 'From the "Barbarian" Land: Recent Discoveries in the Archaeology of the Qin in Gansu', in Liu Yang, 2012, pp. 27-61). After their conquest of early Zhou territory in Shaanxi province, the Qin continued to maintain contact with nomadic tribes in the northwestern and northern regions, which helps to explain the ongoing huge demand and aesthetic preference for gold among Qin aristocrats.

Gold was used not only for human ornaments, but also for other luxury items such as horse and chariot decorations. As attested by archaeological finds, the Qin nobles paid great attention to equestrian accoutrements. Such equipment, developed to a new stage of sophistication, was used to reflect rank and wealth, a tradition in line with that of the nomadic tribes, symbolically and sometimes stylistically.

It is evident that the nomadic culture and art of the Eurasian steppes must have also reached Qin through the northern tribes. In 1957, the tomb of a nomadic Xiongnu aristocrat was excavated at Nalin-Gaotu village, 70 kilometres west of Shenmu county in the north of present-day Shaanxi province (Dai Yingxin and Sun Jiaxiang, pp. 23-30). Shenmu lies on a plateau south of Inner Mongolia, on the southern edge of the Ordos desert and steppe region. Situated between Shenmu and Nalin-Gaotu, there are remains of the Great Wall on the west side of the city of Shenmu, which was constructed under King Zhaoxiang (r. 306-250 BCE) of Qin. In the later Warring States period in the 4th century BCE, the Xiongnu presented a constant threat to the outer northern regions of the traditional Chinese homelands. Shenmu was the territory of the Xiongnu during the Qin dynasty, until Qin control was regained during the military campaign led by General Meng Tian in 215 BCE. Thus the region was a meeting point where both sedentary Chinese and nomadic cultures once co-existed.

Among the gold and silver ornaments found in this tomb, a gold beaked ungulate falls outside the mainstream Chinese Bronze Age style in its hybrid configuration and its distinctive ornamentation (Fig. 6). It has a long, curled tail ending in a bird's head. Its antlers are exaggeratedly large compared with its body, and each of the four branches has a beaked tine. Such hybrid creatures are well known in the animal-style art of Siberian and Scythian nomads; they

appeared on gold horse harnesses and human tattoos, as seen in an example from kurgan 2 of the 4th century BCE at Pazyryk in the Altai mountains of southern Siberia (Fig. 7; see Rawson and Bunker, pp. 298-99). A comparable design is seen on a 5th-4th century BCE gold plaque found in the 18th century at Verkhneudinsk (modern Ulan-Ude), east of Lake Baikal, and now in the collection of the State Hermitage Museum, St Petersburg (see Aruz et al., eds, cat. no. 210).

As demonstrated by the Shenmu gold ungulate, the patterns and styles of Eurasian gold ornaments spread southward to reach China's northern frontier. Plaques in both cast bronze and gold, similar to the Verkhneudinsk piece and dating from the period corresponding to the Eastern Zhou, have been found in present-day Gansu, Ningxia andInner Mongolia, in particular, the Ordos region (Fig. 8; Cao Wei, pp. 196, 198 and 199; for a similar pair in the Leon Levy and Shelby White Collection see So and Bunker, pl. 67). The original Eurasian models were modified during the transmission. A gold belt plaque of the Warring States period unearthed from the Majiayuan cemetery in Zhangjiachuan, eastern Gansu (a late Warring States period tomb site associated with the nomadic Xirong aristocrats) is typical of many plaques; it depicts a beast with its tail terminating in a beaked bird turning its head back following the Eurasian prototype. In the Majiayuan example, however, the multiple bird-headed antler is amended, showing a bird's head only on the beast's back (see Cao Wei, pp. 276-77). Similar-style plaques are found in a broad region across present-day Gansu, Ningxia and Inner Mongolia (see Cao Wei, pp. 75,76,192-93; for another plaque bearing a pair of face-to-face horse-like creatures with beaked tine antlers, see Rawson and Bunker, p. 346, pl. 224). In a pair of gilt-bronze plaques unearthed in Ordos, the folding fan-like antler is spread horizontally, serving as a frame on the top of the plaque with eight beaked tines (the one in front of the horse's head points downward) (Fig. 9) (Cao Wei, pp. 200-01). The beaked creature is depicted here as a galloping ungulate, its tail in the lower right corner terminating in two birds' heads. Its hind legs are rather fancifully articulated, raised high into the air. Such a configuration is also traditionally associated with pastoral tribes with an Indo-European-speaking ancestry, such as the Scythians in southeastern Europe. The form is similar to the hybrid creatures among the tattoos on the occupant of kurgan 2 in Pazyryk (see Fig. 7).

Such commissions enabled people and craftsmen in Qin to become familiar with the form and style of ornaments derived from the Eurasian steppes. Qin artisans' adoption of these motifs and models into their own gold ornaments is eloquently shown by several examples from the old Qin capital of Yong. Between 1981 and 1984, archaeologists excavated 29 gold ornaments at Majiazhuang (Shaanxi Provincial Yong Archaeological Team, pp. 1-29). Weighing a total of 302.6

kilograms, these cast ornaments were perhaps all harnesses, datable to the early Warring States period, 5th-4th centuries BCE. Among them are three beast-shaped gold ornaments from the chariot pit K17, one of which is a cast figure depicting a hybrid animal with goat's horns and hooves, and a pair of spirals on its body (possibly representing wings) (Fig. 11). Interestingly, again, one of the beast's front legs is rotated 180 degrees upward. Such ornaments have a compositional affinity with those from Siberia and Scythia.

Although the steppe region influence is strong in many Qin gold and silver ornaments and seems to have imbued them with unique characteristics, the Shang and Western Zhou tradition is enduring and widespread, too. The head of the gold beast from Majiazhuang is configured to resemble the taotie animal masks commonly seen on thebronze vessels of the Shang and the Western Zhou period.

The influence of the Central Plains even left its mark on gold ornaments of primarily nomadic origin, such as the Shenmu antlered beast. While the raptor-head crest and tail is completely non-Chinese in style, its entire body was decorated in low relief with a pattern that is familiar to students of Chinese art. Known as yunwen, or cloud pattern, this design is often seen in works of Chinese art dating from the Shang to the Warring States period. It is possible that the work was done by Qin artisans for steppe nomads who had moved south from Mongolia.

Indeed, relations between the Qin and the steppe tribes were complex, with repeated periods of military conflict and intrigue alternating with exchanges of tribute, trade and marriage treaties. This is further evidenced by the amazing discoveries of gold ornaments for the deceased at Majiayuan in Gansu. The cemetery, comprising 59 tombs and sacrificial pits, is centred around the large-scale tombs. The abundant gold and silver burial ornaments incorporate diverse cultural elements related to the Qin as well as to the inhabitants of the swathe of land from the Eurasian grassland to the northern steppe and the Gansu and Qinghai region. One ornament in the form of an animal mask adorned a girdle belonging to one of the deceased (this description is based on the author's examination of the unpublished ornaments at the Gansu Provincial Archaeological Institute in Lanzhou). The popularity among the Qin of gold ornaments of this form can be demonstrated by a dragon-shaped buckle of the late Spring and Autumn period, excavated at Fengxiang, Shaanxi province in 1979 (Fig. 14; see also Liu Yang, 2012, p. 104, pl. 38, and p. 97, pl. 31). The animal mask noticeably protrudes from one end, in an identical fashion to those found at Majiayuan. Apparently, the inspiration for such animal masks can be traced back to the taotie animal mask, a visually stunning element seen in the early bronze period. Of course, as in the case of nomadic influences in Qin gold, the forms from Qin or the Central Plains were also reworked or reshaped in the steppe region according to the stylistic requirements of local nomadic taste. This can be seen in the modification of a few details in the animal masked forms.

As is revealed by gold ornaments found in Majiayuan, the steppe tribes also shared some aspects of their material culture with the neighbouring Qin. Like all early nomadic societies in the Old World, they were in contact with agricultural sedentary societies like Qin, and their art became interwoven. Because of the Qin expansion in the steppes, as well as the mobility of the nomads themselves, exchanges of cultures and artistic traditions between Qin and nomads increased in the Warring States period during the 5th and 4th centuries BCE. The strengthened cross-cultural influences are well manifested in forms, motifs and manufacture in gold works, a point at which nomadic and Qin culture and trade converged [Liu 2022, 1-7].

The recent discovery of the tomb of an imperial prince with a cache of finely worked gold ornaments at Dayunshan near Xuyi (Jiangsu) is changing our perspective on gold in China. Excavations at the tomb of Liu Fei, King of Jiangdu and a royal member of the Liu family (died 128 BC), have unearthed a variety of precious metals. It is the most important surviving assemblage of luxury gold from the early Han Empire yet discovered and contains a number of objects with exotic features. In the centuries before the Western Han (206 BC-AD 24), gold was rarely used in central China, where prestigious materials were jade and bronze (Bunker 1993: 27-

50). Among the mobile peoples living north and west of China, gold was always much more significant. The pursuit of such politically significant prestige goods was important to nomadic pastoral groups in their quest to maintain social inequality and legitimise political authority (Lattimore 1962: 481-83; Brumfield & Earle 1987; Honeychurch 2014: 50-89). The development of sophisticated techniques of gold-making requires craft skills and elite control of precious materials, thereby taking on the identity of a prestige technology (Peregrine 1991: 1-10; Hayden 1998: 1-55). The Dayunshan material is surprising for its delicacy and the excellence of the craftsmanship in the repoussé combined with granulation and filigree. These techniques originated in Western Asia and reached a high standard in the Mediterranean world as early as the Bronze Age (1600-900 BC), but rarely appeared in central China prior to the second century BC. More strikingly, the iconography of some gold ornaments, such as the rams' heads, represent a strong degree of contact with the mobile pastoralists in the steppes [Liu 2017, 1588-1599].

At the end of its late stage of early nomadic ("Scythian-type") evolution, Tuva entered the "Hunno-Sarmatian" period common to vast parts of Central Eurasia and generally identified with the arrival of new pastoral nomadic cultures from the east in concomitance with the expansion of the Hsiung-nu empire. Data from wooden remains from the early nomadic sites (Arzhan, Tuetka, Pazyryk, and Shibe), based on C 14 -calibrated analysis adjusted to dendrochronological calculations (based on tree rings), confirm Gryaznov's chronology. The data also show that, given the confirmed early dating of the Arzhan kurgan (tenth to ninth century b.c.), the animal style typical of nomadic steppe art was probably developed as a native tradition, and not as an adaptation of Near Eastern motifs. 72

Besides the bronze typology, the northern complex tradition also bears a typical decorative inventory, which is regarded as the telltale mark for all the art associated with non-Chinese northern peoples: the "animal style." In this artistic tradition, shared across the Northern Zone from the thirteenth century onward and common to both the Karasuk culture of South Siberia (1200-800 b.c.) and the early nomadic cultures of Central Asia, animals are variously represented on bronze vessels, weapons, and tools. In the Northern Zone, at this early stage, the style was expressed mainly by ornamental animal heads rendered in the round and attached to the ends of knife handles and dagger hilts. 26

We have evidence for these contacts in the findings characteristic of the Ordos-type early nomadic culture - sacrifices of horses, sheep, and cattle; bronze ornaments in the animal style (eagle, deer, and dog); and a chariot axle end - unearthed at Yü-shu-kou, a site whose affiliation with the Sha-ching culture has been based on the presence of typical Sha-ching pottery.

Present-day Sinkiang has yielded the earliest evidence of iron metallurgy within the current borders of China. This evidence includes objects such as those found at the cemetery site of Ch'a-wu-hu-kou. 76 Based on radiocarbon datings, this site, consisting of stone mounds with multiple burials encircled by a ring of stones, has been attributed to a period from the tenth to the seventh century b.c. The funerary assemblage excavated here includes objects of gold, bronze, and iron; among the bronze objects are a spearhead, horse bits, and knives with ring heads, while a bone cheek piece in the shape of a ram-head represents an early animal style.

The burial assemblage found at Kuo-hsien-yao-tzu consists mostly of bronze ornaments, such as buckles, plaques, buttons, bells, rings, and earrings. Among the tools we find two knives and a pickax. Ornamental plaques with geometric or animal-style motifs are particularly abundant (with forty-four items found at a single site). Such features as the buckles and the button ornaments establish a context for this site that is typical of the Ordos region. 86

Among the decorative features of this period, we see an increase in belt buckles and plates in the animal style, while other plates, round or rectangular, often depict human activities. 117 Scenes of animal combat, both realistic and stylized, became both common and artistically sophisticated, and the tendency to standardize certain features of metal artifacts became even more pronounced. To the extent that standardization may be taken as evidence of a centralized organization of the

productive process, it may also be regarded as an indirect indicator of more hierarchically organized societies, within which the aristocratic stratum might have wielded greater power.

By far the most striking feature of the nomadic burials of this period is their extraordinary richness, as the funerary inventory includes at times hundreds of precious objects, including many gold and silver ornaments, at sites such as T'ao-hong-pa-la, Hsi-kou-p'an, and A-lu-ch'ai-teng. 118 In two tombs of the late Warring States unearthed in the locality of A-lu-ch'ai-teng, located to the north of T'ao-hung-pa-la, altogether 218 gold and five silver objects were found. 119 Among the many extraordinary pieces, reproduced in the typical "Scythian" animal style, there is a unique gold headdress set, or crown, composed of four pieces: a skullcap and three headbands. Because of its richness, this site is regarded by the investigators as a royal burial of the Lou-fan people, who presumably inhabited this area during the Warring States. Finally, at Na-lin-kao-t'u in northern Shaansi, a grave attributed to the Hsiung-nu yielded a large number of gold, silver, and bronze ornamental objects, 120 even though a rare gilt silver dagger handle, possibly imported, was the only military object recovered.

The features of the Ku-yüan culture reflect, from the late Spring and Autumn period down to the late Warring States period, a fairly homogeneous cultural complex characterized by a bronze culture similar to that of the Ordos region. Among the culture's bronze objects, we find the characteristic animal-style ornamental plaques, horse and chariot fittings, and northern-style weapons. 51 Ku-yüan sites show clear connections with sites in Ch'ing-yang county (Kansu), which also show cultural affinity with the Northern Zone complex. For instance, at the site of Hung-yen, a grave and a horse-sacrifice pit were found containing bronze artifacts that have clear Ordos matches at sites such as T'ao-hung-pa-la, Hu-lu-ssu-tai, Hsi-ch'a-kou, and Yü-lung-t'ai. 52 To the west of Ku-yüan, in Ch'in-an county (Kansu), a site was discovered, also dated to the Warring States, that is unquestionably Northern Zone, and also connected with the Ordos sites of Tao-hung-pa-la, Hsi-kou-p'an, and Fan-chia-yao-tzu. Here we even find a fu, a sacrificial bronze cauldron of the type normally associated with northern nomads, including the Hsiung-nu. The sites in the distribution area of Ku-yüan, Ch'ing-yang, and Ch'in-an counties are all "internal" to the Ch'in wall, and prove that the region to the northwest of Ch'in was home to pastoral-martial cultures, possibly semi-nomadic or even fully nomadic, but certainly non-Chou. The Chinese presence in the area at this early time can be detected only at sites connected with the wall fortifications themselves, showing the presence of Chinese troops in an otherwise alien cultural environment.

The site of Su-chi-kou, in the Zhunggar Banner, is located between the Ch'in wall and the Chao wall in the north. This Hsiung-nu burial site of the late Warring States period is particularly astonishing for the accumulation of animal-style pole tops that have been found there. These pole tops include six with small deer statues (four standing, two kneeling), two with crane heads, one with a sheep head, one with a lion cub, two with kneeling horses, one with a wolf head, and one that is tubular. Other objects recovered include two disk ornaments with knobs and four bells. 53 Although this site was first assigned to the Han period, it is now believed to be a late Warring States site of the fourth–third century b.c. The style of its bronzes has been compared to that of the Hsiung-nu bronzes from the site at Yü-lung-t'ai, also in the Zhunggar Banner. This latter site was also initially dated to the Former Han dynasty and later to the Warring States period. 54 Of extreme interest is that the Ch'in Great Wall makes a large curve around the territory of the Zhunggar Banner and, therefore, fully incorporates these sites, which are among the best-known Hsiung-nu sites of this period [Di Cosmo 2004, 36-152].

Animal style is a centuries-old approach to decoration characteristic of the various cultures which flourished along the Eurasian steppe belt in the latter half of the first millennium BCE. This vast territory stretching from the Mongolian Plateau to the Hungarian Plain has yielded hundreds of archaeological finds associated with the early Iron Age. Among these discoveries, high-end metalwork, textiles, and tomb furniture, intricately embellished with idiosyncratic zoomorphic motifs, stand out as a recurrent element.

Nestled in the desert sands of the Yellow river bend in north China, the Ordos region in today's Inner Mongolia encompasses a cultural zone with a long history of intense cultural interaction. Once home to a mixture of nomadic and sedentary populations, it is now representative of China's endeavors towards fast-paced urban development. In the early Iron Age (c. 600-300 BCE), the region was inhabited by a group of equestrian nomads referred to as Linhu ('forest barbarians') in Chinese chronicles such as the Biography of the Xiongnu (Xiongnu liezhuan). Later on, they were driven out and replaced by the powerful Xiongnu confederation.

The imagery is redolent of an early approach to ornament known by the umbrella term 'animal style'-which is used to describe portable adornment embellished with entwined zoomorphic designs, zoomorphic junctures (the addition of a part of one animal to the body of another), or multiple or single stylized animals, and often alluding to animal predation. Although it made its way to elite tombs in settled societies such as China, Iran, and states of the Hellenistic cultural sphere, the animal style was primarily associated with pastoral nomads living across the steppe. Graves and hoards of the nomadic elites have yielded stylistically related examples in interconnected cultural and geographical spheres, including the Mongolian-Manchurian grasslands (chiefly the Ordos Loop), Altai mountains, and Tuva Basin of southern Siberia, the Kazakh steppe, the Crimean peninsula, and Dobrudzha plains in Eastern Europe.

A harness ornament from the collection, datable to China's Warring States period (475-221 BCE), depicts an unnaturally coiled fantastic animal with a snake-like body and raptors' beaks (Fig. 1). At each end of the body is ahead with an exaggeratedly curved beak; the heads meet at a single point in the limited spatial parameters. This type of assemblage reveals the maker's desire to accentuate transferability and metamorphosis-a state of flux in which zoomorphs can transmogrify with ease.

The imagery on the Penn harness ornament, abstracted to the point of biological ambiguity, departs from the simplified category of 'animal combat', which is often viewed as the single mode of representation in steppe art. The excessive curving and crowding of the image within the limited pictorial space result in a visual melange of incongruous anatomical elements that are unrelated to predation or aggression-two buzzwords traditionally associated with nomadic imagery. The object brings to light the defining characteristic of the Ordos, or Eastern steppe, 'branch' of animal style by showing what sets it apart from its counterparts in southern Siberia, the Kazakh steppe and Crimea, defined geographically as the Western and Central steppes. In Ordos animal style, the craftsman's efforts are not focused on conveying a sense of accurate representation of anatomy, although select examples feature traces of realistically rendered textures.

All of the examples discussed so far can be safely attributed to the earlier phase of animal-style art prior to the Xiongnu hegemony (3rd-century BCE-2nd century CE) in Ordos.

Both examples were probably created at the end of or after the Warring States period, around the 3rd-2nd century BCE. Animal-style art of the Xiongnu and subsequent Xianbei (3rd–6th century) periods is often distinguishable by the introduction of such thinner and crisper contours and the increased presence of starker, more geometricized designs.

Animal motifs have a strong presence in the execution of the scalloped cap of the headdress. The meticulously implemented ornamentation on the cap features four wolves preying on four rams. The depiction of a scene in which a ferocious wolf is attacking a caprid is not only repeated four times, thus enhancing the sense of closed directionality within the pictorial plane of the narrow bands, but in each case, the image itself is highly stylized and hardly identifiable. Since there is no attempt to recreate realistic anatomical proportions, at first glance, it is almost impossible to distinguish the predator from the prey.

There is a strong sense of hybridity in the zoomorphic motifs. The term hybridity is being used here to point out the blurred or lacking visual boundary between the various zoomorphs present in the composition: instead of drawing a stark contrast between the predator and its prey, the

craftsman has chosen to depict them as an organic, composite being, as if one gradually transforms and terminates into the other.

The majority of the tombs with a Warring States date convey a sense of social hierarchy. For instance, one of the tombs yielded numerous golden and silver ornaments with elaborate designs, while the other two had only a few iron tools and bronze trappings. Some of the golden and silver plaques with animal style scenes had Chinese-character inscriptions on the back. Based on the epigraphic analysis, Tian dates the findings to the Warring States Period. 124 Among the numerous golden plaques, a scene of interaction between a tiger and a boar stands out. (See Fig.2.6) The tiger appears to be biting the torso of the boar which, in turn, is attempting to suffocate the enemy. The bodies, depicted in relief, are contorted and highly stylized, making the composition appear crowded and conceptual.

It is worth briefly considering the idea that it was Chinese, rather than local production that gave rise to the so-called "Ordos" steppe style. The region of Shenmu county in Shaanxi province has been significant for the study of the cultural transfer between sedentary and nomadic populations not only during the Zhou dynasty but also after the disappearance of the Ordos elite of the 4 th century BCE and the incursion of the so-called Xiongnu. Thus, for instance, the inventory from an Eastern Han dynasty (25 CE-220 CE) tomb located in Dabaodang in Shenmu county offers examples of exuberant wall paintings of composite, hybrid animals often abstracted to the level of unrecognizability, not unlike the animals incorporated into the headdresses. 138 One of the door beams at Dabaodang Tomb 18 depicts in profile a fantastic creature with an ox-like head, exaggerated snout and eyes, and wings instead of arms. These zoomorphic motifs terminate in a human-like torso. The creature appears to be seated on a stool of some sort. The scene also features a wild bear with human arms, abstracted meandering curves likely meant to replicate landscape elements, and more traditional Han dynasty symbols like the "bird in the sun" and "toad in the moon". (See Fig. 2.10) Another relief from a rafter in Tomb 24 at Dabaodeng shows a man hunting an elephant-like hybrid with exaggerated curvilinear antlers on its head. (See Fig. 2.11) These protrusions echo the decorative motives of the natural landscape at the bottom of the image, right under the animals' feet.

Several distinct features appear consistently throughout the vast burial complexes of the Pazyryk Culture of the Altai mountains. First, the large ornaments placed on top feature a composite hybrid, made of two or more animals, often holding a stylized smaller zoomoprh in its jaw. In such cases, the wooden body of the main animal is additionally carved to depict a scene of animal interaction of some sort. Thus, the viewer faces two simultaneous narratives of transformation. Second, female burials show a newly developed preference for using a wig and placing separate elements of the headgear over it, instead of sewing them onto a textile. The larger predatory beast is always placed at the bottom of the wig and a series of birds or other small animals are placed vertically above it, thus creating a tree-like formation. The dramatically extended, lavish headdresses remind of props in a theatre performance. The vision of a theatre-like ritual ceremony is enhanced by the numerous feline mask ornaments excavated at different sites in the Altai [Andreeva 2018, 3-111].

Среди многочисленных находок из археологических памятников особое внимание привлекают предметы, характеризующие яркое, оригинальное искусство сюнну: разнообразные украшения из бронзы, кости, минералов, своеобразные орнаментальные композиции на керамических сосудах. Уже первые находки образцов этого искусства, сделанные в начале XX в. первооткрывателем археологических памятников сюнну Ю. Д. Талько-Гринцевичем (Талько-Гринцевич, 1999) привлекли внимание специалистов. Несколько позже вызвали сенсацию найденные экспедицией П. К. Козлова в горах Ноин-Ула серебряные бляхи, ковры, нефритовые изделия (Краткие отчёты, 1925). Они неоднократно переиздавались и постепенно стали восприниматься как типичные образцы искусства сюнну. Однако открытия последних лет продемонстрировали разнообразие

художественного мира сюнну и показали, что ноин-улинские находки не определяют характер сюннуского искусства. Его образы сочетали в себе различные направления в художественном творчестве населения Центральной Азии и воплощались в самых разнообразных материалах: камне, керамике, минералах, кости, роге, дереве, войлоке, тканях, металле (главным образом в бронзе).

Процесс формирования основных направлений в искусстве сюнну до настоящего времени остаётся малоисследованным. Все специалисты ограничивались, как правило, сопоставлением сюннуской художественной бронзы с произведениями «скифо-сибирского звериного стиля» племён Сибири и Алтая и, далее, с искусством причерноморских скифов и сарматов. При этом отмечалось, что в основе сложения всего «скифо-сибирского» искусства лежало влияние образов Древнего Востока (ассиро-вавилонского искусства VI в. до н.э., ахеменидского V-IV вв. до н.э., а позже, с эпохи эллинизма - и Греко-Бактрии). При таком подходе сюннуские бронзы считались «огрубевшими репликами ранее созданных образцов скифо-сибирского искусства», а признаками зарождения самостоятельного искусства сюнну считались лишь серебряные бляхи Ноин-Улы (Артамонов, 1973: 23, 121). С подобными выводами трудно согласиться.

Предметы искусства, найденные в археологических памятниках сюнну, демонстрируют разнообразие художественных образов и приёмов их выражения. В этих образах прослеживается влияние нескольких традиций, взаимодействие которых привело в результате к формированию самостоятельного направления в творчестве степного населения Центральной Азии.

Несомненно, многие образы и сюжеты искусства сюнну, в том числе выраженные и в художественной бронзе, находят убедительные аналогии в так называемом «скифо-сибирском зверином стиле». Большинство этих сюжетов и образов, восходящие в своей основе к древнему искусству Переднего Востока, в сюннуской среде получили дальнейшее развитие (рис. 30). Освоение «скифо-сибирских» образов произошло довольно органично, поскольку сюжеты искусства, связанные с миром живой природы, соответствовали мировоззрению сюнну; через образы животных выражались многие духовные и эстетические запросы общества. Именно поэтому в искусстве сюнну преобладают изображения различных зверей - лошадей, баранов, верблюдов, оленей, горных баранов и козлов, кошачьих хищников, т.е., в основном, тех животных, с которыми сталкивались повседневно. В то же время, в эпоху сюнну появляются новые образы, в частности изображения медведя и лося, которые, наряду с изображением кабана и горного козла, считаются одними из древнейших в Сибири (Киселёв, 1951: 233-250). Мотивы с изображением этих животных широко распространены в искусстве народов Сибири и в более позднее время.

Воспринимая образы «скифо-сибирского» искусства, сюнну вносили в их трактовку свои стилистические особенности. Появляется некоторая условность изображений, которая, впрочем, не мешает легко распознавать породу животных, они реалистичны в своей основе. Наглядным примером являются небольшие бронзовые бляшки с изображением различных животных (лошадей, козлов, оленей, баранов; рис. 78, 96, 99). Поэтому, вряд ли можно согласиться с утверждением, что сюннуские изображения отличались лишь огрублением ранее созданных образов. В целом, рассмотренные выше обстоятельства обычно позволяют трактовать сюннуское искусство как позднюю стадию развития «скифо-сибирского звериного» стиля.

Вместе с тем, наряду с зооморфными сюжетами, в сюннуском искусстве представлены композиции, орнаментальную трактовку которых можно условно назвать «геометрической». Это «решётчатые» или «ажурные» пряжки верхнего пояса различной формы, ажурные пряжки ремней, а также орнамент на характерных типах мелкой бронзовой пластики: наконечниках, пуговицах и т.п. Истоки «геометрического» стиля в

искусстве сюнну на первый взгляд не совсем ясны, так как названные изделия не имеют прямых аналогий в скифских культурах Сибири и Центральной Азии. Детальный анализ формирования таких композиций позволяет проследить становление «геометрического» стиля как процесс переработки и схематизации изначально зооморфных «скифо-сибирских» сюжетов, в большинстве из которых в свою очередь отчётливо прослеживается влияние передневосточного искусства. Результатом такой схематизации явилось формирование своеобразного направления в искусстве сюнну. Это обстоятельство уже подробно рассматривалось в литературе (Миняев, 1995; Miniaev, 2000), поэтому ограничимся здесь лишь несколькими примерами.

Рассмотрим прежде всего распространённую в скифо-сибирском искусстве сцену с изображением фантастических животных, стоящих по краям символического дерева (рис. 31). При неоднократном воспроизводстве оригинальной композиции в бронзе и доработке отливок многие детали в эпоху сюнну были утеряны. На рамке некоторых бронзовых пластин, вероятно, более ранних, чем остальные, ещё сохраняются головы животных, выполненные в том же стиле, что и на пряжках из коллекции Петра I, но вся композиция в целом получает уже геометрическую трактовку. С течением времени от голов животных остаются лишь несколько ячеек, затем исчезают и они. Первоначальная сцена с изображением животных у дерева постепенно превращается в чисто геометрическую композицию. Наиболее поздние пластины-пряжки отливаются иногда в виде трапеций с ломаными зигзагообразными краями, уже ничем не напоминая исходную композицию с животными.

Сходный процесс упрощения первоначального сюжета с постепенным исчезновением зооморфных деталей можно проследить и на примере других предметов сюннуского искусства. Так, вполне вероятным прототипом для ажурных колец (широко представленных в Дырестуйском могильнике; см. рис. 67, 68, 70, 79, 92) можно считать известную бляху из Сибирской коллекции Петра I в виде кольца, по краю которого изображены утки. Головы и тела птиц, отчётливо проработанные в оригинале, с течением времени были трансформированы в ячеи в виде запятых, расположенных по периметру колец (рис. 32). Сюннуские ложечковидные пряжки также, видимо, восходят к таким предметам скифского искусства, как золотая пронизка из коллекции Витзена и к золотой же пронизке из Тургайской области с изображением головы сайги (Миняев, 1995, рис. 5, 6). Для малых пряжек из Дырестуйского могильника (рис. 57) прототипом может являться золотая пряжка из коллекции Петра I, где также изображена пара грифоньих головок, но в более проработанном виде (рис. 33).

Археологические находки последних лет позволяют выделить в искусстве сюнну и свой оригинальный стиль, принципиально отличный от «скифо-сибирской» трактовки зооморфных и ландшафтных сюжетов. Он представлен гравированными изображениями на предметах из органического материала - в основном на пряжках и застёжках пояса. Наглядными примерами этого стиля являются изображения головы лосихи на пряжке из Иволгинского городища (рис. 35), головы оленухи на роговой пряжке пояса из Дырестуйского могильника (рис. 37), многофигурная композиция на аналогичной пряжке из Тариатского могильника в Монголии (рис. 39; Свинин, Сэр-Оджав, 1982). Сходные изображения можно видеть на ряде находок в Иволгинском комплексе (рис. 40), поселении Дурёны (рис. 38), могильнике Царам (рис. 36). Художественные особенности перечисленных изображений, в первую очередь фигур животных и дерева на тариатской пряжке, наглядно демонстрируют принципиальное отличие данного стиля от «скифо-сибирского» направления в искусстве Центральной Азии. Оригинальность композиций и несомненные эстетические достоинства сюжетов наглядно свидетельствуют о высоком потенциале сюннуских художников и ювелиров, которые не только творчески перерабатывали скифскую основу сибирского искусства, но и развивали собственное, не

имеющее каких-либо аналогий, направление в художественном творчестве населения Центральной Азии.

В искусстве сюнну представлены и некоторые образы, явно связанные с древнекитайским искусством. В первую очередь это относится к змееподобному дракону, который представлен на ряде пластин-пряжек (табл. 98, 104 [105]), к изображению горбоносого существа на украшениях сбруи из Дырестуйского могильника (рис. 51), напоминающему маску фантастического божества тао-тье, характерного для ханьского искусства. На сюннуских пряжках из органического материала можно видеть и некоторые орнаментальные схемы, присущие искусству эпохи Хань (рис. 24, 41). Необходимо однако отметить, что среди изделий искусства сюнну подобных сюжетов мало, а образ змееподобного дракона на пластинах-пряжках выражен в той же стилистической манере, которая присуща всему кругу сюннуской металлопластики.

Так можно представить, в общих чертах, сложный процесс формирования искусства сюнну. Его основные направления сложилось на основе искусства народов Центральной Азии предшествующего, скифского времени, усвоения, переработки и развития этого искусства в тех стилистических формах, которые были свойственны эстетическим воззрениям и нормам искусства сюнну. Не вызывает сомнений высокий художественный уровень сюжетов и образов сюннуского искусства, которые, как можно видеть, вовсе не ограничиваются серебряными бляхами Ноин-Улы.

Самостоятельный сюннуский пласт в искусстве т.н. «звериного стиля» оказал значительное влияние на развитие искусства народов Сибири и Центральной Азии. В Минусинской котловине это выразилось в прямом копировании созданных сюнну образов, доказательством чему могут служить десятки пластин в четырёхугольной рамке с изображением лошадей, быков, т.н. «решёток» (Дэвлет, 1980), изготовленных в Минусинской котловине из местных сплавов (Миняев, 1980; он же, 1983). В Северном Китае влияние сюннуского «звериного стиля» выразилось в усвоении некоторых сюжетов, которые затем были переработаны в соответствии с нормами ханьского искусства. Такая переработка привела к утрате чёткости изображений и превращению этих сюжетов в сложные орнаментальные композиции (Salmony, 1933, pl. XXII-4, XXV-1, XXVII-3) [Давыдова, Миняев 2008, 39-47].

Несомненная художественная ценность сюннуской бронзы, образцы которой встречаются в памятниках сюнну на широкой территории (Забайкалье, Южная Сибирь, Монголия. Северный Китай) привлекала внимание многих исследователей, рассматривавших технику изготовления предметов, стилистические особенности и семантику сюжетов. В целом не вызывает сомнений, что большинство образов искусства сюнну, в том числе и сюжеты художественной бронзы, находит убедительные аналогии в так называемом «скифо-сибирском зверином стиле». Как правило это обстоятельство позволяет трактовать сюннуское искусство как одну из стадий развития названного стиля.

Вместе с тем, наряду с зооморфными сюжетами в сюннуской бронзе представлены и предметы, орнаментальную трактовку которых можно условно назвать «геометрической». Это «решётчатые» или «ажурные» пряжки верхнего пояса различной формы, ажурные пряжки ремней, а также орнамент на характерных типах мелкой бронзовой пластики: наконечниках, пуговицах и т.п. Истоки «геометрического» стиля в искусстве сюнну на первый взгляд не совсем ясны, так как названные изделия не имеют прямых аналогий в скифских культурах Сибири и Центральной Азии. Детальный анализ сюннуской художественной бронзы, в том числе новейших находок на Дырестуйском могильнике, позволяет, на взгляд автора, проследить становление этого стиля как процесс переработки изначально зооморфных «скифо-сибирских» сюжетов, в большинстве из

которых в свою очередь отчётливо прослеживается влияние передневосточного искусства.

Композиция с изображением животных у символического дерева жизни наглядно показывает, что в сюннускую среду через посредство скифского мира проникают, а затем и перерабатываются сюжеты, формирование которых связано с передневосточным искусством глубокой древности. Поэтому можно сделать казалось бы маловероятное предположение, что и некоторые другие сюжеты (как зооморфные так и геометрические), представленные в искусстве сюнну, прошли аналогичный путь заимствования и трансформации, а некоторые, необъяснимые, на первый взгляд, орнаментальные детали в реалистичных композициях сюннуского искусства являются рудиментами первоначальных образов и предметов, в изменённом виде сохранившихся от первоначальных сюжетов. Конкретные этапы столь длительного пути переработки и стилизации исходных образов пока не могут быть восстановлены подробно ввиду очевидного недостатка материала. В настоящее время можно лишь высказать ряд предположений, которые мы проиллюстрируем на конкретных примерах.

Изображение на золотых и бронзовых пластинах более мифологично, трактовка образов животных в целом соответствует канонам «скифо-сибирского» стиля, однако общее сходство между композициями несомненно: и в том и другом случае кошачий хищник и хищная птица (в скифо-сибирском искусстве - грифон) терзают поверженное копытное животное. Отметим, что в данном случае, как и в рассмотренных выше примерах, связующим звеном между сюжетами сюннуского и передневосточного искусства являются золотые изделия скифского времени.

Анализ образцов сюннуской художественной бронзы как с зооморфными так и с геометрическими орнаментами показывает, что как первые так и вторые (через посредство нескольких этапов трансформации) в конечном итоге восходят к зооморфным сюжетам, широко распространённым в «скифо-сибирском» искусстве. В свою очередь эти

сюжеты формировались под очевидным влиянием передневосточных традиций, что неоднократно отмечалось в литературе (Rostovcev 1929; Артамонов 1973; Раевский 1985). Мастера скифской эпохи подвергли передневосточные сюжеты определённой стилистической и композиционной переработке, создав на их основе вполне оригинальное направление древнего искусства. Через посредство скифских культур (а возможно и культур более раннего времени) характерные передневосточные сюжеты проникают в различные регионы степного пояса, в том числе далеко в Сибирь и Центральную Азию, где получают широкое распространение. На рубеже III-II в.в. до н.э. с ними знакомятся сюнну, под властью которых оказалось население ряда сибирских и центральноазиатских провинций скифского мира Благодаря этому композиции передневосточного искусства глубокой древности, сохранявшие свою основу на протяжении тысячелетий, распространяются и в сюннуской среде, подвергаясь при этом механическому копированию и переработке.

Быстрая трансформация исходных зооморфных сюжетов, за короткий срок утративших столь долго существовавшие сюжетные линии, потерявших многие характерные детали а порой и превратившихся в геометрические композиции, показывает, вероятно, что сюннуские ювелиры не осмысливали содержание таких сюжетов, упрощая и ликвидируя многие незнакомые для них детали и целые образы, сохраняя и обогащая реализмом только близкие и понятные им сцены с изображениями животных. Это наблюдение позволяет предположить, что эстетические критерии важнейшего феномена духовной культуры - изобразительного искусства, формировались у сюнну вне зоны скифо-сибирского мира, основные сюжеты искусства которого претерпевают в сюннуской среде столь быстрое изменение. Подчеркнём в связи с этим, что композиции, быстро трансформированные сюнну в Центральной Азии, в зоне своего формировании на Переднем Востоке во многом в неизменном виде доживают вплоть до средневековья - сравните сцены с изображением животных у священного дерева (Porada 1963) или пряжки пояса с изображением головы барана, быстро стилизованные в сюннуской среде (рис. 11: 1-3), но сохраняющие все детали в регионах влияния передневосточного искусства (рис. 11: 4).

Вполне вероятно, что сюжеты «скифо-сибирского звериного стиля» не входили в изначальный набор реалий собственно сюннуского искусства. Не случайно в сцене борьбы коней, казалось бы столь типичной именно для искусства сюнну, исследователи видят иллюстрации к сюжету мифологии ираноязычных народов, сюжету, формирование которого относится ещё к эпохе индоиранского единства (Беленицкий 1978: 37; Кузьмина 1978: 108).

Возможно, для раннего этапа искусства сюнну было характерно иное техническое и стилистическое направление: гравированные изображения на органическом материале - кости, роге, минералах. Образцы такого искусства, существенно отличающиеся от «скифо- сибирских» канонов, встречаются в различных памятниках сюнну (Давыдова 1985: рис. X: 1, 2: Давыдова, Миняев 1975: 198).

Быстрая трансформация рассматриваемых нами сюжетов, до завоеваний сюнну сохранявших свою основу на протяжении тысячелетий, показывает, очевидно, что в рамках сюннуского племенного союза передневосточные традиции сталкиваются с принципиально иной этнической, культурной и языковой средой (протомонгольской?), где бытовали иные мифологические и эпические сюжеты и образы. Часть передневосточных композиций могла сохраниться в этой среде благодаря тому, что нашла определённое соответствие в мировоззрении племён, занимавших доминирующее положение в сюннуском племенном союзе. Другая часть таких композиций была стилизована и переработана сюнну в соответствии с их эстетическими нормами [Миняев 1995, 1-11].

Предметы, выполненные в зверином стиле из Среднего Приобья, имеют аналогии в Минусинской котловине, на Алтае, в Казахстане и Туве. В Томском и Среднем Приобье эти

предметы распространяются с VI в. до н.э. Особенно много их появляется в V в. до н.э. Находки художественных предметов на поселениях очень важны для датировки памятников. Так, например, они помогают установить дату поселения Шеломок I, Шеломок II, Басандайка I, Самусь II. Предметы звериного стиля свидетельствуют о широких связях населения Томского Приобья, а также населения, живущего по рекам Чулыму и Оби, с жителями Алтая, Минусинской котловины и Ачинско-Мариинского района [Плетнёва 1976, 4].

До этого, на протяжении нескольких веков от начала тагарской культуры до её завершения, в Минусинской котловине существовала изобразительная традиция, основанная на передаче антропоморфных и зооморфных персонажей, выполненных с различной степенью реалистичности и чаще всего образующих связанные композиции. Некоторые из тагарских зооморфных изображений представляют собой прекрасные образцы скифо-сибирского звериного стиля. Многочисленные рисунки такого рода нанесены на скалах Енисея (Советова, 2005а) и на каменных плитах, установленных в оградах курганов тагарской культуры (Савинов, 1976). Материалы последних позволили проследить развитие стиля минусинских изображений, в соответствии с периодизацией тагарской культуры: от раннескифского к реалистическому, от реалистического к орнаментальному, от орнаментального к схематическому (Савинов, 1994а). С началом тесинского этапа эта последовательность развития стиля оказалась нарушенной.

Немногочисленные зооморфные и антропоморфные изображения на плитках из могил 3, 4 и 21 представляют схематический стиль, характерный для позднего этапа развития тагарской культуры (Савинов, 1994а). На этом, видимо, реалистическая изобразительная традиция, изначально свойственная для тагарской культуры, прекращает своё существование. При этом интересно, что наиболее простые рисунки стоящих животных с четырьмя прямо поставленными ногами (Табл. XLVIII, 3, 5) как будто несут в себе элементы ещё дотагарского карасукского стиля. Возможно, это не случайно и соответствует общей тенденции «стяжения» тесинских и карасукских могильников. Не исключено также, что не все зооморфные изображения, определяемые как «карасукские», на самом деле являются таковыми. Но это не меняет общей картины развития изобразительной традиции на Енисее.

Предполагаемый приток в Минусинскую котловину значительных масс населения выразился, в первую очередь, в появлении нового художественного стиля, наиболее ярко отражённого в материалах могильника Есино III. Изображения на есинских плитках представляют совершенно самостоятельную изобразительную традицию, которую, пользуясь определением Г. Кюна (1933), можно назвать «имажинативной» (т.е. сугубо образной, знаковой), в отличие от «сенсорного» (т.е. конкретно-чувственного) искусства, характерного как для тагарской культуры, так и для всего скифского времени в целом. Такая дискретность в развитии изобразительной традиции свидетельствует и о смене содержательного начала рассматриваемых изображений, а значит, и всей системы духовных ценностей, свойственных для населения тесинских грунтовых могильников [Савинов 2012, 1-3].

The composite animal motif with horn branches terminating in raptor heads, which is well depicted in the artefacts studied in the current research, notably appeared on precious objects in north-west China and the Central Asian steppes between the fourth and second centuries BCE , as found as the following sites: Aluchaideng and Xigoupan in Inner Mongolia (Figure 14, a, b), Nalin Gaotu in Shaanxi (Figure 14, c, d), Issyk kurgans in Kazakhstan (Figure 14, e), and also quite similar to the tattoo representation of the deer griffin in the Pazyryk culture in the Altai region (Figure 14, f, g) (Lin, 2009; Ma, 2014). Given the popularity and portability of the gold artefacts, the most fashionable designs probably generated several imitations across ancient Eurasia. It is true that some images were used as clan symbols (Bunker, 2002), but there is no reason to confine

such a widespread decorative motif to individual areas or ethnic groups. It is noteworthy that the imagery of the Dongheigou plaques, which is a rather realistic rendition of a recumbent beast fighting a feline that appears less fierce and vibrant than its counterparts in Central Asia, suggests a local adaption of steppe art. Likewise, the deer griffin was replaced by a horse with raptor-headed appendages, as seen in the ornamentation on a clay model found in a Qin coppersmith's tomb in Xi'an. This suggests that local artisans began to imitate designs of the steppes.

It is not surprising that many luxury objects found in Dongheigou M12, Xigou M1 and other sites in north-west China were rendered in the Scytho-Siberian animal style. Recent scholarship has suggested that some gold artefacts fashioned in the steppe style were actually made by Chinese craftsmen for the purpose of trade with their pastoral neighbours (Bunker, 1992; Linduff, 2009). While the types of objects and their specific decorations were closely linked to the artistry of the Eurasian steppe, it should be noted that some cast objects bearing Chinese inscriptions were found in Xigoupan M2 and at the Aluchaideng site in Inner Mongolia. They were probably made in different workshops in northern Chinese states for the frontier market (Liu, et al., 2021a; Stark, 2012; Tian & Guo, 1980a, 1980b). The need for good horses was a steady impetus for trade between the Chinese and their northern neighbours, and Chinese imports of horses, cattle and other typical northern products (such as furs), as mentioned in the Zhanguo ce (Strategies of the Warring States), may have been paid for with gold and silver artefacts worked in a style attractive to the nomads (Bunker, 1997; Di Cosmo, 2004) [Liu 2021, 21-22].

Вышеназванные степные погребения постгуннского времени принадлежат, несомнено, разным кочевым народом. Исходя из общеисторических соображений, погребения второй половины V-начала VI в., содержащие предметы средиземноморского стиля перегородчатой инкрустации (Морской Чулек, Дмитриевка, Тамань, Покровск-Восход, Новопокровка) можно предварительно связать с ордами, находившимися в тесном контакте с Византией, такими как акациры, оногуры, сарагуры, болгары, гунны сыновей Аттиллы (такие как ультидзуры), альциагиры, савиры. Комплексы же второй трети VI-начала VII в., как уфимское, сухановское, михаэльсфельдское, материал которых имеет параллели в памятниках Центральной Азии, тоже связаны с кочевниками, пришедшими с Востока в постгуннское время. К их числу относятся оногуры, сарагуры, савиры, и, возможно, болгары, утригуры и кутригуры [Засецкая и др. 2007, 120].

Среди древностей гуннского времени самую большую группу вещей составляют золотые ювелирные изделия с цветными вставками полудрагоценных камней или стекла. О происхождении предметов полихромного стиля гуннской эпохи были высказаны различные гипотезы. Их рассматривали как произведения готского, греко-сарматского, сармато-аланского или гуннского искусства. История вопроса изложена в ряде работ и потому здесь мы не будем останавливаться подробно на данной проблеме. [73]

Изучение ювелирных изделий южнорусских степей гуннской эпохи позволило выделить две основные группы полихромных предметов, каждая из которых характеризуется специфическими художественными и техническими особенностями.

Главными признаками первой группы являются: сочетание золотого фона с яркими красных оттенков вставками полудрагоценных камней граната, альмандина, сердолика, реже янтаря или стекла в напаянных отдельных гнёздах, расположенных горизонтальными или вертикальными рядами; наличие геометрических орнаментов из зерни и филиграни.

Вторая группа, исполненная в технике перегородчатой инкрустации, характеризуется отсутствием золотого фона и накладного орнамента из золотых проволочек и зерни. Пластинчатая поверхность предмета с лицевой стороны сплошь покрывалась цветными вставками в напаянных золотых перегородках, образующих гнёзда-ячейки различных геометрических форм, верхний заглаженный край перегородок создаёт орнаментальный узор.

Общее для обеих групп - геометрические формы предметов и цветные вставки, густо покрывающие поверхность изделий.

Изделия первой группы наиболее характерны для памятников южнорусских степей и представлены различными украшениями: диадемами, колтами, кулонами, серьгами, а также уздечными бляшками и накладками ножен мечей. Значительно реже, лишь как одиночные предметы, встречаются в степных погребениях вещи перегородчатой инкрустации.

Обе группы ювелирных изделий являются порождением гуннской эпохи и составляют особенность культуры данного периода.

В изделиях первой группы можно видеть сочетание культурных традиций пришельцев-гуннов и античного мастерства боспорских ювелиров. Формы некоторых украшений костюма - диадемы, колты, кулоны, так же как и бляшки уздечных наборов, не были известны на территории южнорусских степей в догуннскую эпоху. Насыщенность изделий цветными вставками отражает варварский вкус пришельцев. Каменные вставки, расположенные геометрическими рядами, имитируют шитьё цветными бусинами. В одной из могил Нижнего Поволжья гуннского времени на черепе погребенной женщины найдены остатки налобной кожаной повязки, орнаментированной золочёными бусинами. [74]

Несомненно, что многие золотые украшения гуннской знати вышли из ювелирных мастерских Боспора, который по-прежнему оставался торговым и ремесленным центром Северного Причерноморья. Античные мастера, обладавшие высокими техническими навыками, создавая чуждые боспорской культуре ювелирные изделия, вносили в них элементы эллинского искусства. Это выразилось прежде всего в мотивах и технике орнаментации. Широко применяемые в предшествующие периоды античные филигранные орнаменты из золотой проволоки в виде «верёвочки», «плетёнки», «рубчика», а также треугольники, пирамидки и ободки, выложенные зернью, являются постоянным компонентом изделий гуннской эпохи. Подобные украшения, так же как и конские наборы, не встречены ни в одном из керченских склепов, оставленных жителями Боспора. Все они происходят из захоронений степной полосы Нижнего Поволжья, Северного Причерноморья и Крыма, где складывалась и развивалась кочевническая культура гуннского племенного союза.

Труднее понять возникновение изделий второй группы, исполненных в технике перегородчатой инкрустации. Несмотря на то, что бытование их также совпадает с гуннской эпохой, у нас нет основания связывать их с культурой гуннов. Не имеют они корней и в ювелирном искусстве Боспора. Однако следует заметить, что вещи с перегородчатой инкрустацией сосредоточены в основном в боспорском некрополе. Это обстоятельство позволяет предположить, что стиль украшений, исполненных в технике перегородчатой инкрустации, зародился на Боспоре под влиянием первоначально сложившегося полихромного стиля первой группы и отражает вкусы самих боспорцев.

Желание исследователей рассматривать полихромный стиль гуннской эпохи как сармато-аланское искусство представляется неверным. Своеобразием сарматского художественного творчества, известного в литературе под названием «сарматский звериный стиль», является сочетание полихромии с изображениями животных.

Сарматские украшения отличаются от изделий геометрических форм гуннской эпохи не только по форме и содержанию, но и по цветовой гамме и по технике гнёзд. Золотые украшения сарматского «звериного стиля» орнаментированы преимущественно голубыми вставками бирюзы или пасты, расположенными в гнёздах-углублениях, выемках, отлитых или оттиснутых одновременно с изделием в целом. Вставки здесь подчёркивают мышцы, глаза, уши, лапы животных. В полихромном стиле гуннского времени не прослеживаются стилистические черты сарматского искусства. С предшествующей эпохой, возможно с

сарматской культурой, связано изображение ритуальной сцены - древо жизни и стоящие вокруг него животные на оборотной стороне золотого колта из разрушенного погребения у хутора Верхне-Яблочного. [75] Однако эта сцена, исполненная в технике зерни, не определяет стилистические особенности колта. Его форма, красные вставки в напаянных гнёздах, расположенные рядами и густо покрывающие лицевую сторону украшения, геометрические орнаменты - всё это черты, типичные для полихромного стиля гуннской эпохи [Засецкая 1994, 97-98].

В Европа, българското златарско приложно изкуство преминава през два основни етапа на развитие: *Първият етап от развитието на българското златарско приложно изкуство в Европа започва от края на IV в. и продължава до края на VI в. Той се характеризира с производството на златни изделия с изключително висока художествена стойност, които са разпространени главно в Източна и Централна Европа.*

Вторият етап от развитието на българското златарско приложно изкуство в Европа започва през първата четвърт на VII в. с производството на златните изделия в ателието при двора на хан Кубрат, преминава в златните артефакти от Вознесенка, Глодоси, Келегей, Кунбабони и др., които образуват единно-еднороден Български културен кръг и продължава до края на X в. с производството на някои от златните изделия от Преславското съкровище. В неговите рамки остава и златарското производство в Плиска, където е произведена световно-прочутата кана на хан Омуртаг от Златното съкровище от Наги Сент-Миклош.

При българските и други по народност майстори златари и железари в двора на хан Кубрат, някои от които военнопленници, е основата и началото на заимстваната от сасанидските перси художествено-стилистична линия и форма на по-нататъшното развитие на българското металообработване изобщо и на обработката на злато, в частност: From the VIIth to the Xth century, there flourished in South Russia and around the Carpathians, a school of metal workers who are usually linked to the Sasanian silver-workers of Iran (D. M. Lang) [Добрев 2021в, 68-70].

Прабългарският хан Дзичи, кит. 邽支單于, zhìzhī chányú, Чжичжи, лат. Зиези, прави първия, но за съжаление неуспешен опит да преведе прабългарите в Средна Азия, където не само условията за живот са по-благоприятни, но и по този начин да избегне ударите на сега вече многократно по-силния противник. Така той лично от една страна поставя началото и полага основите както на тюркизацията изобщо, така и на болгаризацията в частност на Средна Азия, а от друга страна именно и единствено той започва и повежда на запад и съдбовно-историческото за цялото всемирно човечество Велико преселение на народите: Письменные источники кратко повествуют о дальнейших исторических событиях. Интеграцията на къпчаките динлини в болгарите хунну се доказва и лингвистически, защото в Именника на българските ханове наред със собствено болг. *дилом* ~ напр. тур. *yılan,* има и славянизираното *читем* от къпч. **жӟети* > узб. *жӟетти,* каз. *жети* [вж. и срв. ЭСТЯз-ж, 167-168; Москов 1998, 92,97-98]. Наред с това, за резултативната Таштъкска археологическа култура е характерна кремацията, която се практикува не само при средноазиатските хионити, но особено нашироко, включително и при владетелите, и в Дунавска България [Добрев 2017, 213-258; ~*~2019б, 66-67; ~*~2022, 1-80]: *Власть гуннов над Саяно-Алтайским нагорьем пробыла незыблемой более 100 лет. Затем местные народы начали борьбу за изгнание гуннов. Вероятно, можно видеть несколько причин этого. Вопервых, всё это время сохранялась историческая память о разрушенной гуннами собственной государственности с величием царской власти (вспомним огромные курганы Салбыкской степи и других земель). Во-вторых, за несколько столетий существования единой тагарской археологической культуры у её населения определённо сложилось самосознание, выраженное в мировоззрении жречества, которое пронизывало общественную жизнь (соблюдение древних культов пережило гуннскую власть). В-третьих, сохранение гуннами*

основных производств и привнесение новых умений сберегло хозяйственную мощь региона. В-четвёртых, произошло сложение и укрепление новой общности - союза аборигенов-динлинов и новоселов-гяньгуней, принесших на Енисей иные формы правления.

Так или иначе, но население Саяно-Алтая, которое китайские историки продолжают называть динлинами, а также вошедшие в соглашение западные и восточные соседи около 69 г. до н.э. с трёх сторон напали на гуннов. По словам летописца «сии три народа порубили несколько десятков тысяч человек». Напор не ослаб и в дальнейшем, в 63-60 гг. до н.э., «динлины сряду три года производили набеги на земли гуннов, убили и в плен увели несколько тысяч человек, угнали множество лошадей и рогатого скота. Гунны посылали за ними 10 000 конницы, но без всякого успеха» [Бичурин 1950: 82, 84].

Эти набеги способствовали распаду гуннского государства, которое в это время переживало трудные времена. В отношении 56 г. до н.э. говорится, что сын Ли Лина, имя которого осталось для нас неизвестным, строил козни против гуннского шаньюя. Возможно, именно этот представитель второго поколения новой южносибирской знати и возглавлял набеги динлино-гяньгуней на центральные гуннские земли.

Показательным итогом этой борьбы на Среднем Енисее стала та крепнувшая новая общность, о сложении которой китайские источники говорят как о смешении кыргызов-гяньгуней с динлинами. Археологи видят это слияние двух народов, первоначально различавшихся по культуре. Оно происходило на тесинском переходном этапе, сохранявшем многие черты предшествующей местной тагарской, но содержавшем и пришлые особенности материальной и духовной культуры, связанные с Центральной Азией. Развитие завершилось сложением на Енисее новой и единой таштыкской археологической культуры.

Нигде, кроме Хакасско-Минусинской котловины, не наблюдается такого соответствия данных письменных и археологических источников. Поскольку принадлежность пришлой культуры кыргызам-гяньгуням доказана всем последующим развитием региона, носителей тагарской культуры правдоподобно отнести к летописным динлинам.

На землях Бурятии, как можно думать, есть прямые археологические следы беспощадного вытеснения гуннов. Столь большое число чугунных лемехов, найденного на поселении Дурёны, - ценного металлического инвентаря, оставленного гуннскими поселенцами, - следует, пожалуй, объяснить только внезапной бедою, постигшей эту колонию пахарей. Наиболее вероятно таким несчастьем явилось нападение внезапно появившегося врага на неукрепленное поселение, долго не знавшего никакой опасности.

В 55 г. до н.э. в результате междоусобной войны гуннская держава распалась надвое. Во главе южной и северной части встали два шаньюя - братья и противники. Правитель северных гуннов, шаньюй Чжичжи, в 49 г. подчинил себе некое владение Уцзе, на западе разбил гяньгуней, «а на севере принудил сдаться динлинов». Поскольку земли гяньгуней «находились на расстоянии 7 тысяч ли западнее ставки шаньюя», то речь здесь явно идёт о первоначальной родине гяньгуней у современного озера Кыргыз-нур в Монголии. Видимо, в той местности ещё продолжала жить некоторая часть гяньгуней. Теперь там на несколько лет поселился Чжичжи-шаньюй со своей многочисленной армией. По-видимому, приход гуннского воинства вызвал новый переход разбитых врагом гяньгуней из Центральной Азии в Хакасско-Минусинскую котловину, где уже со II в. до н.э. проживали их соплеменники, а также враждебные гуннам динлины.

Вскоре после 40 г. до н.э. гунны ушли на запад в Среднюю Азию, где в 36 г. до н.э. были разбиты. В общей сложности, хотя и с перерывами, народы Саяно-Алтайского нагорья около 160 лет, в течение 6-7 поколений, входили в состав гуннского государства - с 201 до 40 г. до н.э. Нет сомнения, что этот период имел большие исторические последствия в жизни народов Хакасско-Минусинской котловины [Кызласов 2023, 35-36].

На хранящейся в Британском музее карте, составленной Св. Иеронимом (приблизительно 340-420 г.г.) на латинском языке, рядом с Seresoppidum (Китаем) есть отметка о Huniscite (Huniscythae); эта карта была составлена в конце 4 начале 5 веков н.э., по преданию, на основании начерченной в августе 7 г. до н.э. карты Рима и Orbis pictus (карты мира) Агриппы (примерно 62-12 гг. до н.э.). Из этого можно видеть, что европейцы еще до нашей эры знали о соседних с Китаем сюнну и называли их Huni [Тайшан 2014, 2].

Римляните от 354 г. приемат Зиези за родоначалник на българите. Според някои проучватели на проблема (Г. Дебс; П. Азбелев) в състава на войските на хан Зиези има малък римски отряд, именно поради което най-вероятно сведенията за него да са стигнали до Рим още по това време. Доказателство за това е и намерената в гробницата на български шанюй от началото на нашата ера на територията на Монголия римска стъклена чаша, която е всичко шестата по рода си в Света.

Ето защо, без да е изобщо изключено споменаването му в Хронографа да е и по гръцка линия и да води началото си още от времето на гръко-бактрийските държави, все пак като се има предвид, че папа Иполит (170-235) пише и на гръцки език, то трябва да се приеме, че той ползва съхранени в архивите на Светия Престол стари донесения от римските легиони в Средна Азия:

49. Nomina filiorum Sem
primogeniti Noe: tribus XXV:
hi habitaverunt contra orientem.
50. filii autem Sem.
51. Helam, ex quo Helamite.
52. Asyr, ex quo Asyrii.
53. Arfaxat, ex quo Chaldei.
54. Luth, ex quo Lazici.
55. Haram, ex quo Iturei.
56. Ze Bul ex quo Lidii.
57. Gathera, ex quo Gasfeni.
58. Arfaxat ex quo Sala.
59. Sala, ex quo Heber.
60. Heber ex.
61. quo Falecg
62. et Iectan.
63. Iectan genuit Helmodat,
ex quo Indii.
64. Sala, ex quo Betrii.
65. Aram, ex quo Arabes.
66. Hiduram, ex quo Gamer.
67. Oderba, ex quo Mardii.
68. Lezel, ex quo Partii.
69. Dehelam, ex quo Zedirusii.
70. Asal, ex quo Hiscite.
71. Asal autem genuit Melchi.
72. Melchi genuit duos filios,
id est Melchi et Melchisedech.
73. Abimelech, ex quo Hircani.
74. Sabebi ex quo Arabe.
75. Mamsuir, ex quo Armenii.
76. Eiulat ex quo Grymnosophiste.
77. Ziezi ex quo Vulgares.
[Chronography, 1].

Всъщност Зиези е средноазиатският прабългарски хан Дзичи, името на когото най-вероятно се образува на основата на праб. **дзичи* „конник" и от тази гледна точка то е родствено с мли *Zuatapolug,* разпространено при прабългарите от Централна Европа (Ив. Добрев). Никак не е изключено обаче това да не е собственото му лично име, а прозвището му, дадено на основата на етнм **дзичи* „конници", като название на всички български племена в противовес на етнм **тюрик* „ходещи, бродещи" като название на останалите тюркски племена и народи и преди всичко на географски най-близките до българите, огузи и къпчаки.

Победен от китайците, хан Дзичи завършва земния си път около средата на I в. пр.н.е. За него има голям брой най-подробни сведения и данни в древнокитайските летописи, на основата на които в най-ново време са осъществени немалък брой конкретно-частни или по-общи специално-индивидуални проучвания. Особено подробно-задълбочено, а и фактологически най-богато и интересно сред всички тях е това на Л. Боровкова [2001]. Според китайските летописи, а и според нея, през 73-49 г. пр.н.е. в Сюнну избухват междуособици, при които за трона се борят петима шанюи. Един от тях е братът на Чжичжи, шанюй Хуханье, когото поддържат и китайците. В 53 г. той признава зависимостта си от

Китай и след тяхно разрешение, заедно с народа си се заселва южно от северните граници на Империята. Тогава шанюй Чжичжи убива китайския посланик при двора си и изтегляйки се по-назапад, се укрепва в Канцзюй, с които сключва и съюз, подкрепен и потвърден и чрез взаимни династични бракове между двамата владетели.

По време на прехода обаче към Канцзюй, поради изключително трудния релеф и лошото време, до там достигат едва три хиляди души от неговия народ. Независимо от това, с помощта на съюзническата войска Чжичжи отново завладява принадлежащите преди това на Сюнну три владения - Уцзе, Цзьянкунь и Динлин, и разграбва северните земи на Усунь. Същевременно на брега на р. Дулай, съвр. Или, той започва да строи и завършва за две години крепост, която се състои от вътрешен земен вал, външна дървена стена с бойници и кули по нея и дълбок ров пред нея.

Малко след това китайците събират набързо 40-хилядна войска от всички западни краища на Империята, предимно от ху (инородци) и през 36 г. в шест колони настъпват към столицата на Чжичжи. Достигайки до там, китайският главнокомандващ води с него неуспешни преговори. През това време по стените на крепостта се веят петцветни знамена, конни и пехотни отряди, сред които и отряд римски легионери, шетат пред стените и предизвикват китайците на бой. Китайците ги обсипват със стрели и те се прибират в крепостта.

През следващите дни китайците щурмуват крепостта и на стените, облечен в броня, се качва Чжичжи заедно с жените и наложниците си, които също стрелят с лъкове по нападателите. Тежко ранен в лицето, ханът се оттегля в двореца си в центъра на крепостта и малко след това умира от раните си. Китайците запалват външната, дървената стена, проникват вътре през земления вал, намират го и му отсичат главата, убиват жените и наложниците му, престолонаследника и всички сановници, общо 1518 души и разграбват и си разпределят като военна плячка цялото им имущество [295-307, вж. и срв. Бань, 73-80; Малолетко 2004, 20-105; Karatay 2008, 48-67].

Мигрирайки постепенно-последователно на югозапад, българите хунгари изграждат в Средна Азия градове, където основават държави и княжества с достатъчно висок социално-политически и икономически живот, при който секат дори и пари: *Milât'tan hemen sonra Bulgar boy ve kavimlerinin başlıcaları İç Asya'dan Orta Asya'ya göç edip buralara birçok devlet ve prensliği (княжества) kurar. Bunlar herşeyden önce kendi adlandırması Huŋ-Huŋar olan Hiyonitler ile temel ve birinci adlandırması Sabir olan Eftalitlerdir [Добрев, 2017; Вайнберг, 1977: 85-93; Толстов, 2015: 45-256; Taishan 2020]. Özellikle Orta Asya'da birer imparatorluğu*

ile birkaç prensliği olan Hunlar ile Eftalitler'in sosyo-ekonomik ve kültürel hayatı okadar yüksek bir seviyededir ki büyük şehirler kurup yazıtları yerel Horezm yazı sistemi yardımıyle yerine getirilen para bile keserler [Dobrev 2020, 55-59].

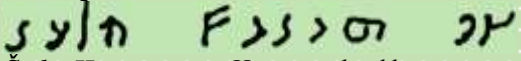
Šad-e Hunug tang - *Hunug şadı sikkesi*

Šad-e Turkan tang - *Türkler şadı sikkesi*

Šad-e Turkan tang - *Türkler şadı sikkesi*

Šad-e Turkan tang - *Türkler şadı sikkesi*

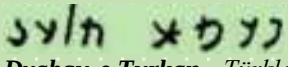
Dyabqu-e Turkan - *Türkler Yabgusu*

Kagan-e Turkan - *Türkler kaganı*

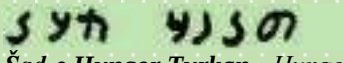
Šad-e Hungor Turkan - *Hungor Türkler şadı*

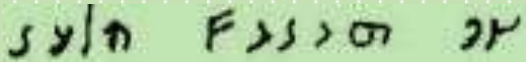
Šad-e Hunog Turkan - *Hunoq Türkler şadı*

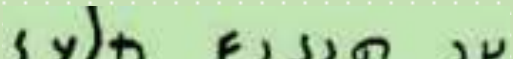
Šad-e Hunog Turkan - *Hunoq Türkler şadı*

Šadiq-e Turkan - *Türklerin şadı*

Thär-ö Turgî Athrih - *Türkler çarı Athrih*

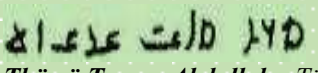
Thär-ö Turgeş Abdullah - *Türgeş çarı Abdullah*

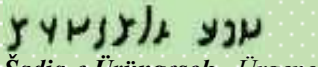
Šadiq-e Ürüngeşok - *Ürgenç'in şadı*

Thär-ö Turgeş Nezzak - *Türgeş çarı Nezzak*

Thär-ö Turgeş Halithkan - *Türgeş çarı Halifhan*

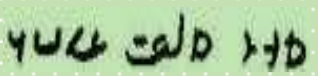
Thär-ö Turgeş Bälhir - *Türgeş çarı Bälhir*

Šadiq-e Pukara - *Buhara'nın şadı*

Основно-главна роля и значение в българизацията на Средна Азия играят и имат хионитите и ефталитите прабългари или само болгари, които дълго време са решаващ фактор или както се изразяват някои изследователи, „остаются хозяевами положения“ (С. Толстов) в геополитическата история не само на този регион, но така също и на Предна и Мала Азия (Ив. Добрев). Така например, през 359 г., като съюзник на персите, хионитският хан Грумбат участва с войската си в упорито-продължителната обсада и превземане на източноримския град Амида, дн. Диарбекир в Югоизточна Турция (Марцеллин). През периода 370-375 г. хионитите владеят Согдиана, след което навлизат и в Хорасан (D. A. Akbulut), а през 457 г., приижащите от към Индия хионити завладяват и държат известно време под своя власт даже и Бактрия [Atwood 2016, 32-33]. Ефталитите пък упражняват постоянен контрол върху една обширна територия в Средна Азия, Хорасан и Афганистан, като за определен период от време основават в Междуречието и няколко княжества, а около 510 г. ефталитският владетел Торамана завладява повечето от половината територия на северна и западна Индия. Вследствие на това, империята на ефталитите се оказва чувствително по-голяма от Сасанидската империя.

Цивилизационно-културното равнище на тези българи е на възможно най-високото за тази епоха ниво, защото те секат собствени монети, свидетелство и доказателство за достатъчно развито производство и търговия, и строят уникално-неповторими като вътрешна планировка и изпълнение градове с двойна крепостна стена, т.е. градове крепости

с цитадела (С. Толстов). И все пак техният най-голям и даже огромен принос не само за социално-политическата история на Средна Азия, но и за цялото Човечество, се състои в това, че именно те съкрушават битуващия главно сред местните ирански племена и народи робовладелчески строй и полагат основите за възникването и развитието на феодализма, който безспорно е много по-прогресивен етап в историята на Човечеството (С. Толстов; А. Бернштам).

Първоначално-изконното самоназвание на хионитите е етнм *кун/хун, хунг/хунуг,* кит. *куйан, кунь* и др., согд. *xwn,* и други фонетични варианти, мн.ч. *хуннугур,* но така също и *хунгар*. Според древнокитайските летописи тъкмо този етноним лежи в основата и началото на централноазиатските Xiongnu, сведенията за които датират още от 2.356 г. пр.н.е. (K. Csornai). Под формата главно на ойконими и хороними това самоназвание на хионитите се наблюдава по пътя на тяхната миграция на запад чак до Централна Европа, включително и най-вече на Кавказ, но така също и в Башкирия, където например има топнм *Бишаул-Унгар* [Дьёни 2008, 38], който следва да се преведе като „Хунгарите от Петте аула“. Именно на основата на този етноним, а не върху сравнително по-късния, в действителност кавказски фонетичен вариант *оногур* (P. Golden; O. Karatay), чрез прибавяне към него на собствено българското мн.ч. *-ар,* възниква и етнм *Hungar*, от който впоследствие пък се образува и хорним *Hungary* (Ив. Добрев). С течение на времето този етноним се преосмисля и под формата на *унгар* се превръща в наименование на „славянското прибалтийско племе укран (очевидно, клон на вагрите)“ [Кузьмин 1974, 13]. А на основата пак на същия етноним възниква и се развива, макар и много несполучливо обяснен, и засвидетелстваният на картата на Л. Гмыря [1995] прикаспийски ойконим *Chungars* [87]: *...“страна Гуннов” в Прикаспии территориально складывалась исторически. Во 2-м-4-м вв. владения Гуннов еще не выделялись четко среди сопредельных территорий. Гуннские племена обитали в Прикаспии от устья Волги до северных границ Кавказской Албании. Хотя Дербентский проход и был это время южным рубежом между кочевым миром Гуннов и земледельческими государствами Закавказья, однако этот рубеж был вполне проницаем для Гуннских войск, и на определенных этапах Гунны занимали также пространства Прикаспия, расположенные к югу от Каспийских ворот.*

Chungars ~ Hongurs? < Hun + gur?

В Средна Азия прабългарските племена и народи в продължение на 4-5 века навлизат във възможно най-близко-тесен и интензивен етнолингвистичен контакт и взаимодействие с ахеменидските, а след това и със сасанидските перси, стигащ даже и до сключването на голям брой династични бракове (Каланкатуаци), като по принцип персийските царе и князе се женят за българки, поради тяхната голяма хубост и красота, без при това да са изключение и случаите, когато по чисто политически съображения за жени на български ханове се дават и персийски принцеси (Стилит). Към първата група по-специално спада случаят с прочутата Турандот, в действителност Tūrānduχt, името на която се образува на основата на етнм

**tūrān* „българин” и срперс. *duxt* „дъщеря”, т.е. като цяло, първично-основното значение на жлим *Турандот* е „дъщерята на българина” [вж. и срв. Justi, 492-493].

Пак през тази епоха и в условията на същия етнолингвистичен контакт и взаимодействие, отделни ирански семейства, пък даже и цели родове и племена се присъединяват, а впоследствие се и инкорпорират и интегрират в български родове и племена (Е. Ангелова). По този начин те привнасят и закрепват в българския език, антропология, материална и духовна култура не само отделни елементи, но дори и цели комплекси от своя език, антропология, материална и духовна култура. Така иранските племена и народи и в частност персите от Средна Азия през периода I-VII в. оказват върху прабългарите своето дълготрайно-благотворно влияние и въздействие, в резултат на което прабългарите излизат от този етнолингвистичен контакт и взаимодействие и се появяват на границата на Европа вече като частично иранизирани тюрки [Добрев 2017б, 4-221].

Към началото на VII в. тринадесет на брой български племена вече обитават Западен Кавказ и северозападното Прикаспие, като столица на основаната през първата половина на VII в. от хан Кубрат полиетнична империя Стара Велика България е крепостта Хумара. Малко преди това и по времето на Ираклий българите оногури със самоназвание *хунк,* мн.ч. *хунгар,* видоизменено в сирийския източник до *ауангур*, се помещават като цяло отвъд Чора и на североизток от Кавказ (Симокатта), при което самият проход и морето се намират в „гуннских пределах“: *Далее следует перечисление тринадцати народов, охарактеризованных не только как варварские, но и как народы кочевые, живущие в палатках. Девять имен из тринадцати имеют общий тип окончания на ар, ур, ир и представляют, несомненно, видоизменения одного общего корня, с различными приставками, как бур-гар, ау-гар, кутар-гар, или ауан-гур, сиругур, и т. п. Имена эти: ауангур, аугар, сабир, бургар, кутаргар, авар, хазар, дирмар, сиругур. Часть из них можно с уверенностью идентифицировать с именем племен, известных из греческих источников. Так, сабиры упоминаются неоднократно в середине VI в.; они сражаются то в стороне от персов, то на стороне «ромеев» - Византии. Приск Панийский сообщает о посольстве племен сарагур, урогов и оногуров в Константинополь. 3 В первом имени можно узнать сиругур, в третьем имени - ауангур сирийского источника. Возможно, что сирийские аугар можно прочесть и уйгар или уйгур. Имена бургар и кутаргар, как бургар, булгар,*

кутигур, известны по ряду других источников. 4 Авар и хазар, конечно, авары и хазары, которые здесь упоминаются, как родовые племена, еще не были известны как грозные орды, устрашавшие Восточно-Римскую империю. Это одно из первых упоминаний имени хазар в чистом его виде, так как предшествующие греческие писатели упоминают только акацир. Как известно, по-тюркски ак-хазир значит белый хазар. Относительно остальных имен, если сейчас нельзя подыскать им эквивалентов в свидетельствах других источников, то во всяком случае нет сомнения, что это родо-племенные названия орд, двигавшихся с гуннскими народами.

Таковы имена баграсик и кулас, десятого и одиннадцатого народов в перечне. 5 Последние два имени абдел и эфталит известны как имена так называемых «белых гуннов». Материалы относительно последних на сирийском языке настолько богаты, что без них история этих народов и государств не может быть восстановлена. Сирийский источник говорит о перечисленных им народах: «эти 13 народов живут в палатках, существуют мясом скота и рыб, дикими зверьми и оружием» [Пигулевская 1941, 82-83].

Изпадайки в противоречие със самата себе си, в проучването си, посветено на „древните болгари“ в източноевропейските степи, С. Плетнева [1997] специално отбелязва, че „археолозите не могат нито едно от градищата по източното Предкавказие, датирано VI-VII в., да считат за собствено болгарско“ [34].

В действителност, точно такова е много добре и широко известното, за преголямо съжаление, само не и на съвременните потомци от България на онези велики българи, но погрешно датираното и етнически определеното, т.е. отстъпеното или даденото на други, великолепното (С. Плетнева), прочутото, най-голямото в цяла Източна Европа (А. Абдулова) Хумаринско градище - *Humarakert,* даже името на което възниква и се образува на основата на самоназванието *Huŋ,* мн.ч. *Huŋar* на най-многобройното и силно българско племе, известно предимно под името *оногури.* Доколкото българският етноним е в заднопоставено съчетание с аланската лекс. *kert* „град крепост“, свързана в специфично „иранския изафет“ посредством съединителната гласна *a,* така, че това сложносъставно наименование следва да се преведе като „Градът крепост на хунгарите българи“, то повече от очевидно, според народността на неговите жители, името на градището го дават техните съседи алани: *Довольно большое количество болгар проживало вместе с аланами в Предкавказье. Их поселения с характерной керамикой, датирующиеся концом VIII-IX вв., обнаружены и раскапываются в Прикубанье. Болгарам же принадлежало великолепное Хумаринское городище (развалины белокаменной крепости-города IX-X вв., на стенах которого нанесены красной краской надписи древним руническим болгарским (кубанским) письмом* [Плетнева 1997, 52-53].

В Карачаево-Черкесии карачаевский отряд Северо-Кавказской экспедиции Российской Академии наук совместно с Карачаево-Черкесским государственным университетом с 1 июля 2007 г. проводят археологические раскопки Хумаринского городища - "цитадели" Хазарского каганата (VIII-X вв. н.э.).

Сегодня, 23 июля, экспедиция вскрыла юго-восточную угловую башню и прилегающие стены городища. Ширина стен сооружения, варьируется от четырех до пяти с половиной метров, предполагаемая при этих параметрах высота сооружения достигала не менее одиннадцати метров. Это крупнейшее в Восточной Европе городище того времени. Оно расположено на господствующем над местностью плато общей площадью свыше 25 гектаров. При возведении стен использовался так называемый метод панцирной кладки: внешние слои стен сложены из больших тщательно обтесанных камней на известняковом растворе, а внутреннее пространство заполнялось рваным камнем, щебнем и землей. Археологи обнаружили множество фрагментов керамических изделий, костей животных и семян зерновых культур. Найден также очаг и железные орудия труда. "Все находки, - сообщил корреспонденту "Кавказского узла" руководитель экспедиции научный сотрудник

Института археологии РАН кандидат исторически наук Умар Кочкаров, - будут сданы на экспертизу, которая определит их точный возраст, выявит пищевые предпочтения и занятия населения памятника".

Хумаринское городище, - отметил он, - представляет большой научный интерес в свете выявления этногенеза и этнической истории тюркского населения республики. Городище отличает необычайно богатая концентрация эпиграфических памятников, выполненных кубанским (тюркским) руническим письмом, и тамг.

Хазарский каганат занимал обширную область от Дагестана до Днепра и от Предкавказья до верхнего течения Дона и Донца. Хумаринское городище находилось на пересечении торговых путей из Азии в Европу. Вместе с тем крепость выполняла и важную военно-оборонительную функцию - в период арабо-мусульманской экспансии на Кавказ, она контролировала входы в Кубанское и Тебердинское ущелья, а также перевалы в Сванетию и Абхазию.

Раскопки будут продолжаться до конца этого месяца. Тогда же будут подведены окончательные итоги экспедиции в Карачаево-Черкесию [Абдулова 2017, 52-53].

В некоторых памятниках земляными сооружениями укреплены не только сами городища, но и сельскохозяйственные угодья. Так, например, обширные сельскохозяйственные угодья, примыкающие к Хумаринскому городищу с востока, были надежно защищены дополнительно глубоким рвом длиной более 1 км, глубиной 4-5 м, при ширине 8-9 м. Ров располагается между скалистым хребтом, который тянется с севера на юг, восточнее городища и верховьев балки Шугара, т. е. он был сооружен в самом узком месте между хребтом и балкой. Он прочно прикрывал подход к городищу и его угодьям со стороны степного Предкавказья через легкодоступные перевалы Гумбаши, Гитче и Уллуайры. Не случайно здесь были сооружены такие мощные дополнительные укрепления. Это имело важное стратегическое значение потому, что в грозные VIII-IX вв. в эпоху кровопролитных арабо-хазарских войн с этой стороны можно было ожидать вторжение врага. Помимо того, именно здесь проходила военная и торговая международная трасса, соединяющая страны Востока и Запада, Хумару с Закавказьем, Крымом, Византией.

Оборонительные сооружения городища представлены крепостными стенами, башнями, цитаделью и рвами.

Основная часть городища - крепость, была обнесена по периметру каменной стеной, усиленной многочисленными башнями. Стена тянется по самому обрывистому краю отрога; перерезает с двух сторон у подножия холма - цитадели перешеек и поднимается к его вершине, т. е. концы стены смыкаются на вершине цитадели. В зависимости от рельефа местности стена образует много ломаных линий и имеет общую протяженность более 2000 м (рис. 11). Раскопками на четырех раскопах (раскопы «1», «2», «А», «Б»), заложенных на городище, исследована значительная часть большой стены, представляющей в сочетании с башнями, остатки первоклассного военно-фортификационного сооружения.

Она сложена из хорошо отесанных прямоугольных блоков причем, несмотря на четкое выделение панцирных рядов, внутренность стены заполнялась не бутом, а такими же блоками. Кладка панцирных рядов выполнена по системе «тычком и ложком»: блоки первого нижнего ряда были уложены короткой гранью (торцом) наружу и уходили в толщу стены, блоки второго ряда укладывались наружу длинной гранью (либо плашмя, либо на образок), блоки третьего ряда повторяли кладку тычком и т. д. В некоторых участках нижний ряд состоял из блоков, положенных в плоскости стены длинной гранью, а второй из блоков, уложенных тычком, третий ряд повторял кладку первого, четвертый - второго и т. д. В целом, при возведении крепостных сооружений (стены и башни) строители придерживались описанного приема кладки блоков. Но не всегда и не во всех участках стены строители придерживались этого принципа кладки. Они соблюдали указанный прием кладки только при возведении восточной стены. Блоки стены хорошо обработаны, в большинстве своем они имеют форму крупных квадратов. Их размеры колеблются в пределах: 1,00Х0,45Х 0,35; 0,80Х0,40Х0,30 м. Строители отступают от этого приема кладки при возведении южной стены памятника. Правда, методы постановки блоков здесь те же, по преимуществу «тычком» и «ложком», но кладка менее тщательна, с менее регулярным соблюдением чередования последовательности укладки камней и рядов. В отдельных рядах кладки этих стен, наряду с крупными блоками-квадрами, использованы каменные плиты, уложенные плашмя.

Северная сторона большой стены, как показали результаты исследования 1980 г., по некоторым элементам кладки отличаются от других участков ее. Она состоит из двух панцирей, а пространство между ними забутовано щебнем и битыми камнями. Такая техника кладки широко практиковалась в средние века на Кавказе и в памятниках, близких Хумаре по материалу и этническому составу, Нижнего Дона, Болгарии и Крыма (Плетнева С. А., 1967, с. 75; Афанасьев Г. Е., 1987, с. 125).

Большая стена поставлена без фундамента на слабо снивелированную поверхность скалы-материка. Строители не пытались заглубить стену или создать для нее протяженное снивелированное ложе, они вели кладку непосредственно по рельефу. В настоящее время стена сильно разрушена и максимальная высота ее не превышает 2-3 метра при толщине более 5 м (рис. 12, 13). Но в древности она имела внушительную высоту. Причем, мощность ее в разных участках зависела от важности обороняемого участка. Так, на восточной стороне, в единственном участке доступном для нападения, ее высота равнялась 10-12 м при толщине более 5 м. На других участках, исследованных нами, толщина ее не превышала 3,5-4,00 м и, соответственно высота также была меньше.

При возведении стены был использован известковый раствор. В южной и восточной частях стены он применялся, главным образом, для промазки швов снаружи между камнями нижнего ряда. Максимально использован раствор при кладке панцирных рядов на склоне цитадели и башен, фланкировавших главные ворота крепости. Здесь все блоки панцирных блоков уложены на растворе. Стена завершалась зубчатым парапетом, была снабжена многочисленными бойницами, и после завершения строительства, с обоих сторон была побелена. Причем крепостные стены предназначены были не для пассивной

обороны. Они, как уже отмечали, были снабжены пристенными и выносными башнями, которые являлись важными узлами в сложной системе обороны крепости. В настоящее время хорошо прослеживаются остатки 15 башен (рис. 14).

Одной из конструктивных особенностей стен крепости является наличие водоотводов, идущих из внутренней территории крепости за ее пределы. Водоотводы (водостоки) встречены с внутренней стороны крепости в раскопе «А». Первый и второй водосток открыты к северу от башни в 15 и 30 м от нее, третьи - к югу - в 3,60 м. Входы водостоков однотипны. Это отверстия, образуемые двумя параллельными блоками нижнего ряда кладки, сверху они перекрыты плитами второго ряда кладки. Ширина их - 0,20-0,25 м, высота 0,30-0,45 м (рис. 20).

Помимо основной стены городище было укреплено еще одной передовой оборонительной стеной, возведенной с восточной, наиболее опасной стороны памятника.

Итак, городище, помимо основной линии оборонительных сооружений, имело еще одну линию обороны. Она служила своеобразной протейхизмой - передовой оборонительной стеной, которая должна была затруднять доступ к основной стене, закрывая проход вдоль нее по краю плато и преграждая к ней путь со стороны нагорья. Эта стена имела проход (калитку), которая служила для выхода из перибола к верховью балки Бугара, где проходила дорога, идущая с нагорья вниз в долину Кубани. Снаружи калитка была замаскирована пристройкой, которая затрудняла доступ внутрь городища и, таким образом, играла важную роль в общей оборонительной системе крепости. Такая же стена была сооружена и по другую сторону холма - цитадели, в промежутке между его подножием и балкой Инал (Алексеева Е. П. 1971, с. 133).

Передовая стена играла большую роль в сложной системе укрепления крепости. Она «не давала противнику возможности подойти со своими осадными средствами, в частности, с лестницами и таранами, сразу к главной стене. Необходимо было разрушить переднюю стену. В то же время осажденный имел возможность вести яростную и более наступательную стрельбу по противнику» (Шперк В. Ф. 1948, с. 124).

К востоку от этой стены, с напольной стороны, был вырыт ров шириной 7 м с протяженностью более 200 м. Ров шел по склону холма-цитадели от края плато у балки Инал до верховьев балки Шугара и, преграждая доступ к первой оборонительной стене, к цитадели и главным воротам крепости (рис. 24).

В этом плане наиболее интересным и мощным памятником является Хумаринское городище. Большая крепостная стена его была укреплена множеством выносных и пристенных башен. К сожалению, в результате интенсивной разборки крепостных стен городища в 1950 годы для строительства ферм, многие из них не сохранились или трудно определить местоположение их. Но, как известно, в средневековых памятниках башни друг от друга расположены на расстоянии 20-25 м. Если исходить из этого расчета, то Большая стена была укреплена более 30 башнями. В настоящее время прослеживаются остатки 15 башен. Они расположены на протяжении всей стены на расстоянии 10, 25, 30, 50, 60 м друг от друга. Причем расстояние между ними зависит прежде всего от стратегического значения местности рельефа и защищенности объекта (рис. 26).

Работами последних лет открыты и исследованы на городище четыре башни. Одна на восточной стороне, в раскопе «А», вторая - на южной стене над устьем балки Шугара, в раскопе «Б» и две на северной стене. Эти последние фланкировали главные ворота крепости (рис. 24,25, 26). Раскопанные остатки башен являются нижними сплошными частями, - основаниями, на которых были возведены верхние этажи, служившие помещением для стражи. С верхним этажам башен вели каменные лестницы, сооруженные вдоль их стен с внутренней стороны. Так, в раскопе «Б» были обнаружены остатки лестницы, ведшей на второй этаж башни. Лестница была пристроена к оборонительной стене и северо-восточному углу башен со стороны стены - с востока.

Пристройка-основание лестницы представляла собой однорядную облицовочную кладку, выполненную в основном «ложком». В кладке были преимущественно использованы плитообразные блоки, которые придали ей облик, отличный от облика облицовочного панциря башни.

Башня была встроена в толщу стены и только выступала за линию ее внешнего и внутреннего фронта. К югу, к краю плато она выходила из толщи стены на 3,50 м к северу, внутрь городища, она выдавалась на 1,90 м. Она имела контур основания, близкий по очертаниям к многоугольнику, образованному двумя поставленными на основания трапециями. Размеры башни 10,70Х9 м. Длинные стороны башни были обращены на юг и на север. Стены сохранившейся части башни представляют собой выложенную из хорошо отесанных блоков песчаника панцирь-облицовку (рис. 25). Для него использовались равномерные квадры, которые укладывались «тычком» и «ложком».

Строители стремились чередовать рядами приемы разнотипной кладки. Например, первый - «тычком», второй - «на образок», третий - «ложком» или первый - «тычком», второй - «ложком» и т. д., что, однако, им плохо удавалось, поскольку размеры заготовленных для строительства блоков были слишком различны. В кладке башни были использованы блоки размерами 1,40х0,30х0,20; 0,90х0,40х0,40 м; 0,50х 0,34х0,30 м. На углах, как правило, укладывались более крупные квадры, в середину фронта стены шли камни поменьше. Нижний ряд камней укладывался обычно «тычком». Кладка панциря была выполнена на известковом растворе, который, однако, был распределен и сохранился очень неравномерно. В основном раствором были промазаны только камни самых нижних рядов. Как показала расчистка боковых стен башни, раствор в основном применялся для внешней обмазки стен и затирки швов. Значительные пятна раствора сохранились на внешней поверхности, их толщина достигает 1,0 см.

В восточной части башни был сделан проход, выводивший за пределы укрепления. Ширина прохода - 1,45 м, его стены сохранились на высоту до 1,75-1,90 м. Проход расчленил основание башни на два неровных массива (рис. 21).

Итак, исследованная часть башни, видимо, представляет основание, на котором были возведены верхние этажи, служившие помещением для стражи. Вдоль северной стороны отрезка оборонительной стены, проходившего к башне с востока, располагалась лестница, ведшая на второй этаж башни. Лестница была пристроена к оборонительной стене исеверо-восточному углу башни со стороны стены - с востока. Длина пристройки - 7,25, ширина - 1,70-1,60, высота - 1,50. В нижней части лестницы сохранились плиты, служившие ступенями, всего было прослежено четыре ступени (рис. 21). (Биджиев Х. Х.; Гадло А. В., 1979 (с 42-48)).

Возможно, калитка-проход представляла собой запасной выход из крепости на случай вынужденного отступления. Причем, видимо, в этом районе были сосредоточены значительные силы гарнизона, ибо этот участок, судя по его положению, мог контролировать движение из долины Кубани вверх к крепости (Биджиев Х. Х., Гадло А. В. 1979, с. 42-48). Неслучайно, видимо, недалеко от этого места располагается древняя дорога-тропинка, во многих участках вырубленная в скале, которая ведет из крепости в долину Кубани.

Другую, более передовую конструкцию, имеют ворота Хумаринского городища. В связи с тем, что фортификация его изучена лучше, подробнее остановимся на конструкции их. В Хумаринском городище было двое ворот: южные и северные в середине соответствующих стен, а также несколько калиток-проходов, которые формировались одной или двумя башнями. Как наиболее уязвимые места в системе обороны, ворота и калитки возведены в труднодоступных пунктах плато, удобных для обороны подступов к ним и сильно укреплены искусственными сооружениями.

Стены башни, как и другие крепостные сооружения Хумаринского городища, построены без фундамента, блоки нижних рядов уложены на выравненную материковую поверхность. Между тем, древние строители прежде, чем возводить башню, провели хорошую нивелировочную работу. Об этом свидетельствует то, что несмотря на то, что башня была сооружена на обрывистом краю отрога, имеющего неровную поверхность, уровень подошвенных камней нижних углов имеет относительно небольшую разницу. Так, подошва нижнего камня северо-восточного угла башни находится на глубине 3,49 м превышает уровень подошвы нижнего камня северо-западного угла (в плане условно этот угол обозначен буквой «А») только на 0,16 м. Подошва нижнего камня юго-восточного угла (угол «В») башни находится на глубине 3,10 м и превышает уровень подошвы нижнего камня северо-восточного угла (угол «Б») на 0,23 м. Длина башни равна 10,30 м, ширина - 8 м (взяты максимальные величины). Длинные стороны башни обращены на север (к обрыву) и на юг. Стены сохранившейся части башни представляют собой выложенную из прекрасно отесанных блоков местного песчаника панцирь-облицовку. Для него использовались равномерные квадры, которые укладывались «тычком» и «ложком». Строители чередовали приемы разнотипной кладки, хотя не всегда строго соблюдали чередование их, поскольку размеры заготов ленных для строительства блоков были слишком различны (рис. 35). В кладке панцирных рядов стен были использованы блоки размерами 1,20х0,40х0,30 м; 1,00х0,35 м; 0,90х0,35х0,30 м; 0,63х0,30х0,35; 0,40х0,30х0,25 м и т.д.

На углах, как правило, укладывались более крупные и особенно тщательно обработанные квадры, в середину фронта стены шли квадры поменьше. Нижний ряд укладывался, за редким исключением, «тычком» (рис. 36). Кладка панцирных рядов была выполнена на известковом раствора. Блоки внутреннего пространства башни уложены по описанному принципу, но без раствора, всухую. Ниже производится описание результатов раскопок стен башни.

Вторую группу составляют цитадели, расположенные вне собственно города (крепости) или же в системе крепостных стен. Наиболее характерным и мощным сооружением указанного типа является цитадель Хумаринского городища. Его цитадель расположена в северо-восточной части памятника и была сооружена на плоской вершине естественного холма с крутыми склонами высотой более 40 м. Доступ на нее преграждали глубокий ров, первая и вторая оборонительные стены крепости (рис. 25,26). Крутые склоны холма и указанные элементы фортификации имели внушительную обороноспособность. Между тем, цитадель была обнесена по периметру еще дополнительно мощной собственной каменной стеной, фланкированной башнями и контрофорсами. Стена была возведена по периметру холма с учетом его рельефа и разграничивала территорию цитадели не только от внешнего мира, но и от самого города-крепости. Стены цитадели построены, как и другие крепостные сооружения, без фундамента, из хорошо отесанных каменных квадров местного песчаника (размеры их: 1,20х0,60х0,70 м; 0,60х0,4х03 м). Из больших блоков сооружены не только панцирные ряды, уложенные на известковом растворе, но и пространство между ними. Камни панцирных рядов отличаются более тщательной обтеской, кладка их осуществлена более аккуратно, чем в межпанцирном пространстве, где они уложены без раствора, насухо. Камни трех нижних рядов кладки выступают соответственно на 6-7 см из плоскости стены. Причем в первом ряду блоки положены в ряд короткими сторонами, во втором ряду - длинными, в третьем - снова короткими, в следующем - длинными и т. д. Таким методом достигалась поперечная перевязка швов кладки. Общая длина стены составляет более 120 м при ширине 2,60-3 м (рис 25).

К застройкам цитадели относится и святилище, расположенное у ее подножия. Святилище было возведено с южной стороны цитадели, между первой и второй

крепостными стенами и огорожено, как показали исследования 1980 г., со всех сторон каменной стеной, которая отсекала его, как и цитадель, от остальной территории памятника. Такое расположение цитадели и объектов культа характерно и другим памятникам региона (Кяфар, Ильичевское).

Итак, фортификация Хумаринского городища отличается мощностью и продуманностью планировки, высоким уровнем строительной культуры и их структура отвечала уровню военной техники, сложному социальному составу населения крепости.

По планировке и топографии хумаринское городище имеет много общего с многочисленными средневековыми памятниками Кавказа и прежде всего Карачаево-Черкессии. Как и Хумаринская крепость, они обычно строились на месте более ранних поселений, за редким исключением, так же как и Хумара, расположены в труднодоступных местах, укрепленных каменными стенами, башнями, рвами и валами, и имеют двух- и трехчастное деление (Алексеева Е. П., 1971, с 127).

Крепостная архитектура Хумаринского городища отличается от аналогичных сооружений района не только по более совершенной технике кладки стен, но и по мощности их высокой строительной культуре. Достаточно сказать, что большая стена городища (протяженность 2000 м) имела толщину 3,50; 3,80; 5,10 м при высоте 10-12 м была усилена многочисленными башнями. Еще более мощной была оборонительная стена цитадели, рассчитанной на длительную осаду.

Сасанидский Дербент, возведенный в VI в. и существовавший долгое время, в отличие от Хумары, функционировавшей всего более двухсот лет, представляет собой крупнейший город своего времени. Но по мощности крепостных сооружений Хумаринское городище, на наш взгляд, мало уступает Дербенту, а по толщине главной стены даже превосходит его. Так, толщина стен Дербента колеблется от 2,30 до 3,80 м (Кудрявцев А., 1976, с. 111), а Хумаринские стены достигают толщины от 3,50 до 5,10-6 м.

По керамике Хумаринское городище сближается с болгарскими поселениями Ставропольской возвышенности (Гадло А. В., 1980, с. 63—64). Это, с одной стороны, подчеркивает бесспорную этническую и культурную близость населения крепости с болгарским населением Предкавказья и, с другой стороны, указывает на интенсивность связей обитателей Хумары с Крымом и Приазовьем, откуда завозили амфоры.

Техника кладки из тесаного камня в VIII-X вв. была также широко распространена в ранне-болгарских памятниках Болгарской Народной Республики, которые сближаются по инвентарю, как справедливо пишет С. А. Плетнева, с поселениями салтово-маяцкой культуры (Плетнева С. А., 1967, с. 44), и Хумаринского городища. Здесь, например, можно назвать такие средневековые города, как Плиска, Преслав и другие. Крепостные стены их, как и на Хумаре, возведены из тесаных блоков, причем они обработаны и сложены точно так же, как на Хумаринском городище (Миятев К., 1965, с. 32-47). Более того, во всех указанных памятниках Нижнего Подонья и Болгарии, как и в нашем городище, найдены идентичные рунические надписи, знаки-тамги, различные рисунки (Плетнева С. А., 1967, с. 44), не характерные для аланских памятников Северного Кавказа, свидетельствующие о тюркоязычности их населения. Важно отметить, что, по мнению болгарского археолога Д. Димитрова, который в 1979 г. специально приезжал и изучал памятники салтово-маяцкой культуры и наш; городище, к памятникам Дунайской Болгарии особенно близка крепостная архитектура Хумаринского городища (Северняк С., 1980; Димитров Д., 1980).

Причем рассматриваемая архитектура во всех указанных районах не имеет предшествующих традиций. Поэтому есть все основания считать архитектуру памятника явлением привнесенным, непосредственно связанным со строительством Хумаринской крепости. В этой связи возникает вопрос об истоках архитектурной традиции, воплотившейся в памятниках названных районов. С. А. Плетнева, анализируя крепостные сооружения салтово-маяцкой культуры, пришла к выводу, что жители

Хазарского каганата технику обтески камня заимствовали из государств Закавказья (Плетнева С. А., 1967 «с. 47). Действительно, строительство крепостных (аналогичных) сооружений в средние века широко практиковалось в странах Закавказья, где каменная архитектура имеет древние многовековые традиции и к указанному времени достигает высокого уровня. Многочисленные города и крепости феодальных государств Закавказья имеют сложную планировку, мощную фортификацию, часто расположены в труднодоступных местах, и крепостные сооружения их, также как и нашего памятника, возведены на высоком уровне из искусно обработанных камней. Но другие материалы Хумаринского городища не свидетельствуют о каких-либо связях со странами Закавказья. Население Хумаринского городища, как было отмечено, имело более оживленные связи с различными культурными центрами Северного Причерноморья. В этой связи важно отметить, что строительная техника нашего городища имеет много общего с памятниками Крыма. Так, самые близкие аналогии с Хумарой имеет крепостная архитектура Херсонеса, Мангуп-Калы, Эски-Кермена, Чуфут-Кале и т. д. Для крепостных сооружений этих памятников, возведенных начиная с VI в., также характерна квадровая кладка по системе «тычков» и «ложков» из тесаных блоков (Якобсон А. Я., 1963, с. 70-124).

Таким образом, при сооружении Хумаринской крепости использованы наиболее передовые фортификационные приемы того времени и учтен весь опыт строительной практики, уровень военной техники. На основе исследования последних лет можно сказать, что крепостные сооружения Хумаринского городища имеют все основные элементы передовой средневековой фортификации (большую оборонительную стену, протейхизму, сильно укрепленные ворота и вылазные калитки, неприступную цитадель, глубокий ров), характерные для крупных городов и крепостей Азии и Европы. По мощности и сложности планировки, а также по неприступности сооружений Хумаринское городище полностью отвечает рекомендациям Витрувия, Вегеция, Альберти и Кюи (Витрувий, 1936,, с 32-33; Вегеций Ф., 1940, с. 281-283; Альберти Леон Батиста, 1935, с. 85—154). В этом плане Хумаринское городище в регионе памятник единственный и неповторимый.

Как известно, Северный Кавказ в средние века отличался пестрым этническим составом: здесь жили кавказоязычные, ираноязычные и тюркоязычные народы. В течение всего средневековья шла острая борьба между различными этнополитическими объединениями за гегемонию в регионе. Наиболее значительными из них были гунны-савиры, болгары, хазары и аланы. Во второй половине VI и в начале VII вв. народы и племена, занимающие степные и предгорные районы Северного Кавказа, были покорены Тюркским каганатом. (Артамонов М. И., 1960, с. 137). Последний представлял собой мировую державу, простиравшуюся от Монголии до Черного моря. Но в первой половине VII в. Западнотюрском каганате усилилась междоусобица, завершившаяся крахом державы, и этим воспользовались болгары и хазары, которые создали свои государства. Первыми создали свое государство болгары. Их умный вождь и правитель Кубрат объединил разношерстное население под эгидой болгар и создал государство, известное в науке под названием Великая Болгария. Это государство занимало Приазовье и Предкавказские степи, имело дружественные отношения с Византией.

Наибольший интерес среди последних представляет святилище Хумаринского городища. В связи с уникальностью его для Северного Кавказа остановимся на нем более подробно.

В 1974 г. с внешней стороны большой стены были расчищены остатки квадратной каменной постройки, занимающей площадь 6,20х7,00 м. Постройка была возведена под углом около 15° к линии стены и ориентирована в разрез с основными архитектурными сооружениями данного участка - башней и стеной. Расстояние между стеной и юго-западным углом постройки 0,66 м между северо-западным углом и: стеной - 3,10 м.

Постройка была возведена, вероятнее всего, после завершения строительства оборонительной стены. Внутри постройки в центральной части ее, на равном расстоянии от стен, был выделен квадратный участок площадью 2,5х2,40 м, обрамленный с юго-запада, северо-запада и северо-востока, т. е. двойным рядом плит, поставленных на «образок». С юго-востока, т.е. со стороны площадки, опирающейся на подпорную стену, внутрь квадратного участка вела ступенька, образованная плитами внешнего ряда обрамления, поставленными также, как и другие плиты, «на образок» и плитами внутреннего ряда, положенными плашмя.

При расчистке участка вдоль северной стены святилища, около его восточного угла был обнаружен небольшой зольник (диаметр - 0,30 см, мощность - 0,11 см), состоящий из чистой золы и золисто-земляной супеси. Среди этой массы было найдено железное кресало простой эллипсовидной формы. Можно предположить, что зольник образовался в результате выброса золы из святилища. Вновь проведенная зачистка внутренней площадки в центре святилища показала, что на ней, без сомнения, разжигался огонь, который однако не представлял собой простой костер, так как камни, ограждающие площадку, не имеют следов действия прямого и сильного огня. Вместе с тем, в земле, заполнявшей площадку, были видны небольшие красноватые и серовато-белесые остатки золы. Невольно возникает предположение, что на площадке священный огонь возжигался в специальных курильницах или на особых жертвенниках. Угли, зола после совершения ритуала регулярно выносились за пределы святилища и сыпались в одном месте - около его северо-восточного угла.

Естественно, возникает вопрос, с каким верованием связано святилище? В предыдущих публикациях мы сопоставляли его с зороастрийскими памятниками. Планировка позволяет сопоставить его с зороастрийскими храмами; в которых центральное положение занимал стабильный или переносный жертвенник с горящим огнем, ориентированный на солнечный восход (Кошеленко Г. А., 1966, с. 20-23; Кошеленко Г. А., 1977, с. 54-70; Воронина В. А., 1960, с. 42-45). Разумеется, монументальные храмы огня по масштабам и многим другим деталям несопоставимы с хумаринским святилищем. Но планировка позволяет сопоставить его со святилищем огня «айадана» и «чортак», бытовавшими в Иране, в Средней Азии и в прилегающих странах в ахеменидскую и Сасанидскую эпохи и позже. Для них были, как и для Хумаринского святилища, характерны квадратная планировка и двойная ограда. Как известно, в этих святилищах центральное положение занимал алтарь со священным огнем, ориентированный на солнечный восход, чему соответствует внутренний квадрат в нашей постройке. Следы огня, зафиксированные при зачистке пола квадрата, и отсутствие их на камнях, ограждающих площадку, позволяют предположить, что на площадке священный огонь возжигался в специальных курильницах или на особых жертвенниках. Можно еще отметить, что вымощенная плитами площадка в Хумаринской постройке соответствует айвану в зороастрийских памятниках.

Приведенные аналогии оставляют в силе предположение о том, что святилище генетически восходит к указанным памятникам. Но не исключено и другое, а именно: болгаро-хазарское население крепости могло соорудить языческое святилище по типу зороастрийских памятников, тем более, что культ огня и солнца был широко распространен среди тюркских народов. Помимо того, квадратная форма святилища сопоставляется с культовыми памятниками средневековых тюркских народов. Например, языческие храмы и оградки восточных тюрков имели квадратную или прямоугольную форму, и были сторонами или углами строго ориентированы на стороны света. Памятники названного типа открыты в большом количестве на Алтае, в Туве, в Монголии, Киргизии, Казахстане. В этих памятниках, как и в Хумаринском святилище,

прослеживаются остатки алтаря, кости животных и предметы быта - железные ножи, наконечники стрел, удила и другие предметы (Могильников В. А., 1981, с. 34-35).

Наше предположение определенно оправдано еще тем, что в настоящее время культовые памятники названного типа известны и в других районах расселения средневековых тюркских народов. Так, тождественный нашей постройке храм был открыт в первой столице Дунайской Болгарии - в Плиске, который после принятия христианства был переустроен в христианский храм. Храм из Плиски, так же, как и Хумаринский, представляет собой в плане квадрат в квадрате. Его стены сложены точно из таких же блоков, как в Хумаре. По мнению болгарских археологов, он является языческим святилищем протоболгар (Михайлов С, 1953, с. 242-258).

Интересный памятник открыт около г. Кисловодска. Имеется в виду комплекс VIII в., исследованный в 1964 г. Н. Н. Михайловым и недавно опубликованный В. А. Кузнецовым (Кузнецов В. А., 1985, с. 208-213). К сожалению, памятник исследован не очень тщательно и многие элементы его не зафиксированы на должном уровне. Тем не менее, судя по чертежу, изданному В. А. Кузнецовым, он по своему плану весьма близок к святилищу из Хумары. Здание в плане квадратное (3,16х3,07 м) и представляет собой также квадрат в квадрате. Пол в пространстве между внутренним квадратом и одной из стен, как и в Хумаре, здесь тоже был выложен плоскими камнями.

В центре площадки зафиксированы следы огня и угля. Обращает на себя внимание территориальная близость последнего к Хумаре и синхронность их: они оба относятся к VIII в. Более того, он также принадлежит к древним болгарам, так как культурный слой VIII-X вв. н. э. во многих поселениях Кисловодской котловины оставлены ими. Следует отметить также, что М. П. Абрамовой около Кисловодска открыты новые культовые памятники в виде каменных оградок над могилами, характерные для средневековых тюркских племен (Абрамова М. П., 1982).

Храм, аналогичный Хумаринскому, исследован экспедицией С. А. Плетневой на Маяцком городище на Дону. Многочисленные древнетюркские руничесские надписи, знаки, рисунки, обнаруженные на блоках стены Маяцкой крепости, не оставляют сомнений в том, что преобладающую часть населения ее составляли болгары или болгаро-хазары.

Недавно на территории второго Влассовского могильника в Воронежской области (этот памятник тоже находится на территории салтово-маяцкой культуры) открыто новое святилище IX-X вв. Это святилище «отвечает устройству святилищ по принципу «квадрат в квадрате», соблюдавшемуся в среде носителей салтово-маяцкой культуры, и, в частности, в среде ранних болгар в их бытность на Северном Кавказе, а затем на Балканах» (Синюк А. Т., Березеуцкий В. Д., 1991, с. 258).

Население страны гуннов или «царство гуннов», по Ананию Ширакацию, состояло, главным образом, из различных тюркских племен (гунны, савиры, берсилы и т. д.), родственных по происхождению, культуре и религии древним болгарам. Это нашло отражение и в названии столицы гуннов. Так, по мнению ряда ученых, топоним «Варачан» является мотатезированным фонетическим вариантом гуннского этнонима Ванандар: здесь произошло замещение дентального д булгарским дж и его последующее оглушение (Кадыраджиев К. С, 1985, с. 98). Для нас очень важно и то, что в городе Варачане в результате археологических раскопок открыт культовый памятник, ибо существование в этом городе традиции сооружать языческие храмы или святилища подтверждают и письменные источники. Так, языческие святилища в городе упоминались Моисеем Каганкатваци, который описал миссию Исраэля к князю гуннов Алп-Илитверу (Патканьян К., 1861, с. 193-202).

Итак, культовые памятники типа Хумаринского святилища обнаружены почти во всех районах расселения тюркских народов Хазарского каганата и в Дунайской Болгарии. Если их интерпретировать как святилища огня «айадана», то, естественно, речь должна идти о прочном бытовании среди населения каганата зороастрийской религии. Однако сведений об этом в письменных источниках не сохранилось. Есть упоминания о проникновении в среду населения каганата христианства, мусульманства и иудейства, но ничего не сказано о зороастрийских обрядах, бытующих среди них. Поэтому указанные памятники, скорее всего, представляют собой тюркские языческие святилища, посвященные богу неба и солнца - Тенгри-хана.

Не будучи специалистом, трудно что-либо конкретно сказать о дешифровке их. Но эти надписи имеют прямые аналогии в памятниках тюркской рунической письменности Азии и Восточной Европы, хотя «говорить о тождестве алфавитов нельзя» (Кызласов И. Л., 1989, с. 257). Это обстоятельство уже делает бесспорным их тюркоязычность и связанность с раннесредневековыми народами, обитавшими на Северном Кавказе. Мне представляется аргументированным и убедительным мнение о болгарской принадлежности их, выдвинутый еще В. А. Кузнецовым сразу после открытия первых надписей в Хумаринском городище. Хумаринское городище, являющееся эпицентром северокавказских рунических надписей, в настоящее время хорошо изучено и признается болгаро-хазарской крепостью: это уже не гипотеза, а установленный факт, на который можно твердо опираться. Более того, надписи относятся к последнему периоду жизни, т. е. к периоду возвышения и существования Хазарского каганата, основное население которого составляли болгары. Материалы городища имеют самые близкие аналогии в инвентаре памятников Восточной Европы, принадлежащих болгаро-хазарским племенам. Я имею в виду памятники салтово-маяцкой культуры, Волжской Булгарии и Дунайской Болгарии.

Найденные в названных районах надписи, по мнению М. И. Артамонова (Артамонов М. И., 1954, с. 263), С. Г. Кляшторного (Кляшторный С. Г., 1979, с. 274— 275), И. Л. Кызласова (Кызласов И. Л., 1989, с. 256-257) и других авторов также принадлежат болгарам или болгаро-хазарам.

Это хорошо видно по материалам Хумаринского городища. Место было заселено уже в VIII-VI вв. до н. э. племенами кобанской культуры. Во II в. н. э. на плато рядом с местными племенами обосновались сарматы. В VI-VII вв. н. э., судя по катакомбному могильнику,

появились аланы. В VIII-X вв. н. э. основную часть населения крепости составляли болгары, о чем свидетельствуют обнаруженные в городище крепостные и жилые сооружения, тюркские рунические надписи, знаки, керамика. Совпадение формы жилищ и типов керамики городища с материалами поселения степного Предкавказья VIII-X вв. подкрепляет мнение о болгарской принадлежности Хумаринского комплекса.

Раскопками В. Б. Ковалевской на городище «Указатель» также установлено, что в середине или во второй половине VIII в. здесь произошла смена аланского населения болгарами.

Следовательно, речь должна идти о том, что слои VIII-X вв. н. э. некоторых поселений принадлежали болгарам и другим тюркоязычным племенам. Тем не менее, до сих пор не представляется возможным вычленить тюркские могильники от других раннесредневековых памятников края. Видимо, тюркские племена, проникшие в этот район, вступили в теснейшие этнические контакты с местными и ираноязычными племенами и восприняли некоторые элементы культуры местного населения. Возможно, что они усвоили от кавказоязычных племен формы могильных сооружений: каменные ящики, гробницы, склепы. Более того, они смешались с местным населением и постепенно потеряли монголоидность. Такие процессы происходят на наших глазах. Иначе трудно объяснить наличие тюркских каменных изваяний в зоне распространения раннесредневековых поселений и могильников, о чем мы писали и раньше (Биджиев Х. Х., 1983, с. 183).

Видимо, эти тесные этнические контакты оказали влияние и на антропологический тип тюрков края. Об этом красноречиво говорят лица, изображенные на изваяниях – это мужчины европеоидного облика, между тем, как в Азии лица на изваяниях монголоидные. Если так, то изваяния принадлежат тюркоязычному народу, давно обитавшему на Кавказе и вобравшему в себя значительные местные элементы. Вспомним, что современные карачаевцы и балкарцы - тоже европеоиды и в их культуре много кавказских элементов. Закономерно предположить, что племена, создавшие каменные изваяния, сыграли важную роль в их этногенезе.

Среди карачаевцев и балкарцев бытуют и ныне крылатые выражения: «Гун кууртзса, гунай джуурт-ха», что означает «гунны пошли в поход, а Гунай пьет айран». В карачаево-балкарской среде в прошлом прочно бытовало выражение «Гун пайа - гунн», буквально означающий «могущественные, неукротимые гунны». Один из кварталов Кумуха в Дагестане до сих пор сохраняет наименование «Гун-нал» - «народ гуннов» (Магомедов М. Г., 1983, с. 194-195). В названиях балкарских селений Бит-тургу и Гуддургу сохранились названия и родоплеменные этнонимы гуннов (Мизиев И. И., 1991, с. 137). Карачаевцы до сих пор город Прикумск называют «гунн къала», т. е. Город гуннов. В Балкарии имеется местность под названием «гун тала», т. е. поляна гуннов (Акбаев Ш. Х., 1965, с. 61). И наконец, этноним гунн бытует и в грузинском языке (Мровели Леонти, 1979, с. 91) [Биджиев 1993, 21-108] [Добрев 2019в, 392-408].

След време, централен град на водещо-главното племе оногури и следователно пак столица тогава на основаната от хан Кубрат държава Стара Велика България е разположеният на брега на Таманския Залив гр. Фанагория: *Иосиф ничего не говорит еще об одном большом приазовском городе, расположенном всего в 25 км от Таматархи на том же Таманском берегу, о городе Фанагории. Между тем о нем несколько раз упоминают византийцы, в частности, в рассказе об императоре Юстиниане он фигурирует в качестве бывшей столицы болгар и хазарского города, в котором правила хазарская администрация. Умолчание Иосифа объясняется, очевидно, тем, что в начале X в. город был полностью разрушен печенегами. Во время написания ответа Хасдаю он уже не существовал. Интересно, что ничего не пишет о нем и Константин Порфирородный, который в своих сочинениях не раз возвращается к рассказу о приазовских болгарах.*

Археологическое изучение Фанагорийского городища подтверждает сведения письменных источников. На развалинах античной Фанагории сначала возник небольшой поселок, превратившийся затем в VIII в. в цветущий, широко раскинувшийся по берегу город. Застройка в нем производилась с максимальным использованием старых зданий и кварталов. Обнаруженные археологами материалы позволяют с полной уверенностью говорить об обширных торговых связях и развитом ремесленном производстве Фанагории [Плетнева 2011, 7-8].

Превземайки го, във и около този град прабългарите се установяват много преди това и го превръщат в главен търговски център на областта: *Еще Agathias сообщает, что место в Колхисе, где в его время (вторая половина шестого века) стояла крепость Святого Стефана, ранее называлось ’Ονόγουρις. В прошедшие времена гуннские оногуры воевали с колхианами и были побеждены; в память их победы и в качестве трофея колхиане назвали место Оногурис. Анонимус из Равенны, который писал около 700 н.э., располагает patra quae dicitur Onogoria около Азовского моря и нижней Кубани* (О. Дж. Маенхен-Гельфен).

В края на VII и началото на VIII в. преобладаващата част от жителите на града са българи. Поради това и управителят му е българин на име Болгиций, на когото се възлага много важна роля във връзка със заточения през 695 г. в Херсон Юстиниан II. Градът загива под ударите на печенегите в края на IX в. и след това повече не се възстановява (С. Плетнева): *Русы хитростью захватили Самкерц и, забрав там богатую добычу, удалились восвояси. Хазарский правитель области, включавшей Керченский пролив («архонт Боспора»), носивший титул «булшицы», а имя Песах, не найдя русских дружин, напал на крымские владения Византии. Титул «булшицы» в форме «балгиций» известен по византийским данным и, по-видимому, означает болгарского князя, главу прикубанских или черных болгар, которые еще в VII в. были подчинены хазарами, но сохраняли свою племенную самостоятельность* (М. Артамонов).

В 695 г. в Херсон был сослан свергнутый с престола византийский император Юстиниан II. Кроме престола, он потерял еще и нос, отрезанный у него по распоряжению его счастливого соперника Леонтия. Однако это не лишило Юстиниана надежды вновь вернуть себе трон. Деятельность, которую он развил в ссылке, возбудила опасения среди херсонцев. Они не сочувствовали намерениям экс-императора и помышляли о выдаче его византийскому правительству императора Апсимара-Тиверия, в 698 г. ставшего на место свергнутого в свою очередь Леонтия.

Предупрежденный об опасности, Юстиниан бежал в горную крепость Дори в Крымской Готии, в то время находившейся под протекторатом хазар. Оттуда он обратился к хазарскому кагану и получил разрешение явиться к нему. Каган, имя которого в греческой передаче было Ибузир Гляван, любезно встретил Юстиниана, по-видимому, обещал ему помощь и выдал за него замуж свою сестру, названную при крещении Феодорой. С разрешения кагана Юстиниан поселился в находившемся во власти хазар городе кубанских болгар Фанагории на Таманском полуострове. Этот город был наиболее удобным для экс-императора, чтобы следить за событиями в Византии и поддерживать связи с его довольно многочисленными, как показали дальнейшие события, сторонниками в Константинополе.

Когда в Византии стало известно о сближении Юстиниана с хазарским каганом, Апсимар отправил к последнему посольство с просьбой выдать соперника живым или мертвым и с обещанием щедрого вознаграждения за эту услугу. Прельстился ли каган обещаниями или он не верил в успех замыслов Юстиниана, но он, по данным нашего источника, согласился исполнить желание Апсимара и под видом охраны Юстиниана от умыслов византийского императора окружил его хазарской стражей. Личному представителю кагана Папацию и архонту (правителю) Боспора Болгицию было приказано убить Юстиниана по первому знаку. Об намерениях кагана стало известно Феодоре,

которая и предупредила мужа об угрожающей опасности. Юстиниан, пригласив к себе Папация и правителя Боспора, приказал задушить их, а затем, отослав жену к ее брату, с несколькими приближенными бежал на рыбачьем судне из Хазарии в Дунайскую Болгарию (М. Артамонов).

...цветущ, разпростря се широко по бреговете на пролива град с добре развити търговски и занаятчийски квартали (Л. Боева).

За всичко това не само съобщават Geographus Ravennas от VII в., а така също и други извори, но то се приема и потвърждава още и от редица други специално-индивидуални проучвания: *...item iuxta mare Ponticum ponitur patria quae dicitur Onogoria* [Moravcsik 1967, 64, вж. и срв. Боева 1983а, 25; Артамонов 2011б, 11-12; ~*~2011й, 6; Маенхен-Гельфен 2010, 490,507].

Далее за ними тянутся над Понтийским морем места расселения булгар, которых весьма прославили несчастья, совершившиеся по грехам нашим.

А там и гунны, как плодовитейшая поросль из всех самых сильных племен, закишели надвое разветвившейся свирепостью к народам.

Ибо одни из них зовутся альциагирами, другие - савирами, по места их поселений разделены: альциагиры - около Херсоны, куда Жадный купец ввозит богатства Азии; летом они бродят по степям, раскидывая свои становища в зависимости от того, куда привлечет их корм для скота; зимой же переходят к Понтийскому морю.

Хунугуры же известны тем, что от них идет торговля шкурками грызунов, их устрашила отвага столь многочисленных мужей (Иордан).

Kobrat, the founder of Magna Bulgaria (ca. 630-665), chose for his capital the former center of the maritime Bosporus kingdom, the port city of Phanagoria, located on the Kerch Straits.

Discussione sulla lezione Pritsak

Pritsak: *our first information about the Bulgarian Slavs comes from about the middle of the sixth century along the Danube (Byzantine sources), but as far as the Slavs at the Kuban-Fanagoria region are concerned, our data belong to the time of Kobrad, which is the first half of the seventh century.*

Verlinden: *but bookform is, when it is written, in Arab, isn't it?*

Pritsak: *the data on the Fanagoria Slavic slaves are written in an Arabic source, but they were based on the information contained in the Sassanian materials. The Arabic author in question is Ibn Khurdädhbeh, himself of Iranian origin* (Om. Pritsak).

Письменными источниками засвидетельствовано оживление миссионерской деятельности в районе Боспора в первой половине VI в., что связано с императорами Юстином I и Юстинианом I (527-565) и племенами оногуров и гуннов: князь гуннской орды Грод (или Горда) прибыл в Константинополь, крестился там, причем Юстиниан был его воспреемником. Эти события, по всей вероятности, имеют отношение уже к азиатской части бывшего Боспорского царства, которая оказалась более доступна для кочевых племен и более приспособлена для их поселения.

Самым большим городом в Азиатской части Боспорского царства была Фанагория, таковым она оставалась и в течение всего I тысячелетия, при ее раскопках было найдено много керамики с христианскими символами. В последние годы предметы, связанные с христианскими культами, были обнаружены и на других городищах Таманского полуострова (С. Беляев).

В VII веке н. э. евреи составляли основную часть населения центра торговли этого края - города Фанагории и его окрестностей.

Этот город, древняя Фанагория, расположенный на восточном берегу Боспорского пролива, был основан выходцами из Колхиды за сотни лет до начала греческой колонизации. По Страбону, Фанагория считалась азиатской столицей Боспора, в то время как Пантикапей – европейской (И. Хайнман).

Според свидетелството на Теофан Изповедник в околностите на Боспор и Фанагория обитават български племена и по-точно племето на оногурите: *В том же году царь гуннов, обитавших близ Воспора, Гордас, присоединился к императору, сделался христианином и просветился, а император принял его, осыпал большими дарами и отправил в собственную его страну охранять римские пределы и город Воспор, названный так потому, что гунны ежегодно платили римлянам дань, вместо денег, быками. Юстиниан отправил туда же арифм ромейских стратиотов и трибунов для охранения этого города и собирания положенной дани с гуннов. [В этом городе происходила оживленная торговля между ромеями и гуннами.*

Царь гуннов, сделавшийся христианином, возвратясь в свою землю, пришел к брату своему, рассказал ему о любви императора и щедрости его, равно как и о том, что он крестился. Он собрал истуканы, которым гунны поклонялись и перелил их, потому что они были серебряные и янтарные. Гунны рассердились и сговорившись с братом его, убили его, а на его место поставили царем брата его, Муагера.

В отличие от Латышева Ю. А. Кулаковский связывает надпись (по Кулаковскому, из Фанагории) с посольством готов к Юстиниану I для назначения им нового епископа в 548 г. (Кулаковский. К объяснению надписи, с. 194-196).

По Ф. Альтхайму, имеются в виду крымские гунны (Altheim. Geschichte, II, S. 20). Д. Моравчик допускает, что в этом случае под гуннами подразумеваются оногуры в районе Меотиды (Moravcsik. Byzantium, p. 4l) (Феоф).

Ето защо названието на Фанагория петдесетина години по-рано има формата *Оногурис*. Съобщението в друг един извор обаче за този български град се предхожда тук от кратка бележка свидетелство за високите лингвистични върхове, до които почти винаги се издига крилатата мисъл не само на руските историци, но и на унгарските историци и езиковеди от категорията на A. Róna-Tas [1999], веднага щом стане дума за прабългарите, и които по много добре обясними причини не се посвеняват не само да присвояват и нашето културно наследство, и нашето чисто прабългарско име, но и да отнесат корена му даже чак и до праславянския език, само и само да не излезе някак си, че то в действителност е прабългарско и по произход. От тук пък в края на краищата се оказва, че Фанагория е не на Таманския Полуостров, а на Черно Море, следователно по тези места по това време не съществува никаква България: *The Ravenna anonymous author (between the VIIth and VIIIth centuries) mentions the country Onoghoria to the North from the Maeotis - the Sea of Azov (Podosiniv 2002. Pp. 192, 251-252); V.P.Shusharin thought that there the first contacts between the Bulgars-Onoghurs and the Magyars-Ugrians took place, and since then the Magyars had called the Bulgars the Nandor, while the Slavs had named the Magyars after their country Onoghoria and from this term an ethnicon the Ugrians developed in Proto-Slavic language* [282-287; Феоф, 115-116, вж. и срв. Львова 2010, 1; Мусина 2010, 1-2; Плетнева 1981, 15-16; Хайнман 2009, 6,19; Maenchen-Helfen 2011, 3; Moravcsik 1983, 86-87,117,218-220, срв. Комар 2010в, 159-160; Petrukhin 2009, 4; Pritsak 1955, 62-63; ~*~2009, 50,70; Róna-Tas 2009, 12-13].

Он разместил персов в укреплении Оногурис, которое раньше создал против римлян в окрестностях Археополя, воодушевил их, ввел туда другие силы, укрепил все, как мог, а затем возвратился в Котаисий и Мухиризис.

Римляне же по наущению Мартина приготовились немедленно всеми силами напасть на персов, осадив Оногурис. Местность эта свое имя получила в старину, когда, по всей вероятности, гунны, называемые оногурами, в этом самом месте сразились с колхами и были побеждены, и это имя в качестве монумента и трофея было присвоено туземцами. Теперь же большинством оно называется не так, но по имени воздвигнутого тут храма святого Стефана, который, говорят, первым выдержал добровольное состязание за людей, приверженных к христианству, и был побит камнями его противниками. Но нам, думаю, ничто не помешает воспользоваться старым названием, что и больше подобает истории.

Персы занимали укрепление Оногурис, выделенное из Археопольской области. Позорно, что неприятельские войска прочно утвердились в нашей стране, в наших стенах. Военачальники твердо решили двигаться на них всем войском, истребить или изгнать тех, кто нам был наиболее враждебен, кто подготовлял против нас всякие козни.

Были у персов также вспомогательные войска из гуннов савиров. Наемники же из гуннов, которых называют савирами (у римлян находился отряд - около двух тысяч тяжело вооруженных, которыми предводительствовали Баимах, Кутилзис и Илагер, знаменитейшие у них люди), расположились лагерем у Археополя и прилегающих местностей, чтобы по обыкновению тревожить врагов, которые, как предполагалось, должны были здесь проходить, и затруднять им переход, делая его более опасным (Агаф).

Сдвинутые савирами оногуры, состоявшие, как показывает название из 10 племен или колен, заняли западную часть степей Азовско-Каспийского междуморья. У Моисея Каланкатуйского и Степаноса Орбелиани сохранилась легенда, восходящая к недошедшему до нас сочинению Петроса Картога, писателя первой половины VI в. Это обработанное им народное сказание о сюнийских князьях. Здесь говорится о нападении хазар, имя которых, вероятно, привнесено позднейшим автором, и о нашествии после них «гунна из гуннов по имени Х'онагур». Он вызвал царя персов Шапура (Шапуха II, 309-380 гг.) на единоборство. «И одел гунн свой доспех... свой чрезмерно высокий и широкий стан покрыл броней и грозную голову железным шлемом с гвоздями, и лоб свой защитил медным забралом, и в руки взял ужасающее копье с кедровым древком, и опоясался огненно-кровавым мечом, - он нагнал страх на все войско индийцев, персов и ариев». Армянский князь Бабик принял дерзкий вызов и сразил Хонагура.

Сам по себе этот эпизод, сходный со многими другими подобного рода единоборствами, обычными в народных сказаниях, не представляет интереса. Здесь привлекает внимание только наименование гунна Х'онагура, безусловно передающее этническое имя гуннов-оногур, вероятно, ставшее известным армянам не ранее нашествия их совместно с сарагурами на Закавказье в 466 г. Византийский историк Агафий упоминает под 554 г. крепость Оногурис в Лазике севернее Риона, названную так, как он думает, в честь победы, некогда одержанной колхами над гуннами-оногурами. Страна Оногория к востоку от Азовского моря была известна еще в VII в. анонимному автору Равеннской космографии. Однако оногуры, как и сарагуры, скоро утратили самостоятельное значение и на время исчезли со страниц истории [Артамонов 2011е, 4, вж. и срв. Артамонов 2011, 4-7; Беляев 2010, 24; Божилов, Димитров 1995, 28-47; Добрев 1982, 29-31; Плетнева 1999, 138-150; Dimitrov 2010, 3-26; Pritsak 2009, 50; Zimonyi 2010, 6; Агаф, 3-27; Иордан, 53] [Добрев 2011, 91-95].

Водени от Атиловото коляно на рода Дуло, българи от племето хунк-хунгар проникват в Източна Европа и северно от Каспийско море още преди средата на II в., а през 70-те години на IV в. се прехвърлят по леда на Керческия пролив, разгромяват готите и аланите, заселват се на различни места и основават градове, имената на които се образуват на основата на тяхното народностно название: *В середине II в. автор стихотворного «Описания населённой земли» Дионисий размещает гуннов (уннов) где-то в Прикаспии. Во второй половине II в. их упоминает там и знаменитый александрийский географ Клавдий Птолемей.*

Наибольшее затруднение у историков вызывает то обстоятельство, что в степях Юго-Восточной Европы гунны появились внезапно, в 70-е гг. IV в. Первой их жертвой стали приазовские аланы, лишь часть которых спаслась в горах Северного Кавказа. Вслед за этим, овладев Прикубаньем, гунны зимой, по льду, переправились через Керченский пролив и разгромили богатые города Боспорского царства. Вся причерноморская периферия античного мира, вплоть до Днестра, сармато-аланские и готские племена были разгромлены в течение нескольких лет; частью они были включены в состав орд, частью

бежали на Днестр. К 376 г. гунны продвинулись непосредственно к границам Римской империи [Кляшторый, Савинов 2012, 18].

В действителност, първото преминаване и поява на хуните в Източна Европа става още много по-рано и независимо от резервите и колебанията на E. Thompson [1948], струва ни се, че няма никакви причини да не приемем, че онези Χοῦνοί, за които Птоломей, писал между 175-182 г., съобщава, че в началото на II в. вече обитават Причерноморието, може би между Буг и Днестър [21], са също хуни, само че проникнали в Източна Европа не под Азовско море, а през Урал и Волга, т.е. северно от Каспийско море и следователно не са и няма защо да бъдат непосредствено-преки предшественици на по-късните хуни.

Напълно неоснователно е също така и твърдението му, че тези хуни не са били забелязани от римляните, защото, най-напред, за хуните – Χοῖποι, в Сарматия пише още Батламиус, който съчинява географията си по времето на Марк Аврелий (161-180), но бележките му възлизат към Маринос от Тирос, живял по времето на император Адриан (117-138) [Németh 1962, 287], а и наистина малко по-късният римски Анонимен хронограф от 354 г. съобщава за едни българи, които произлизат от Зиези – Ziezi ex quo Vulgares, т.е. "Зиези, от когото са българите", без обаче да посочва дали се отнася за българи откъм южната, персийската или източната, скитската граница на Империята.

Именно поради това, указанието на Птоломей решава проблема в полза на второто допускане, което състояние на нещата като че ли изобщо не се променя от факта, че Анонимният хронограф като цяло е превод на по-старата гръцка хроника на Иполит, доведена до 290 г. и според която тези българи са на Северен Кавказ, но още и от това, че в Хронографа на латински език народностното название на българите е изписано посредством букв **v,** *което потвърждава и засилва убеждението по-скоро за гръцко посредничество, недостатъчно ясно и определено донякъде като ретроспекция все пак поради неяснотата относно това кога всъщност започва спирантизацията на средногръцкия звук бета [вж. и срв. Джафаров 1985, 25-26; ЛтИзв-1, 82].*

Поради обичайното за староунгарските хроники разбъркване на лица, места, време и събития, в този порядък, не е много ясно кой точно е "вождът Алмус" и кога по-точно е нападението на маджарите срещу земите и крепостта на дук Лоборци, за каквато тук се представя много източната крепост, не Хунгу, както приемат издателите на последните латински извори, защото просто не държат сметка за латинския винителен падеж, а Хунг, също и Хунгвар, Унгвар, дн. Ужгород в Украйна, за името на която крепост няма никакви причини да се пише, че "означава "крепостта на унгарците" и даже и да се лансира не особено адекватното предположение, че "може да произлиза от пославянчената форма на "оногур" когато разликата във фонетичния строеж между едното и другото е повече от очевидна, а при достатъчно квалифициран поглед, може да се окаже, че и произходът на едното и другото са съвсем различни, да не говорим за това, че особена лингвистична грамотност не издава и изцяло тавтологичният израз "произходът на етимологията обаче е все още неясен" [ЛтИзв-5.1, 18], защото в обективнореален план и в края на краищата етимологията все пак е произход и обратното.

Но независимо от всичко това, "вождът Алмус и неговите първенци" препуснали към крепостта Хунг и още докато си строели лагера, "комитът на крепостта на име Лоборци, който на техния език се наричал дука – qui in lingua eorum duca vocabatur", побягнал към крепостта Землум, дн. Землен в Словакия, войниците го хванали край някаква река, там го обесили и затова и реката получила името Лоборци. "Вождът Алмус и неговите хора влезли в крепостта Хунг", принесли жертви, яли-пили четири дни, Вождът "приел положената от всички клетва" и още "приживе обявил своя син Арпад за вожд и повелител и Арпад бил обявен за крал на Хунгуария - dux Hunguarie" [Добрев 2005, 19-20,149].

Данная работа посвящена немногочисленным археологическим степным памятникам пост-гуннского времени (вторая половина V-первая половина VI вв.), связанным с воинскими элитами гунно-болгар. Этническая ситуация в причерноморских степях «после Аттилы» с известной долей вероятности восстанавливается по данным письменных источников (Приск Панийский, Иордан, Прокопий Кесарийский и др.) (рис. 1.1). Над Понтом с 480х гг. проживали болгары. Впоследствии, около 550 г. в степях к западу от Дона усиливаются кутригуры, их обьединение, видимо сформировавшееся из тех же болгар, поглотило всё кочевое население Северного Понта. Где-то к востоку от Днепра, возможно в донских степях расселяются акациры, в то время как Нижний Дон около 463 г. занят оногурами/хуннугурами. Крымские степи населяют гунны-альциагиры, а азовская степь между Доном и Кубанью, так называемая Эвлисия, занята некими гуннами, конкретный этноним которых нам неизвестен. Около 550 г. к востоку от Дона начинают доминировать утигуры. 1 Не исключено, что они и есть те самые гунны Эвлисии. Для пост-гуннского времени памятники кочевников в понтийских степях очень немногочисленны, тем не менее среди них четко выделяются несколько погребений с престижным оружием и конским снаряжением, которые здесь и будут рассмотрены (рис. 1.2).” [Казанский 2018, 395].

Древности степных кочевников «постгуннского» времени в бассейне Дона немногочисленны, но очень выразительны (рис. 1). Это в первую очередь две женские «аристократические» могилы в Морском Чулеке близ дельты Дона (рис. 2-5). Они были обнаружены при строительстве железной дороги в 1868 г. Это две ингумации, не исключено что череп из второго погребения имел следы искусственной деформации. Погребения содержали женские украшения, во второй могиле, в ногах находились элементы парадной конской сбруи (рис. 5). Оба захоронения, судя по богатству инвентаря, несомненно относятся к числу «княжеских» и датируются второй половиной V-началом VI вв. [Засецкая и др., 2007]. О высоком ранге по гребенной в могиле 2 свидетельствуют и два «статусных» золотых браслета с расширенными концами и латинской весовой надписью (рис. 4). Золотые калачевидные серьги, скорее всего происходящие из богатого погребения, были найдены в Верхне-Курмоярской (рис. 2, 11,12). Они аналогичны найденным в погр. 1 Морского Чулека и по всей вероятности относятся к тому же времени [Засецкая и др. 2007. С. 12,13].

На сегодняшний день в степях восточной Европы, между р. Урал и устьем Дуная известно менее 30 кочевнических памятников «постгуннского» (шиповского) времени (рис. 1,1). Это в первую очередь изолированные погребения а также «поминальные»(?) комплексы, не содержавшие человеческих останков [Храпунов, Казанский, 2015]. Разумеется, на таком ограниченном материале сложно выявлять какие-либо закономерности и общие черты в погребальном обряде и в материальной культуре этого населения. К тому е, часть немногочисленных нижнедонских памятников относится к старым, плохо документированным находкам (Морской Чулек, Верхнее-Курмоярская). Можно лишь отметить, что и курганные погребения, как в Ясыреве I, и грунтовые захоронения, как в Морском Чулеке, совершенные по обряду ингумации, хорошо представлены в «постгуннских» древностях практически везде в восточноевропейских степях, хотя грунтовые погребения тяготеют, скорее, к северопонтийскому региону (например Дмитриевка-Вольная Вода, Новопокровка, Морской Чулек, погр. 1 и 2, возможно Айвазовское) [Засецкая и др., 2007. С. 108-113; Храпунов, Казанский, 2015].

Вторым важным элементом материальной культуры степняков Нижнего Дона является центральноазиатский. Он проявляется прежде всего в присутствии элементов конского снаряжения в погр. 2 могильника Морской Чулек (рис. 5,11-19), которое имеет параллели в таких погребениях как Шамси в Киргизии [Засецкая и др., 2007. С. 75-80] или

Аржан Бугузун в Южной Сибири [Кубарев, 2010]. Подобное снаряжение представлено и в «постгуннском» погр. 114 крымского могильника Нейзац [Храпунов, Казанский, 2015]. Скорее всего центральноазиатским по происхождению является и зеркало из могильника Ясырев I (рис. 6,4), имеющее параллели в могильнике Шипово, но особенно в материалах культуры Джеты-Асар в Восточном Приаралье [Левина, 1993. Рис. 49; Левина, 1993а. Рис. 85; Левина, 1994. Рис. 176-185; Левина, 1996. Рис. 152-155]. Как показала И. П. Засецкая [1994. С. 39], азиатскими по происхождению являются и «ярусные» трехлопастные стрелы, вроде найденных в Левенцовском комплексе (рис. 8, 61). Наконец Р-образная портупейная скоба из Ливенцовского могильника (рис. 8, 48) имеет прототипы в древностях VI в. в Китае, Южной Корее и у кочевников степей Центральной Азии [Zaseckaja, 1993; Koch, 1998; Koch, 1999].

Итак, донские материалы с одной стороны, свидетельствуют о сильном византийском влиянии на донских кочевников, что соответствует сообщениям древних авторов о политической ориентации оногур, а с другой стороны содержат вещи центральноазиатской традиции (Морской Чулек, Ясырев I), подтверждающие восточное происхождение оногур [Казанский 2016, 99,107-109].

«Вождеское» погребение из Концешт практически всеми исследователями относится к гуннскому времени, т.е. к последней трети IV в.-1-й половине V в. В правоте такой даты убеждают как параллели гривне, ременным наконечникам и накладкам с полихромным и тисненым декором, так и принадлежность импортной металлической посуды к конкретному кругу позднеримских (ранневизантийских) изделий позднего IV в.-начала V в.4 Два предмета из концештского погребения позволяют утверждать, что эта находка отражает, скорее всего, аристократическую культуру Барбарикума начальной фазы эпохи переселения народов конца IV в. и раннего V в., соответствующего периоду D1 или началу периода D2 по хронологии европейского Бабарикума. Это, во-первых, шлем (рис. 1: 15), все более или менее близкие аналоги которому датируются серединой III в. (Дура-Европос) и, в основном, IV в. (римские «гвардейские» шлемы эпохи Константина-Констанция) 5 . Вторым ранним элементом являются ременные наконечники с веерообразным окончанием (рис. 1: 1), характерные для второй половины IV-самого начала V в., как об этом свидетельствуют, в частности, находки в Муслюмово и Кос-Асар 6 . Всѐ это позволяет датировать погребение в Концештах начальной фазой гуннского времени, или периодом D1 (360/370-400/410 гг.).

Итак, можно предположить, что в Концештах погребен один из варварских вождей начальной фазы гуннской эпохи (период D1 хронологии европейского Барбарикума), возможно, правитель готского «королевства», занимавшего территорию Северной румынской Молдовы и Северной Бессарабии, или же гуннский «наместник», осуществлявший контроль гуннов в данном регионе.

По степени богатства данное погребение одно из самых значимых в европейском Барбарикуме гуннского времени. Не исключено даже, что речь идет об особе королевского ранга, в этом убеждает сравнение с такими погребениями V в., как курганы в Хегоме (Швеция), или знаменитое погребение Хильдерика в Турнэ (Бельгия). К числу «статусных» предметов, несомненно, относятся парадное оружие, пиршественный столовый набор, складной стул, захоронение коня. По классификации мужских дунайских погребений эпохи переселения народов по степени богатства и престижности инвентаря, предложеной Ф. Бирбрауером, захоронение в Концештах попадает в самую высокую категорию Ia 8. Золотые гривны, оружие, конское снаряжение, а также захоронение коня имеют широкое распространение в привилегированных погребениях как кочевых, так и оседлых варваров. Присутствие в могиле пиршественного столового набора свидетельствует о принадлежности захоронения в Концештах, скорее, оседлым варварам. В то же время, наличие в нем характерных полихромных и тисненных накладок присуще могилам степных

кочевников. Наконец, отметим такие явно греко-римские, необычные для варваров черты, как сооружение плитового склепа и присутвие в инвентаре погребальной диадемы.

Зосим сообщает, что в 400-е годы гунны под предводительством Ульдиса воевали против готского военачальника Гайны на стороне Рима 10. Созомен пишет, что «Ульдис, предводитель живущих по Истру варваров, с огромными силами переправился через реку и захватил часть Фракии» 11. Однако, в конце концов, он был изгнан римлянами из Фракии, и с трудом переправившись через Дунай, спасся бегством. Дальнейшая судьба его неизвестна. Из этого явствует, что в 400-е гг. территория на левой стороне Нижнего Дуная была занята гуннами, которые представляли собой самостоятельную, оторвавшуюся от общей массы группу, не вошедшую в основное политическое объединение гуннского племенного союза (так называемых «царских» скифов, то есть гуннов Приска), господствующего в Северном Причерноморье 12.

С присутствием гуннов на Нижнем Дунае связан ряд археологических находок не территории Румынии (рис. 6: А) 18. Это, во-первых, серия типичных гуннских котлов, найденных на Нижнем Дунае 19. Отметим и находку гуннского котла в приднестровской Молдавии, в Шестачи 20. Известно также пять «гуннских» ингумаций в могилах без внешних признаков, где покойные были положены головой на север. Из них два погребения, несомненно, женских, с характерными для степняков диадемами полихромного стиля - Бухаэни (Buhăeni) (рис. 2: 6) и Герасени (Gherăseni) (рис. 12: 1-3); в последней могиле найдены также металлическое зеркало и две пряжки 21. В другой могиле некрополя Герасени, содержавшей нож и три пряжки, погребенный имеет выраженные монголоидные черты 22. Из ингумации, открытой в Балтени (Balteni), происходит фрагмент украшения полихромного стиля с гранулированным декором, типичным для гуннов 23. Наконец, мужское погребение в Дульчеанке (Dulceanca) содержало скелет со следами искусственной деформации черепа. Погребенный располагался головой на северо-восток и сопровождался предметом полихромного стиля, интерпретированным как диадема (рис. 1: 4) 24. Странно, однако, что диадема попала в мужское погребение. В связи с нижнедунайскими находками надо упомянуть и случайную находку в Северной Буковине, в Шурбанец (рис. 2: 5), откуда происходит диадема полихромного стиля 25, скорее всего, связанная с женским погребением.

Ясно, что в эпоху гуннского владычества эти оседлые варвары должны были в той или иной форме устанавливать отношения с гуннами, в которых последние играли лидирующую роль. Скорее всего, готы и другие оседлые народы были интегрированны в гуннское обьединение. По отношению к зависимым от них оседлым варварам гунны применяли две формы управления: прямую администрацию покоренных представителями гуннской элиты и автономное «варварское» королевство, управляемое местными вождями, подчиненными верховной гуннской власти 56.

При этом надо учитывать всю условность подобного разделения, которая могла и не найти отражения в археологическом материале. Как уже говорилось, интернациональный облик материальной культуры варварской аристократии гуннского времени, в большинстве случаев, делает невозможным определение этнокультурной принадлежности конкретных памятников. Этот интернациональный характер «княжеской цивилизации» объясняется, в первую очередь, мобильностью и гетерогенностью варварской верхушки. Такая гетерогенность проявляется, например, в тесных династических связях гуннской, германской и аланской аристократии, засвидетельствованной письменными источниками. Напомним, что заключение династических браков в древности и средневековье являлось одной из форм легитимации военно-политических союзов. Иллюстрацией этого являются, например, браки Аттилы с германскими принцессами, отраженные в известном эпосе цикла Нибелунгов или же брак легендарного гуннского вождя Баламбера с Вадамеркой, племянницей не менее легендарного

остроготского короля Винитария. Хорошо известен и скандальный брак франкского короля Хильдерика с тюрингской королевой Базиной. Аспар, могущественный восточноримский военачальник аланского происхождения, был женат третьим браком на сестре остроготского короля Теодориха, сына Триария, а его любовницей тоже была готка. Показательным является и тот факт, что для некоторых германских вождей предполагается гуннское происхождение. Так дискутируется возможное гуннское происхождение знаменитого Одоакра. Полевой командир юстиниановского времени Мунд - не то гот, не то гепид, оказывается связанным родственными узами с родом Аттилы. Всѐ это подчеркивает культурную и этническую пестроту той военно-княжеской среды гуннского времени, к которой и принадлежал персонаж, погребенный в Концештах [Казанский 2014, 30-44].

Според широко разпространеното и почти общоприето мнение на Л. Гумильов, известно време след появата си централноазиатските хунну/сюнну, просто ей-така и кой знае защо, "изчезват без следа" от лицето на Земята. Всъщност всичко това очевидно-безспорно е повече от невъзможно и е направо изключително трудно да се признае и приеме тъкмо за централноазиатските българи, които през онази епоха и в сравнение с останалите съвременни народи се състоят от един доста голям брой родове и племена на север и северозапад от Китай. Оставайки доста дълго време по тези земи, българите или се смесват и претопяват в съседните им племена и народи, или пък мигрират по други географски ширини, където полагат основите на редица нови народности като казахската, балкарската, татарската, унгарската и още мн.др. Тук те основават и ръководят също така и собствени държави, в рамките на които с течение на времето биват интегрирани или асимилирани от по-многобройния в тях етнически компонент, например дунавските българи, башкирите, татарите, докато чувашите прабългари и до ден-днешен си живеят напълно самостоятелно-отделно в собствена държава: *Какова в этой ситуации могла быть позиция хуннского князя Аньчжоу? Он был союзником жужаней, но соплеменником юебаньцев; войска у него было мало, а население Турфанской котловины относилось к нему враждебно. Ему приходилось маневрировать, лгать, изворачиваться, но всему приходит конец. В 460 г. жужаньское войско осадило его крепость, а когда она сдалась, все хунны, находившиеся там, были убиты. И не странно ли, что на эти самые годы приходится столь же трагический конец западной ветви хуннов, которую принято называть гунны, чтобы подчеркнуть этническую модификацию, возникшую вследствие смены места обитания и интенсивного смешения с уграми и аланами [+23]. Могучее царство гуннов не только пало, но и исчезло без следа* [Гумилев 2012, 117].

Князе от някои родове от българските племена и народи преди и след Атилла застават начело на редица германски и романски племена, основавайки впоследствие собствено български династии в новообразуваните държави и така българите се оказват в основата и началото на сега големите европейски държави като Англия, Германия, Италия, Франция и др. С разпадането на империята на Атилла, на север, заедно с някои германски племена се изтеглят и български родове, именно поради което в скандинавския епос се съхранява и куплет от българска епическа песен (Ив. Добрев). Пак по това време, на основата и под влияние на българското златарско приложно изкуство сред европейските племена и народи започва да се разпространява и възприема уникално-неповторимата „хунска мода": *The third important figure to emerge from the Hunnic civil war was Valamer, the king of the Ostrogoths. He too was a Hunnic prince/noble like Ardaric and Edeco mentioned above. Jordanes presents Valamer as the legitimate heir of the old East Gothic ruling house, the Amal dynasty. Closer examination of the available evidence suggests otherwise. Valamer's dynasty was in reality a new dynasty imposed on the Goths, not the continuation of the house of King Ermanaric which had ruled the Goths before the Hunnic conquest.41 As Heather rightfully points out, the Hunnic conquest had profound implications for the former political order of the Goths before conquest.42*

Ermanaric's name was at some point inserted into Valamer's genealogy in order to make him and his dynasty look more genuinely Gothic. The 80 years of Hunnic domination, which without a doubt had a significant impact on the Ostrogothic royal line, was thus downplayed.43

When one examines the Amal genealogy in the Getica (14.17) however, it quickly becomes apparent that many of these kings are in reality not Gothic kings at all, but Hunnic rulers. The name of the second king Hulmul is probably linked etymologically to the name Humli, king of the Huns, which we have seen in the Icelandic saga about the conflict between Ardaric and Ellac.44 The fourth king Amal and the sixth Ostrogotha are obviously eponymous figures invented as ancestors of the Amal clan and Ostrogoths respectively. The fifth ruler Hisarnis, 'the iron one', is mythical like the first king Gapt.45 However, the well-known cult of iron and blacksmithing in Inner Asian steppe cultures (e.g. the name Temujin (Genghis/Chinggis Khan) meaning 'man of iron') suggests that this name too may have a steppe Hunnic origin or has been influenced by steppe traditions. The Ostrogothic royal genealogy is simply full of Hunnic figures and figures possibly coopted from Hunnic tradition.

The Hunnic origin of this dynasty is made even more apparent by the name of the first clearly non-divine ancestor of the Amals in their genealogy,46 Hunuil. Hunuil is most likely a Turkic term combining the imperial name Hun with il meaning people or state in Turkish, as in Türkmen ili (the Turkmen people) and Özbek ili (Uzbek people). Such a term would not make any sense as a personal name, but as we can see in the cases of Ostrogotha and Amal, these names are not personal names but eponymous attributions based on names of peoples and clans. In the Amal genealogy we find eponymous names that indicate the ruling dynasty's affiliation with the political entity/people of the Ostrogoths (Ostrogotha) and the clan or sub-tribe of the Amals (Amal). If the dynasty was originally Hunnic we can then expect this fact also to be reflected by an eponymous name such as Hunuil (meaning Hunnic people/empire/state).

The wide diffusion of royal names ending in -ulf (wolf) after Hunuil in the Amal genealogy may also be significant. The wolf is the quintessential Turco-Mongol totem and mythical ancestor. It was also the name given to imperial bodyguards in the contemporaneous Rouran Khaganate in Mongolia and Turkestan, which co-existed with the Hun Empire. The wolf totem appears widely in early southern Siberian art, especially Altaian art and iconography in the first and second centuries AD. This was of course the region from which the Huns would later begin their long trek west.48 The origin myth of the Tiele (Gaoche) Turkic tribes in the old territory of the Huns also talks of the union of a daughter of a Xiongnu/Hun shanyu and a wolf that gave birth to their ruling house. The wolf was also the totemic ancestor of the Onoghurs who were intimately associated with the later Bulgars ruled by Attila's descendants.49 The Bulgar prince list calls the founding hero of Great Bulgaria (Kubrat) Kurt, meaning wolf in Turkish (qurt).50 The ancestress of the Ashina clan of the Göktürks who rose to prominence in former Hunnic lands in the east acentury after the Huns is said to have been a she-wolf.51 In contrast to this prevalence of wolf related myths and imagery in the Hunnic and associated Turkic settings, there is hardly any precedent for the wolf being viewed as an ancestor or holy animal among the Germanic peoples, though names with the element 'ulf' (e.g. the mid fourth century AD name Ulfilas), do seem to appear before the arrival of the Huns. The popularization of names ending with -ulf, however, begins during the Hunnic period and the preponderance of names ending in -ulf in the Amal genealogy perhaps cannot be viewed as a coincidence.52 There is the additional possibility that the names with the -ulf suffix are Gothic adaptations of similar-sounding Hunnic names ending in -ulf, e.g. Katulf, the name of a White Hun in Central Asia.

The name of Hunuil's son Athal(a)53 is possibly linked to the Germanic/Gothic word for nobility Adel, but there is also an Old Turkic etymology: Adal meaning take a name, an appellation commonly given to sons before they attain a famous name for themselves through a great deed.54 Interestingly in the Ostrogothic royal house a very similar custom was practiced whereby young princes were not given names in infancy. They earned their appellation (e.g. Theodoric/king of the

people, Thrasaric/king of the warriors, etc.) and given the preponderance of actual titles in Hunnic names, it is likely that this was also true among the Huns. Another possible etymology for the name Athal, if we adopt the form of the name with the –a ending found in Cassiodorus, is none other than Attila! The similarity between the two names may even possibly have invited conflation when the Hunnic name was Germanicized.

If that was not enough to provide a strong case for the Hunnic origin of the Ostrogothic royal house, there is still more. Berig/k (Tur. strong), the name of one of Attila's Hunnic magnates in Priscus, which we have encountered earlier, somewhat perplexingly appears as the name of the ancestor Gothic king who supposedly led the Goths out of Scandinavia, Berig.55 Christensen reasonably identifies the name Berig as either a borrowing from Hunnic or perhaps Celtic.56 The name and the associated legend is unlikely to be Celtic, given the vast time gap between Cassius Dio, the source which mentions a similar Celtic name in Britain, and the time of Jordanes, but Priscus was without a doubt a source that Jordanes directly used. It is highly probable that like many of the other Amal 'Gothic' ancestors, Berig too was originally a Hunnic ancestor figure, who led not the Gothic migration from the north, but the Hunnic migration to the west from Inner Asia. All this reveals that what we have in the Amal geneaology is the dynastic tradition of the Hunnic royal family superimposed on the vague memory of the Goths migrating from somewhere in the north.

Furthermore, since Valamer and his brothers are Hunnic princes, his cousins, Hunimund the Great, king of the Goths and Suebi, and Hunimund' sons Thorismud and Gesimund in Jordanes' narrative are likewise also Huns and not Goths in origin. None of these individuals therefore have anything to do with Ermanaric and the old ruling family of the Goths other than perhaps via intermarriage (e.g. the marriage of Valamer to Vinitharius' granddaughter). Revealingly in a document dated to early 533 AD Cassiodorus, who probably provided Jordanes with some of the genealogy which we find in thw Getica, does not include either Ermanaric or the Germanic demi-gods of Jordanes in his Amal genealogy.

Since Vandalarius, the father of Valamer, and his brothers did not become a king in his own right after the death of Vultuulf/Uldin, it is possible to assume that Uldin's position as sub-king over the fief consisting mainly of Goths was assumed by Hunimund the Great, a cousin or perhaps nephew of the deceased Uldin, who also controlled the additional fief consisting of the recently conquered Suebi in the west. That Hunimund the Great was a vassal Hunnic king is indicated in his very name, which means literally 'under the suzerainty of the Hun'.68 One of his descendants Hunimund king of the Suebi, who quarrels with Valamer and his brothers, presumably over the division of his ancestral fief, also carries the same name. According to Jordanes Gesimund, the son of Hunimund the Great, was faithful to his oath of loyalty to the Huns.69 These men were all subordinate subkings and fief-holders of the Hunnic Empire, just like the Hun noble Edeco of the Sciri and Ardaric of the Gepids.

This was of course the region from which the Huns would later begin their long trek west.48 The origin myth of the Tiele (Gaoche) Turkic tribes in the old territory of the Huns also talks of the union of a daughter of a Xiongnu/Hun shanyu and a wolf that gave birth to their ruling house. The wolf was also the totemic ancestor of the Onoghurs who were intimately associated with the later Bulgars ruled by Attila's descendants.49 The Bulgar prince list calls the founding hero of Great Bulgaria (Kubrat) Kurt, meaning wolf in Turkish (qurt).50 The ancestress of the Ashina clan of the Göktürks who rose to prominence in former Hunnic lands in the east acentury after the Huns is said to have been a she-wolf.51 In contrast to this prevalence of wolf related myths and imagery in the Hunnic and associated Turkic settings, there is hardly any precedent for the wolf being viewed as an ancestor or holy animal among the Germanic peoples, though names with the element 'ulf' (e.g. the mid fourth century AD name Ulfilas), do seem to appear before the arrival of the Huns. The popularization of names ending with -ulf, however, begins during the Hunnic period and the preponderance of names ending in -ulf in the Amal genealogy perhaps cannot be viewed

as a coincidence.52 There is the additional possibility that the names with the -ulf suffix are Gothic adaptations of similar-sounding Hunnic names ending in -ulf, e.g. Katulf, the name of a White Hun in Central Asia [Kim 2016, 213-222].

The sacred, hereditary charisma of the ruling clan which we have akeady noted among the various Turco-Iranian steppe polities is especially pronounced in the dynastic tradition of the Merovingian Franks. We find among them the notion of the sacred charisma of the long-haired kings. As Ganshof points out, in vivid contrast to the limited power of the old Germanic reguli, whose authority was largely confined to leadership in war time, the Merovmgian Frankish kings in a way reminiscent of the old Inner Asian steppe rulers exercised (at least in theory) absolute power within the territories they governed. Gone was the vague Germanic practice of selecting separate leaders/kings for the sacred assembly of the people, the so-called thing kingship or thiudans, and for war (reiks/duces), which usually meant the agglomeration of quasi-equal and almost completely autonomous petty kings/chiefs. Instead we have kingship and hierarchy of the steppe. Inner Asian sort with a supreme monarch (rulmg in conjunction with his brothers (fraternal, collective rule)) and a clearly stratified ranking system for sub-kings and dukes.

The steppe custom of regarding the state as the property of the ruling family led to a system of rule in which partition of territory is an endemic feature, where any male member of the ruling dynasty can claim kingship and territory. This is also exactly what is found among the Franks. Thus after Clovis' death in AD 511 the kingdom is divided among his four sons.121 Another partition occurs at the death of Clovis' last surviving son Chlotar I in AD 561 (when the kingdom was again divided into four parts123) and again at the death of Dagobert I in AD 639.

However, curiously among the Franks, as among steppe peoples, despite the numerous succession disputes and partitions, the notion of an undivided dynastic state endures intact and leads to periodic reunifications under a single strong ruler, e.g. Chlotar II in AD 613. Thus what we have is in essence centralized 'feudalism' of the Hunnic sort in sharp contrast to virtual local independence and paralysis of central government found in later medieval Europe. Revealingly enough the Franks also followed the Hunnic practice of appointing sub-kings and distributing appanages/fiefs among members of the royal family. The above-mentioned Dagobert was appointed sub-king in Austrasia in 623-9, before his father's death and later Dagobert in AD 629 appointed his half-brother Charibert II (629-32) king of part of Aquitaine. This practice was continued by the succeeding Carolingians and Charlemagne in AD 781 would appoint his two younger sons Louis and Pepin sub-kings of Aquitaine and Italy. More distant fiefs and buffer zones between the Franks and other powers such as the Avars in Hungary - Bavaria, Thuringia, Rhaetia, Provence, Alemannia and sometimes also Aquitaine - were distributed to Frankish dukes many of whom developed or already had local connections.

This clearly resembles what we have seen in steppe and Iranian empires, where more important fiefs close to the central core of the empire are given to royal family members and more distant fiefs given to trusted vassals selected from the nobility or local dynasts who have submitted. The oath of loyalty of the vassal/subject to his lord that typifies the Merovingian political order and later feudal Europe also already had precedents in the Hunnic Empire where sub-kings and vassals had to swear loyalty to the supreme Hunnic King.

The annual Frankish assemblies, where the Franks determined whether or not to wage war and also resolved legal disputes before the king and the nobles of the realm accompanied by their armed retinue, also resembles closely steppe Turco-Mongol assemblies like the Kuriltai where the imperial succession, key military decisions and legal issues were discussed. The practice of levying tribute on conquered or vassalized peoples (like the Lombards who paid the Frankish kings an annual tribute of 12,000 gold solidi until 617-18, and the Saxons who were required to pay an annual tribute of 300 cattle) and even on native inhabitants of Gaul itself, rather than just taxing them in the Roman way, is also reminiscent of the practice found in Inner Asian and Iranian tributary empires examined at the beginning of the book.

In fact the Lombards even after Nedao may have been influenced by the Hunnic-controlled Rugians, whose lands they later occupied after the destruction of the Rugian kingdom by Odoacer. In the Life of Saint Severinus (1.9.31) the Rugians are shown to have exercised considerable power in Noricum and also in surrounding areas, taxing Roman cities in Noricum and offering protection from the Heruli, Alamanni, Thuringians and other bandit tribes.177 Even after their movement into Rugiland the Lombards were for a long time militarily inferior even to the Heruli.178 The far more formidable Rugii could therefore have exerted some control over the neighbouring Lombards until their downfall at the hands of Odoacer. The Thuringians, the immediate northern neighbours of the Lombards, like the Goths and the Gepids practised Hunnic cranial deformation much more intensively it seems than the Lombards179 and this may be indicative of a strong Hunnic element in their ruling upper stratum.180 Cranial deformation is even found among the Burgundians still further west, also in all likelihood due to the impact of Hunnic domination of the Burgundians in the fifth century.181

The later Lombards would actually have a strong Bulgar Hunnic element and these formed a part of Alboin's army that marched into Italy.182 Imitation of actual Hunnic political practices might be discernible in the Lombard practice of acknowledging six preeminent dukes among their thirty-six nobles. This may well be an imitation of the Xiongnu–Hun–Bulgar institution of the six corners mentioned earlier.183 Quite revealingly Alboin, the Lombard king, when he defeats his rival the king of the Gepids makes a goblet out of his vanquished enemy's head.184 This is a steppe custom that was first practised among the Inner Asian Scythians185 and Xiongnu (Huns).186 The skill with which Odoacer and Theodoric, the predecessors of the later Lombard kings, managed Italy and exploited existing Roman administration and bureaucracy was also likely due to the Scirian and Ostrogothic experience of Hunnic imperial rule.187 The tribute collection system that was employed by the Ostrogoths, Franks and to a lesser extent the Lombards also resembles the tribute collection that was practised in the Hunnic Empire and conforms to the general Inner Asian model of tributary empires188 (for instance the Sassanid Empire of Iran and the Xiongnu Empire of Turkestan, both of which were built on tribute collection from vassal states and peoples).189

This gradual influx of artistic influences from the Eastern steppe by the fourth century AD yielded a degree of artistic homogeneity perhaps unseen before across the whole of the steppe region from Ordos and Mongolia in the east to the Gothic areas in the west222 and it is remarkable that this homogeneity coincided with the gradual Hunnic expansion west. The eastern influences that had their beginnings before the Hunnic invasions in the fourth century AD, in the following fifth century in Europe became a flood.223 The fifth century saw a universal art style develop in the Danubian region which mingled Hunnic, Alanic, Germanic and Roman forms and motifs.224

This was in essence the art of the Hunnic Empire and regardless of ethnic differentiation225 this art was shared in common by all previous inhabitants of Attila's empire: Goths, Lombards, Thuringians, Gepids , 226 Franks, 227 Alamanni etc., 228 an indication of the impact of Hunnic imperial rule in the west 229 which managed to impose a degree of uniformity in physical culture within its territory. 230 The art form that we call Gothic 231 /Germanic, early medieval or Danubian was in fact a later manifestation of the same art form that had been in existence in the Eurasian steppe centuries earlier among the Sarmatians 232 and the Huns (Xiongnu). 233 Thus knives, cauldrons, jewels in glassware, fibulae, clasps, perforated baldric-plates, pins with animal heads, all items that are characteristic of the art of early medieval Europe, are 'nothing if not the ancient art of the steppes' that had 'overflowed over Europe'. 234

We discover later for instance that Aquitainian style of ornamentation found in some 134 artefacts across the whole of France (particularly in the Orléanais, Armorica and southern Gaul) mostly on belt buckles from the sixth and seventh centuries AD, depicts Central Asian motifs of Hunno-Alan provenance.235 The Hunno-Alanic (i.e. steppe, Central Asian) sword cult that symbolized political control and military prowess in a religious context also, according to one critic, could have influenced later Western traditions such as the famous story of King Arthur's

magic sword Excalibur.236 The practice of decorating jewellery and weapons with precious stones to create a polychrome (cloisonné) style,237 so characteristic of Gothic and later Germanic art, also originates in the steppe.238 The finest objects of this style of steppe-influenced art, not surprisingly, date to the fifth century and were produced in the lower Danubian region, the core territory of the Huns.239 The most distinctive of the stones used in this new type of jewellery was the garnet, some of which may have originated from India via again Central Asian and Iranian (Sassanian) intermediaries.240 The Huns and their Alan subjects/rivals thus brought with them to Western Europe not only a new political tradition, but also new imageries, values and cultural styles that made the Middle Ages distinct from the Classical civilization that had preceded it.241 [Kim 2013, 257-272].

The appearance of the Huns and the intersection between the Huns and the Germanic tribes generated a transition in cultural knowledge and social memory among the Northern people. We should therefore expect that the adoption of new set of values and institutions, in a structured way, materialised in iconography, ruling regalia, monuments, buildings, etc. (Kristiansen & Larsson 2005:10ff).

Like oral tradition, symbolic objects have the capacity to cross generations because they can convey quite specific information about the past that was known to people. Symbolic memory encapsulates in condensed form mythological knowledge and master narratives. Thus, imbued with those qualities, artefacts operate as agents, embedded and contextualised in networks of social action and social knowledge (Gell 1992, Meskell 2004). They have their own curriculum vitae and may be perceived as acting independently. In Old Norse literature this is well attested regarding famous swords, helmets, necklaces, buckles and other personal adornments, named and thus personified (Hedeager 2001, 2004). Those artefacts were conceived of as actors similar to individual persons, reminding us of the lack of a simple subject-object dichotomy of the ancient North, where objects were agents and where people and animals did not form binary oppositions. Thus, in opposition to the indivisible person we might rather operate with an Old Norse dividual nature of personhood where each individual is identified as a series of parts (Fowler 2004: 24ff). Hugr, hamingja and fylgjur, which are central Old Norse concepts, confirm this perception of divided personhood in which shape changing and metamorphosis in animal disguise were regarded as natural things and a special feature of gods and priests (e.g. ? Davidson 1978, Price 2002, Hedeager 2004, 2005a) (Fig. 1).

Dividual persons contained within them components from other persons, animals or objects. In other words, objects are also actually more than individual agents; they could be part of various persons and thus, like animals, encapsulate parts of human personhood. In the dividual understanding of personhood specific objects had the capacity intimately to link two people together. Thus, the qualities that are to be found in persons are also to be found in objects, as elsewhere in the world (Fowler 2004:27). And these qualities could be transferred and exchanged under specific conditions.

In Scandinavia, the meeting with the Huns, although they might have included a mixture of ethnic groups, certainly caused similar reactions, as we know from the Late Antique sources. At least some of the Huns clearly were of a distinct ethnic stock. They looked 'foreign', and their being in the world encapsulated fury, greed, and power, but also reward, admiration and superiority. This may explain why faces with distinct Asiatic attributes are incorporated in central positions on the first generations of excellent manufactured Danish and Norwegian square-headed brooches with elaborated and complex animal ornamentation (Haseloff 1981) (Figs. 7, 8).

Such traces in the material culture indicate that the Huns were present, or at least well known, to people of the North. Also the ceremonial dress carefully reproduced on the gold foil figures from the late Migration period onwards, and on the figures from the sixth and seventh century helmet plates (Watt 1999, 2004), is similar to the Caucasian kaftans known from seventh century burials.

The belted tunic, the traditional garment for Asiatic steppe nomads, was introduced in Scandinavia in the fifth and early sixth centuries and has been explained as a result of the gotischen Kulturstrom (Vierch 1978:264-66 EX , Jørgensen 2003, 2005). However, the introduction of the caftan as the distinct male warrior-dress in Scandinavia from the late fifth century has recently been ascribed to direct Asiatic influence on Scandinavia (Mannering 2006:197f). The significant change in military organisation to an emphasis on mounted warriors is likewise explained as a result of direct connection with the eastern steppe cultures. Furthermore, it has been argued that the type of saddle known from the chiefly burials at Vendel and Ho¨gom in Sweden was brought to Europe by the Huns and the Avars (Engström 1997:248f).

A significant group, termed Hunnish funeral sacrifices (Hunnische Totenopfer), contains mounts from highly ornamented harnesses, garments with applied gold decoration, saddle trappings, and occasional lances or javelins with signs of intentional destruction found in small groups on dry land (Tomka 1987: 156 ff). They are known from Eastern and Central Europe in the late forth and early fifth centuries, and analogies for such ritual customs are ascribed to the mounted nomads of Central Asia in later periods (Tomka 1987:159). There are striking similarities between these funeral sacrifices and a group of finds from Scania in Sweden, from the sites of Sösdala, Fulltofta and Vennebo, that can be dated to the first half of the fifth century (Fabech 1991:94ff). Thus, there is mounting archaeological evidence for a distinct Hunnic influence in selected areas of social, military and religious life. This influence, however, also included new myths and their representation.

That the Huns had long hair is certain; they might as well have worn it in a plait EQ like other Asiatic steppe peoples. The elaborated diadems depicted on some of the bracteates heads can be ascribed to the specific Hunnic diadems of gold and inlaid stones (cf. Bona 1991:147–149, Pl. xiv, xv, Werner 1956:61-68). And the horned 'horse' likewise represents an Asiatic ceremonial horse with artificial horns, as for example the Scythian example known from a frozen tomb at Pazyryk, although from the fifth century BC (Altheim 1959-1962:440, Abb.8). Clearly, the bearded and

horned creature on the C-bracteates is far from the images of an imperial Roman horse. During the fifth and early sixth centuries, there are systematic and recurring traces in the material culture of Scandinavia that indicate a structured transmission of symbols with affiliation to the Huns. In the North they became contextualized in a process of cosmological and institutional invention. This short historical period of the fifth century and the establishment of new institutions for gaining political power might have opened up new ways of thinking and new perceptions of the world, as indicated by the institutionalisation of a new symbolic system. This 'episodic transition' represents a decisive and conscious religious change that sustained the rise of a new Germanic identity in opposition to the declining Roman West and its new Christian faith [Hedeager 2007, 4-14].

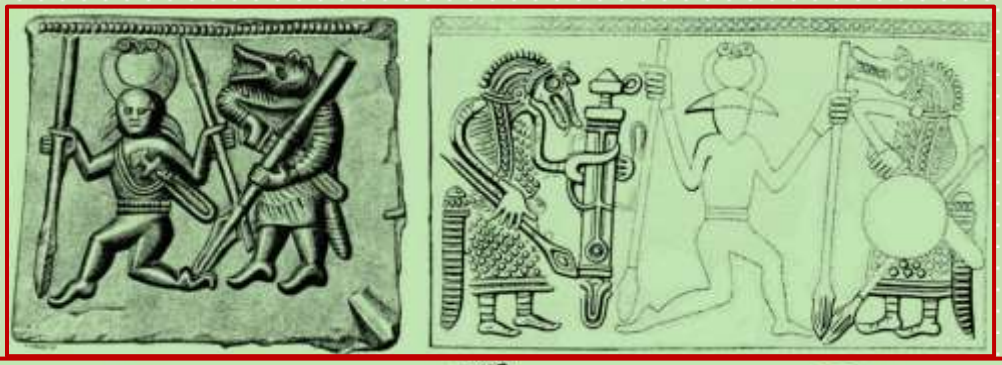

In 2007, Professor Lotte Hedeager published a research article in Norwegian Archaeological Review about Hunnic presence in Scandinavia which prompted Professor Ulf Näsman to publish an article in Fornvännen in 2008 where he argued against Hedeager's hypothesis. This resulted in a reply by Hedeager in Fornvännen the same year which Näsman replied to in the same journal the following year. In 2011, Hedeager published a book titled Iron Age Myth and Materiality: An Archaeology of Scandinavia AD 400-1000 where she further developed her hypothesis. Hedeager argues, among other things, that the customs practiced by the equestrian elite in central Scania who belonged to the Sösdala cultural horizon are indicative of Hunnic presence in southern Scandinavia. 31 In 2017, Näsman and Charlotte Fabech, PhD, published a book titled The Sösdala Horsemen: and the Equestrian Elite of Fifth Century Europe where they present the accumulated knowledge so far regarding the cultural horizon known as the Sösdala style. In the final chapter, the authors present a fictional narrative constructed around local warriors who travel to southeastern Europe where they are introduced to steppe nomadic customs which they later bring back to central Scania. 32 However, the authors simultaneously describe the archaeological finds from central Scania as foreign and that they lack local roots. 33 In the 5th century CE, a cultural shift took place in Scandinavia and eastern influences can be detected in the material culture. 34 One such example is a new ornamentation style centered around animals and shapeshifting that is shamanistic in nature and can be attributed to eastern influence. 35 Another example is archaeological finds from central Scania consisting of ritually destroyed and deposited horse tack reminiscent of customs practiced by horse-riding nomads such as the Huns. 36 This coincides with

a shift in the military organization towards an emphasis on mounted warriors which Hedeager argues all in all should be attributed to Hunnic presence in Scandinavia. 37 If Hedeager is correct, one would expect to find evidence of gene flow from the east in modern Scandinavians. Furthermore, one should also be able to date this gene flow to the Migration Period, i.e. 375-568 CE, for it to serve as evidence for Hedeager's hypothesis. I would argue that such evidence exists in the form of Y-DNA and 1-2% autosomal admixture. 38 My statement is based on inside knowledge acquired from working as a co-administrator of several group projects linked to FamilyTreeDNA. I will use anonymized data from these group projects to argue that the geographical distribution of Q-L527 points to a northward migration undertaken by its bearers from southeastern Europe to southern Scandinavia during the early 5th century CE. Furthermore, I will argue that such an event should be attributed to the Huns, or perhaps more likely, a subservient group affiliated with the Huns. Just like Hedeager, I will use an interdisciplinary approach to argue my case. In addition to data generated from both modern and ancient DNA, I will use archaeology, mythology and etymology to strengthen my arguments.

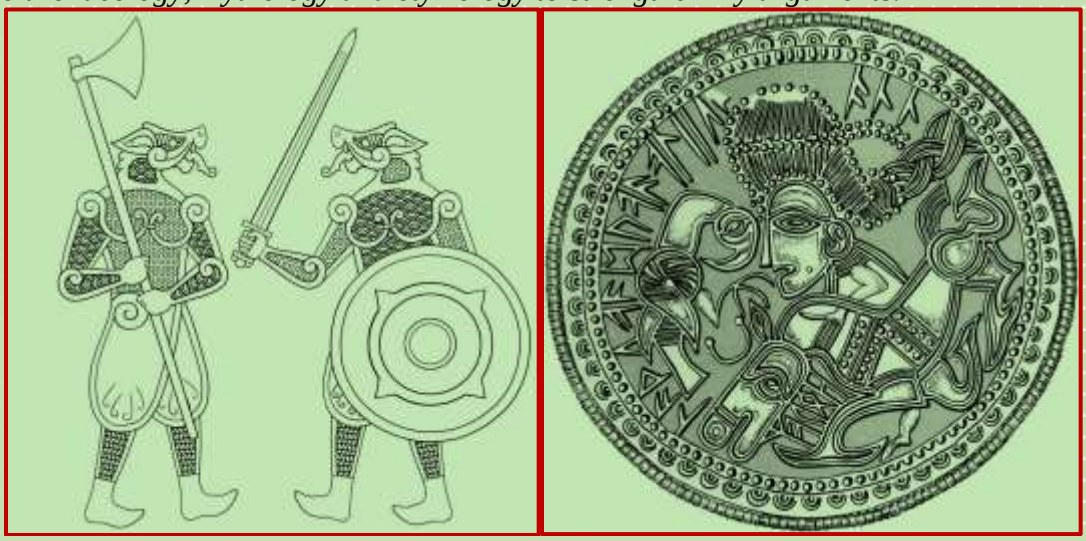

The Skokloster 115/116 manuscript mentions several Hunnic expeditions and armies being sent to Scandinavia. The first expedition is a smaller expedition led by Attila's nephew with the aim of asking the Swedish king for his daughter Ercha's (Kreka) hand in marriage. The Swedish king turns down the offer. A second expedition led by a Hunnic nobleman named Rodolf is sent to the land of the Swedes with the same aim, but the Swedish king turns down the offer once again. Attila then gathers an army and reportedly attacks the Swedes. The Swedish king is unable to go toe to toe with the Hunnic army and, therefore, asks the king of Zealand for help. Together they are able to repel the Huns who retreat beyond a vast forest. The manuscript mentions a third expedition led by the same Hunnic nobleman with the intention to infiltrate the Swedish kingdom. When the expedition arrives in Scandinavia, the nobleman instructs Attila's nephew and the rest of the men to settle and build houses in an area next to a vast forest. Ercha and her sister Berta elope with the nobleman and his men. The Swedish king then attacks the Huns who take refuge in a fortress near a vast forest. The nobleman sends two of his men to ask Attila for help. Attila gathers another army and travels to the land of the Swedes once more. When reinforcement arrives, the Huns are able to win the battle. There is a local legend from Osby in northern Scania about a nobleman named Hunne Hoss who together with his men take refuge in a fortress when attacked by locals who oppose his heathen beliefs. 175 Another version tells that it was people coming from the north who attacked Hunne Hoss and his men. 176 This local legend might be a distant memory of the aforementioned battle.

The vast forest mentioned in Skokloster 115/116 may refer to the forestland in northern Scania located just north of Sösdala. The fact that the Swedish king specifically asks the king of Zealand

for help supports the view that the Hunnic stronghold in Scandinavia was located in Scania due to its close proximity to Zealand. Furthermore, the king is referred to as the king of Zealand which suggests that the origins of this passage may date back to the Germanic Iron Age before Denmark was unified. In a court document from 1626, an old man from Virestad parish, just north of Osby, mentions a local legend he heard as a child that states that a civil war took place in southern Scandinavia roughly a thousand years prior. 177 Legend has it that a man called Hunesmed along with his equestrian companions started a rebellion against the Swedish and Danish ruling elites which in turn ignited a full out war. 178 In other local legends from the same area Hunesmed is referred to as "gamle Hund", i.e. "the old dog". 179 The war reportedly brought Hunesmed and his equestrian warriors to Roma parish on the island of Gotland. 180 It should be noted that the local legend from Virestad largely corresponds to what is told about Hunne Hoss and what is told about Rodolf and the Huns in Skokloster 115/116. It is, therefore, plausible that these legends refer to the same events.

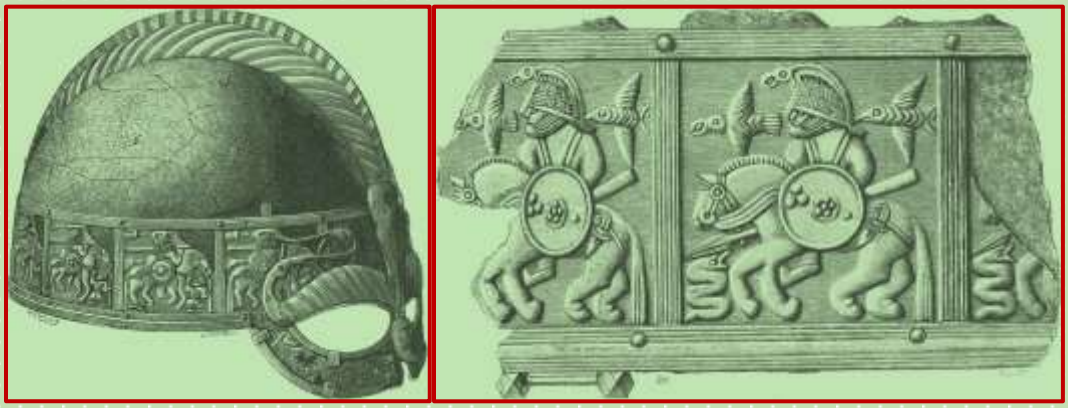

Southern Sweden has an unusually large amount of hun-place names compared to the rest of Scandinavia. 197 Furthermore, there seems to be a correlation between the distribution of these place names and the distribution of Q-L527 in Scandinavia. In the book The Sösdala Horsemen: and the Equestrian Elite of Fifth Century Europe, one chapter is dedicated to analyzing place names in the Sösdala area. However, the author does not mention or analyze the most obvious place name, Hunnrörsbackarna, which is located within close proximity to the ridge where the ceremonial horse bridles were found. Hunnrörsbackarna, the aforementioned ridge and the nearby Iron Age grave field Vätteryd are all located along the same road. Places of importance such as burial mounds and stone monuments were often erected next to ancient roads to maximize exposure. 198 The place name Hunnrörsbackarna was recorded for the first time in 1815 but the nameis obviously much older. 199 Other versions of the same place name are Hunsrörskulle and Hunrörs höjderne. 200 The name can be interpreted as meaning "the Hunnic cairn" or "the hills with the Hunnic grave". However, no cairn or grave has been found in that locality. It is widely known that many burial mounds and stone monuments in Scandinavia, particularly in Scania, have been leveled or destroyed over the centuries by locals. 201 A drawing of the Vätteryd grave field made in 1822 depicted approximately 600 erected stones, but a century later, the amount had been reduced by c. 40%. 202 It is plausible that the same thing happened at the locality known as Hunnrörsbackarna. This notion is supported by the fact that a nearby locality known as Dödekullarna, which means "the mounds/hills of the dead", neither contains any burial mounds or graves.

In the book Iron Age Myth and Materiality: An Archaeology of Scandinavia AD 400-1000, Hedeager mentions a few Scandinavian hun-place names such as Húnar, Húnaherred, Hunna by and Hunneberg which she argues derive from the Huns [Högström 2022, 36-56].

Ето защо, именно тук като че ли му е мястото и на малко късно появилото се за нас и направо изненадващо-неочакваното, изключително важното и интересно четиристишие на прабългарски език в древна северногерманска сага, което наистина не без вълнение

открихме при Fr. Altheim [1959, 55,354-355], който, както току-що беше посочено малко по-горе, го цитира като текст и превод въз основа съответната публикация на немския филолог H. Rosenfeld от 1955 г., който пък като че ли го открива и публикува пръв и за първи път в изследване върху историята на немския език и литература.

Така Fr. Altheim привежда и анализира достатъчно подробно топонимите в четиристишието, един от които е и названието на пл. Iassar, но без изобщо да обръща каквото и да е внимание и без да се занимава с вида и характера на неговия език, лексико-граматична структура и превод, което на нас лично ни изглежда, меко казано, наистина малко странно.

В използуваната за случая графика, при която по технически причини заместваме само една буква “o със седий” посредством знака “ø”, вероятно съответствие на съвременната немска букв. ***ö,*** четиристишието има следния вид: kendu þeim dylgju / ok á Dúnheiði / orrustu þeim / und Jassarfiøllum. Und: byd ek yður dylgju / ok á Dúnheiði / orrustu yður / und Jassarfiøllum, преведено на немски език още от H. Rosenfeld като “Fordere sie zum Streit auf der Dunheide, zum Kampf unter den Jassarbergen”, което с помощта на консултиралия ни германист ние пък превеждаме на български език като *Призови ги на бой на Дунхайде, на битка под планините Ясар.*

От анализа и коментара на Fr. Altheim [1959] върху това четиристишие, наред с това, тук трябва да се приведат и такива данни и предположения от негова страна като това, че то е не Херварарсага, както напълно съзнателно по-горе изписахме след акад. В. Бешевлиев, а Hervarasaga – древна северна песен за битката (!?) на хуните - der Hunnenschlacht; готите побеждават своите противници в Каталунската битка; не е съвсем безспорно и дори изобщо не е вярно, според нас, но този текст е запазил “нещо от местата, където са станали първите битки на готите”; H. Rosenfeld ситуира събитията в областта на дн. Унгария, независимо че “като резултат може да се отбележи”, че анализът на названията води към Южна Русия, където е старото седалище на остготите, и в случая “става дума за оспорвана гранична област, вероятно вид военна граница, която е свързана със спомена за героични дела и битки” [354-359].

Без да имаме възможност за по-подробен и обширен анализ и обосновка и като само забележим, че изобщо не споделяме резервите и съмненията на E. A. Thompson [1948] относно “готското присъствие” в двора на хан Атила и много силната вероятност според нас той наистина да владее и готски език, именно поради което пред него са изпълнявани и песни на готски език [216], а и шутът му, когато иска да се хареса особено много на Хана, за да си получи оставената в “скитската земя” съпруга, говори и пее едновременно на хунски, готски и на “езика на авзоните” [ГрИзв-1, 117], който проблем сам по себе си заслужава отделно-индивидуално проучване, нека все пак кажем, че текстът на въпросното

четиристишие, очевидно-безспорно не е на неясно кой германски език, а единствено и само на прабългарски диалект от времето на Западнохунската империя и единствените германски лексеми тук са *-heiđi* от назв *Dúnheiđi* и *-fiøl-* от назв *Jassarfiøl,* в които ние виждаме такива съвременни немски форми и значения като *heide* "ливада; крайбрежна равнина" и *feld* "поле", последното от които безспорно е заето в едно по-късно време от съседен германски език в унгарския език като *föld* "земля, поле; земля, страна, край", без при това да отпада напълно, макар и минималната все пак вероятност думата да е заета от готския към хуноболгарския език още по време на Западнохунската империя през V в. и от него към унгарския език след началото на X в., в светлината на което като цяло ние сме много изненадани от това, че на основата само на две германски думи H. Rosenfeld успява да стигне до горния превод.

Специално за лекс. *und* проф. Борис Парашкевов в лично-устно съобщение изключва възможността това да е съвременното нем. *und* "и", именно поради което преглеждайки отново текста на четиристишието, откриваме и една втора употреба на тази форма в началото на второто двустишие и с двоеточие, останала всъщност неотчетена и непреведена от H. Rosenfeld, докато първата употреба на лексемата той отразява посредством пак съвременното нем. *unter* "под", единствено възможното и логично обяснение на която ситуация като че ли засега е в допускането, че втората употреба не е изконно-оригинална, а наистина е съвременният немски съединителен съюз, вмъкнат неясно защо и кога в средата на четиристишието от информатор, автор или издател в най-ново време, което като цяло налага и изисква и неговото пропускане, както между впрочем е направил и самият H. Rosenfeld.

Ето защо в действителност и според нас всички останали лексеми и граматични форми са тюркски и в частност прабългарски, фонетически малко по-коректното и ясно изписване и представяне на които, например в турска графика, като че ли трябва да придаде на четиристишието следния му, приблизително оригинален, преди вмъкването му в германската сага, вид:

Kendü peyim Dilgü,
ókın Dúnheidce orruştu peyim,
Und Jassarföllıyum.

Bidek yiytdur,
ókın Dúnheidce orruştu yiytdur,
Und Jassarföllıyum.

Преведено на съвременен български език, четиристишието получава следния вид:

Самият аз съм Дилгю-бег,
Аз съм бегът, който води битка
със стрели на Дунхайд,
Аз съм от Долен Ясарфьол.

Голям юнак е,
Той е юнакът, който води битка
със стрели на Дунхайд,
Аз съм от Долен Ясарфьол.

Независимо от необяснимата засега и за нас смяна на лицето, този превод ни изглежда напълно логичен и убедителен, към което задължително трябва да се добави и поясни още и това, че името на този юнак и бег е Дилгю и тази му форма безспорно се дължи на това, че неговият притежател е носител на прабългарски ***д***-диалект, по силата на което то има за генетична основа *праб. апл* ****дйългю*** "кон", аналогично по началния си звук на календарноцикловата година от Именника на българските ханове, год. Дилом - Змия и със съответствия в българските и останалите тюркски езици като *вболг.* ****шйълкъ,*** *огузт.* ***йылқы,*** *алт.* ***дылқы*** и др. с такива значения като "лошадь; стадо животных, табун; скот; коза", от първото от които безспорно възниква и се образува *мли* ***Шилки*** на волжскобългарски хан, а напълно възможно на основата на фонетически близка кавказоболгарска форма се образува и *мли* ***Зилгíвıç*** на северо-кавказски "хунски" вожд от началото на VI в. [вж. и срв. ЭСТЯз-й, 281-282; Doerfer 1965, 208-210; Golden 1980, 260].

Видът и характерът на прабългарския диалект се потвърждава и от *при* ***bidek,*** което пък има за съответствие огузотюркското например и в частност *тур.* ***büyük*** и при което, както и при горното име, се наблюдава категорично-определено диференциращото и

идентифициращото огуротюркските, българските езици от огузо-тюркските езици, съответ. ***д-й,*** налице също така и при току-що приведената календарноциклова година Дилом, името на която пък се образува на основата на *болг.* ****дилåм,*** съответствие на което в огузотюркските езици е напр. *тур.* ***yılan.***

Графически турцизираната слформ. ***orruştu*** в случая се възприема като причастие, образувано с помощта не на словообразувателния, нито пък на словоизменителния, а единствено и само на прабългарския формообразувателен суф. ***-tu,*** равен например на турския причастен суф. ***-tuq*** и прибавен към взаимнозалоговата форма на гл. ****or-*** "удрям; бия", така че резултативното значение се модифицира и се получава знач. "бия се, водя бой, битка", с което този глагол формално-семантически е тъждествен от една страна на огузския турски гл. ***vuruşmak*** и на къпчашкия староузбекски гл. ***uruş-*** от друга страна, който ние извличаме от чагатайската форма за 3 л., ед.ч., мин.вр. ***uruştı*** "savaştı", приведена като пример по друг повод от J. Eckmann [1996, 116].

При това положение, очевидно-безспорно трябва да се допусне, че в германската сага е вмъкнат, инкорпориран оригинален прабългарски текст, което може да се направи не на "военната граница" в Южна Русия след средата на IV в., където и когато готи и българи, както беше показано достатъчно подробно по-горе, са върли противници и врагове един на друг, а в областта на Среден Дунав около средата на V в., когато и където в рамките на оглавяваната и доминирана от прабългарите империя на българския хан Атила се осъществява максимално близък и тесен, до степен на взаимна симбиоза, етнолингвистичен контакт между прабългари и готи, които в Трансилвания например са още от средата на III в. (Histoire de la Transylvanie), в резултат на който контакт трябва и да се предположи, че на определени места и през определени периоди е налице и равновесно българо-готско двуезичие, условие и предпоставка за преминаването към готския език не само на отделни думи и имена, но и на цели куплети от български героически песни [Добрев 2005, 89-93].

So, the name of their dynastic progenitor, Oisc, would seem to be cognate with that of the Ostrogothic demigods, the Ansis; the father of King *Æthelberht* of Kent.

Tealby in Lincolnshire is now generally agreed to have originally indicated a settlement of a group of *Taifali*, a continental tribal-grouping that has been variously identified as East Germanic-linked to the Goths-or even Asiatic in origin.

In such a light, it seems clear that the absence of Huns from the famous account of the post-Roman continental immigrants in *Historia Ecclesiastica* I.15 cannot be actively used to *disprove* the notion that there were Huns present in fifth-century Britain. However, this is by no means the same as saying that they were definitely here then! So the question becomes, is there any actual *positive evidence* which might support the idea that there was a degree of Hunnic presence in and/or influence on post-Roman eastern Britain?

He knew that there were very many peoples in Germany from whom the Angles and the Saxons, who now live in Britain, derive their origin... Now these people are the Frisians, Rugians, Danes, Huns, Old Saxons, and *Boruhtware* (Bructeri); there are also many other nations in the same land who are still practising heathen rites to whom the soldier of Christ proposed to go...

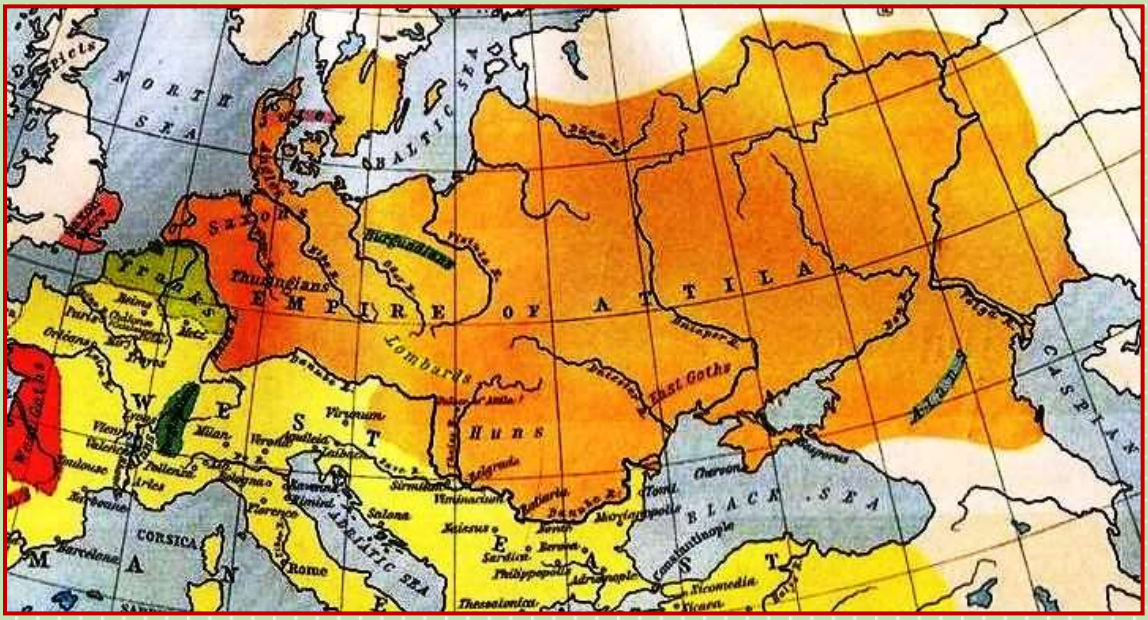

Империя Атиллы

(Исторический атлас Shepherd, William R. New York, 1923)

Furthermore, it has also been argued that a genuine early tradition or even source could well lie behind what Bede says in *HE* V.9, on the basis that 'these names belong to a fifth rather than eighth century context', with not only Huns and Bructeri being referenced-both names from the 'Migration Period'-but also the *Rugini/Rugii*, a tribal group that seems to have only really came close to Britain in the mid-fifth century, when they are said to have taken part in Attila's Hunnic invasion of Gaul in 451 alongside the Bructeri.

Ian Wood has, for example, considered that the claim that the Anglo-Saxons in part 'derive their origin' from Huns may, in reality, have resulted from there having been an Alan contingent amongst the post-Roman migrants to Britain (they were certainly present in northern Gaul in the first half of the fifth century), with the ethnic-term 'Hun' being used broadly for any 'Asiatic' people present here then, rather than being used specifically for Huns alone. As such, the question necessarily becomes, is there any other evidence which might support the idea that Huns were specifically present in and/or had a degree of influence upon post-Roman eastern Britain?

The second piece of evidence that might potentially indicate a degree of Hunnic involvement with fifth-century Britain actually derives from a mid-fifth-century and very well-placed source. The text in question was written by Priscus of Panium, an Eastern Roman diplomat who visited the court of Attila the Hun as part of an official delegation in AD 448/9. The account that he subsequently wrote only survives through fragments and excerpts but it nonetheless offers an enormously valuable, first-hand description of Attila's court and the Roman diplomatic contacts with this. In the course of relating his experiences, Priscus tells of how his party met up with an

embassy from the Western Roman Empire and cites what one of the western ambassadors, Romulus, had to say on the topic of Attila's character:

When we expressed amazement at the unreasonableness of the barbarian, Romulus, an ambassador of long experience, replied that his very great good fortune and the power which it had given him had made him so arrogant that he would not entertain just proposals unless he thought that they were to his advantage. No previous ruler of Scythia or of any other land had ever achieved so much in so short a time. He ruled the islands of the Ocean and, in addition to the whole of Scythia, forced the Romans to pay tribute. He was aiming at more than his present achievements and, in order to increase his empire further, he now wanted to attack the Persians.

The Western Roman ambassador's comments on the extent of Attila's empire in 449 are, of course, of considerable interest in the present context, in particular his statement that Attila 'ruled the islands of the Ocean'. The exact import of this statement is, of course, crucial. Although E. A. Thompson wrote in 1948 that 'historians now agree that the islands ruled by Attila were those of the Baltic Sea' (a statement that has been borrowed and repeated by some later commentators), this is not actually true. In the early twentieth century, for example, both Theodor Mommsen and J. B. Bury regarded an identification of these island dominions of Attila with the British Isles to be probable, and such an identification has been more recently supported by C. E. Stevens, James Campbell and now Peter Heather. Indeed, the latter's identification (without qualification) of Attila's 'islands of the Ocean' as being those of 'the Atlantic, or west', rather than the Baltic, in his 2005 *Fall of the Roman Empire* is of particular interest here-given that Heather edited and wrote the new afterword to the 1996 reissue of Thompson's book cited above, his subsequent comments must be read as a clear rejection of Thompson's opinion as to the identity of Attila's islands.

Certainly, an identification of Attila's oceanic possessions with Britain and its associated islands would seem to be a more than credible interpretation of the above passage. First, Orosius, St Augustine, and other writers of Late Antiquity are clear that the British Isles were considered among the 'islands of the Ocean', and Britain was moreover by far the best known and most significant of these islands to the Roman world, having been a Roman province for several hundred years through until the early fifth century. Indeed, the probably fourth-century *Tabula Peutingeriana*, an important Late Roman itinerary map, shows little interest in or knowledge of lands lying beyond the northern Roman borders in Europe-whilst the Ocean is depicted as encircling the known world, there are no islands shown to the north of Europe at all, only to the west, where the British Isles and probably originally Thule were depicted. In light of all of this, it might well be expected that the Western Roman ambassador, Romulus, would have offered a clarification of his reference to 'islands of the Ocean' if Britain and its associated islands were *not* meant, and the fact that he does not is something that is at the very least worth noting. Second, and perhaps more importantly, it is clear that Romulus was making a forceful point in his remarks to the Eastern Roman delegation about how exceptional Attila's achievements had been-no previous ruler of Scythia (Central Eurasia) had ever achieved so much as Attila, who had managed to both establish dominion over 'the islands of the Ocean' and force the Romans to pay him tribute! Needless to say, the thrust of his argument at this point does rather depend on Attila's dominion over these islands being a remarkable, surprising and perhaps even shocking thing to a Roman diplomatic audience; something that was equivalent in its exceptionalness to his forcing the Romans to pay him tribute. In this context, it seems far more plausible that the 'islands of the Ocean' were indeed meant as the well-known and important British Isles, rather than some barely-known (to a Roman audience) islands in the far north.

In sum, given the cultural background of the time and the textual context of the passage in question, the most credible solution is arguably that the Western Roman ambassador to the Huns did indeed believe that Attila ruled in parts of Britain and its associated islands in the late 440s, as Peter Heather, C. E. Stevens and others have indicated in the past. Needless to say, if so, we would thus have two very interesting references to a Hunnic influence on and/or presence in fifth-century

eastern Britain: one a contemporary, respected and well-placed Roman ambassador who thought that Attila ruled there (at least for a brief period), and the other a notoriously careful Anglo-Saxon historian who appears to have believed-possibly on the basis of an early tradition or even a written source-that the Anglo-Saxons of the eighth century counted Huns amongst their ancestors. Taken together, these two sources offer a rather intriguing and different perspective on the history of eastern Britain in the mid-fifth century, potentially involving a Hunnic presence in Britain and at least a nominal overlordship of some sort by Attila over parts of this region by the late 440s.

With regard to the general plausibility and context of such suggestions of Hunnic influence on fifth-century Britain, three final points can be made. First, it needs to be emphasised that modern perspectives on the *Adventus Saxonum* now generally reject the traditional date of 449 for the start of continental immigrant activity in eastern and southern Britain, a point of some significance given that any nominal overlordship exercised by Attila is perhaps most easily envisaged as having been over these immigrants. It is clear from the archaeological evidence that 'Anglo-Saxon' groups were established in parts of eastern Britain within the first half of the fifth century, probably by the 430s, and it is furthermore often thought that at least parts of southern Britain were under the direct control of 'Saxon' immigrants from *c.* 441 on the basis of the *Gallic Chronicle of 452*. As such, any concerns over a possible conflict between the date by which Attila is said to have possessed rule over the 'islands of the Ocean' in Priscus-by *c.* 448-and the date of the *Adventus Saxonum* can be easily disposed of.

Second, Lotte Hedeager has recently argued at length that a variety of archaeological and literary evidence indicates that the main 'Anglo-Saxon' homelands of northern Germany and southern Scandinavia were actually conquered and made a part of the Hunnic Empire during the first half of the fifth century, with a Hunnic presence maintained in this region for a period. Needless to say this is a conclusion of considerable interest to both the present post and the study of the *Adventus Saxonum* in general. Certainly, if Hedeager is right, then the idea that the continental immigrants to eastern and southern Britain included Huns amongst their number and that there was a degree of Hunnic overlordship for at least the areas of Britain that had fallen under the immigrants' sway by the 440s would seem rather less surprising than might otherwise perhaps be the case.

Third and finally, it should be noted that there is a small amount of additional archaeological, literary and linguistic evidence that may, just possibly, offer support for any theory of a Hunnic presence and overlordship in fifth-century Britain. On the archaeological front, for example, it can be observed that the small number of gold open-ended earrings that Hedeager identifies as Hunnic in origin and indicative of the presence of Huns in Denmark are not confined to this part of north-western Europe alone. At least one gold earring of a very similar design and size is known from Britain too, and if Hedeager's identification of such items as Hunnic is upheld for the Danish examples, then there seems no obvious *a priori* reason why it should not be applied to any British examples too. Likewise, a Dyerkan-type cicada brooch that was found in Suffolk and now housed in the Ashmolean Museum, Oxford, may be of some potential interest in the present context, given that this type of dress-accessory is believed to have its origins in the early to mid-fifth century and is found primarily in the Middle Danube, the Black Sea area and the Northern Caucasus.

On the literary and linguistic front, Hedeager has argued for southern Scandinavia that the royal sagas of the Skjoldunge-Skilfinger tradition preserve the memory of a period of Hunnic rule in that region, with the early Norse rulers *Haldan, Roo, Ottar* and *Adils* corresponding in name and details to the fifth-century Hunnic kings *Huldin, Roas, Octar* and *Attila*. Whilst England lacks such a neat set of apparent correspondences, there are nonetheless a few hints which might point in a similar or related direction. Perhaps the most interesting of these occurs in the genealogy of the kings of Kent-the *Oiscingas*-preserved by Bede in his *Historia Ecclesiastica* II.5, where we find the name *Octa* recorded as that of the son of the probably divine dynastic progenitor *Oisc*, with *Octa* being both a name that seems not to have been otherwise used in Anglo-Saxon England

and one that is very close in form to the Hunnic name *Octar* (Attila's uncle and one of his predecessors as ruler of the Hunnic Empire). Needless to say, in light of Hedeager's discussion of the Norse names, this is most intriguing, and it is worth noting here that Old English *Octa* is indeed generally linked by researchers with the Norse name *Ottar* mentioned above. Quite what this all means is open to debate, but one wonders whether it might not reflect at least some sort of early claim to either Hunnic descent or links on the part of the *Oiscingas* dynasty, to put alongside their potential claim to Gothic ancestry that was noted above?

This is probably as far as we can sensibly go at present. On the whole, it would seem that there is at least a case to be made for a degree of Hunnic involvement in fifth-century Britain. Not only does the simplest and most common interpretation of Bede's *Historia Ecclesiastica* V.9 imply that the latter believed that the Anglo-Saxons partly derived their origins from Huns, but a mid-fifth-century Roman ambassador also arguably thought that Attila ruled over the British Isles in the late 440s. Taken together, these two sources are certainly suggestive, and a small number of finds and names from pre-Viking England may offer some additional support here too. Furthermore, such a scenario may actually have a reasonable potential context. On the one hand, it is now generally agreed that the situation in the fifth and earlier sixth centuries in eastern Britain was rather more ethnically complex than has been sometimes assumed, with the post-Roman immigrants to Britain including individuals and groups drawn from a number of continental tribes and confederations, including potentially Danes, Swabians and Goths. On the other hand, Lotte Hedeager has recently argued that the main Anglo-Saxon homelands in northern Germany and southern Scandinavia were, in fact, under Hunnic rule in the first half of the fifth century and saw a Hunnic presence then, something that, if true, would clearly offer a credible context for any contention that there were Huns amongst the mid-fifth-century 'Anglo-Saxon' immigrants to Britain and that those parts of the island under 'Saxon' control after *c.* 441 were at least nominally also under Hunnic overlordship by the late 440s. As such, whilst the case cannot be said to be proven and is perhaps surprising, it does deserve at least some serious consideration [Green 2015, 1-7].

В изворите има сведения за пресичали Ламанша българи, а в *Notilia Dignitatum* са изброени войските, които са преминавали на Британските острови. Сред тях са и едни Unnigardae, които са „best troops“ и наименованието на които безспорно е видоизмененото по пътя на латинска контаминация българско народностно название *Huŋar* [Добрев 2019, 1-52]: *The Notilia Dignitatum lists Frankish, Alamanic, Gothic, Vandalic, Herulic, Marcomannic, Quadic, and Alanic alae, vexillationes, cohortes, cunei, and auxilia but no Hunnic units. Those Huns who went over to the Romans were apparently distributed among the numeri barbari or the Theodosiani, Arcadiani, and Honoriani equites, sagittarii, and armigeri. Only under exceptional circumstances were Huns kept together. Such a formation was, I believe, the Unnigardae.*

Of the units which in the first decade of the fifth century served in Libya Pentapolis, only the Balagritae were Africans; the cavalry consisted mostly of Thracians, the infantry of Dalmatians and Marcomanni. The best troops were the Unnigardae. Synesius, bishop of Ptolemais, praised them as the savior of his beloved city. It was true, they sometimes got out of hand, "like young hounds," but their leader "would take them by the throat and call them in, even before they sated themselves with their charge and their wild-beast slaughter." The Unnigardae were a small corps of horsemen, excellent in lightning attacks and dashing raids, at their best as scouts and vanguards. "They are in need of a rearguard and an army drawn up in order of battle." From Synesius' letter to his friend Anysius in Constantinople, we learn that the Unnigardae formed an independent troop, receiving their relays of horses, equipment, and pay directly from the emperor. Their status, tactics, and ferocity are comparable to those "Massagetae" who in the sixth century fought under Belisarius in Africa and Italy.

Unni is undoubtedly the ethnic name. It must be left to Germanic scholars to decide whether gardae could reflect the Latin pronunciation of the Germanic word that gave Old Italian guarda and French garde.

Another Hunnic formation was possibly stationed in Britain. One of the commanders per lineam valli, Hadrian's wall, was the praefeclus alae Sabinianae, Hunno.Could Hunnum be "the fort of the Huns"? The ala Sabiniana, in Britain since the second century, was of course not a Hunnic unit. But the Notitia Dignitatum, in the form it has come down to us, is a patchwork composed of "returns" of various times. The name Hunno might have been substituted for an older one. It would not be the only case where the compilers brought an obsolete "return" wholly or partly up to date.

Under Stilicho the defenders of the Wall were mostly native federates; one or another of the more important forts was possibly held by auxiliaries. But it seems unlikely that Stilicho, who as we know did have Hun auxiliaries in his armies, would have used them for the defense of a half-abandoned province. If Huns were actually stationed at Hunnum, they could have been there in the last years of Gratian, who had Huns in his service.

The Unnigardae and the Huns in Britain - provided they were there-served far away from their homes. But there were also Huns in the garrisons of the Roman camps along the Danube in Pannonia and the Balkan provinces, both before and in Attila's time. Whether the bone strips of composite bows found in Carnuntum point to Huns or Alans cannot be decided. The fragments of bronze cauldrons in Intercisa and Sucidava leave no doubt that at one time or another Huns lived there.

Like the Unnigardae, Aetius' Hunnic auxiliaries were excellent fighters, but their lack of discipline made them often more a terror to the provinces they were supposed to defend than to the enemy. Again and again they broke loose and "with raid and fire and sword and savagery and pillage destroyed all things nearby." [Maenchen-Helfen 1973, 255-258].

Ряд раскопок, по большей части богатых гробниц, предоставляет материал, характеризующий восточных варваров конца 4 и первой половины 5 века в более общем виде. Так женские захоронения в Айране (Кальвадос) и Хохфельдене (Альзас) содержат украшения идентичные таковым, носимым принцессами центральной Европы. Отдельно упомянем пару фибул, найденных на плечах, и золотые бляшки, пришитые к одеждам, общим для двух захоронений, также как и пряжку ремня из Айран или многогранные сережки, как и золотое колье из Хохфельдена. Некоторые мужские гробницы “принцев” как таковые в Вольфшейме, Мундольшейме и Альтлусшейме в Рейнланде включали помимо оружия (особенно длинные мечи-спаты носимые кавалеристами) детали костюма, происходящие с востока. Более того, как в мужские так и в женские гробницы клали многочисленные объекты полихромного стиля, украшенные разноцветными камнями, прикрепленными на скорую руку или вставленными между перемычками на золотом дне, что показывает влияние центральной или восточной Европы. Некоторые обычаи, фиксируемые в Галлии археологически, в равной степени принадлежат восточным варварам. Мы прежде всего указываем на использование искусственной краниальной деформации, осуществляемой в детстве путем сжимания черепа повязками, как и на захоронение в гробницах металлических зеркал (например в Хохфельдене) - оба обычая алано-сарматские.

Эти объекты или обычаи, упомянутые нами, происходят от “моды”, что появилась в бассейне среднего Дуная в конце 4 века и в течение первой половины 5 века. Места раскопок в Унтерзибенбрунн в Австрии и Смолин в Чехословакии являются наиболее примерными манифестациями. Хотя мода эта в дунайском регионе была принята по сути оседлой аристократией по большей части германского происхождения, а характеризующие ее объекты и обычаи имеют разное происхождение (германское, алано-сарматское, гуннское и греко-римское), она тем не менее указывает косвенным образом на гуннское влияние. В действительности в течение второй половины 5 века центр империи Аттилы располагался как раз на среднем Дунае. Именно престиж и восхищение, которое вызывали у других варваров гунны и особенно Аттила, увековеченные в эпических песнях, способствовали

широкому распространению дунайской моды как в западной Европе так и на востоке, в меридиональной России. Мода эта как раз некоторыми исследователями зовется “гуннской” [Marin 1990, 46-49].

Именно в эту эпоху в этом регионе зарождается дунайская мода, которая будет принята аристократией по всей варварской Европе, от Атлантики до Кавказа, чей успех, особенно с 20х годов 5 века, объясняется престижем, которым пользовалась империя Аттилы. Она формируется в космополитическом сердце аристократии среднего Дуная и ее истоки разнообразны: гуннские, алано-сарматские, германские и римские. В гробнице в Чорна например мы находим диадему полихромного декора гуннского происхождения вместе с германскими фибулами, и можно предположить что здесь мы имеем дело с захоронением германки, бывшей замужем за гунном. Среди характерных объектов дунайской моды в гуннскую эпоху назовем: крупные фибулы с полукруглой головой и ромбическим основанием, большие застежки ремней, многогранные сережки и колье на металлических цепочках.

Несколько новых типов оружия и военной экипировки - жесткие седла, украшенные металлическими накладками, палаши, трехлопастные стрелы, - и определенные обычаи, а именно искусственная деформация черепа и захоронение разбитых металлических зеркал в гробницах, в целом завершают картину дунайской моды. Знаменитое место раскопок Унтерзибенбрунн в Австрии, двойная гробница, воина и женщины, соседствующая с захоронением ребенка, выходит за рамки, если говорить о дунайской моде, но она в любом случае дала свое имя серии гробниц “принцев” гуннской эпохи: гробницы “Унтерзибенбруннского горизонта”. В Галлии и Рейнланде гробницы Айрана, Хохфельдена, Альтлусхайма, Вольфсхайма и Мундольсхайма предоставляют лучшие свидетельства распространения дунайской моды в гуннскую эпоху [Kazanski 1991, 76].

The Huns were a Eurasian phenomenon. Consequently their history cannot be fully understood unless we adopt a Eurasian perspective. The Huns established empires and state level entities in virtually every region of the vast Eurasian continent. In Inner Asia, their original homeland, the Huns first established the vast and long-lived Xiongnu-Hun Empire that stretched from Kazakhstan in the west to Manchuria in the east. This formidable Inner Asian Empire subjected the mighty Han Empire of China to tribute and for a time was arguably the most formidable military power in Eurasia. After the fragmentation of the Xiongnu state the Huns split into two major groups, the Northern and Southern groups. The Southern Xiongnu migrated into China, became federate allies/subjects of the Chinese Han dynasty and then eventually overthrew the native Chinese in 311 AD in ways reminiscent of the Hunnic and Germanic overthrow of the Western Roman Empire around 150 years later in 476 AD. The Southern Xiongnu-Hun conquest of China heralded nearly 300 years of Inner Asian domination of northern China. During this time the civilization of China

absorbed many Inner Asian influences that later gave the still very Inner Asian Sui-Tang dynasties of China their distinctive cultural characteristics.

Elements of the northern group of Xiongnu Huns settled in the Altai region in the second and third centuries AD and from therethey later in the fourth century emerged into Western Eurasia as conquerors. These northern Huns of the Altai, if they were a single united nation at the beginning, from the fourth century onwards split into separate groups that do not seem to have professed allegiance to each other. The 'weak' Huns or Yueban Huns, those that were left behind by the 'strong' Huns, remained close to the Altai in the neighbouring Zhetysu region of modern eastern Kazakhstan, displacing the previous Wusun inhabitants of the region. These Huns, descendants of the Xiongnu, whom the Chinese regarded to be the most civilized of the 'barbarians', would be extinguished by the more powerful Rouran (Avars?) from Mongolia in the fifth century AD.

The 'strong' Huns who migrated further west split again into two groups: the so-called White Huns (or western Huns) of southern Central Asia and the European Huns. The White Huns under the leadership of the Kidarite dynasty erupted into Central Asia, conquering the Kangju and then the formerly Kushan territories of eastern Iran and Afghanistan from the Sassanians. Later in the second half of the fifth century AD the Kidarites dynasty was displaced by a new dynasty supported by the Rouran, the Hephthalites, who took over the rulership of the White Huns. These Hephthalites after eliminating the Kidarites would also conquer both Sassanian Persia, which they turned into a vassal state, and much of Gupta India. In both Iran and India the legacy of the Huns was profound. In Iran the shock of Hunnic conquest facilitated the birth of a Sassanian royal, 'national' history or pseudo-history, a body of literature that would sustain the Iranian identity through long periods of foreign rule during the Middle Ages. In India the Indianized Huns fought off the Arab conquestand the spread of Islam for nearly 400 years, thereby safeguarding the future of the Hindu religion and way of life.

Finally the European Huns emerged like a whirlwind in Europe and conquered all before them. They first overwhelmed the Alans and Goth in Eastern Europe. They then conquered all of 'Scythia' and 'Germania', subjected both halves of the Roman Empire to tribute and fundamentally altered the political geography of Europe. Their arrival and the dissolution of the Western Roman Empire that followed marked the beginning of a new kind of Europe, a 'Medieval' Europe. Thus the impact and geographical scope of the Huns and their conquests were truly Eurasian in character. Wherever they arrived they brought with them a very heterogeneous Inner Eurasian culture that radically altered the culture and destinies of the host population.

The Huns of Eurasia were neither a race nor strictly an ethnic group. The name Hun denoted the concept of Inner Asian imperial rule. It was first and foremost the political appellation of an imperial state or a proto-state with imperial dimensions. In both the east and the west the ruling Huns were a heterogeneous elite speaking multiple languages and possessing multiple identities and ethnic backgrounds. Their primary linguistic and ethnic core in the west seems to have been Oghuric Turkic, but this core element co-existed with significant Iranian and Germanic sub-groups, who just as much as the Turkic Huns constituted the body of the Hunnic state.

Contrary to the image of the primitive horde of nomadic barbarians that they were presumed to be in both traditional and even some contemporary literature, the Huns were politically sophisticated, highly well organized and in military terms superior to their western and eastern adversaries. They would introduce into Europe a new mode of government, a system of rule that would later be defined as 'feudalism' or proto-feudalism. The Germanic peoples of Europe adopted this system of collective rule by a supreme king, multiple sub-kings and a militarized nobility regulated by a highly developed ranking system from the Huns and other Inner Asians who accompanied the Huns into Europe. The new mobile mode of war based on cavalry armies of heavily armoured knights which characterized medieval warfare and the aristocratic values that permeated this militarized medieval elite were also residues of Hunnic Inner Asian rule and influence.

The new rulers of Early Medieval Europe were also for the most part either Huns by origin or former Hunnic subjects. Those of Hunnic origin were Odoacer the son of Edeco, the first barbarian king of Italy; Theodoric the Great, the Ostrogothic king of Italy who displaced him; Theodoric's father or uncle Valamer, 'the king of the Huns' and founding king of Ostrogoths; and in all likelihood also Ardaric the king of the Gepids. Rulers of non-Hunnic origin, but formerly subjects of the Hunnic Empire, were Childeric, founding king of the Franks enthroned by the Hun Wiomad, and ironically Orestes, the father of Romulus Augustulus (the last ruler of the Western Roman Empire), who had formerly served as the secretary of Attila the Hun.

Other Germanic kings of the west were likewise heavily influenced by Inner Asians. The Vandal kingdom of North Africa was arguably as much Inner Asian Alan as Germanic Vandal. The Visigoths who would establish a kingdom in Spain and southern France were likewise recipients of Inner Asian cultural and political influence. The art and material culture of the Huns and Alans had an equally profound impact on all these Germanic Western European kingdoms, leading to the birth of a hybrid and heterogeneous artistic style which we now call 'Early Medieval' and 'Danubian'.

Lastly the Huns brought about a veritable geopolitical revolution in Western Eurasia. The western fringe of Eurasia was forever after the Hunnic conquest politically separated from the Mediterranean basin. This led to the emergence of the 'Western world' as we know it, a distinct Western European entity freed from Mediterranean hegemony. The political and cultural ethos of this new Europe was born out of the complex fusion of Inner Asian Hunnic/Alanic, Mediterranean Greco-Roman, Germanic and Near Eastern Judeo-Christian traditions and cultural norms. By ending the Western Roman imperium the Huns facilitated the birth of a Western European identity. The emergence of the Huns also began the millennium of virtual Inner Asian monopoly of world power, with minor interludes, until the rise of Western European powers in early modern times.

The Huns, therefore, left an enduring legacy to the Modern World and radically changed the face of the Ancient World across the whole of Eurasia. The history of the Huns and Inner Asia is of critical importance for our understanding of world history. It is about time that the Huns and other Inner Asians are allotted their proper place in human history, as one of the great ancient peoples who changed the world [Ким 2016, 313-317].

Първото Българско Царство е основано от хан Аспарух през 681 г., който начело на болгарското племе със самоназвание хунк-хунгар, но повече известно като оногури, и още няколко български племена мигрира от р. Днепър, която остава североизточна граница на бъдещата българска държава, до Южна Добруджа и по-точно, във Варна, тогава Одесос. Тук през 681 г. е сключен и мирният договор между българи и ромеи, с който новата българска държава получава и международно признание. Малко преди кончината си през 665 г. (М. Москов), хан Кубрат свиква за последно синовете си; обяснява им, че неговите племена дотолкова са се размножили и увеличили, че долините на Кавказ вече не могат да ги изхранват и ще трябва да продължат на запад, където се простира богатата на трева и вода степ, пък и приждащите отзад братски хазарски племена започнаха все по-често да нарушават нашата граница, понякога се стига и до сблъсъци между нас и тях, няма как, трябва да им направим място; разказва им притчата за неразвързания сноп пръчки и ги призовава винаги да бъдат единни и сплотени; съгласно стародавната българска традиция, им предава властта си, връчвайки на всеки един от тях по една златна стрела и разпределя племената, които те трябва да поведат в указаната от него посока.

На хан Аспарух, хан Кубрат завещава родовата тамга, който от този момент нататък става и старейшина на хан-Кубратовото коляно от рода Дуло от племето на прабългарите оногури. В знак на тази толкова рядка и високоотговорна чест, той вади от съкровищницата си и го дарява с пет изкусно изработени златни персийски кани, придобити като боен трофей по време на гръцко-персийската война, когато все още много младият княз Курт предвожда

българската войска [Добрев 2005, 456-462]. Същевременно той му и заръчва-поръчва да пресече Дунав и там да възроди неговата Велика България.

Начело на поверените му племена, хан Аспарух, през Дарялския проход, излиза на планината с прабългарско наименование *Имеон,* гр. *Ἱππικά ὄρη,* днешните Ставрополски възвишения, а на запад се отправя през 668 г., т.е. 3 год. след смъртта на баща му хан Кубрат през 665 г.: *A cette époque, trois frères [sortirent] de la Scythie intérieure, conduisant avec eux trente mille Scythes, et firent route pendant 60 jours, depuis les défilés du mont Imæon. Ils firent route en hiver, afin de trouver de l'eau, et parvinrent jusqu'au fleuve Tanaïs, qui sort du lac Maeotis et se perd dans la mer du Pont* [Michel, 363].

Придвижването на племената от Днепър до Дунав се определя от скоростта, с която стадата от коне и овце, пасейки от време на време, могат да преминат от едно място на друго, като през зимата задължително се слиза на морския бряг, където те може да намерят и да се изхранват с изсъхнала трева и листа, а така също и от стратегията на хан Аспарух, на всяко място, където се налага да се задържат за по-дълго време, да построи нова или да ремонтира изоставена стара крепост, да изгражда укрепление, насип или ров. Хан Аспарух придава изключително голямо значение на военно-укрепителното строителство, не за да се осигури лично самият той, а за да предпази народа си от внезапно нападение от страна най-напред на хазарите, а по-късно и на ромеите. Затова преходът до Онгъла трае най-малко десетина години, като конкретно до 681 г. трябва да се предвидят още 2-3 год. за установяване и изграждане на укрепленията в него.

Непосредствено след битката в Онгъла и начело на войската си, хан Аспарух предприема стремително преследване и поголовно изтребване на разгромената и изпаднала в панически ужас византийска войска, което продължава чак до Варна. Преди това обаче той се задържа малко повече в крепостта Дръстър, днешният гр. Силистра, където ръководи ремонта на късноантичната крепост. Именно тогава той нарежда върху крепостните стени да бъде издълбана тамгата на рода Дуло. Малко по-късно, станището на хан Аспарух, заедно с други още прабългарски станища, покрай разрушения и опустошен от аваро-славянските набези и напуснат от жителите си гр. Одесос, днешния гр. Варна, се спуска във Варненската долина. Именно в Одесос той сключва мирния договор с византийския император, което международно признаване е необходимото и достатъчно условие Годината 681 да се приеме за година на основаването на българската държава.

Изложеният в Археологическия музей във Варна каменен блок от с. Бяла, Варненско, върху който тамгата на рода Дуло е издълбана между две рунически букви, безспорно е бил вграден в тукашния вал с изглед към морето. Този вал е последният и най-южният, който хан Аспарух изгражда, не само за да защити младата си държава, но и за да покаже, че именно тук е нейната южна граница. Двете рунически букви се разчитат като **äl** „държава, страна; племе, народ“, а целият надпис съответно се превежда като *Държавата на Дуло*.

Създаването на Първата българска държава през 681 г. с център на юг от Дунав е решаващо-повратен момент в живота на прабългарските и славянските племена от Днепър до Тиса, на запад от която интегриращо-притегателен център е Аварският хаганат, но на изток от нея такъв интегриращо-притегателен център е Първата българска държава. В нея тези племена намират сила и опора за всички свои вътрешни и външни начинания, именно поради което с нейното създаване и укрепване започва и тяхното бавно, поотделно-постепенно, културно-икономическо и политическо обръщане и приобщаване към нея. По време на този процес автономията на племенните вождове и старейшини се ограничава и стеснява до ниво и степен признаване и приемане превъзходството и първенството на българския хан, по силата на което като цяло и северозападната граница на техните земи се превръща в граница и на българската държава, а самите племена и народи и техните земи се оказват вече и неделима съставна част от нея [Добрев 2019б, 59-65, вж. и срв. История на България 1981, 97-101].

На р. Днепър като североизточна граница на Дунавска България, българите се опитват и в голяма степен успяват да спрат хазарската експанзия на запад. Първият опит тук е на хан Аспарух, Ἀσπαροὺχ (668-695) (М. Москов) през 695 г., която е и годината на неговата гибел:

И по томъ приде на странѫ Доунаа	*След това пък дойде отсам Дунава*
Исперихъ кънязь тожде и доселѣ.	*княз Исперих, същото и досега.*
Исперихъ кънязь ѯѿ. и едино лѣто.	*Княз Исперих царува 61 година.*
родъ емоу Доуло,	*Родът му е Дуло,*
а лѣтъ емоу верени алемъ.	*а годината му - Дракон, м. Начален.*

Тогава хан Аспарух, придружен само от част от личната си дружина, тръгва да инспектира североизточната граница с намерение и да проведе преговори с хазарите, които все по-често започват да нарушават определената гранична линия. Затова той пресича Днепър срещу днешното селище Вознесенка и заема позиция с фронт на изток върху плоско възвишение на левия бряг на Днепър, почти над Днепърските прагове и най-удобния в Древността брод. В центъра на позицията личната гвардия или още дружината на хана изгражда на високия речен бряг временно подковообразно укрепление (82x51), състоящо се от ров и вал от камък и пръст, в югоизточната четвъртина на което опъват и шатрата на хана.

Веднага след установяването си в укреплението, хан Аспарух изпраща вестоносец с молба за преговори със заместника на хазарския хакан. Всички чакат дълго, много дълго, докато една нощ на разсъмване, хазарите връхлитат ненадейно-вероломно, при последвалото кръвопролитно сражение, българите са разгромени, като в битката загива и самият хан Аспарух, а хазарският отряд се изтегля на изток.

Груповото погребение на загиналите е чрез трупоизгаряне в две ями с жертвени дарове и така, както са прибрани от полесражението с дрехите си с лети златни апликации, въоръжението и снаряжението си, сред което и ножове със златни инкрустации, колани със златна гарнитура, декорирана със специфично прабългарски гранулирани орнаменти, а специално сабите на гвардейците на хана са с позлатени ножници или общо 2000 на брой предмета, като теглото само на златните предмети е 1,2 кг.

Непосредствено преди ритуалното запалване и изгаряне на изпоранените и окървавени тела на геройски загиналите в боя българи, до тялото на хана е поставен и личният му щандарт във вид на фигура на орел с преплетена в краката му змия. Този орел му е подарен от византийския император Константин IV Погонат след битката в Онгъла и по време на подписването на мирния договор във Варна през 681 г. Орелът е щандарт на разбит и разформирован в миналото римски легион и до този момент е съхраняван в императорската съкровищница, която при тръгване на императора в боен поход се товари на кораба му, както е прието при византийските императори изобщо.

През Античността и Средновековието орелът е широко разпространен символ на царската власт и затова, подарявайки на хан Аспарух този орел, византийският император

очевидно признава на племенния вожд на българите и владетелско достойнство. Освен това и надписът монограм е изгравиран в същата златарска работилница в Константинопол, където са изработени и пръстените на баща му хан Кубрат.

На опашката на орела на гръцки език пише: **Господи, помагай,** а на гърдите му, в четирите края на кръстовидна фигура е нанесен монограмният надпис **ΕΣΠΟΡ,** което е основно-първичното и много добре известно от българските апокрифи име на хан Аспарух. На крилото на орела е запазена и се разчита сравнително лесно изписаната с гръцки букви дума **ΔΟΧΙ,** основата на която е източноиранската по произход прабългарска дума *дох,* гръц. *dóχia* „погребение чрез кремация/изгаряне", поради което цялото следва да се преведе като *Погребението чрез изгаряне на Аспарух* [Добрев 2011, 165-167; ~*~2022, 65-67].

Още от времето на хан Крум (803-814) и хан Омуртаг (814-831), западната граница на Първото българско царство, върви западно от гр. Срем, дн. сръбската Сремска Митровица, по р. Сава, свива под прав ъгъл на север под големия завой на Дунава на изток, излиза и се движи нагоре по Дунав до малко по-назапад от Будапеща, преди големия му завой на юг и оттук по права линия върви на север по течението на р. Хрон, докато стигне Карпатите. Северната граница на Отвъддунавска България следва билото на Карпатската верига, която образува широка дъга от запад на югоизток, напуска я някъде около днешния украински град Борислав и се прехвърля върху р. Днестър в горното й течение, върви надолу по реката до големия завой малко след гр. Каменец-Подолск, устремява се на североизток и достига р. Днепър северно от гр. Кременчуг, тръгва надолу по течението на Реката и излиза на най-северната точка на Черно море - Херсонския залив, източно от днешния гр. Одеса [вж.

Балкански 1996, 5; ~*~1996б, 44; Димитров М. 1980, 115; Златарски 1994, 373-376; Коледаров 1979, 37-39,48,62, Карти №№ 8,9; Михайлов 1971, 191-192; Фехеръ 1924, 13,16; ~*~1997, 119; Lang 1976, 42; Kiss-2, 213; WdAtl].

По земите на север от Дунав и от двете страни на Среден Дунав живеят български и славянски племена още от IV-V в., като според Амиан Марцелин (332-400), през 380 г. групи от готи, алани и хуни нападат Панония и се заселват там (Gy. Németh), което събитие други изследователи отнасят към 379-380 г. [Шаламон, Баркоци 1982, 42,47]; към края на IV в. едната от двете по-големи групи прабългари се заселва в Панония, а другата - в Карпатската котловина, но заедно с хуните, името на които обозначава множество от племена и етнически компоненти и които през 377-454 г. успяват да наложат своята политическа хегемония в Централна и Югоизточна Европа, пак по същите земи се заселват оногурски племена (V. Gyuzelev); през 409 г. хуните заемат Панония, след като покоряват дотогавашните й обитатели, главно германските племена вандали, остготи, вестготи, гепиди и лонгобарди, а също и алани и бастарни; около 422 г. българите нападат една нощ неочаквано лонгобардите, убиват краля им Агелмунд и отвличат дъщеря му, което събитие намира място, както в разказа на лонгобардския историк Павел Дякон (720-790) (ЛтИзв-1), така също и в германския епос Херварарсага (В. Бешевлиев).

Според нас прабългарско племе, най-вероятно оногури, заедно и подкрепени безспорно и от много други прабългарски родове, племена или племенни групи, са основно и водещо ядро в империята на хуните на прабългарския хан Атила (434-453), дори и столицата на който като че ли е разположена, според едно от предположенията, на р. Аранка (ЛтИзв-1), т.е. точно там или съвсем близо до гр. Надь Сент-Миклош, а наред с тях, като част от хунската военно-племенна конфедерация от източни племена, са известни и секелите.

Твърде вероятната принадлежност на хан Атила към племето на оногурите се потвърждава косвено и от Anonymus, според когото унгарското племе води своя произход от "скитското племе, което на своя диалект се нарича Дентумогер" - "*Gens itaque Hungarorum... de gente Scithica, que per idioma suum proprium Dentumoger dicitur, duxit*

originem", и начело на което племе стоят "седемте видни личности, които се наричали Хетумогер", тези видни личности "решили да се домогнат до земята Панония, за която се носела мълвата, че била земя на крал Атила, от чието потомство произхождал владетелят Алмус, бащата на Арпад", а както ще се види по-нататък, първият маджарски крал Арпад наистина е от племето на оногурите, а то пък според този източник води своето потекло от хан Атила.

Тъкмо тази връзка в случая намира и пряко лингвистично потвърждение, защото името на племето Дентумогер очевидно-безспорно е образувано на основата на праб. **денту* "седем" с начален зв. *д,* подобно на год. Дилом и съответно на южднболг. *читем* "седми" (месец) от Именника на българските ханове, което прабългарско числително име пък допълнително е дублирано, а така и семантически експлицирано и потвърдено посредством най-вероятно изтир. диал. **hetu* "седем", авест. *hapta* [вж. и срв. Hazai 1962, 23; ЛтИзв-5.1, 14-19].

Тук предложеното обяснение на етнм *Дентумогер* според нас издържа на всякаква критика и изобщо не може да бъдат поставени под съмнение съдържащите се в него лингвистико-исторически сведения и данни, а значението и ролята в това отношение на така направеното тълкуване, както и сложността на задачата, пред която са били изправени всички досегашни проучватели, проличават още по-ясно в светлината на всичко онова, което е правено или се е смятало за него: "The name *Dentumoger* has kindled the imagination of many scholars, but none of the explanations offered can withstand objective criticism. Although an acceptable explanation would probably help to clarify some details, it would add but little to what we know on the location of Dentumoger" [Sinor 2004, 15].

Военно-племенното обединение на западните хуни като челен отряд на Великото преселение на народите и по-конкретно в лицето на българските племена хазари и барсили прониква за първи път на Кавказ около 215/6 г., като преминава през прох. Дербент; в самия край на 60-те г. на IV в., пресича Волга и нахлува в степите на Северен Кавказ основната маса от хунски племена като втори главен етап от придвижването на хуните от Азия към Европа; хуните нападат стремително, вклиняват се, разсичат и разделят на две аланските племена в северозападната част на днешните калмицки степи, покоряват ги и ги увличат със себе си (Ю. Джафаров).

Наред с това, друга колона, пак като челен отряд на западните хуни от Великото преселение на народите, преминава Азовско море като цяло през 375 г. (Fr. Altheim) или пък според проф. В. Златарски, през 376 г., когато прекрачва преградата на Азовско море, среща и покорява остготите, а отблъсква вестготите в пределите на Източната империя; тогава хуните "турили основа на обширната си държава в днешна Южна Русия; тук те се закрепили за известно време и разширили властта си от северните брегове на Черно море на запад, над днешно Влашко и Източно Маджарско".

Много преди това обаче отделни отряди от хуни извършват набези отсам Азовско море и дори по-назапад, както например войските под предводителството на хан Баламер, които преминават Дон през 375 г. и разгромяват готския племенен съюз, от който по този начин отпадат и се отцепват още и славянските племена в Областта (История на България).

Изглежда все пак, нещата са малко по-сложни и не се изчерпват с това разгромяване и взаимно раздалечаване и противопоставяне, а започват много преди това, когато хуните, готите и славяните се и сближават и обединяват, защото пак през 376 г., обединените войски на готи, алани и хуни, на брой около 200 хил.(!!?), нападат Адрианопол, дн. гр. Одрин в Турция (Fr. Altheim).

В действителност, първото преминаване и поява на хуните в Източна Европа става още много по-рано и независимо от резервите и колебанията на E. Thompson [1948], струва ни се, че няма никакви причини да не приемем, че онези Χοῦνοί, за които Птоломей, писал между 175-182 г., съобщава, че в началото на II в. вече обитават Причерноморието, може би между Буг и Днестър [21], са също хуни, само че проникнали в Източна Европа не под Азовско море, а през Урал и Волга, т.е. северно от Каспийско море и следователно не са и няма защо да бъдат непосредствено-преки предшественици на по-късните хуни.

Напълно неоснователно е също така и твърдението му, че тези хуни не са били забелязани от римляните, защото, най-напред, за хуните - Χοῦnοi, в Сарматия пише още Батламиус, който съчинява географията си по времето на Марк Аврелий (161-180), но бележките му възлизат към Маринос от Тирос, живял по времето на император Адриан (117-138) [Németh 1962, 287], а и наистина малко по-късният римски Анонимен хронограф от 354 г. съобщава за едни българи, които произлизат от Зиези – Ziezi ex quo Vulgares, т.е. "Зиези, от когото са българите", без обаче да посочва дали се отнася за българи откъм южната, персийската или източната, скитската граница на Империята.

Именно поради това, указанието на Птоломей решава проблема в полза на второто допускане, което състояние на нещата като че ли изобщо не се променя от факта, че Анонимният хронограф като цяло е превод на по-старата гръцка хроника на Иполит, доведена до 290 г. и според която тези българи са на Северен Кавказ, но още и от това, че в Хронографа на латински език народностното название на българите е изписано посредством букв. *v*, което потвърждава и засилва убеждението по-скоро за гръцко посредничество, недостатъчно ясно и определено донякъде като ретроспекция все пак поради неяснотата относно това кога всъщност започва спирантизацията на средногръцкия звук бета [вж. и срв. Джафаров 1985, 25-26; ЛтИзв-1, 82].

Независимо и въпреки всичко това, пак според Ю. Джафаров [1985], за хуните се съобщава и в стихотворното описание на Земята от Дионисий Периегет, писал около 160 г., въз основа на които сведения като цяло Фр. Алтхайм приема, че хуните, които са скотовъди и номади, обитават западната част на Предкавказието още през II в., във връзка с което обаче, както научаваме от достъпното ни резюме на най-старите извори за хуните, въпросното стихотворно описание на Земята е написано не след средата, а около началото на II в. и в него хуните – Οὖννοι, са по югозападния бряг на Каспийско море, по протежението на реките Кума и Терек [Németh 1962, 287].

И все пак особено интересното и много полезното тъкмо за случая е това, че всички тези сведения и факти се съгласуват напълно и се потвърждават и от изключително ценната и

важна като извор за най-ранната българска история, собствено българската историческа хроника, известна главно като Именник на българските ханове, съвсем в началото на която е записано: **Авитохолъ житъ лѣтъ Т. родъ емоу Дуло, а лѣтъ емоу диломъ твиремъ** *Авитохол живя години триста, родът негов е Дуло, а годината му е Змия, м. Девети.*

Анализът и изводите от този израз в рамките на възможно най-пълното и последователно, най-квалифицираното и най-задълбочено проучване на Именника от страна на българския езиковед проф. М. Москов [1988] показват, че оттатък Дунав, в продължение на 300 год., с остригани глави царуват български ханове от рода Дуло, първият от които се възкачва на престола именно и тъкмо през 153 г., и този род стои начело и управлява едно или няколко прабългарски племена в продължение на една епоха от 300 г., в края на която царува и през 453 г. приключва земния си път хан Авитохол, името на когото в качеството и с функцията на епоним е използувано в Именника за обозначаване и наименоване не само на конкретната историческа личност, но и на цялата предишна епоха, по протежението на която царуват достатъчно голям брой владетели, каквато в действителност е широко разпространената практика при подобни случаи през Античността и Ранното Средновековие [144-175].

Ето защо, за тази 153 г. непременно трябва да се отбележи, че в рамките на историческата хронология, където обикновено се борави със столетия и хилядолетия, тя изцяло и напълно съвпада с посочената 160 г. и нейния период, когато по онези земи е констатирано присъствието на хуни, което пък от друга страна означава и това, че тези хуни са прабългари и че именно техният царски род Дуло впоследствие застава начело и оглавява онези прабългарски племена, които преминават Дунава, създават и изграждат българската държава и в качеството на единия от двата основни дяла, заедно със славяните, полагат и основите на по-късно възникващата и изграждаща се българска народност.

Именно тук и пак в тази връзка особено важно и съществено за нашето изследване е и това, че отново според Ю. Джафаров, "към 160 г. някаква група племена, известна под названието "хуни", вече е пресякла Волга и обитава степите на северозападното Прикаспие"; това е "първият етап на проникване из-зад Волга на Северен Кавказ, очевидно, още към средата на II в., на изолирана група хунски племена, което предхожда тяхното масово появяване през 70-те год. на IV в. в Източна Европа"; редица изследователи "свързват първата конкретна група тюркоезични племена, проникнали из-зад Волга в степите на Северен Кавказ още през първите векове на Новата ера, с българите", само че "тази гледна точка в повечето случаи не се обвързва със съобщенията на източниците за хуните и българите едновременно, което се обуславя преди всичко от съществуващото в научната литература противопоставяне на хуните с българите", в противовес на което пък ние, т.е. той, Ю. Джафаров, "ще се опитаме още веднъж да проследим тясната взаимна връзка между едните и другите и именно в този аспект да подходим към тълкуването на източниците"; арменските извори съобщават за активно участие на хуни във войните между перси и арменци през годините 213-241 и 287-332, като специално Мовсес Хоренаци съобщава, че участници в тези събития са "басилите", които разбити и преследвани се изтеглят в "земята на хуните", докато същите тези басили други хронисти пък наричат хуни; "първото нахлуване на барсилите с хазарите в Албания, сведенията за което е съхранил Мовсес Хоренаци, е станало изглежда около 215/6 г., т.е. приблизително 10 год. преди времето, когато, съгласно Агафангел, при същия този цар Хосров, в Задкавказието, за първи път се появяват и хуните" [4-5,9,11-15].

Според Евнапий (345-420), вестготите изпадат в паника и ужас пред невиждания и нечуван досега враг, масово побягват на юг и през 376 г., струпвайки се на брега на р. Дунав при Истър, дн. Силистра, молят ромеите за подслон и закрила, докато първото нападение и преминаване на хуните през Дунав, "понякога много десетки хиляди", е през 395 г., но хуните на Илдис се разполагат около Истър и нападат Тракия през 409 г. и по-конкретно,

както е според Histoire de la Transylvanie [1992], войските на хуните, водени от Улдин, превземат крепостта Мартис през 409 г., а мирен договор с хуните, ромеите подписват през 412 г. [82].

През 427 г. хуните владеят цяла Панония Секунда, включително и големия град Сирмиум; съгласно договор между римския пълководец Аеций и хуните, през 433 г. Панония Прима е отстъпена от Западната Римска империя на последните, цената на което най-вероятно е помощта под формата на войски, която прабългарският хан Ругила оказва на Аеций, за да може той, Аеций, да заздрави своето положение в Италия и Галия; през 405-406 г. бургундите са силен и многоброен народ, около 80 хил., и обитават брегoветe на Рейн, през 413 г. те населяват левия бряг на Среден Рейн; през 437 г. Аеций издействува "неговите приятели хуните" да ги нападнат, в сраженията са убити 20 хил. бургундци, с което се слага край на Бургундското княжество, а оцелелите се заселват в Савоя (E. Thompson).

Според Приск Тракиец (410-472), към 434 г. хуните на прабългарския хан Роила обитават край Дунав и се готвят да воюват с такива, най вероятно хунски племена по тези земи като амилзури, итимари, тоносури и др. Самият Ругила – Rugila rex Chunorum (Priscus), умира през 433 г. и негови наследници са синовете на брат му Мунджук – "царските скити" Атила и Бледа, която "смяна на властта" се осъществява и протича съгласно характерно-традиционната за хуните изобщо и за прабългарите в частност практика на наследяване на престола от най-големия син на единия от братята - левират, съблюдавана между впрочем и при хан Кубрат, който, както е много добре и широко известно, е племенник на хан Органá.

Именно поради всичко това като много неточно и съвсем неясно следва да се определи и изречението "След смъртта на Ругила властта преминала в ръцете на двамата му племенници Атила и Бледа." [История на българите 2003, 33, подчерт. - И.Д.], защото в действителност властта не преминава неясно на какво основание и по какъв начин, а нея по право я наследява и приема Атила, докато брат му Бледа очевидно е съвладетел съгласно съществуващия пак при прабългарите съвладетелски институт, независимо че според Д. Съсълов [2000, 337], от чичо си властта наследява Бледа, а Атила е негов кавхан [вж. и срв. Крадин 2003, 154].

Но във връзка по-специално с "царските скити" непременно трябва да се забележи, че те не са никакви "царствени скити", както много неграмотно-неточно е преведено малко по нататък наименованието определение на Атила, τώ βασιλείω Σκήθη, докато преводът като "скитски цар" безспорно игнорира и не разкрива принадлежността на Атила тъкмо към племето на "царските скити"(?), на което Приск очевидно държи много да се знае и затова толкова често го и подчертава, а под варвари, хуни или само скити той разбира всички останали племена и лица индивиди, които са под властта на Атила и Бледа [вж. и срв. ГрИзв-1, 89,105,212,215].

При това положение, случаят с "царските скити", очевидно, изобщо не е толкова прост и еднозначен, какъвто се опитва да го представя E. Thompson [1948], според когото изключително рисковано е да се градят каквито и да е теории върху този израз βασιλείω Σκήθη, защото това е flosculus – "кратка, подбрана извадка от съчинението на някой друг" [OxLtDc, 715], взета непряко от Херодот, но в действителност Евнапий първи прави внушение за тъждествеността на хуните от Централна Европа с βασίλείοί Σκύθαι на Херодот, а това, че фразата може да бъде намерена и у Приск, говори за неговите литературни основания върху Евнапий и Херодот [10,17].

Според нас обаче Приск Тракиец неслучайно назовава въпросните скити посредством този, нека да бъде заимствуван още от Херодот, израз, защото той ги познава царските скити достатъчно отблизо, вижда в тях нещо по-различно от останалите хуни и просто, чувствувайки нужда да ги отличи от последните, ги наименова посредством по-стария и заимствуван израз, от значението и употребата на който обаче изобщо не следва, че тук става достатъчно ясно кое е по-различното и какви по-точно са тези "царски скити", пък и в края

на краищата, за него и те са точно такива и толкова хуни, каквито са и всички останали родове, племена и народи на Западнохунската империя, само че донякъде "специфицирани" вероятно поради по-голямата запознатост и близост на автора до тях, сравнено с всички останали хуни или "варвари", а може би те наистина от някаква друга гледна точка са нещо съвсем отделно-различно от другите хуни.

Ето защо тук ние намираме за сравнително сполучливо и приемаме в качеството на временна работна хипотеза обяснението на А. Мухамадиев [2004], според когото при иранците и тюрките изобщо и при българите в частност, царски са онези племена, които управляват и на които се подчиняват много други родове и племена, като през скитския период царско племе са есколотите; през сарматския - сарматите, а по-късно - хуните [7-8], в светлината на което вече като че ли става възможно да се мисли, че Приск Тракиец чрез двусъставния термин "царски скити" наименова и отличава Атила и Бледа като произхождащи и принадлежащи към главното и ръководно племе в Хунската империя, за което той очевидно е бил много добре осведомен, без обаче да знае и да може да използува самото конкретно-видово наименование на това племе.

Сега вече и на нас ни изглежда напълно нормално и дори и задължително именно племето на Атила и Бледа да е най-многобройното и най-силното сред всички хунски племена, защото в противен случай, от една страна, то не би било в състояние да излъчи достатъчно силен и могъщ владетел ръководител на безброя племена и народи от неговата империя, а от друга страна, и самият той не би успял да държи в подчинение и да ръководи толкова много племена и народи, без да разполага и без да използува като достатъчно силна опора и средство, по подходящ начин, в необходимото време и на необходимото място, единствено и само собственото си племе.

През 434 г. Атила и Бледа се срещат с ромейските пратеници при крепостта Константция, дн. Панчево, на другия бряг на Дунав, срещу Белград, където се договарят за размяната и откупуването на пленниците, за еднаквата достъпност и безопасност на тържищата, както за ромеи, така и за хуни, като за "спазването и поддържането на договорите ромеите трябвало да плащат на царските скити по седемстотин литри злато всяка година, докато по-рано данта била триста и петдесет литри". Сред забягналите при ромеите и върнати скити били и "младежите от царски род Мама и Атакам", които били разпънати на кръст в крепостта Карсум, най-вероятно дн. Хърсово в Добруджа.

След експедицията срещу Тракия през 422 г., докато крал Руга и основните сили на хуните напредват по посока на Карпатския басейн, него вече го е завзела друга, също многобройна група хуни, пристигнала тук преди това, като специално в долината Бузъу, между 435 и 445 г. се намира орду - столицата полеви лагер на второто лице след Краля, княз Атила; през 424-425 г. крал Руга и по-голямата част от войските на хуните лагеруват в равнината, южно от Кьорьош и тук започва строителството на новата столица, където през 449 г., в състава на ромейското пратеничество пристига и Прискос, но Атила има и друга една, може би временна столица полеви лагер, в околностите на днешния гр. Szászsebes; гепидите, които приемат господството на хуните, се изтеглят към Голямата равнина, северно от линията на реките Кьорьош и Шебеш-Кьорьош, принудени да проникнат в Трансилвания до течението на р. Самош, на юг откъдето се простира държавата на хуните [Histoire de la Transylvanie 1992, 82].

При това положение очевидно хуните се придвижват и напредват на запад върху широка полоса от двете страни на Дунав, като на минаване покрай яката крепост Асимус, в устието на р. Осъм, "с безбройна войска и пълководци, които имали голяма слава всред скитите", провеждат няколко сражения извън крепостния окоп, но не успяват да превземат крепостта; нападат голямата и многолюдна крепост Рациария, при дн. с. Арчар, Видинско; през 441-443 г. обсаждат, превземат, разрушават, оплячкосват и изоставят по-късния граничен град Наисус, дн. Ниш, където прилагат и използуват нова за ромеите сапьорно-инженерна

техника и тактика като построяване мост над реката, обсадни машини от големи греди на колела с покрити площадки отгоре за стрелците, подвижни стенобойни машини тип "овни" и др., след което завъртат левия си фланг на север, навлизат в римската провинция Панония и продължават да напредват от двете страни на Дунав, чак до полите на Карпатите, докато столицата им остава някъде по средата и източно от Среден Дунав и тъкмо там пристига и византийското пратеничество през 448 г., секретар и съветник на което е и гръцкият хронист Приск Тракиец.

Пред вълната колона на напредващите от двете страни на Дунав хуни, като авангард и разузнавателно-челен дозор на войските, вървят аланите и тази вълна не само е широка по фронта, но тя е силно разгърната и в дълбочина, защото пак през 443 г., докато нейната челна част е около Ниш, в Херсонес става голяма битка между хуни и ромеи, ромеите са разбити и съгласно сключения договор се задължават да предадат бегълците, между които "имало и царски скити, които били дошли при ромеите, понеже отказвали да се подчиняват на Атила", "също така да им се дадат шест хиляди литри злато съгласно предишните спогодби"(!), първата от които най-вероятно е горепосоченият договор от 412 г., като "им се плаща всяка година данък две хиляди и сто литри злато". Управниците на ромеите били обхванати от преголям страх и независимо че този данък бил прекалено тежък и труден за държавата и народа, "В старанието си да сключат мир, те приемали всяко искане".

По това време епископът на Маргос "преминал в тяхна земя, издирил гробниците на техните царе и ограбил поставените там съкровища", което става причина хуните да започнат война с ромеите и да разорят голям брой градове и крепости край Реката. Разбира се, че не тази е причината за войната на хуните с ромеите и ограбването на гробниците от Светиня му може да бъде само повод за нея, но по-важното в случая е това, че тези хуни очевидно не са първите, които достигат и се установяват по тези места, щом като тук вече има гробници на техни царе с богати съкровища, които гробници надали са от вчера и днес по тези земи [Златарски 1970, 55-57; ГрИзв-1, 13-20,67-129,201-211, подчерт. - И.Д.].

Все по същия въпрос американският историк I. Boba [1982], главно на основата на съобщения от Теофан, доказва, че през 670-680 г. българи оногури от Кубратовата Велика България, като конфедерати на аварите, но управлявани от свои собствени родове и фамилии и под съвместния контрол на Аспарух и неговите съюзници аварите, заемат югоизточната част на Панония и териториите по течението на р. Южна Морава, по посока на р. Вардар, с център гр. Сирмиум, който тогава се наименова и Оногория, а когато през 800-803 г. се разпада ръководената от аварите федерация, българите оногури се изтеглят от Панония, пресичат Дунав, заемат степите между Дунав и Тиса и част от Трансилвания и по този начин се оказват част от една друга конфедерация или държава, каквато е дунавскобългарската; Панония е родината на хан Крум, и тук приемайки аргументите и съображенията на проф. П. Коледаров, авторът само отбелязва, че бидейки от друг, различен от Аспаруховия, клон на Кубратовия род, Крум поставя началото на нова ханска фамилия, но понятийно-терминологически по-добре според нас – на нова царска династия, без обаче да е чужденец за дунавските българи и без да завладява Дунавска България, а извършва нещо като държавен преврат, при това изглежда безкръвен, с което фактически отново хан от рода Дуло обединява дунавските българи и панонските оногури, всеки един от които два дяла води началото си все от Кубратовите оногури [68-77].

Специално българите кутригури около средата на V в. населяват северното крайбрежие на Черно море, където "влизат в обсега на византийското културно влияние", в резултат на което известна част от тях и най-вече техните първенци, са покръстени. Те са покорени от аварите през 568 г. на запад от Дон, а може и да са признали властта на аварите, както приема проф. П. Юхас [1985, 413], и са довлечени от тях на територията на днешна Унгария, където оставят "пласт аварски находки с белези на византийско и християнско влияние" и по-специално кръст с верижка византийска изработка от VII в. на знатна кутригурска българка,

в който цитат лично нас много ни смущава едновременното определяне и посочване на тези находки като “аварски”, но принадлежащи също така и на “знатна кутригурска българка” или пък, както се изразява акад. V. Gyuzelev [1979], “Миграцията на запад на големи маси от кутригури и авари и тяхното усядане в Панония представлява втората вълна на прабългарска миграция по тези земи” [20].

Именно поради това, ние смятаме, че тук трябва да се лансира друго едно виждане, според което българите кутригури са по тези места още от времето на хан Атила, откъдето пък, както малко преди това твърди и проф. П. Юхас [1980], “...според по-новите изследователи на историята и на езикознанието хунските традиции са съхранени от българите, от живелите под аварско господство кутригури” [115].

Независимо от това, съществено-важното за случая е, че тези панонски кутригури не са цялото племе или всички кутригурски племена, а само “малка част от този народ”, която обаче очевидно никак не е малка, защото през 549 г. 12 хил. кутригури се сражават на страната на гепидите срещу лангобардите; през 568 г. аварският хаган Баян изпраща 10 хил. кутригури да опустошат Далмация и др., като впоследствие тъкмо тази част от кутригурите в Панония се появява и под името българи (П. Юхас); през 584 г. войските на аварския хаган, състоящи се от авари, прабългари и славяни, осъществяват широкомащабна операция между Адриатическо и Черно море, разрушени са множество селища и крепости, а на връщане са отвлечени около 270 хил. пленници, които са разселени в областта между реките Драва и Сава; през 597 г. византийският стратег Петър се сблъсква в устието на р. Осъм с отряд прабългарски войни, който наброява 1000 души (V. Gyuzelev).

На прабългарите в Аварския хаганат е посветено и проучването на Т. Олайош [1987], според която след смъртта на Кубрат, от Велика България, около 670-680 г., в Панония се преселва народ, намиращ се под предводителството на оногурите, в резултат на което степното по произход население на Хаганата, започва да се нарича вангари, което наименование всъщност е славянското произношение на етнм *оногури* и което е запазено в германските извори от 860 г. [240-244].

Масираното присъствие на прабългари в Аварския хаганат проличава и от антропологичните данни, на основата на които се формулира заключението, че “етническият конгломерат на аварите” е обогатен по време на тяхната миграция не само чрез централноазиатски племена, но и чрез народи от южноруските степи, към които като цяло и задължително следва да се прибавят и панонските българи от V в., именно за които може да се предполага, че заедно с други прабългарски родове и племена са приносителите на неясно каква точно част от арменските, памирските, иранските, саяно-монголските и байкало-монголските антропологични черти и особености на населението от Аварския период [вж. и срв. Lipták 1983, 48-49,74-93].

Присъствието на прабългари в Панония от средата на VI в. и в Аварския хаганат се доказва още и от редица археологически находки като рисунки с култово-символичен характер, костени рогчета, свързани с военния бит и с производствени нужди, и други предмети, които по дух и съдържание са органично близки с аналогичните предмети от южнодунавските български земи и Салтово-Маяцк, но тази близост продължава назад и по Евразийската степна област и достига Алтай и Централна Азия. Всичко това като цяло дава основание да се приеме, че към втората половина на VII в., голяма група прабългари, най-вероятно прабългарите на хан Кубер, попада в района на Среден Дунав, заема значителни части от територията на Панония, като отчасти живее самостоятелно, но и отчасти се смесва със завареното население [Овчаров 1987, 236-239].

Ето защо, както произтича от всичко казано до тук, напълно и дори предостатъчно, също и повече от сигурно, не само болгарските племена кутригури и секели, са част от Аварския хаганат, който има за начало установяването на аварите в Панония през 568 г. (P. Lipták) или през 570 г. (Fr. Altheim) и който се простира и върху Карпатския басейн, но в него, наред с

доста многочислената и компактна славянска маса, има още големи групи оногури, огури, уногондури и др., конкретните имена на които изворите изобщо и най-често не посочват, а ги наименоват в повечето случаи чрез типичните и широко разпространени по него време народностни названия “хуни” и “скити”. Някои от тези племенни групи живеят по тези земи от време, много преди аварите, като също така е добре известно и това, че “с аварите в Карпатската долина са дошли и значителен брой тюрко-българи” (П. Юхас).

Но пак според Д. Шимони [1980], аварите владеят Карпатския басейн близо 250 г., през 568-796 г., и наследниците на хаган Баян, около 630 г. “са принудени да усмиряват непокорството на многобройните панонски българи”, като удавят в кръв тяхното въстание, след което спасилите се при франките 9000 души са изклани, а други 700 души намират спасение при един от вождовете на алпийските славяни – Валук, и при лангобардите [79].

С полагането основите на първата българска държава от хан Аспарух през 681 г., който стои начело на прабългарите-уногондури (В. Бешевлиев; В. Гюзелев) или българите оногури (Gy. Moravcsik; I. Boba; K. Menges; М. Артамонов) или пък води след себе си едновременно българските племена уногондури и кутригури (М. Димитров), земите на север от Дунав се присъединяват към нея и дори образуват по-голямата част от нейната територия, докато според Chronicon pictum Vindobonense, след хуните, Панония я владеят “мизийски българи” (Gombos-1).

Създаването на Първата българска държава през 681 г. с център на юг от Дунав е решаващо-повратен момент в живота на прабългарските и славянските племена от Днестър до Тиса, на запад от която интегриращо-притегателен център е Аварският хаганат, но на изток от нея такъв интегриращо-притегателен център е Първата българска държава и тези племена намират в нея сила и опора за всички свои вътрешни и външни начинания, именно поради което с нейното създаване и укрепване започва и тяхното бавно, поотделно-постепенно, културно-икономическо и политическо обръщане и приобщаване към нея, в процеса на което автономията на племенните вождове и старейшини се ограничава и стеснява до ниво и степен признаване и приемане превъзходството и първенството на българския хан, по силата на което като цяло и северозападната граница на техните земи се превръща в граница и на българската държава, а самите племена и техните земи се оказват вече и неделима част от нея.

Надали може да има друго обяснение фактът, че българските ханове от Аспарух и след него изобщо не водят войни на запад от Карпатите, а към началото на IX в. тези земи в действителност и фактически се оказват в границите на тяхната империя, затова при тъкмо тази насока и резултат от развитието и приобщаването на българо-славянските племена на север от Дунав към българската държава вече се очертава като много приблизително и дори направо невярно-неадекватно твърдението, че българската държава присъединява земите западно от Карпатите още в началото на IX в. [Михайлов 1971, 188], което тя няма защо да прави, щом като горният исторически процес отдавна е в ход, а по това време той вече е реализиран и приключен.

Но ако трябва все пак да се обхване и погледне много по-назапад от Карпатите, което обаче в никакъв случай не е “западно от Карпатите”, то именно в началото на този IX век българските ханове Крум и Омуртаг, както отново ще се отбележи малко по-долу, разгромяват аварите и славяните на запад от Дунав, докато прабългарите между Дунав и Тиса въстават и се присъединяват напълно доброволно, със земите си, разбира се, към българската държава и то толкова осезателно-убедително, че дори и един от тях заема престола на самата българска държава, какъвто е случаят с хан Крум, а границата на самата държава се оказва изместена на р. Дунав, пък след Омуртаг и още по-назапад – просто и за тях, подобно на останалите севернодунавски български и славянски племена, Първата българска държава е такъв интегриращо-притегателен център, сила и опора.

С разширяването на север българският хан става господар на една огромна империя, като конкретно новопридобитите северни владения имат или крият извънредно големи богатства, най-ценни сред които са солните области на Седмоградско, около р. Марош. (Г. Фехер), благодарение на които българите се издигат и застават на нивото на съществено-доминиращ фактор в цялостния обществено-политически живот и дейност на цяла Европа, свидетелство и доказателство за което не само наше заключение е например отправеното през 892 г., чрез нарочен посланик, от краля на Франция, Арнолф до българския цар Владимир-Расате, искане българите да не продават повече сол на моравците (Histoire de la Transylvanie).

Специално североизточната част на Трансилвания, обл. Седмиградско с площ 61.5 хил. кв.км, е "най-ценната и най-гѫсто населената" част на тези земи, именно което е причина и повод хан Омуртаг (814-831) да се откаже от старата българска политика – стремежа на юг, да сключи 30-годишен мир с Византия и да пренасочи политиката си на северозапад с цел да укрепи и затвърди българското владичество по тези земи и в частност около р. Марош, където се намират "огромнитѣ и в онова врѣме извънредно ценни солници", занемарени след римско време и които българите започват да експлоатират отново.

Тази политика превръща България в "свѣтовенъ търговски центъръ" и принуждава Франкската държава и Моравия да установят търговски и дипломатически отношения с нея, докато в същото време, към по-рано установеното в Областта българско население се присъединяват нови, смесени колонисти – тюрко-българи и славянобългари, доказателство за което като цяло са "мѣстното име *Торда* (общотурско *Тузла,* славянски *Солнокъ*) и името на р. *Кюкюльо* (славянски *Търнава*)" (Г. Фехеръ), към всичко което, специално по отношение на солните мини, ние пък, след проф. П. Коледаров [1979], добавяме, че те са разпръснати не само в Седмиградско, но и в обл. Марамуреш [20], което всъщност означава, че солниците са поминък най-напред на една по-голяма част от местното българо-славянско население, а така също и това, че производството и търговията със сол е в чувствително по-големи от тук предполаганите размери [Добрев 2005, 10-78].

Дунавските българи основават Първото Българско Царство през 681 г. и развивайки по-нататък самобитно-оригиналната си материална и духовна култура, го ръководят почти до самия му край през 1018 г. Тяхното смесване, сливане, претопяване и интегриране във вида и под формата на славянизация, но след определен момент и като асимилация от страна на славяните бележи своя връх при масовото им покръстване през пролетта на 866 г. Впоследствие тази асимилация бива извънредно засилена чрез редица драстично-репресивни мерки, достигащи даже и до физическо изтребление на прабългарите. По този начин се слага край на употребата и на самия прабългарски език, който фактически бива умъртвен. Но все пак и въпреки всичко прабългарите остават и продължават да живеят посредством отделни елементи, пък дори и цели агрегати от своята материална и духовна култура в така образуваната коренно-различна и съвсем нова българска народност, която същевременно приема и продължава да носи тяхното име, етним *болгар,* само че вече преосмислен и придобил съвсем ново и различно от предишното си, значение: ***Монументална скулптура.*** *Мадарският скален релеф е най-старото и най-монументалното произведение на скулптурата на България. Този паметник показва, че още в началото на своето съществуване централната държавна власт в страната е имала начини и средства да си достави майстори и произведения на това изкуство. Но той показва също така, че скулптурата е имала свои почитатели между представители на управляващата родово-племенна и феодална аристокрация в държавния център. Следователно можем да не се съмняваме, че успоредно с развитието на голямото каменно строителство в ханската резиденция и в другите аули се е развивал и вкусът, и приложението на скулптурната декорация в дворците. Разбира се, както в много други страни в средновековна Европа, така и у нас скулптурните конструктивни или*

неконструктивни детайли за архитектурна декорация са били един подвижен материал, доставян за новите строежи преди всичко от изоставените развалини на римски и ранновизантийски постройки.

Ханският двор и родовата аристокрация в страната се превърнали в потребители на едно изкуство, което в областта на фигуралната скулптура все още търсело себе си. Както видяхме, върху мадарския скален релеф античното чувство за форма и обем в началото на VIII в. започва да отстъпва пред чувството за декоративност. Българското общество през VIII и IX в. навлиза в живота и естетиката на едно ново и чуждо за собствените му традиции изобразително изкуство, което е вече освободено от канона на античния реализъм. Художественият живот на епохата не само във Византия, а в целия средиземноморски свят се намира в своеобразна анархистична свобода. Майсторите - скулптори и декоратори, наследници на богато сюжетно-образно и орнаментално наследство, не са ограничавани с нищо в избора на сюжети, теми, орнаменти, мотиви и съчетания при създаването на своите произведения. В Западна Европа от предроманския период се създават произведения на фигуралната и орнаменталната скулптура, невероятни от гледна точка на традицията. [156] Подобни ексцеси в диренето на нов стил не се отбелязват във Византия, особено през века на иконоборството, когато във програмите на художниците, скулпторите, приложниците съзнателно се насажда вкус към античното. Разбира се, това «антично» в реминисценциите на художественото творчество през тази епоха е възкресено в неговия ранно-християнски облик и се стреми да бъде вярно на християнската догма. В много отношения обаче това официално иконоборско направление на изобразителното изкуство се явява удобно за езическите вкусове в България. За това и единичните произведения на фигуралната пластика, които са дошли до нас, стоят както по тематика, така и по изпълнение близки на късноантичната традиция.

След мадарския скален релеф ние притежаваме със сигурност само две произведения на монументалната скулптура, които могат да се отнасят към IX в. И двете представляват фигури на животни. И двете са на лъвове. Това не е случайно. Известно е каква голяма роля играят фигурите на животни още в изкуството на предроманската епоха.

Двете лъвски фигури са твърде различни по изпълнение и стил, различни са по предназначение. Лъвската статуя от Омуртаговия аул при с. Цар Крум е имала, както видяхме от надписа, самостоятелно значение. [157] Тя е стояла може би върху капители или върху къс архитрав, поставен на две колони от едната страна на входната кула в крепостта. От другата страна на входа по същия начин е била поставена втората лъвска фигура. Лъвската статуя от Плиска е намерена също при източната порта на вътрешната крепост. [158] Но тя е служела като подставка на колона или дървен стълб, който е стъпвал върху гърба на фигурата, гдето е издялано специално легло. Докато лъвската фигура от аул а е от хубав бял мрамор, тази от Плиска е от твърд зърнест варовик. От първата е отчупена главата и предните крака. От втората е запазено тялото и главата.

Лъвската фигура от Плиска представлява животното легнало по корем, навярно с протегнати напред предни крака. Тялото е предадено геометризирано и втвърдено като една хоризонтална греда с почти немоделирани равни плоскости. Цялата изразителност на животинската фигура, цялата сила на изображението е съсредоточена в главата. С едри, дълбоки, неравномерни ями по шията и по главата е предадена буйната грива. Муцуната е отбита и липсва, но запазената част от лицето е предадена с твърде реалистичен похват. Добре са моделирани очите и горният край на носа. Обемът на главата и свободно предадената козина са наситени с експресивност и живот, контрастиращ с немощното и втвърдено тяло.

Фигурата от аула при с. Цар Крум предава с много по-голямо внимание и точност тялото на лъва. То е моделирано с по-голямо майсторство и с повече познания за животинското тяло, но все пак невярно. Отделните части на торса са слабо изразени, липсва достатъчно обемност в тях, те изглеждат немощни. Изцяло фигурата в запазената част може да бъде оприличена на много други животни, например вълк или куче. За това впечатление, разбира се, допринася липсата на главата. Върху запазената горна част от тялото по гърба на животното са изобразени едри кичури от гривата, но без релеф. Тънки врязани бразди бележат почти с техниката на графита отделните кичури на гривата, така че в нея напълно липсва обем.

По своя стил лъвската фигура от Омуртаговия аул се различава дълбоко от плисковската. До известна степен това може да се дължи на различното предназначение, което тя е имала. Но в същото време това показва голямата еволюция в изразните похвати между майстора на плисковската и тази на мраморната фигура от аула. Последният е вече напълно чужд на духа на триизмерната скулптура и прави триизмерна фигура с възможно най-пестеливи средства и с похватите на плоския релеф. Първият е верен все още на традицията, вторият се е вече откъснал от нея. Неговото изкуство налучква стила на същинската средновековна скулптура.

Преди всичко некрополите показаха, че прабългарите на Аспаруха са дошли в Долнодунавския район с култура, която и в старите земи на Приазовието, и в Дунавска България продължава да се развива през следващите векове в едно и също направление независимо от разстоянието. За разлика от славяните при идването си в новото си отечество прабългарите практикуват масово трупополагането. Постепенно обаче в Разделна, Блъсково, Варна и Девня се откриват няколко некропола с трупоизгаряне, с трупополагане и двуобредни, в които основната част от погребаните имат несъмнено прабългарски произход.

Като художествен занаят златарството достига голямо развитие през Първата българска държава и още през първите два века на нейното съществуване. Златарските произведения обаче винаги и навсякъде са били едни от най-подвижните паметници на приложното изкуство и тази е една от причините, поради които трудно може да се определи произхода на някои произведения, намерени у нас. Особена трудност представляват липсата на по-голям брой паметници и недостатъчната изученост на старобългарските центрове, които биха дали повече примери от златарското производство.

***Прабългарският колан и воинските отличия.** Първата българска държава наследява в областта на военния бит традицията на суровата и героична епоха на Великото преселение на народите. Военното снаряжение през ранното българско средновековие и особено военната хералдика, т. е. външните белези на военната (в същото време и гражданска) йерархия в това вече феодализиращо се общество, продължават да се развиват на основата на късноантичните традиции. [177] В това отношение варварските народи се стремят не само да подражават на военния церемониал на империята, но и да надминават по богатство военните инсигнии на своите неприятели. Българската войска и особено командният ѝ състав са имали особени накити за означаване на военните чинове. Тия накити са торквите за висшите военачалници и коланите или по-скоро коланните накити за всички военни чинове от горе до долу. [178]*

Различните по форма и богатство коланни апликации ще да са означавали различни войскови групи и различни чинове в тях. Носенето на един или друг вид украшение на колана не е могло да бъде произволен акт на отделните воини, а строго спазвано правило. Наследявайки свободата на родовообщинния строй, ранносредно-вековното общество се обвързва в течение на времето и с настъпване на феодалните отношения все повече и повече с един широкообхватен и все по-задължителен етикет, който е много характерен

белег на средновековната феодална култура на цяла Европа и цяла Азия. [179] Важна съставка на този етикет са накитите, които са били закрепени върху коланите — неотменна част на облеклото на българските войници. Че тия колани са били типични за българската войска, свидетелствува един оригинален документ върху папирус в Египет. [180] Това е разписката на един византийски военачалник за получаването на «български» колани, т. е. колани от български тип. Точният вид на тези колани остава неизяснен напълно, но очевидно те са имали по сложно устройство, висящи надолу ремъци и са се различавали съществено от коланите на други така наречени варварски народи.

Прабългарските каменни надписи и тяхното културно-историческо значение. *Прабългарските надписи представляват особено интересен дял в историята на ранната българска култура. Те са различни по характер и по предназначение и засягат различни страни на официалния живот в Първото българско царство. Ние вече разкрихме горе съдържанието на някои от тях, свързани със създаването на скалния триумфален релеф на Мадарския конник и строителството на крепостите на Дунава и при с. Цар Крум. Големият брой от тези надписи датира от началото и първата половина на IX в. Това показва порасналата роля на трайните писмени документи, издавани от ханската канцелария, в живота на обществото и на държавата. Броят на тези надписи вече надвишава числото 80. Повече от половината от тях са намерени в Плиска. [208]* [Ваклинов 2011, 132-151].

Обективно-реално погледнато, до към средата на IX в. дунавските българи преживяват и преминават през един не особено интензивно-дълбок процес на славянизация, своеобразен връх на който се наблюдава още по времето на хан Крум. Тогава той, воювайки с аварите и Византия, не само приобщава към българската държава редица съседни славянски племена от българската група, но и увеличава ролята на славяните в държавата за сметка на прабългарската аристокрация, поверявайки на славянски старейшини жупани някои отговорни постове в нея, като даже и посланикът в Константинопол е славянин: *В двора на Крум широко разпространение получава славянският език и дори самият той на пировете обикновено произнася тостовете си на славянски език. Същевременно Крум усилва и войската си с редовни славянски части, офицерите на които обаче са прабългари (Г. Вернадский). За сметка на това той назначава сановници прабългари за областни управители на новоприсъединените славянски племена (Д. Ангелов).*

Всичко това безспорно е възможно и се осъществява благодарение на факта, че подобни процеси протичат и в славянските и прабългарските родове и племена по места. Тук съвместното мирно съществуване по принцип на двата етноса приема формата на симбиоза с тенденция за развитие по посока на тяхната "стопанска и етническа интеграция" при все още действащ и проявяващ се "културно-идеологически дуализъм", както се изразява акад. Геннадий Литаврин [2001, 6-14] след проф. Васил Златарски [2009а]: През тая епоха, която се простира от средата на IX век до края на втората десетина на XI (852-1018), се очертават следните главни исторически явления в живота на Първото българско царство: *Чрез събирането на славянските племена от славино-антската група под една държавно-политическа власт, чрез приемането на християнството и учредяването на национална църква и чрез въвеждането на народния славянобългарски език в църквата и държавата се окончателно определи етническата физиономия на българската държава - славянска, очертаха се съставът и границите на българската народност на Балканския полуостров, в които тя си остава и до ден днешен, и се турихa основите на самобитна народна култура, която при всичките превратности на съдбата спаси българския народ, даде нужния духовен материал и послужи за образец при възникването на другите славянски държави, останали в групата на източноевропейските.*

2. Във вътрешния политически живот на българите през тая епоха особено отчетливо изпъква засилването на централната власт, което спомогна твърде много да се спят по-

тясно географски разчлененията части на народност и държава и намали значението, а оттука и своеволията на прабългарските боляри, като чрез това тури край на етническия дуализъм и даде възможност да се развие по-интензивно културно-просветният живот; обаче едновременно това същото засилено самодържавие, което бе присадено в България в чужда форма и малко или съвсем не вървеше в съгласие с демократическия дух на славянобългарите, с тяхната общинска и изборна наредба, тури начало на съсловни деления със строго определени социално-икономически различия [17].

Независимо от обстоятелството, че през VIII в. славяни и прабългари продължавали да живеят като два различни етноса, между тях започвал вече подчертан процес на взаимно сближаване и постепенно сливане. Славяни и прабългари, както вече се отбеляза, не са били съвсем чужди една на друга етнически групи, познавали се още преди заселването си на Балканския полуостров и могли да общуват помежду си в продължение на столетия в обширните територии на днешна Украйна, Бесарабия и Молдава и в днешна Унгария (провинцията Панония).

Този продължителен досег помежду им получил още по-здрава и трайна основа след образуването на славянобългарската държава през 681 г. Славяни и прабългари заживели при наличието на една обща, обединяваща ги власт, при наличието на едни и същи задачи от вътрешно и външнополитическо естество. Сближавала ги главно общата цел да се противопоставят на опасни врагове и главно на Византийската империя, с която те водели продължителни и тежки войни почти през целия осми век. Общата външна политика, намираща израз в съвместни военни походи, в защитни мероприятия по укрепване на границите, в строеж на крепости и пътища, сближавала все по-плътно двете етнически групи и създавала условия за преодоляване на битовата, верска и езикова отчужденост. С една дума, наличието на обща държава бил основен и решаващ фактор за развитието на етногеничен асимилационен процес между славяни и прабългари (Д. Ангелов).

Изключително силен, но и болезнено-рязък тласък на този процес на славянизация на прабългарите по форма, но и на цялостно-многостранната обществено-икономическа, политико-идеологическа и културна по съдържание, не асимилация (Д. Ангелов), а по силата на конкретни историко-социални предпоставки и обстоятелства славянодоминантна взаимна интеграция на двата етноса и тъкмо по този ред и начин и на ликвидирането като цяло на съществуващия до тогава културно-идеологически дуализъм, основаващ се на стар племенен партикуларизъм (Г. Литаврин), дава масовото покръстване от Свети княз Борис-Михаил Кръстител на прабългарите и славяните през май 866 г., последвано много скоро от редица драстично-репресивни и даже направо непоносимо-жестоки административно-правни мерки и действия, особено и специално по отношение на прабългарите, именно които и превръщат взаимната интеграция в славянодоминантна, а резултативната народност в славянска:

Въ лѣт҃ѕ т҃ ѯ҃ ѕ [6366 (858)] Михаилъ цр҃ь изиде с вои брегомъ и моремъ на Болгаръı. Болгаре же оувидѣвше не могоша стати противу крс҃титисѧ просиша и покоритис҃ Грекомъ цр҃ь же крти кнѧзѧ ихъ и болѧръı всѧ и миръ створи с Болгаръı.

Въ лѣт҃ѕ т ѳ҃ ѯ҃ [6377 (869)] Крщ҃на бысть всѧ землѧ Болъгарскаѣ [ЛаврСп, 14,16].

6371 (863). Богорис Симеон болгарский. Крещение болгар. У болгар был голод, и Михаил, царь греческий, пошел на болгар воевать морем и водою, они же убоялись его. И крестил царь Михаил князя болгарского Богориса и нарек его Симеон, и все вельможи крестились. И после чего разошлись восвояси [Татищев 2009а, 28].

96. Точно так же обошелся он и с болгарским племенем. Народ этот, хотя вроде бы и прежде обратился к благочестию и перешел в христианство, однако нетверд и непрочен был во благе и подобен листам, колышимым и колеблемым малейшим ветром. Но непрерывными царскими увещеваниями, торжественными приемами, а еще

великодушными щедротами и дарами заставил он их принять архиепископа и умножить в стране число епископов. И вот через них, а также через благочестивых монахов, коих призвал царь с гор и из пещер земных и послал туда, сей народ оставил отцовские обычаи и дал уловить себя в сети Христа (ПродФеоф).

В началото и на първо място сред тези драстично-репресивни и даже направо непоносимо-жестоки административно-правни мерки и действия стои най-вече прогласяването от първия всебългарски църковно-народен събор, свикан в Преслав през есента на 893 г. или пък на 28 март 894 г. (А. Калоянов), на славянобългарския език за официален държавен и църковен език със забрана под страх дори от смъртно наказание или продаване в робство да се говори на прабългарски език; забрана, преследване и дори налагане на смъртно наказание по силата на специално разработения преди това и тук приет Закон Судный Людям, на практикуващите прабългарските обреди и обичаи, сред които и най-категорична забрана на многоженството; въздигането на Кирило-Методиевото дело за знаме на българската държава и народ, символично връчено от княз Борис-Михаил в ръцете на неговия предостоен син и приемник - княз Симеон, но и пристъпването същевременно към фактическата замяна на гръцките владици в България чрез ръкополагане на българи за техни викарни епископи (хорепископи), които да поемат управлението на епархиите: Очевидно е, че ЗСЛ е бил издаден във връзка с налагането на християнската религия от държавната власт в обстановката на остър конфликт на християнството с езичеството. Че законът е бил създаден във връзка с налагането на християнството като нова държавна религия, показва основното му съдържание, включващо (още в първия законов текст) санкции срещу езичеството и непосредствено след това срещу нарушенията на християнския морал (тези нововъведени наказателни състави, твърде съществени от гледище на християнската религия, са били изтеглени напред), санкции срещу квалифицирани кражби, които засягат вече покровителствувани от християнската църква обекти.

Много суровите санкции срещу езичеството (продажбата в робство на извършващите езически обреди и заклинания, колективната наказателна отговорност в цялото село, в което са се извършвали езически обреди и заклинания, изключително голямото увеличаване на броя и на силата на ударите, налагани като санкция на саморазправящите се, нарушили правото на църковно убежище) показват, че ЗСЛ е създаден в обстановката на остър конфликт между езичеството и християнството (КМЕц).

Сам законник представляет собой перечень наказаний за нарушение прежде всего тех норм общественной жизни, которые с принятием христианства должны были сменить языческие обычаи. Перечень наказаний и их нормы заимствованы из византийского свода законов VIII в. - «Эклоги», но дополнены в ряде статей указаниями на санкции, которые налагаются на нарушителей по предписаниям церковных уставов. Таким образом, и само содержание памятника является примером сотрудничества солунских братьев и их церковного окружения со светской властью в Великой Моравии (Б. Флоря).

В един малко по-конкретен план и специално в аспекта на "острия конфликт между езичеството и християнството" (проф. М. Андреев – КМЕц), проявяващ се на много места под формата на дългосрочна ожесточена съпротива, и на методите и средствата за провеждането на заключителния етап на славянизацията и довършването на християнизацията на прабългарите, по личните указания на княз Борис и за прилагане на практика разпоредбите на Закона, местните власти подбират подходящи млади мъже от областта си и създават наказателно-покръстителни отряди под ръководството на местен славянски първенец или прабългарски болярин и с гръцки свещеник в състава си.

Целта и задачата на наказателно-покръстителните отряди е да покръстят отклонилите се по един или друг начин от покръстване прабългари, а така също и да издирят и накажат онези от тях, които имат повече от една жена и които продължават да говорят прабългарски език. Отрядите плъзват главно по прабългарските села и паланки, изкарват със сила и бой жителите на селото на подходящото за кръщение място и тук свещеникът набързо ги кръщава, пеейки, разбира се, на гръцки език. Поради това никой не може даже и да разбере за какво точно става дума и защо се прави всичко това. При това положение прабългарите напълно естествено и нормално отговарят с въоръжена съпротива. Всяко селище си излъчва бойна чета, която пресреща наказателния отряд и се опитва да го прогони, поради което много често се стига и до кървави сблъсъци. Задължителен момент по време на тези сблъсъци е да се мълчи, защото ползването на прабългарския език по начало и под страх от смъртно наказание е забранено и по смисъла на Закона води до отежняващи вината обстоятелства.

Основно-водещите събития и моменти от тази епоха преминават и се запазват в обредите и обичаите на населението от някои краища на България: ...дружина момци, винаги нечетно число, облечени в празнични бели дрехи, с голи мечове в ръка, обхождали селата през дванайсетте "погани дни", предвождани от "балтаджия", "кеседжия" и "калаузин", придружавали ги двама тъпанари и двама свирци, момците се движели задължително по двойки, в пълно обредно мълчание, при това две дружини не трябвало да се срещнат на път, но ако се случело, започвал бой и убитите били погребвани в особени "русалски гробища".

За подобен обичай загатват и братя Миладинови за селата от Дебърско, където коледували, като си почерняли лицата и ходели от село на село с песни и хора, носейки червен байрак с бял кръст в средата (А. Калоянов).

В онези селища пък, където покръстването е проведено преди това, но бойните им чети все още не са разпуснати или пък има хора, които говорят на прабългарски език и практикуват собствените си прабългарски обреди и обичаи, то цялото село във вид на роби се предава на Църквата с всичкото си имущество. Ако пък подобни случаи са сравнително по-малко на брой, то тези прабългари, отново с имуществото си, се продават в робство: *Всякое село, в котором отряды бывают или заклинания поганские, отдается в божий храм со всем имуществом. Если имеются господа в том селе и совершают обряды и (произносят) заклинания, они продаются со всем имуществом своим, а цена дается бедным.*

Церкви вместе со всем своим имуществом отдавались не только лица, творившие языческие обряды и заклинания, а в силу круговой поруки и все жители села, которое

терпело в своей среде язычников.Отправляясь на бой с врагами подобает остерегаться всех неприязненных слов и дел, направить мысль свою к богу и молитву сотворить и сражаться в ясном сознании, ибо помощь дается от бога светлым сердцам (ЗСЛд).

А в отделни области направо се прибягва и към физическо изтребление на прабългарите. Тази нечовешка мярка влиза в най-остро противоречие със съответния член на Закона, предвиждащ бой с камшик или пръчка и 7-годишен пост за мъжа с повече от една жена и прогонване на по-младата от жените му заедно с децата й: *Кто имеет двух жен, изгоняет меньшую с детьми ее и его бьют. А пост 7 лет* (ЗСЛд).

Но въпреки това, повече от ясно-категорично законово положение, точно такъв е случаят например във Варненска Област, където началникът на наказателния отряд обхожда поверения му район, издирва и арестува вторите и по-следващи жени на прабългарите, заедно с децата им, а така също и старци, провинението на които очевидно е, че продължават да говорят прабългарски език и да практикуват обредите и обичаите на дедите си. Уличените и арестуваните, разбира се, са предимно млади жени с малките си деца и старци, които не са имали възможност, време и условия да научат славянобългарския език.

В края на обиколката всичките тези млади жени, малки деца и старци са умъртвени по най-жесток начин и заровени в масов гроб край Девня. При това началникът на наказателния отряд не пропуска да разпореди съгласно стародавния прабългарски обичай телата им да бъдат и разчленени, а на други пък да бъдат покрити с камъни, за да не би някак си духът на убития да навреди все пак на неговите убийци [вж. и срв. Йорданов 2008, 24-68].

Впрочем физическото изтребление на прабългарите и тяхното преследване заради вярата им ги започва още княз Борис:

Въпрос (17): Дали сме съгрешили, гдето сме погубили главните предводители на бунтовниците, които бяха се възбунтували против християнството, заедно с децата им?

Отговор: Съгрешили сте, особено в това, гдето сте избили невинни деца и въобще сте постъпили жестоко; но понеже това сте направили от ревност и от незнание, то, ако се покаете, ще Ви се прости.

Въпрос (18): Какво да се прави с ония, които оставят християнския закон?

Отговор: Длъжност на Господарят е да ги накаже.

Въпрос (41): Какво да се прави с ония, които продължават да принасят жертва на идолите и да им се кланят?

Отговор: Трябва да се съветват, но не да ги принуждавате насилствено да преминат в християнство; не трябва да се мешате с тях.

Въпрос (105): Какво да се постъпи с ония, които се осъдят в проповедите си да престъпят апостолската наука?

Отговор: Да бъдат такива проклети; но не е Ваша (на миряните) работа да съдите такива человеци.

Въпрос (51): Могат ли да се държат две жени, а ако не може, то какво да правим с тия що имаме?

Отговор: Тия, които имат две жени, трябва да останат с първата си жена и при това да се очистят с покаяние.

Въпрос (82): Може ли да се свързва мир с идолопоклонниците?

Отговор: Християните не трябва да свързват договори с незнабожците: мир и другарство с тях само тогава може да бъде позволено, когато има за цел да ги изведе на истината [по Маринов 2009, 5-8].

Не толкова широко известното или признаваното тук обаче е това, че физическото изтребление на прабългарите се провежда по искането и под ръководството на Византия, която следи и направлява най-отблизо действията на изпратеното си в България духовенство: *Эти вопросы, а также ответы на них позволяют прежде всего представить значительность изменений, которые влекло за собой принятие христианства. Речь шла не*

только о замене культа языческих богов культом христианского Бога. Поскольку культ, религия так или иначе санкционировали своим авторитетом многие нормы повседневной жизни общества, то смена культа влекла за собой и отмену не имевших к нему прямого отношения обычаев, которые заменялись новыми, соответствовавшими предписаниям новой религии, а также установление для многих старых норм иной системы санкций, что в средневековой жизни имело огромное значение. При этом речь шла не только о перестройке порядков внутри страны в соответствии с требованиями новой религии. Из вопросов ясно видно, что болгарская правящая верхушка стремилась определить и новые нормы отношений с соседними христианскими государствами и вообще привести свой общественный порядок в соответствие с общественным порядком того «христианского» мира, частью которого теперь становилась Болгария.

Трудности здесь заключались в том, что, если нормы старого права и старой религии были хорошо известны болгарской знати и она сама, совмещая в себе носителей духовной и светской власти, выступала единственным истолкователем языческих обычаев, то нормы новой религии и «христианского порядка» ей не были известны и с принятием христианства она попадала в этом отношении в зависимость от особой, ранее отсутствовавшей в болгарском обществе группы людей - иностранцев, тесно связанных с церковными организациями тех стран, откуда они вышли. Лояльность этих людей уже поэтому могла вызывать и вызывала серьезные сомнения у представителей болгарской власти, опасавшихся, что они могут использовать свое влияние для подчинения Болгарии ее могущественным соседям. Между тем в христианском обществе именно этой группе людей была доверена монополия не только на отправление культа, но и на истолкование того, какие из норм общественной жизни соответствуют нормам христианского учения. И эти люди постоянно обращались к болгарской правящей верхушке с различными требованиями, апеллируя к неизвестным христианским нормам (Б. Флоря).

Успоредно на всичко това еднакво-общата религия вече легитимира и дава широк простор и на смесените бракове, които според точния израз на акад. Г. Литаврин [1999] “ускоряват процеса на ерозия на прабългарската общност” [335]. Доколкото пък майките на децата от тези смесени бракове в повечето от случаите са славянки, то и самите деца не само усвояват най-напред основно и главно славянския език, но и тяхното етническо самосъзнание се изгражда не като прабългарско, а като славянско.

Едно от решенията на църковно-народния събор през 893 г. е приемането на славянския език за официално-административен, т.е. задължителен не само като богослужебен, но и във всички останали сфери на дейност на обществото и държавата. По този начин в приетия тогава в този смисъл закон фактически и практически се и криминализира употребата на прабългарския език. А това пък от своя страна е основание за преследване и даже и за най-жестоки репресии спрямо онези прабългари, за които се установи, че говорят родния си език.

От друга страна Църквата обявява прабългарския език за поганск, а самите прабългари за поганци, т.е. мръсни. Така по-същество не само се нанася съкрушителен удар по морално-ценностната система на прабългарите, но същевременно се дава път и се оправдават и пред Бога предприетите вече и методично-непрекъснато провежданите от гражданските власти жестоко-репресивни мерки и действия спрямо тях.

Независимо че всички известни, минали и настоящи религии са само и единствено различни пътища към Единния и Единствен Бог, все пак от позициите на тогавашния християнски религиозен догматизъм и екстремизъм Църквата обявява и заклеймява също така прабългарите тенгрианци и като езичници, т.е. безбожници. Тази презрително-унизителна квалификация не само допълнително-вторично мотивира и засилва наказателно-репресивните мерки и действия спрямо прабългарите, но и създава определено отрицателно

отношение и настроение към всичко прабългарско изобщо и към всеки отделен прабългарин в частност.

По този начин в действителност и в края на краищата се обругава, профанизира, а даже и вулгаризира и прабългарската морално-ценностна система. В резултат на всичко това като цяло прабългарите биват превърнати в население втора категория на държавата, която обаче именно те векове преди това основават и толкова време вече поддържат и даже ръководят. Принудителната християнизация травмира и раздвоява душата на прабългарина. От тук нататък той вече продължава да живее с непреодолимо-горчивото чувство за безкрайна вина, защото е изменил на своя предишен бог. Тъкмо поради това и монах прабългарин оставя на стената на една от скалните църкви в Мурфатлар [Попконстантинов 1993, 144-145,154-155; Popkonstantinov, Konstantinova 1995, 121-123,132] следния надпис и на прабългарски, и на старобългарски език: **Бяряхем Тонгре -** ⰴⰾⰻⰶⰻⱐⱐ ⰵⰽⰿⱏ - *Грешен съм, Тангра!*

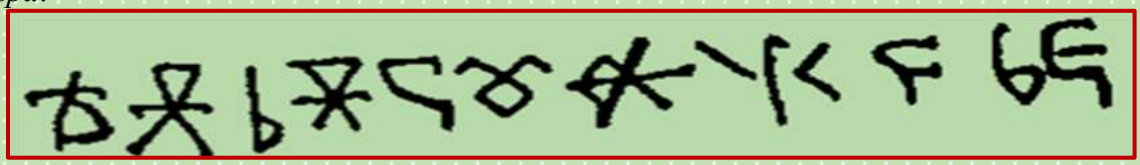

В чисто лингвистичен план, така обруганата, профанзирана и вулгаризирана прабългарска морално-ценностна система задължително води и до пейоризация, т.е. до считането и приемането и на прабългарския език за погански/мръсен, лош, грозен, неприятен, неблагозвучен и т.н. Тъкмо това отблъсква и принуждава следващите поколения прабългари да избягват да употребяват майчиния си език в началото само на обществени места, а впоследствие и в семейството. С течение на времето прабългарите започват все повече и повече да общуват на славянобългарски език, примесен обаче с прабългарски думи и граматични форми, за които те не знаят или не виждат и не намират в него необходимите им за случая славянски съответствия.

По силата на всичко това от една страна от прабългарския в славянобългарския език се заемат и усвояват и сравнително, а може би даже и прекалено малък брой прабългарски думи с все още неясно какви, кои и колко още точно прабългарски фонетико-граматични съставки и елементи, преминали и съхранени главно в диалектите на съвременния български език.

При тези етнолингвистични условия и в този порядък не е подминат и самият бог Тангра, от името на когото в българския език остава като че ли само презрително-унизителното междуметие “тинтири-минтири”.

От друга страна към средата на X в. вече драстично намалява броят на българите с прабългарски произход, които все още знаят и помнят прабългарския език, но могат да го ползват обаче само съвсем изолирано-спорадично, т.е. крайно непълноценно и недостатъчно. А при по-следващите поколения този брой вече се свежда до нула и така тюркският прабългарски език постепенно-бавно, но много сигурно и окончателно-безвъзвратно си отива, отмира и изчезва, а на негово място някак-си трескаво-набързо и най-грубо-безцеремонно се насажда и налага славянобългарският език [вж. и срв. Ангелов 2010, 130-137; Вернадский 2009, 227; Гюзелев 2006, 22; Иванова-Мирчева, Харалампиев 1999, 331-333; Калоянов 2010, 2; ~*~2010a, 3-5; Литаврин 1999, 193-342; Православието в България 2010, 3-5; Рънсиман 2009, 89-91; Св. Наум Преславско-Охридски 2009, 3; Флоря 2011, 1-2,29; Юхас 2000, 60-61; ЗСЛд, 1-5; КМЕц-1, 254,715-717; ПродФеоф, 155].

В резултат на всичко това към края на X и първата половина на XI в. вече отива към своя край и дори приключва в главното и съществено започналата още от времето на хан Аспарух славянизация на прабългарите под формата на етнолингвистически взаимна интеграция, сливане, смесване и кръстосване или метисизация на числено сравнително

близките от порядъка на 250-300 хил. души (П. Петров; Г. Литаврин), в полза все пак обаче на славяните, местни прабългарски и славянски племена до смесено-кръстосаната, метисизираната по своите расово-антропологически белези и черти и по своята материална и духовна култура, но единната и славянска по език българска народност.

При всичко това прабългарите не се загубват и изчезват безвъзвратно, а постепенно-бавно и непълно-частично се преливат, запазват и продължават да съществуват вътре в така изградената българска народност във и посредством славяните, но не като нещо изконно-първично, собствено-наследено, самостоятелно и единно цяло, а във вид на външно-допълнително привнесени, сравнително обособено-чужди, отделно-разпръснати или дисперсни, по-дребни или по-едри частици съставки, пък даже и на цели комплекси или агрегати от елементи на тяхната, собствено прабългарската антропология, език, материална и духовна култура.

В процеса на славянодоминантната прабългаро-славянска взаимна интеграция решаващо-огромни са ролята и значението на новосъздадените и въведени в цялостния живот на българското общество български в частност, но славянски по принцип език и писменост, тъкмо които са онази духовно-културна основа и среда, благодарение на която българите се чувстват и осъзнават себе си не само като славяни, но и като неразделна част от славянството изобщо: *С въвеждането на християнството в държавата като господствуваща религия се турял край, както видяхме, на многогодишната борба между двата съставни етнически елемента - българския и славянския - и се определял окончателно славянският характер на българската държава; а пък с учредяването на национална църква и с въвеждането на славянския език като държавен и църковно-училищен език се туряла основа за самобитното духовно и културно развитие на българския народ и заедно с това се осигурявала неговата духовна и политическа независимост.*

Обаче от страна на Симеон, който прокарвал своите реформи по готово възприета от Византия формула, не били приети никакви радикални мерки за примирение и изглаждане различията в държавно-социалните възгледи и положения на двата съставни етнически елемента: потомците на прабългарите останали при своя азиатски монархизъм, тъй богато подхранван и засилван от присадената от Византия строга форма на самодържавието, а славяните не се отказали от своя демократизъм с неговата изборна система и общинска наредба.

Тъй че макар след обявяването на християнството за господствуваща религия, а славянският език за официален език в България и да изчезвало всяко етническо различие, обаче в социалния живот на българския народ не произлязла никаква промяна: потомците на хуно-българите в лицето на своите представители не престават да мислят, че те като организатори и обединители трябва да държат властта в ръцете си; славяните пък в своята многобройна маса от своя страна не престават да считат, че те само признават сюзеренната власт на българския цар с известни задължения, а сами продължавали да се придържат в своите демократически принципи.

По тоя начин към времето на Симеон на мястото на предишното етническо различие изпъквали и почнали рязко да се различават два разреда граждани: едни - привилегировани, които се групирали около престола и станали участници във властта, образували отделно съсловие, известно вече под славянското име болярство с неговите подразделения на "велики и мали", на "вътрешни и външни" боляри, които са съставяли, тъй да се каже, интелигенцията на българската държава и ръководели съдбините на народа; други - непривилегировани, които дали контингента и силата при образуването на държавата и нацията, и то повечето, ако не изключително, потомци на обединените славяни, съставяли масата от населението - народа, който не вземал никакво участие във властта, но

трябвало да обработва земята, да доставя нужните продукти за икономическия живот на страната, да се явява в редовете на войската и да защищава държавата.

Наистина при княз Борис тия два разреда граждани, които и по численост, и по значение представлявали нещо неестествено, етнически вече не се различавали, може би те носели вече едно общо име българи, но социално те се рязко отличавали помежду си: те живеели и се развивали отделно и в различни посоки; тях ги съединявали едни само външни политически интереси, но не и вътрешни - културно-икономически, защото тия последните не могли да възникнат и да ги сплотят поради тяхното рязко социално различие (В. Златарски).

Към края на IX и началото на X в. българската народност била вече напълно изградена. Нейното създаване е резултат на продължителен и сложен консолидационен и асимилационен процес, който се развивал в продължение на столетия и в който се преплитали и действували фактори от социално-икономически, демографски, политически и културен характер.

Решаваща роля в развитието на етногеничния процес изиграва създадената през 681 г. славянобългарска държава, която обединява постепенно в своите предели всички племена от българската група в Мизия, Тракия и Македония.

Допълнително появили се съществени фактори, които действували в същата насока, са напредналото икономическо развитие на славянобългарската държава през IX в., изградилите се феодални отношения, покръстването и накрай въвеждането на славянската писменост. Всичко това създало необходимите условия за формирането на българската народност като една нова, исторически сложила се етническа, езикова и културна общност, образувана в резултат на претопяването на траките сред славянската маса, на спояването на многобройните славянски племена в едно цяло и на сливането на славяни с прабългари.

Основни черти на така възникналата българска народност са били общият език, единно народностно съзнание и еднаква в главни линии материална и духовна култура (Д. Ангелов).

Христианство содействовало ликвидации этнокультурных отличий между славянами и остатками протоболгар, обеспечению единства идейно-политических представлений, нравственно-этических и бытовых норм. Введение литургии на родном языке, распространение славянской письменности и возникновение славяноязычной литературы способствовали ускорению темпов культурного развития и оформлению самосознания болгарской народности (Г. Литаврин).

Успоредно на всичко това на съответното фонетико-семантично преобразуване и изменение е подложено и самоназванието на прабългарите, късноантичното и ранносредновековното народностно название етнонимът болгар като наименование на тогавашната, тюркска по произход и принадлежност прабългарска, но в аспекта на основния фонетичен вариант на етнонима номинативно-терминологически много по-точно и по-вярно, болгарска етническа общност.

Това преобразуване и изменение протича най-напред под формата на специфичното и не особено често наблюдаваното номинативносемантично развитие, “еволюция на етническото съдържание” (Д. Ангелов), но по-точно ресемантизация, преосмисляне под влияние и в условията на динамично-прогресивно изменящо се, в началото си прабългародоминантно и затова низходящо, а към края си славянодоминатно и затова възходящо неравновесно вътрешноинтегративно тюркобългарско-славянобългарско двуезичие резултат от също така паралелно и динамично-прогресивно изменящата се частично-спорадична и изолирана отначало и неясно в каква степен непълно масова към края си славянизация на прабългарите, чак докато се стигне до цялостно-многостранното семантико-функционално преструктуриране и преобразуване на изходния етноним

едновременно и като сигнификация, и като денотация, така че към средата на X в. той вече обозначава и съответно наименова изградената в главното и съществено нова българска народност.

От друга страна фонетико-структурното преобразуване и изменение на етнонима болгар протича и се осъществява под влияние действието най-напред на Закона за редукция на широките гласни, по силата на което широката закръглена гласна в неговата фонетична структура се стеснява до звука у, а непосредствено след това и на активно проявяващата се в старобългарския език етимологична фонетична промяна у > ъ, в резултат на която обликът булга́ринъ се превръща в облика бълга́ринъ. По-нататък вече под въздействието и в условията на ликвидната метатеза, действието на която в южнославянските езици приключва чак през IX-X в., последната форма придобива облика блъга́ринъ.

Именно поради всичко това трябва да се каже напълно определено, че доста видоизмененото като резултат и считаното по ред причини от старобългаристите като че ли за единствено коректната, закономерна и правилна форма *блъгаринъ* очевидно-безспорно е по-късна и по-нова от формата *българинъ,* което в този си вид, разбира се, все още не е подложено на въздействието на ликвидната метатеза. Нейната времева граница обаче като че ли е краят на IX в., в най-лошия случай средата на X в., защото е известен записът за цар Борис I като **Михаиль каганъ на Блъгарѣхъ,** потвърден, макар и не напълно сигурно, не само с разчитането на личния печат на висшия му сановник Йоан Багатур, но и чрез Дуклянския Летопис, където съвършено очевидно под Крис трябва да се разбира княз Борис. Особено важно-съществено тук е указанието, че Борис е наричан каган на езика на собствения му народ, както и това, че тогавашните българи са непобедими: *Тем временем в правление Владина двинулось множество народу из мест по реке Волге, от которой они взяли имя; от имени реки Волги собственно и называются по сегодняшний день вулгарами. Они прибыли с женами, сыновьями и дочерьми и с целым богатством, и очень большим, в область Силодуксию. Во главе у них был кто-то по имени Крис, которого называли на своём языке "каган", что на нашем языке значит "царь". Под ним было девять князей, которые управляли и судили народ, поскольку был он очень велик.*

Итак, ударив на Силодуксию, взяли её. Потом, непобедимые, захватили всю Македонию, потом всю область латинов, которые в те времена звались римлянами, а теперь называются моровлахи, то есть чёрные латиняне: да даже царь константинопольский, поскольку он вёл с ними многочисленные войны, сидя на своём престоле, но не смог их ни в едином бою победить, послал послов и заключил с ними мир. Оба народа очень полюбились один другому, то есть готы, а они же и славяне, и вулгары, а в основном потому, что оба народа были язычниками и был у них тот же самый язык. Вскоре вулгары, теперь будучи уже в безопасности со всех сторон, построили себе хутора и сёла и заселили занятую ими страну аж до наших дней (ДуклЛт).

По този ред и начин и под действието именно на тези историко- и контактолингвистични закони и механизми, към края на X в. вече на основата на късноантичното и ранносредновековното народностно название етнонима болгар като наименование последно на дунавските или още Аспаруховите българи през онази епоха и при тези социално-политически и културни условия възниква и се развива структурно-семантико-функционално съвсем новото и напълно различното настоящо българско народностно название етнонимът българи, със запазен все още при някои от писателите фонетичен вариант болгарѦ като наименование на съвременната, смесена по произход, но все пак славянска по език и културна принадлежност българска народност. И въпреки всичко връзката между двата структурно-семантически нетъждествени етнонима се запазва и си остава, само че сега и тук тя е единствено и само връзка на историко-генетическо развитие и приемственост по посока от първия към втория: *Като краен етап на славянизацията на българското общество се приема Преславският събор от 893 г., когато*

славянският език е обявен за официален сакрален и административен език в българската държава.

Започва първият "Златен век на българската литература и култура". Само че в писанията от този период на славяноезичните книжовници етнонимът "българи" отсъства. Черноризец Храбър говори единствено за славяните и славянските азбукарчета. В Проглас към евангелието и в Азбучна молитва се възпява "славянското племе". Етнонимът "българин" отсъства и от творбите на Йоан Екзарх, единствения от книжовниците на Златния век, за който се знае, че не е бил сред учениците на светите солунски братя.

В похвалите, предшестващи Симеоновите сборници, владетелят не е етнически определен - дали това е случайно? В същото време етнонимът "българин" е бил жив по време на царуването на Симеон, нещо повече - през X век той започва да се налага като определение за всички негови поданици. Определението нашъ кнз болгарскъ именем Борисъ е характерно за приписката на Тудор Доксов към преписа му на превода на "Четирите слова против Арианите" на Атанасий Йерусалимски, направен от епископ Константин. Забележително в случая е, че авторът, роден вероятно след кръщаването, използва прабългарското летоброене наред с византийското, следователно прабългарската традиция все още е жива в началото на X век! (Д. Димитрова-Маринова):

Вспе рабъ Бжїи се кнз Сїмеона wць господ нашъ кнз болгарскъ именем Борисъ.

При тези социално-политически и културно-просветни условия и среда и прабългарският език към средата на X в. все повече губи почва и окончателно отмира и изчезва: *Пълната победа на славянския език в България в края на IX и началото на X в. означавала не само постепенно и окончателно отстраняване на гръцкия език като богослужебен, държавен и книжовен, но и окончателно отмиране на прабългарския език.*

Както вече видяхме, прабългарският език е бил език на едно претопяващо се малцинство и още през първата половина на IX в. той се е говорел само в един ограничен кръг. Сега, след покръстването на славянобългарската държава и въвеждането на славянската писменост, той загубил напълно своите позиции. В създадените след 893 г. училища прабългарски изобщо не се изучавал, а всички деца учели славянски. В църквите се четели молитви и проповеди не на прабългарски, а на славянски. Разпространявали се навсякъде книги със славянска азбука и на славянски език.

Така по силата на едно естествено развитие на нещата славянският език се наложил в цялата страна и сред цялото население, като се започне от малките „азбукарчета" и се стигне до духовниците, учителите и писателите, т. е. до най-образованите слоеве, до младата интелигенция, възникнала у нас след покръстването.

А прабългарският език останал без приложение в богослужението, в духовния и културен живот и в книжнината, загубил всякаква почва и постепенно изчезнал напълно. На съществуващия в продължение на години билингвинизъм бил турен окончателен край (Д. Ангелов).

Ето защо повече от очевидно нещата тук изобщо не са толкова лесни и прости, но за преголямо съжаление в руската историографска литература и понастоящем все още битуват пределно приблизителни и крайно повърхностни мнения по този въпрос, които не може да бъдат определени другояче освен като най-вулгарна профанизация: *Аналогичную трансформацию претерпело и имя болгар: от названия тюркских кочевых орд Аспаруха, через наименование правящей элиты, к имени славянского народа и его государства [Егоров 2009, 132, вж. Бешевлиев 1934, 66; Божилов 1979, 84; ~*~1992, 8-34; Божилов, Димитров 1995, 55-59; Георгиев 1963, 20; Добрев 2007, 15-22; ~*~2008, 51-64; ~*~2009, 6-7; Йорданов 1989, 391, вж. и срв. Ангелов 2010, 31-207; Васильев М. 2009, 67-70; Вернадский 2009, 276-279; Голубинский 2010, 10-36; Димитров 1987, 269-276; Димитров 1997, 3-17; Димитрова-Маринова 2009, 1-4; Дунков, Станков 1988, 14; Златарски 2009а, 349; Иванова-Мирчева, Харалампиев 1999, 16-20,61-68,76-80; История на България 1981, 213-324; Куник, Розен 2010, 154-163; Литаврин 1999, 268,314-342; ~*~2001, 6-15; Петров 2010, 20; Принятие христианства 1988, 30-63; Рънсиман 2009, 90; Снегаров 1966, 51-89; Тодоров-Бемберски 2004, 38,123; Хабургаев 1974, 105-119; Христианство 2002, 133-139; Golden 2007, 1; Багр-Имп, 104-135; ДуклЛт, 2; КМЕц-1, 97,248-266; СлСпр, 73-77; СтбРк, 91, срв. Божилов, Димитров 1995, 24; Петров 1981, 98; Прозоров 2010, 3; Тъпкова-Заимова 1960, 143; Róna-Tas 2010, 227-228]* [Добрев 2011, 191-203, вж. и срв. Karatay 2004, 1-70].

Език на българското племе хунк-хунгари

През Късната Античност и Ранното Средновековие българските племена и народи се разпростират и заселват между Тихия океан и Атлантическия океан от изток на запад и между Северния ледовит океан и Индийския океан от север на юг. Чувашкият език е пар-екселанс прабългарски език и неговият речников фонд съдържа не десетки, а може би дори и стотици хиляди лексикални единици. За нуждите на настоящото изследване обаче ние се абстрахираме от този безспорен факт, за да забележим, че неимоверно огромен брой български думи и имена се съдържат във всеки един от езиците в рамките на така очертания географски ареал и на първо място по време и обем, в китайските диалекти и езици, които при това още от най-древно време са и писмени или самата китайска история и отразена и описана в древнокитайските летописи.

В древнокитайските летописи са съхранени стотици, а може би дори и хиляди български имена и думи, както и едно двустишие за болгарското племе булк, кит. *пугу*. Езикът е първоначално-уникалният, най-точно-безпогрешният и най-сигурно-надеждният етнодиференциращ и идентифициращ белег и критерий, защото в неговата семантична структура се съдържа и носи в превърнато-снет вид цялата без остатък материална и духовна култура на съответния етнос, като се започне от момента на нейното зараждане и се премине през всеки един етап от нейното историко-географско състояние и развитие. Днес вече българската езиковедска наука разполага с достатъчно обемист корпус от лексико-граматични единици на прабългарските езици и диалекти, научноквалифицираният и безпристрастно-непредубеденият анализ на който най-недвусмислено сочи и доказва, че тук става въпрос единствено и само за особен вид тюркски език, следователно и самите прабългари са тюрки по произход и първично-изходна етническа принадлежност. По силата на всичко това и централно-водещото ядро на централноазиатските хунну/сюнну са прабългари или болгари от Тюркското етнолингвистично семейство.

Езикът на племето хунк-хунгар в основата си и като цяло е тюркски, взето и казано пределно обобщено за случая или на нивото и с оглед на неговия най-общ род; български/булгарски, взето и казано по-малко обобщено или на нивото и с оглед на неговия

по-близък род; прабългарски/болгарски, взето и казано конкретно на нивото и с оглед на неговия най-близък род и хунгарски или още оногурски взето и казано възможно най-конкретно или на нивото и с оглед на неговия специфичен вид. Днес вече не само българската, но и цялата световна наука Българистика разполага с достатъчно обемист корпус от лексико-граматични единици на българските езици и диалекти, съществено-значимата част от които са откритите, разчетени и преведени в последно време немалко на брой надписи и цялостно-свързани текстове.

Първото и единствено най-сигурно-надеждно и безспорно-неопровержимо свидетелство и доказателство за това, че Xiongnu/хунну/сюнну от древнокитайските летописи са непременно и във всички случаи българи, казано най-общо, и болгари, възможно най-конкретно, се крие и съдържа в българските имена и думи, съществуващи и открити пак в тези летописи. При това известна част от тези имена и думи се характеризират със силно диференциращите и същевременно идентифициращите ги именно и единствено само като български, фонетични белези д-р-л. Но китайска по произход е не единствено основната титулатура на Първото българско царство, заета и разпространена в почти всички европейски страни [Добрев 2020; ~*~2020а; ~*~2020б], а и думите буква, книга, печат „върху които се е градила и се гради до днес не само и не просто културата, но и цивилизацията на славянските народи“ (Вл. Хънтов).

Езикът е сложна семиотична система, структура от структури с различен състав, обхват и степен на сложност. При нейното членение в едно от възможните направления се обособяват двете основни сфери на езика - лексика и граматика, първата от които включва и представлява по същество неговият речников фонд, цялото количество от думи в езика, които съществуват и се използват в него по протежение на историческото му развитие. Лексикалната сфера на езика се характеризира със специфична полева организация, тя също се състои от по-частни системи, образуващи се на основата и обединяващи думи с еднаква денотация или номинативна функция спрямо реалните предмети, действия и признаци.

Според своята природа и характер тези групи от думи се разпределят, обединяват и образуват съответно ядрото или периферията на лексикалната сфера на езика - в ядрото се разполагат някои предметно-тематични или лексико-граматични групи като названията на частите от човешкото тяло и съответните им действия и качества, облекло и части на облеклото, жилище, покъщнина и предмети от бита, роднински названия, природа и форми на местността, атмосферни и природни явления, домашни и диви животни, местоимения и числителни имена и други такива, които са тясно и непосредствено свързани с ежедневната сетивнопрактическа дейност на човека и съществуват и се използват в езика още от най-ранните периоди на неговото развитие.

Думите названия от предметно-тематичните и лексико-граматичните групи в рамките на ядрото са нарицателни имена, т.е. те означават и наименоват не един отделен обект, а цял клас от предмети, действия и признаци. Един отделен, индивидуален предмет означават и наименоват собствените имена, които са производни и вторични спрямо първите и образуват основната, по-голямата част от периферията на езика. Съществена за случая характеристика на ядрената част на лексикалната сфера е нейната сравнителна непроницаемост и устойчивост във времето, докато на периферната част е присъща твърде голяма подвижност и проницаемост, бърза и лесна заменяемост и затова повече или по-малко от собствените имена в даден език може да бъдат сменени и изместени от заети от други езици готови собствени имена или пък от имена, образувани в същия език, но на основата на преминали от други езици, думи.

Отдавна и отдалеко съществуващ, но представен сега и тук по необходимост от количествено гледна точка само примерно-приблизително, изобщо необозримо-непостижимият и неизчерпаем като лексико-граматичен набор и състав, останалият и

достигнал до наши дни език на българското племе хунк-хунгар, който за всички източноевропейски езици, включително и за славянобългарския език на Първото българско царство, е негов лингвистичен субстрат, се състои от надписи и цялостно-свързани текстове(1), апелативна лексика(2), етноними, титли и хрононими(3), антропоними, теоними и топоними(4), някои от които тук са с повече от един фонетичен вариант според броя на източниците, в които е засвидетелстван, а така също и от словообразувателни и словоизменителни суфикси(5), е ексцерпиран от долупосочените по-основно-главни първични и вторични източници като речници, исторически извори и собствени или чужди специално-индивидуални изследвания, с безкористно-благородната амбиция не толкова за максимална изчерпателност, колкото за една минимално-достатъчна представителност, чрез която да се покаже и докаже, че остатъците от прабългарския език далеко надминават онези двадесетина думи, чрез които актуално-доминиращото понастоящем, но все едно обречено на най-скорошна забрава и повече от напразно, пределно арогантно-агресивното и национално-престъпното псевдонаучно недоразумение, пък даже и пустословие, с повече от приблизително-повърхностните си представи за прабългарите и прабългарския език не толкова се самозадоволява и самозаблуждава, колкото лъже и манипулира недостатъчно запознатото с тази проблематика вътре- и извъннаучно обществено мнение [Абаев; Бань; БЕР; ВедаСл; ДТС; ЭСТЯз; ЭСЧвЯз; Каланкатуаци; Кюнер; Молчанова; НГ; Приск; РкБГв; СлДСЯз; Сыма; Фань; Фасмер; DLT; Doerfer; EDAL; Gombocz; John; Justi; Kiss; Michel; Moravcsik; Баскаков 1978; Бешевлиев 1981; ~*~1992; Василев 2013; Вържарова 1976; Гукасян 1981; Добрев 2005; ~*~2007; ~*~2011; ~*~2012; ~*~2012a; ~*~2015; ~*~2015a; ~*~2016; ~*~2017; ~*~2017a; ~*~2017в; ~*~2019; ~*~2020; ~*~2020a; ~*~2020б; ~*~2020в; ~*~2021; ~*~2021a; ~*~2021б; ~*~2021в; Добрева 2008; Дыбо 2007; ~*~2013; Златарски 1970; ~*~1971; Кузьмин 1974; Левитская 1976; Малолетко 2004; Малявкин 1981; ~*~1989; Менгес 1979; Москов 1981; ~*~1988; ~*~2000; Сисорна 2012; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков 2001; ~*~2006; Тайшан 2012; Таскин 1984; ~*~1989; Ханмагомедов 1998; Хънтов 2005; Шервашидзе 1989; ~*~1990; Bailey 2011; Brosseder 2018, 176-188; Ceylan 1994; Chen 2012; Choi 2016; Clauson 2017; Demirel 2017; Di Cosmo 2018, 37-47; Golden 1992; ~*~2016; ~*~2019; Green 2015; History of Civilizations 1994; Högström 2021; ~*~2022; Huns 2013; İnayet 2006; Karatay 2009; Maenchen-Helfen 1973; Obrusanszky 2011; Pritsak 1982; Sims-Williams 2001; Şen 2013; Tekin 1987; ~*~1993]:

1. Надписи и цялостно-свързани текстове:

Ой-сенгір елшіг ыты *Акредитивен печат на посланика на Шаньюя*

Hunoq šad jiqüi ačuq hum *Купата, от която да се храни князът на племето хунок*

Šad-e hunog tang *Монета на княза на хуног*

Šad-e hunug tang *Монета на княза на хунуг*

Kendü peyim Dilgü,	*Самият аз съм Дильгю-бег,*
Ókın Dúnheidce orruştu peyim,	*Аз съм бегът, който води битка със стрели*
Und Jassarföllıyum.	*на Дунхайд и съм от Долен Ясарфьол.*
Bidek yiytdur,	*Голям юнак е той, той е юнакът, който води*
Ókın Dúnheidce orruştu yiytdur,	*битка със стрели на Дунхайд,*
Und Jassarföllıyum.	*Аз съм от Долен Ясарфьол.*

†ΒΟΥΗΛΑ·ΖΟΑΠΑΝ·ΤΘΣΗ·ΔΥΓΘΤΟΙΓΗ·ΒΟΥΤΑΟΥΛ·ΖΩΑΠΑΝ·ΤΑΓΡΟΓΗ·ΗΤΖΙΓΗ·ΤΑΙΣΗ†

Чашата, за която жупан Боила повели, като облицоват, да изпишат,
и от която да пие наздраве жупан Ботаул.

ΔΙΖΖΩΝ ΥΓΙΕΝΩΝ ΦΟΡΙ ΑΥΕΙΤΟΥ ΕΡΓΟΝ ГоК А Гр ІВ

Денгиз, носи нататък със здраве делото на Атилла!

Година: *Глиган,* Месец: *Начален*

По гръцки: *Индикт Бета*

Ǯuɣutur koǯa belüg tikettüki ǯal eǯki ojum

Надгробният камък на старейшина Джугутур,
годината, когато той беше поставен, е Козирог, м. Десети
ÄL *Държавата на Дуло*
isporuk ičuvigi *Да пие Аспарух*
ispor boto yukugi kyasä *Блюдото, от което да се храни княз Аспарух*
Бяряхäм Тонгре *Грешен съм, Тангра!*
ΟΧΣΙ TZIMA ΓΙΛΕ *Охши, не ходи в града!*
Варакурек хошти са комкати *Ние тръгваме, искаме да се комкаме!*
Кърчи билиг ангяжек *Гробът на Кърчи, да го поменем!*

+Κανα ςυβιγι Ομουρταγ	*+Главнокомандващият*
Ο Κορσης ο κοπανος	*Омуртаг каган:*
θρεπτος ανθροπος μου	*Корш кавханът*
εγενετο κε απελθον ης	*беше мой сътрапезник*
το φουσατον επνηγην ης τον	*и като отиде във войската,*
ποταμον Δαναπρην.	*удави се в река Днепър.*
ητο δε γενεας Τζακαραρης.	*Той беше от рода Чакарар.*
<u>ζητκωηητζηργωυβωυλε</u>	***<u>Ичергу-боила Живко</u>***
χωυμσχηκυπε : υνέ	*Кожени ризници* - 455
τωυλσχη : φμ	*Шлемове* - 540
εστρωγηνκυπε : υκζ	*Пластинчати ризници* - 427
τωυλσχη : ωνδ	*Шлемове* - 854
<u>τωυρτωυνα πηλε ζωπαν</u>	***<u>Туртун и Жупанът</u>***
εστρωγηνκυπε : κ	*Пластинчати ризници* - 20
τωυλσχη : μ	*Шлемове* - 40
αλχασηκυπε : α	*Плетени ризници* - 1
χλωυβρην : α	*Ногавици* - 1

<u>2. Апелативна лексика:</u>

абрита	алачук	арчàг	баеръ	бардукъ
авва	алаша	аръш	базаръ	барла
агар	алкаши	ad-	базикамъ	барс
aguri	αλχαση	атлия	баица	барсъ
adγïr	alma	atya	бай	bars
aδγïr	алмаз	аул	байдак	bā'érsī
адгор	алтабас	ács	баксиш	баруга
адьо	алтън	аскъ	бала-	барчина
ай	altan	ашкамъ	мурник	баскакъ
айвъл	altun	аяр	балванъ	баскамъ
ayruçï	ā'ĕrtài	аьря	**БЪЛВАНЪ**	басма
àiwūchì	альнъ	бабарчек	балдър	баткамь
äl	амма	Babĕr	балдъран	батмонъ
ако	amu	багатур	baldïrgan	батог
эхер	anya	bagator	bojtorján	башъ
al	ара	baatur	балик	бахилы
alá	аргамджи	bādūlŭ	балта	бахматъ
alacsony	ардамъ	багоръ	балтия	бахур
аламъ	ардауш	багра	pelta	баштан
алача	арнисва	багрен	балур	башлецам
ален	арпа	бакрачь	барам	бая
alakči	ару	бадрук	барем	баян
аланкол	архалук	бадья	бардак	bayan

boyan
bāyàn
bägni
fúnǐ
bäri
beri
bìlì
békó
бебръ
белгия
белег
bälgü
pālgū
белез-
ници
belik
bilek
белким
белувит
белчуг
bengü
беномъ
бет
бигювит
бигюр-
джа
бигюрже
bidek
beduk
büyük
бик
биларка
биле
биляр
bi li
билик
биндюф
бирия
бириштъ
бирник
бирувамъ
биръчий
бисер
bitigči(n)
bitäkčin
pitäkčin
bīdézhēn
битювия
блехъчий
бобайче

bod
бодор
budrig
bolygat
bor
bora
boran
burkan
бори
борсук
бошнак
bögöly
bölcs
bölcsö
брага
брадва
брачина
брънтия
бръчка
фручка
бубайку
baba
mòhè
бубу-
лечка
буган
бугъ
буенек
буйун
буква
букарь
букварь
булаки
vál
vol
булакимь
буланый
булатъ
буламач
булгакъ
булгария
булкъ
булка
булчинки
буля
була
бунгур
бугор
бурав
бурак

бури се
бурый
boro
bălŭ
böklüg
бурки
бърки
бурум
бутак
бутамъ
буталка
бутало
бутo-
рясвам
бутъ
буунак
бухаре
буча
бъбрек
бубрек
бъзикам
бърдук
бъркам
бърча се
бъхтя
bürküt
bùérhūtì
вампир
vár
Bolgár-
fehérvár
Gyula-
fehérvár
варай
варакъ
варам
варанье
варе
вари
вар-
варик
вариин
варкамь
варош
варжндже
варъ
ватага
ватали
ватафъ
вая

велблудъ
велиярь
верига
wərí
вина
вира
вирдечка
вирче
вой
войлок
вол
voltam
вор
вора
воропьцъ
врач
врачевати
врачьба
вчукувам
въгарец
ökör
ăkăr
ухэр
въз-
тагарка
въръя
върни
габин
габнжк
гаванка
гаравана
гаганица
гаго
Kākā
гадже-
нувам
газда
газовам
гайгур
ghala
галатжк
галазя
гале
гарый
gaz
gyász
гарипъ
гемия
гепя
kap

герджик
геръ-геръ
гобежь
гоголь
годжа
годжк
гуджк
гомръ
gyár
gyeplö
gyom
gyenge
gyermek
gyümölcs
szemölcs
gyűrű
szérű
герв
гергин
герест
гивис
гиздав
гиздя
гил
гингеръ
gölige
губер
гугла
гуджий
гуджё
гуджюк
гудя
гундарък
гунтешъ
гуня
гуна
гурам
гурут
gut
гуреляв
gümüλ
гуца
гъци-
гъци
гъдюлъ
гърля
гътам
гъча
гьяри
гюэти

гюнеф	джуга	ел	iduq	камджия
dabçi	джум	äl	изимъ	**камка**
дада	джибри	él-	изкут-	кангаль
dada	джука	älik	лювам	кантар
дода	джун-	алай	изметъ	**канъ-**
luòtuo	джурия	elcigen	**изъба**	**пилии**
dăgì	джуркам	előre	изьян	**капа**
даклѣ	диканя	елчия	il	капия
далак	gyivó	emik	имен	**капь**
дам	дингил	емрица	ír	**капище**
дамир	disznó	енджик	irago	капушь
даначе	gyisznó	епанчꙗ	iszik	кара-вара
дангулъ	докопвам	ér	истукан	карам се
dara	докур-	ерик	ича	коря
dayin	джум	еръ	ичен	kár
дария	dōn	еры	ичиг	**карамъ**
tariya	dong	ерь	**ичрыгъыꙗ**	qor
tălĭyá	dòng	ész	**ієръ**	karamó
дарма	дорде	εστρωγιν	**ієръкъ**	**караоулъ**
дармон	дорест	exyp	**ієрь**	карба
двалма	дори	еца	йем	карлюга
del-	**дориꙗ**	**жалъ**	хем	karó
делва	доръ	**жемчоугъ**	yiyt	карчꙗгъ
доль	друго-	**жыньчюгъ**	кабак	карый
deng	чашен	zhēnzhū	кабо-	**кастаръ**
денга	douluo	gyalom	джик	**катоуна**
tanga	**доχторъ**	gyërtya	qabïğčïn	**катоунъ**
tanga	дорест	gyümölcs	kěbózhēn	**катъ**
tanka	δόχια	**жила**	кавро-	qotan
tenge	δόγια	жупа	шꙗтъ	**катырь**
ténggé	**доχиꙗръ**	žúpa	**кавтанъ**	каурый
денту	дрофа	чжоу	cavus	качвам
дервень	δυγєτοιγη	жюбе-	кад	**качьма**
деруга	toqï-	рица	kada	qaşqïr yağ
дефтерь	токыт-	жюгам	**казакъ**	gēsīgēyóu
дженк	тоғы-	жюгланъ	**казна**	**каꙗтисѧ**
джимбер	toķıt-	**жюковина**	**казначеи**	kaygı
джин-	dulağan	**чюрък**	каинчо	нехая
гърак	dumruh	зандана	**кайсиꙗ**	kälmärčin
джана-	дунда	запъртък	кака	кварыж
дисва са	dura	ze	**калан-**	**кебенꙗкъ**
джаскам	дурган	zi	**тырь**	kék
cokha	дуръ	зебло	калешь	kendü
джуберка	düri	**зевгаръ**	**калига**	qĭwàn-
джумерка	düyil	зенгериен	калина	zhēn
джуринка	дърне	**зепъ**	**калита**	кеменига
дила	еди-кой	зингил	**калпакъ**	кена
дилом	си	**зиньзифъ**	kaλuk	kendü
джоля	ejt	**зипоуньъ**	калушь	kēŋhrāh
шюля	екірід	игрений	kam	kép

кепе	копанъ	кошь	купь	кѫсакъ
кепче	чёпанъ	кошь	кѵпɛ	кюпе
кепчıа	копа	кощей	кургак	кютам
керкенез	копанıа	кощии	коурганъ	küd-
köykenek	копвам	кѫдрьма	курдежъ	лапша
керман	копеле	кѫсъ	коурѣлък	лачуга
кертик	копелъ	кѫсати	коурилъ	лелѣıа
кärт-	кор	кѫсаıѫ	куриг	лемеж
kerül	қарры	kökörcs	коуригъ	лешпер
kés	kart	kög	куркмач	laškar
киворъ	qar	köt	kurlağ	лохань
kijü	kor	крабии	kurşa:ğ	лошадь
king-luk	корвана	кравчи	qwağlag	лошакъ
jinglù	коръманъ	крайчий	qwağrag	льохман
кипър	коргчий	крагуй	guōluò	юлхав
кирка	коргъ	кранта	kurlağçi	льольо
кистен	корда	крачун	курт	магия
kiçig	корем	крина	куръ	магогъ,
kicsi	корпорь	кръкыга	kút	маоши
kis	коря	кръчьма	kutat	мендебур
клоувиıа	horkan	куайти	quduɣ	мерин
книга	коръ	кудерга	kutaka	мечьтъ
кобила	коса	коугмакъ	кутам	mogyoró
кобур	косар	куда	kutan	мома
ковшъ	косер	кудж	gödény	момък
kölüngü	кусок	куквам	кутрак	момици
коварен	котура	кукер	кутре	мръщя се
ковладя	котара	коукоуль	кутрук	мърда
ковъ	котъıга	коула	коуциıа	мърсол
ковриг	котиганъ	куластря	куче	мязам
ковчег	кочан	куле	коучѧ	наетъ
ковьор	кочевати	кулест	кучук	нардуган
коза	кочевище	коуль	купайа	нерез
коквам	кочия	коуллѧ	kutya	нине
кокиче	кочи-	кума	коучьма	нишан
kōk	джıа	кумаче	коушакъ	nodurxa
кокма	кочь	кумаш	kukša	ногата
колиба	коцкар	кумир	kašɣa	nyár
кокошька	коць	коумызъ	kaška	çур
kök-kuş	кочерга	kunɣ	куяш	nyak
колбаса	кошара	χunčixin	къдманъ	nyal-
колчан	кошвам	кучкомъ	кълка	овраг
колъбашь	кошкам	kümün	къльıгъ	оимъ
колимогъ	кошель	коуница	къни	ók
кольчуга	кошку	коуна	кърчаг	олайчица
комърогъ	kesig	коунь	кърчи	олку
kor	keşigten	коуны	къръша	олѣкъ
kōnghóu	qièxuè	хунь	қыр	омакъ
контош	коштоуна	купа	къıка	омору
кинтишь	кощун	kepe	қыл	онодям

van
орда
ori
orruş-
орь
ур
орь
örek
орьтма
орьтъма
ócska
оскордъ
осум
отар-
ханити
отак
otok
otog
ētuòkè
очаг
öl
палашь
палачор
пале
пан-
джѣкъ
пандзуръ
паплъч
пай
парса
parka-
патарагы
патерига
патерица
паткан
патравъ
пашеног
пашмаги
пелена
перчем
печат
пиле
birle
пинкав
пинкам се
пиргиш
piszkos
питакъ
пичче
полк
посърнал
пряпор
пуй
пуряк
пърѣ
böz
bóbù
пърле
puru
borju
рабушь
ракиня
рания
реньове
рипам
саадак
саблица
сабль
саблѣ
саблица
сабя
сагдак
csavar-
саврасый
csáklya
szál
çамрăк
самсур
szám
самьчий
сан
сандък
сапогъ
саракт
sárga
sarló
сасъгъ
satari
сачег
сая
(дреха)
сая
(кошара)
севица
севрюга
секира
serbi
shībǐ
сер-
манлие
серьга
сетіт
szél
szér
szérü
szó
szomor
szűn
szűr
сигать
силя се
синигер
szirony
съртъ
слон
сльменъ
сват
сойка
sok
сокай
сокле
сокалъкъ
сокачий
söpör
sor
спонец
сугаре
соударъ
соуета
соуймъ
сукам
сукман
сукно
сумата
суна
сынъ
сур
сурва
суркам
сурна
суроватка
сурогуч
сурпан
соуръна
съсел
сынѣры
соуица
сю
табаринъ
таборъ
таволга
тулка
туча
таганъ
тиган
таγрογη
саг
тав
tagïragin
tagïrogin
тагчи
таιςη
täпши
tewsi
täwši
täjši
талига
тэлѣга
tâl
tam
tăm
камада
thāk-lhāj
тамга
tan
таратор
тараш
тарга
тасма
тате
тачка
тварогъ
тегаръ
tel
tell
tölt
tenger
тъган
търакъ
теква ми
телеме
терам
τεςη
tešе-
тăсăлса
täшä
töшä
töşe-
döşe-
tešeji
тетегъ
тетива
тикам
тикор
тире
térd
тыкамь
тикъръ
тлъпъыгъ
товар
товарищ
toj-
тока
токачка
tark
toksuri
tonga
tōnγs
tori
tou-lo
tu-lo
dôuluô
трем
тюрма
трихан-
гири
Jihāngīr
токли
tong
топоръ
топщйкал
tor
торнвам
töm
тăран-
трънтор
търтей
тъганъ
торакъ
тояга
туя
tul
тулум
тулуп
толуп
тоулъ
тумак
дунки
дънки
туман
тумна ми

тун	търтя	фърт	itegel	чалый
тупам	тар-	хабя	itegen	чалма
тупли-	тътря	хаданг	itzig	чана
стый	тьма	хазна	хлута	чан
tura	тюй	хазначар	хмел	чапкун-
gŭli	тюкюрт	казначей	hód	даръ
тургам	тюмен	hagy-	хозяин	чара
турици	тякамь	hajó	хойкам	чаша
туриликъ	тянка	qajɣuq	хокам	чашничий
туркан	тятıа	хайде	холоп	чван
дурган	укам	хаймана	хоλut	чёбот
дур-	улавый	хайтж	хüžə	чебъръ
йоры-	улакъ	хаквам	homok	чевръст
турмя	ulağ	hal-	хомот	чекан
турулига	wuluò	хала	хонжаръ	чекна
turumi	улеш	халам	хонса	чекоръ
turunya	улћй	халандж	хоусаръ	челка
turna	охлюв	halad-	хоругва	чембас
turu	улогъ	халим-	хорюгъвь	чеми
тоурькъ	улуз	бачкый	хоруг-	чентица
турям	ulug-	халище	вица	чентия
тутавый	und	hall	хоть	четия
туткунъ	ура	хало	hosszú	чепя
туткамь	урадисва	халтав	хошче	черга
тутукъ	урбалка	халтарка	храмъ	черемис
тухчи	урбулеш-	халоуга	хрьзанъ	черепъ
тучный	ката	халупа	хубав	чертог
тучьж	урва	хамкам	худае	четелıа
тушкамь	урвамь	хамıа	хула	çeçeg
туян	ур	хапвам	хумба	чиба
тъгж	ургут-	хапка	хуна-	чибря
тъкамь	никъ	хапуг	пы	чига
тъкмьж	ургутъ	харага	хунь	чиготъ
тълкувам	урда	харалуг	хурка	чингов
тылкж	уроки	харалвгъ	хушпу	чинче
тълмачь	уруглица	хара-	hűl	чинъ
тълпа	оуръ	лужен	хългъз-	чиньно
талпа	úsz	харания	ник	чиня
төркөм	úszik	harang	цакам	чипакъ
тълкувам	оусма	рания	цапвам	чирига
тулъкъу	оусъмъ	харо	csap	чирик
тулкъу	оусмаръ	карчăк	цаца	чича
тъпаньж	fej	kar-	цикам	чичо
тъптж	фиркам	хата	цилянь	чинка
търкало	фистан	xatun	цица	читак
търкалям	fő	хая	цоле	чоголя
търмък	puś	хемъ	цоцоман	чоле
търнак	fél	хћръ	цървул	чолка
търпош	fúr	hitü	чавка	чолка
търся	fűz	iduq	чак	чокувам

чонка	шар	шекумъ	шпаня	шютый
чотура	šar	шенлив	шольо	щавя
чочка	шаран	шенликъ	шолменъ	щене
çöräγ	шарен	шень	штаны	щъкам
чубарый	шарка	шеньжся	штука	юра́га
чоуѣъ	шарамъ	шепна	шуба	юрдия
чувен	шарьчиа	шерве	шубрак	юрияи
чук	шарколия	шерденка	шубура	юрвам
чука	шарят	шеренга	шудрав	юркам
чукан	(очи)	шереширъ	шоура	юртия
чукар	шатра	шестамъ	шоуий	юря
чукундур	шатра	шетам	шоуица	юхоръ
чумбаре	шаторь	шибу-	шукаря	ючна
чупа	çatır	чица	шума	ынгыр
eçu apa	chádié'ér	шиве	шумник	ядец
чучвам	шатор-	шикалка	шунда	ялак
шавам	ници	шикам	шупва	yamčin
šav-	шатъръ	шикла	кӱп-	xianzhēn
шаврж	шафран	шиле	шурти	ян
шавар	шашпу	шилегарь	шут	яньчжи
шага	шажбой	шилнест	шуштер	γat-ti
шегати	шебе-	шило	hušter	хэ-ди
шакомъ	ристый	шимдили	шъж-	япери
шалиен	шевекеръ	шиник	шъж	япончица
шалавый	шеганъ	шинка	шюбура	гапончица
шалакъ	шегърт	шиткам	шюга	яруга
шамар	шейна	шишакъ	шюдра	гаригъ
шангал	сани	шишарка	шюкам	гарӧга
шантав	шина́	шия	шюлко	яспус
шаня	шекла	шлык	шюрей	гатχоуль-
		шлюпка	шютка	ница

3. Етноними, титли и хрононими:

Ἄβαροι	ältäber	панъ	ю аоцзянь
Адйе	ельтебер	ва́н	жичжу-ван
Ἀκάτζιροι	ара	wang	яньван
аланин	ā bō	vang	Barselt
алгатъ	атаман	oń/uń	барсили
алемъ	βαγαΐνος	ваньи	Берзилия
алпаоутъ	багаин	веньван	бат
Alpidzur	βιριβαγαιν	вэньоутуван	xšaθra-pati-
Αλπίζουροι	σετιτβαγαιν	гоулинь-ван	magu-pati
алпиндзури	υκβαγαιν	жичжу-ван	dīzpat
Alipzuros	βαγατούρ	луливан	sipāhbad
Altziagiri	багатур	орбан	айбат
Althias	bagatur	оутован	бей
Alcidzuros	буйтур	туциван	bäg
Ἄλογοβότουρ	álo-βογοτούρ	tuqi wang	bókè
Αλχοννο	αλογο-βότουρ	сяньван	бегеоулъ
алтом	Байси	xian wang	белим
алтем	банъ	цзыщыван	бем

бесерменъ	диломъ	кавхан	самъчи
бехти	динлин	καυκάνος	σαμφής
Bittugures	догри	καυχάνος	sampsis
битугури	туци	каган	санъ
блъгаринъ	дохсъ	коганъ	сановитъ
βοιλα	дувэй	qağan	сановник
βοηλά	Дуюй	kèhán	севирианинъ
бъила	дунху	Kai	севировъ
боил	d'ula	Kay	севыровъ
ητζιργονβοιλα	Дулу	Kawi	Szekely
υκ βοηλα	елші	казаринъ	si jiao
болг	етх	кайлин	сйе
влах	жичжу	канартигин	сйеяньто
болярин	жупан	κανάςύβηγή	сомор
боиаринъ	ζωαπαν	книн	Сурваки
ванандор	ζοαπαν	κνήνου	Суровъ-денъ
уногундур	ζουράνος	колобър	Сы
Όνογουν-	župàn	κολόβρος	Сюбиги
δοῦροι	žùpān	Волο-	συβηγη
нандор	išpan	καλάβρας	Сюй
Vanand	ζουπανος	котраги	Сючи
вар	μέγας	крон	сянь-ван
war	ζουπαν	кумук	Tabare
орень	ταρκανος	Κουτρίγουροι	табарин
варѧгъ	juppania	Kuṣāṇas	тамада
wenyudi	ζουπανία	liu jiao	татаринъ
верени	Bele Ban	Лули	таркан
верени	Bolando Bano	лули-ван	ταρκάνος
вечемъ	Buzadban	лолули	tarqan
вжгринъ	Dionisius	маготин	dágān
γοκ	banus	могѹтъ	ταρχανο
гудухоу	ban Simon	могуты	βοριταρκανος
guduhou	Bors ispán	магопат	ζεραταρκανος
гуйжэн	Scubanus	Magupati	ζουπαν-
dabīrbad	Zhanjiang	майши	ταρκανος
danghu	zhuki	миник	καλου-
davğu	идоуцзюань	мир	τερκάνος
xihou	Лу-ван	олъбьръı	ολγου-
yavugasa	Ци-ван	олъбѣръ	ταρκανος
yavugô	измаилитинъ	олбер	твиремъ
ίοπγο	имен	alpär	текоу
yabğu	имѧ	ревугы	темник
yèhù	имник	ревѹгъ	ти-ван
сихоу	Ητζβούλιας	Rizhu/Jiju	тигин
данху	ητζιργου	Shizhu-	tägin
Данху	βοιλα	guduhou	zhíqín
дацзян	Ήτζιργού-	rizhu/jiju-	Тйелэ
дачэнь	βούλιας	qieju	тох
двап	Инь-цюжо	Rugini	тунпу
Дентумогер	Yuli	Rugii	дувей

turun	Outigouroi	Khōnai	чиготъ
тиоунъ	Ухуан	Ounna	τζιγάτος
ταδανο	χαγάνος	Ούννους	читем
tudun	хаганъ	Οὖννοί	çor
туйун	qaγan	Χουννά	chuò
tutunbat	kakkan	Οὖννα	scökönyös
tŭtúnfā	хайландур	Xiongnu,	Chunwei
tutunšad	хан	Xiōngnú	Шуньвей
tŭtúnshè	ханъ	Huŋgor	Хэлян
toungoures	hatun	Hunor	Helian
тоутомъ	ху	Ὀνόγουροι	шад
ту-ци	хунк	Хунан	šad
Туциши	хънь	Хусулей	Ixšědt
Türk	хинови	HuTulrShi-	Xšaẹta
Торко	хунгар	TaoGao-JuDi	shè
torko	Хунну	Ghuduarshi	шаньюй
тълковины	Сюнну	хуцэ-ван	сенгір
тълковинъ	Хунь	хучжи-ван	täŋir
тълмач	хуньбу	ху-ю	šäŋür
tolmács	Huns	цецзюй	шегоръ
tulmač	Hionu	цзиюй	Шелъбиръ
Ὀὖγγροι	Hiunu	Цзюйкюй	шехтем
Ὀὖγγαροι	Hunnoi	Цзюйцюй	шехтем
оугринъ	Chungars	Чакарар	Shizhu-
жгринъ	хинови	Τζακαραρ	guduhou
жгре	Ονόγουροι	Чакăр	ювиги
Ungari	Hunugur	Чэнсян	yabγu
Hungari	Hunuguri	чжуань-цзою	yavuka
улохунь	Ungur	цзюй-яньчжи	джабгу
Ultincur	hunog	цюньчэн	чепутуху
Ultzindur	Hiung-nu	чжуки-князь	юцзянь
Οὐλτίνζουροι	Hūna	чжухоу	
Οὐτίγουροι	Hūnān	чигот	

4. Антропоними, теоними и топоними:

Абоба	мировци	Argek	Aspar
аба	Олдамур	Arqu	Ασπαρ
оба	Ἀλταμούριος	Арон	Aspabar
Авитохол	Ραδομιρός	Ἀρπαδής	Ἀςπαρούχ
Авчи	Алмуш	Арпад	Asparuch
Агаот	Ἀλμούτζις	Ариялу	Esperüχ
Adam	Алогоботур	Арюкан	Ἀτακάμ
Aigan	Althias	Erekan	Ἀτήλ
ai-tängr	Алцек	Askan	Ατελ
àidēng nínglí	Alypbi	Eskam	Ытыль
Ак	Алусиан	Eskam	Ателла
Аккерман	Ἀναγάιος	Ἀσκούμ	Атил
Akum	Anagai	Ἐσκάμ	Тíл
Ἀλαθαρ	Anagios	Аскум	Ἀταλα
Албат	Angao	Akum	Itil
Алдо-	Apsikal	Ѧсѣнъ	Итиль

Атал
Этел
Идел
Изел
Едил
Едиль
Ител-гол
Эдиль-Яик
Итиль-
Мурэн
Ἀτελκούζου
Ателкуза
Attila
Атилла
Айбат
Ἀττίλας
Attila
Adils
Ецел
Atli
Æthelberht
Ахтум
Ajtony
Айтонъ
Бабай
Βαβαιο
Babay
Багатур
Baator
Bator
Батори
Mautun
Маодунь
Maodun
Модэ
Бабик
Мамик
Bābek
Babik
Бадул
Базгун
Байко
Байло
Байан
Баян
Βακάϑ
Балак
Βαλάμερος
Баламир
Balamber

Balamur
Valamir
Βαλδίμερ
Βλαδίμερ
Vladimir
Балин
Балица
Балука
Балдю
Балчик
Банат
Барболов
Барса
Борис
Ворísις
Вóгорις
Bars
Bāris
Pārs
Barsa
Bors
Borsa
Borsoa
Borza
Barsvárad
Borsfalva
Βερζιλία
Βαρσήλτ
Barselt
Берзилия
Βασίχ
Basich
Basiġ
Βασίχ
Батой
Батоꙗ
Батучи
Батова
Батулия
Баян
Бат-Баян
Бедек
Безмер
Burzmihr
Бэйлошуй
Бейсуг
Berik
Βέριχος
Berichos
Berichus

biräg/biräγ
Би
Бибиков
Bigilas
Биримирци
Бирова
Бицзя
Bleda
Blidä
Βλίδας
Βλήδαν
Βοαρήζ
Boarex
Воа
Bochas
Βώχανος
Бойл
Бойкул
Bolgyán
Болуг
Боне
Босюнтан
Bosiuy-tang
Böszörmény
Berekböször-
mény
Hajdúböször-
mény
Bezermen
Berekbezer-
men
Бохмитъ
Боχметтъ
Боян
Баганъ
Βαιανος
Воϊάνος
Βουηλα
Воýлгар
Bulgar
Воýлгароι
Bulgarellus
Bolgárszeg
Bolgár-
fehérvár
Българан
Βουλγαρία
Блъгариꙗ
Булуваня
Бълван

Вουлτζοΰς
Булчу
Вουлτζοΰς
Бурлик
Буров
Βουταουλ
Вουταουλ
Бушняков
Wanchi
Wang
Ван Ми
Wan-Si-Ju-Ti
Вар
Вардар
Варна
Варнекан-
ций
Варошꙗ
Вата
Вэй Лю
Винех
Вихтун
Владимир
Вокил
Вѣхгровлахиꙗ
Вулиас
Wu-Chi-Hu-
Shi-Jo
Uzhqu-shsu
Quti
Вунд
Wūnd
Wu-Zhou-
Liu-Ju-Di
Uchilo-noty
Wu-Wey
Uvey
Wu-Ley-Ju-
Di Ulunoti
Wu-Ta-Ti-Ho
Гавра
Гаганъ
Гаго
Гого
Галё
Гевезов
Гэгунь
Гезендик
Гιέσμου
Гейза

Гиго	Джоргов	Ιελεχ	шйълкъ
Гидулски	Джунджуров	Елемаг	йылқы
Гиюй	Дзиакан	Ελεμάγος	дылқы
Гостивар	Сеганов	Elemagъ	Зилгиб
Гостун	Дзюганов	Elminčür	Ζιλγίβις
Гостоун	Дзуара	Έλμινζούρ	Zilgibis
Гоулиху	Дивъ	Elmingir	Zolbon
Gubul-gudu	Диканя	Elmingeir	Gesəm
Гуга	Дилгю,	Έλμίγγειρος	Hr-Ögä
Гугов	Dilgü	El'tekin	Изот
Гуджев	Шилки	Емнецур	Iliger
Гурта	Ziligdes	Emnetzur	Илиду
Ghushi-Shisu	Динлин	Emnəčür	Илитвер
Quti	Di-Chi-Shi-	Енравота	Имник
Гунерих	Chou-Hu	Ένραβοτᾶς	Инань
Гунигард	**днепръ**	Эр	Иратаис
Гунила	**днѣстръ**	Ерагар	Нрaтаής
Гунимунд	Докс	Ердирик	**Ирник**
Гунновар	Долай	Ерманин	Ήρνάχ
Гуянь	Домета	Ерми	Άρνάκής
Гъуннаринра	Δομετᾶς	Ермиар	Ernach
гъвар	Dometa	Es Qām	Hernach
Гъуннаринху	Donat	Eskil	Hernäk
тил	Δονάτος	Eslä	Iassar
Гьярикбулак	Donatus	Esla	Исбул
Гьяриккнир	Доумо	Ήσλαν	Нсвоύλος
Гьяритуп	Дуар	Esla	Ίσβούλος
Гюдер	Дукум	Есхач	Исвул
Давид	Δούκουμος	Zhou-Li-Hu	Ишбул
Даикс	Дулихуцы	Kulighu	Ήσλα
Δάϊξ	Дуло	Ζαβενδέρ	**Испоръ**
Δαϊχ	Gyula	Заберган	Аспарух
Γεήχ	Jyula	Заверган	Άσπαρούχ
Δαναπρην	Гӱлас	Ζαβεργάν	Исперих
Демир-капу	Tuge	Ζαβεργάνης	Иту чжияши
Денгиз	Tugu	Ζάλοι	Ицвоклий
Δενγιρζίχ	Тугухунь	Звиница	I-Ling-Shi-
Δενγιζίχ	Дулунци	Ζβηνίτζις	Chou-Chin
Δινζίχι	Dúnheid	Зергобул	Illin Shisu
Denjirčig	Дучи	Зерко	Quti
Δενζίριχος	Дяотаомогао	Зέρκων	I-Tsin-Xien
Dengizich	Едемен	Zhizhi-	El'chishye
Джалев	Edekon	Guduhu	I-Tu-Yi-Lu
Джангурица	Едикон	Zhunzhen	Iltu Uluti
Дживаншер	Έδέκων	Зиези	I-Fa-Yu-Di
Juwănšĕr	Ектаг	Зичи	Ilgha Uluti
Jaroks	Ектел	Чжичжи	Ичжисе
Дженка	Елак	Зикулов	Ичисе
Джоканов	Ellac	Ζιλγίβις	Jassarföllı
Джонгар	Ēlläg	Шилки	Йорендик

Καυκάνος
Kagánvár
Калавир
Кама
Камджалов
Камчик
Камчия
Kao Tsu
Кара-балгасун
Карагул
Хоракул
Tenger
Каратон
Χαράτων
Кардам
Картам
Κάρδαμος
Kardama
Ардам
Каспичан
Kạtik
Кашкатаг
Кагалъı
Каяла
Кеан
Кем
Khiṅgila
Киев
Кийоба
Куяба
Qilindi
Ki-Ok
Kiszombor
Книн
Коблир
Kokkhan
Кокурёк
Кокюрок
Кукрек
Кок-Урек
Кормесий
Кορμέσιος
Кормисош
Hormizd
Ahuramazdāh
Корс
Κορςις
Xūrs
Корсоунъ

Херьсонь
Косара
Котраг
Кошовете
Кракра
крамарин
Krekän
Κρέκαν
Крум
Goram
Guram
Guaram
Hurram
Werethraghna
Warahrān
Wahrān
Bahrām
Grumbates
Kubači
Кубер
Κοΰβερ
Кубиар
Κουβιάρης
Гоΰмер
Кoγρτъ
Gurd
Gorg
Γορδᾶς
Gourdios
Kursich
Κουρσίχ
Gurgen
Gurgin
Warkaina
Wērkēn
Кунимунд
Kuridachos
Κουρίδαχος
Кубрат
Κοΰρτος
Κούβρατος
Κουβράτος
Kubratos
Хорбат
Kuchi
Кумикия
Kunkhas
κουνχας
Къркария
Кюеше

Кюкюльо
Кюригир
Kutilzis
Κουρίδαχος
Κουρσίχ
Kursich
Kürsig
Кучев
Лабас
åybårs
ålabars
Ὼηβάρσιος
Лаборц
Ланван
Лаошан
Цзиюй
Лачугите
Ли Лин
Лиу
Liu
Лю Бао
Лю Цзин
Liu Ts'an
Лю Цун
Liu Ts'ung
Liu He
Liu Yao
Liu Yuan-hai
Лю Юаньхай
Liu Yüan
Лоуфан
Луаньти
Лю Лунь
Лю Цун-Лянь
Лю Юй
Мадара
Лочоу
Маготϊνος
Маламир
Малαмίр
Mamas
Μάμας
Манчоров
Manūčihr
Мармаис
Мэнсунь
Mihirakula
Мигню
Мости
Ούτίγουροι

Муагер
Моυάγερις
Мугел
Мундо
Munžuq
Mundzuc
Nándor
Nándorlaka
Nándor-fehérvár
Нарзес
Негавон
Негован
Негюн
Одолган
Odolgan
Octar
Οσλαννας
Ōy Bars
Ὼηβάρσιος
Олдамур
Оливир
Омуртаг
Ομουρτάγ
Омορταγ
Оногория
Onogoria
Onoguria
Όνόγουρις
Фанагория
Ора
Орогач
Орь
Органа
Organa
Όργᾶνας
ϖρχαν
Орпю
Ослан
Oroszlános
Oroszlánmon
Остро
Όχσοΰνοσ
Охсун
Οχςουνος
Otočin
Odtigin
Odçigin
Ούλδάχ
Ούτίγουροι

Охши
Octar
Öktär
Uptar
Οϋπταρος
Ottar
Ölčindür
Öldin
Οϋλδιν
Otzi
Ούγγρία
Ѫгриꙗ
Panghu
Панчугов
Пекюр
P'ing-yang
Polgár
Pulgár
Bogarfalva
Bolgárii
Bolgár-chergewd
Bolgár-fehérvár
Bolgárkert
Polgárhalom
Polgár-halomdůlő
Polgárhegy
Polgár-puszta
Polgártanya
Polgárdi
Polgárdi-szölö
TiszaPolgár
Пондев
Пресиян
Пресиам
Πρεσιάμ
Πρεσιάνος
Προυσιανός
Персианос
Персиан
Перъсенинъ
Перъсиꙗнинъ
Пумир
Πουμιρ
Баламир
Маламир
Пану

Пребънд
pari-band
Pu-Nu
Ραδομιρός
Радомир
Ар-дамир
Rasáte
Рахзад
Раяновци
Äрбӱгä
Рипсимия
Roas
Роўας
Roo
Ruga
Сабил
Сабин
Сибин
Севин
Сивин
Σηβην
ζουπανος
Совинех
Сада
Самбат
Sumbāt
Sĕmbat
Šambith
Σάνδιλχος
Сандилх
Sandil
Sandilchos
Sanmolo
San-Mu-Lu-Tzi
Sanoeces
Σαράγουροι
Севар
sewār
aswār
aspabar
Севрюков
Semerkand
Сермон
Секула
Сето
Сигрица
Шегрица
Sigizan
Σηγγιλάχος

Си Люань-ди
Simmas
Синвэйян
Sinnion
Синь
Ситска земе
Skotta
Sköttä
Σκόττας
Славнас
Sobɛltori
Согэ
Сждька
Сондоке
Sovata
Szovata
Сугарев
Сула
Сѹла
Sunikas
Сжчжка
Сурайко
Сурая
Сурсувул
Shih Min
Shih Shih
Shih Tsun
Shih Chien
Shih Chih
Su-Xie-Ju-Di
Shuzhunoty
Сюйбу
Сюйлюй-цюаньцзюй
Сюн (Хун)хэ
Сюнну-хэшуй
Сюрендик
Сючу
Сянь-Сяньшань
Тавора
Тагчи
T'ai Tsu
Тангра
Турă
Тангрихан
Тенгри
Тонгре
Täŋri

Teŋri
ţhāŋ-rə:j
Chengli
Tängri
dēnglì
Тангри Берди
Tan-hu
Тан-и-фу
Таридин
Tarkany
Tárkány
Tarján
Tarjáni-patak
Tarjáni-tanya
Hármas-tarján
Salgótarjan
Tiszatarján
ζουπαν
ταρκανος
Тарниах
Tarrach
Телец
Телериг
Телерюг
Τελέριγος
Темниското
Tengeri
Tengeri-zug
Tengerszem
Magyar-tenger
Tengeritanya
Tengurd
Teŋŋir
Тервел
Терек
Tétény
Tindushsu-Quti
TingTuShi-JuHuTi
Tóalmás
Толев
Томорица
Тоумань
Тумань
T'ouman
Tumen
TuMan
Токту

Токтом
Тектем
Toramāṇa
Торда
Tuldila
Тѫганъ
Τζθκος
Туден
Тук
Tu-ku
Тулпаров
Туне свет
Туньтухэ
Turgan
Тургул
Turgun
Τουργοϋν
Турда
Турдачис
Tiridates
Tyrkland
Туртуна
Τωυρτωυνα
Тутхун
Тухчиев
Тучитан
Тъмутаракан
Тъму-
торокань
Тъмѫ-
торокань
Увэй
Угаин
Udatqu
Узгур
Uji
Uldach
Uldin
Ульдин
Ulugh-Yu-Liu
Ульген
Унгене
Уркан
Utno
Shisu Quti
Uyanquti
Урмалин
Υάλιψ
Оуморъ
Οὔμαρος

Οὔννία
Usubu
Учаньму
Учжилэ
Учжулю
жоти
Учжулю
Ушилу
Уянь-цзюйди
Ünegäsi
Finghay
Finghey
Panghu
Fu-Chu-Ley-
Ju-Di
Pozhu-Lonuti
Хазария
Hai-Yang
Chalazar
Haldan
Huldin
Uldin
Χαράτων
Каратон
Харатон
Charaton
Helian Bobo
Хэлань
Хэлатоу
Chelchal
Χελχάλ
Хэлун
Хэюнь
XienTung-Shi
ChouTi
Shtongsi-
Suyghuti
Хиниалон
Χινιαλών
Chinialon
Xiu-Lan-Shi-
Hu-Di
Shulan
Shisu Quti
Ho-lien
Po-po
Хонагур
Хопужское
Море
Hormidac

Houνιάδις
Huandi
Chuangdi
Хуаншюй
Hsu-Lu
Chuan-Chou
Shuluy
Qanghuy
Хуба
Хубmagyarен
Худуэрши
Huge
Hu-Chou-
Chuan
Ghochuqan
Hu-Lan-Ju-
Shi-Ju-Ju-
Chin
Ghoranno
Shisu Quti
Хулугу
Hu-Lu-Ku
Hulugu
Хумара
Хумаракерт
Хунаракерт
Хумир
Хунг
Хунгвар
Ung
Бишаул-
Унгар
Унгвар
Унгене
Unnigardae
Хунгуария
Hungary
Хунгя
Hunmagyar-
sag
Хунол
Xiōnghéshǔi
Хуньсе
Хунье
Húnar
Húnaherred
Hunna
Húnar
Húnaherred
Hunesmed

Hunneberg
Chunisberg
Hunnebrock
Hunnestad
Hunnkamp
Hunninge
Hunnrörs-
backarna
Hunrörs
höjderne
Hunsrörskulle
Hunnstäde
Хунедоара
Hunni-war
Хунгари
Хунье-ван
Хуньюй
Хуняди
Huang Di
Хуханье
Hu-han-yeh
Hu-Han-Sie-
Di
Ho-Han-Yeh
Khukhenye
Hu-Ching
Хучуцюань
Ghuzhin
Хуянь
Хуянь Хао
Хуяньти
Хуян Ти
HuYehShih-
ChouHuTi
Chiang-Chu
Qanquy
Хърсово
Цайли
Цербул
Цзехе
Цзиньшуй
Цзичжу
Цзюйдихоу
Цюйцзе
Цюйчжоу
Цюйби
Цзюньчэнь
Цэюймочэ
Цокъ
Цоло

Цоцо	Чулым	Шаварица	Иштен
Цунгура	Chu-Di-Hu	Шаварна-хол	Jazdan
Цилянь	Qutighu	Шалпаров	Yazata
Τζακαράρις	Chun-Chin	Шаля	yazd
Чапанов	Kunkhan	Шамбат	Shih Kuang
Чебул	Chu-Fu-	Шангалица	Shih Lo
Cheli Che-Ya-	Yu-Di	Шангов	Shih Hu
Ju-Di	Chupu-Noti	Шарков	Шимбов
Qiyanoty	Chu-Xiu Chu-	Шаро	Shisu Quti
Чепа	Chi-Ju-Shi-	Шѣрко	Ши-цзы
Čerkün	Ju-Ju-Chin	Шарокань	**Шишманъ**
Чжаосинь	Kutino Shisu	**Шарокань**	Шун
Чжаосиньчэн	Quti	Шаролт	Шунь-вэй
Чит	Чунчи	Шар-	Шулев
Чок	Чупаров	планина	Щапаров
Чук	Чуче	Шат	Юйданя
Чолов	Chü-ch'ü	Šad	Юйушуй
Чонгарски	Meng-hsün	Шоана	Юйчуцзянь
Csongor	Chü-Ch'ü	Шаркел	Юйфуло
Šongχor	Feng-tai	Σάρκελ	Юфулуо
Šıngχur	Шабла	Шэнчжи	Яньцзю
Чорпан	Шаварна	Шесто	
Чото	Шавàра		

5. Словообразувателни и словоизменителни суфикси:

-α	-gir	-dur	**-лъкъ**	-üγ	-чег
-ε	-gur	-ем	-laka	-ik	-чак
-ай	-gü	-ом	-ол	-illa	**-чи**
-äk	-д	-im	-on	-ra	**-чии**
-ān	-ит	-m	-ул	-ta-	-či
-ap	-t	-um	-ı	-ти	-чик
-г	-tva	-ïragin	-u	-tu	-čig
-ig	-ta	-ïrogin	-σι	-uq	-σιχ
-äk	-tæ	-la	-iγ	-uş-	
-ган	-di	-laq		-ce	

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

(заглавията от Интернет са с годината, през която са свалени, и се цитират със страницата от личния презапис)

И З Т О Ч Н И Ц И

Абаев - В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. 1-4. Ленинград, 1958-1989.

Багратиони - Давид Багратиони, История Грузии. Интернет, 2013.

Бань - Бань Гу, История ранней династии Хань. Интернет, 2012.

Бекри - Ал-Бекри, Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. Интернет, 2010.

БЕР - Български етимологичен речник, т. 1-7. София, 1971-2010.

Бичурин - Бичурин Н. Я. [Иакинф], Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, ч. 1-3. Интернет, 2012.

БКзРСл - Большой Казахско-Русский Словарь. Интернет, 2006.

БКтРСл - Большой Китайско-Русский Словарь. Интернет, 2013.

БКтТРк - Джан Сун-Фън, Българо-китайски тематичен речник. София, 1969.

ВедаСл - Веда Словена. Български народни песни от предисторично и предхристиянстко доба, кн. 1. Београдъ, 1874.

ВедаСл - Веда Словенах. Обрядни песни от язическо врѣмя, кн. 2. С.-Петербургъ, 1881.

ДТС - Древнетюркский словарь. Ленинград, 1962.

ЭСВхЯз - И. М. Стеблин-Каменский, Этимологический словарь ваханского языка. Санкт-Петербург, 1999.
ЭСИЯз - Расторгуева В. С., Д. И. Эдельман, Этимологический словарь иранских языков, т. 1-3. Интернет, 2016.
ЭСТЯз - Этимологический словарь тюркских языков, буквы а-с. Москва, 1974-2014.
ЭСЧвЯз - Федотов М. Р., Этимологический словарь чувашского языка, т. I-II. Чебоксары, 1996.
Каланкатуаци - Мовсес Каланкатуаци, История страны Алуанк. Ереван, 1984.
КзРСл - Казахо-русский словарь. Интернет, 2017.
Кюнер - И. В. Кюнер, Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. Москва, 1987.
ЛНб - Лично наблюдение.
ЛтИзв - Латински извори за българската история, т. 1,2,3,5.1. София, 1958, 1960, 1965, 2001.
Молчанова - Молчанова О. Т., Топонимический словарь Горного Алтая. Горно-Алтайск, 1979.
МРСл - Юрий Кручкин, Монгольско-русский словарь. Интернет, 2016.
Никитин - Хождение за три моря Афанасия Никитина. Интернет, 2009.
НГ - Найден Геров, Речник на българския език, т. 1-6. София, 1975-1978.
Приск - Приск Панийский, Сказания Приска Панийского. Интернет, 2019.
Прокопий - Прокопий Кесарийский, Война с готами, кн. VIII (Книга IV Войны с готами). Интернет, 2015.
Прс - Преса
РкБГн - Антонова-Василева Л., Г. Митринов, Речник на българските говори в Южните Родопи, Драмско и Сярско. София, 2011.
РТСл - Русско-татарский словарь. Москва, 1984.
СлДСЯз - Словарь древнѧго славѧнскаго ѧзыка, составленный по Остромирову Евангелію. С.-Петербургъ, 1899.
Сыма - Сыма Цянь, Исторические записки Ши Цзи, гл. 110. Повествование о сюнну. Интернет, 2012.
Сыма_3 - Сыма Цянь, Исторические записки Ши Цзи, глава 23. Ли Шу - Трактат об обрядах. Интернет, 2012.
Сыма_4.1 - Сыма Цянь, Исторические записки Ши Цзи, глава 1. У Ди Бэнь Цзи - Основные записи о деяниях пяти императоров. Интернет, 2018.
Сыма_4.2 - Сыма Цянь, Исторические записки Ши Цзи, глава 5. Цинь Бэнь Цзи - Основные записи о деяниях Дома Цинь. Интернет, 2018.
Сюаньлин - Фан Сюаньлин, История династии Цзинь, ч. 1-2. Интернет, 2012.
Сюй - Лю Сюй, Старая история династии Тан. Интернет, 2012.
Фань - Фань Е, История поздней династии Хань. Интернет, 2012.
Фасмер - Фасмер М., Этимологический словарь русского языка, т. 1-4. Москва, 1986-1987.
Чжэн - Вэй Чжэн, История династии Суй. Интернет, 2017.
Шоу - Вэй Шоу, История династии вэй. Интернет, 2016.
Юэ - Шэнь Юэ, История династии Сун. Интернет, 2017.
AiWb - Christian Bartholomae, Altiranisches Wörterbuch. Berlin, 1961.
Clauson - Clauson G., An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford 1972.
DLT - Kaşgarlı M., Divanü Lûgat-it-Türk, c. 1-4. Ankara, 1998-1999.
Doerfer - Doerfer G., Türkische und Mongolische Elemente im Neupersishen, Band I. Mongolishe Elemente im Neupersischen. Wiesbaden, 1963.
~*~Türkische und Mongolische Elemente im Neupersishen, Band II-III. Türkische Elemente im Neupersishen. Wiesbaden, 1965-1967.
EDAL - Starostin S. A., A. V. Dybo, O. A. Mudrak, An Etymological Dictionary of Altaic Languages. Internet, 2016.
EDPIELng - An Etymological Dictionary of the Proto-Indo-European Language. Internet, 2017.
Eren - Hasan Eren, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. Ankara, 1999.
Gombocz - Z. Gombocz, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. - Mémoires de la Société Finno-ougrienne, t. 30. Helsinki, 1912.
Hanshu - The Western Regions according to the *Hou Hanshu*. Internet, 2014.
Huan - Yu Huan, The Peoples of the West from the *Weilue*. Internet, 2013.
Hudud - V. Minorsky, Hudud al-'Alam - The Regions of the World. Internet, 2019.
John - The Chronicle of John, Bishop of Nikiu. Internet, 2013.
Justi - F. Justi, Iranisches Namenbuch. Marburg, 1895.
Kiss - Kiss L., Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára, köt. 1-2. Budapest, 1988.
Michel - Chronique de Michel le Syrien, Tome II. Paris, 1901.
MngEnglDict - Mongolian English Dictionary. Internet, 2003.
Moravcsik - Gyula Moravcsik, Byzantinoturcica, II. Sprachreste der Türkvölker ın den Byzantinischen Quellen. Internet, 2011.
Names - Zoroastrian names (Based on C. Bartholomae, *Altiranisches Wörterbuch)*. Internet, 2016.

Skok - Skok P., Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, t. 1-4. Zagreb, 1971-1974.
TRSz - Türkçe-Rusça Sözlük. İstanbul, 1989.

Ц И Т И Р А Н А Л И Т Е Р А Т У Р А

Абаев В. И., Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. Интернет, 2014.
Абаев Н. В., Материалы из доклада Генерального директора ЮНЕСКО Ирины Боковой. Интернет, 2013.
Абрамзон С. М., Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Интернет, 2012.
Аристовъ Н. А., Замѣтки объ этническомъ составѣ тюркскихъ племенъ и народностей и свѣдѣнія объ ихъ численности. Интернет, 2009.
Арсал С. М., Тюркская история и право. Интернет, 2008.
Артамонов М. И., Авары. Интернет, 2011.
Бакалов Г., Средновековният български владетел (титулатура и инсигнии). София, 1955.
~*~За някои особености на българската ханска титулатура. – Векове, 1981, № 2.
Балуева Т. С. и др., Становление и динамика облика населения Сибири и Казахстана. Интернет, 2014.
Баркова Л. Л., И. И. Гохман, Происхождение ранних кочевников Алтая в свете данных палеоантропологии и анализа их изображений. Интернет, 2017.
Бартольд В. В., Тюрки. Двенадцать лекции по истории турецких народов Средней Азии. Интернет, 2009.
Барфилд Т. Дж., Опасная граница. Кочевые империи и Китай (221 г. до н. э.-1757 г. н. э.). Санкт-Петербург, 2009.
Баскаков Н. А., Введение в изучение тюркских языков. Москва, 1969.
~*~Еще о тюркизмах „Слова о полку Игореве“. - Памятники литературы и искусства XI-XVII веков. Москва, 1978.
~*~К проблеме китайских заимствований в тюркских языках. – Советская тюркология, 1987, № 5.
~*~К вопросу о классификации тюркских языков. Интернет, 2007.
~*~К проблеме китайских заимствований в тюркских языках. Интернет, 2010.
~*~Алтайская семья языков и ее изучение. Интернет, 2015.
Бембеев Е. В., А. Н. Команджаев, Происхождение хунну в свете данных археологии, антропологии и анализа письменных источников. Интернет, 2015.
Бернштам А. Н., Очерк истории гуннов. Интернет, 2013.
~*~Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао (726). Интернет, 2014.
~*~Н. Я. Бичурин (Иакинф) и его труд "Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена". I. Основные вехи жизни и деятельности Никиты Яковлевича Бичурина (1777-1853). Интернет, 2015.
Бешевлиев В., Прабългарски епиграфски паметници. София, 1981.
~*~Първобългарски надписи. София, 1992.
~*~Първобългарите. Бит и култура. София, 1981.
~*~Първобългари. София, 1984.
~*~Прабългарски епиграфски паметници. Интернет, 2009.
~*~Български рунни надписи. Интернет, 2012.
~*~Прабългарски епиграфски паметници. Интернет, 2014.
Бичурин Н. Я., Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 1. Алматы, 1998.
Бичурин И., Кто таковы были монголы. Интернет, 2015.
Бобров Л. А., Ю. С. Худяков, Военное дело сяньбийских государств северного Китая IV-VI вв. н.э. Интернет, 2017.
Божилов Ив., В. Гюзелев, История на Средновековна България VII-XIV век. Интернет, 2014.
Боровкова Л. А., Царства “Западного края” во II-I веках до н.э. (Восточный Туркестан и Средняя Азия по сведениям “Ши цзи” и “Хань шу”). Москва, 2001.
~*~Кушанское царство (по древним китайским источникам). Москва, 2005.
~*~Запад Центральной Азии во II в. до н.э.-VII в. н.э. (историко-географический обзор по древнекитайским источникам). Интернет, 2012.
Боталов С. Г., Гунны и Тюрки (историко-археологическая реконструкция). Интернет, 2013.
~*~О гуннах европейских и гуннах азиатских. Интернет, 2014.
Бромлей Ю. В., Очерки теории этноса. Москва, 1983.
Будаев Н., Западные тюрки в странах Востока. Интернет, 2009.
Булгарские языки. - Википедия. Интернет, 2013.
Булгарский ротацизм. - Википеди. Интернет, 2013.
Бураев А. И., К вопросу о происхождении хунну. - Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири. Интернет, 2017.
Вайнберг Б. И., Э. А. Новгородова, Заметки о знаках и тамгах Монголии. Интернет, 2016.
Ваклинов Ст., Изкуство и духовна култура на езическа България. Интернет, 2011.

~*~Формиране на старобългарската култура VI-IX век. Интернет, 2012.
Василев В., Прабългарската лексикална съставка в българския език (исторически обзор и речник). Интернет, 2013.
Великая Китайская стена. - Википедия. Интернет, 2017.
Виноградов А.Ю., Комар А.В., Институт тудуна и хазары в Юго-западном Крыму VIII-начала IX в. в контексте новых данных эпиграфики. Интернет, 2016.
Владимірцовъ Б., Турецкіе элементы въ монгольскомъ языкѣ. Интернет, 2015.
Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: Этнос, языки, религии. Интернет, 2016.
Въжарова Ж. Славяни и прабългари (По данни на некрополите от VI-XI в. от територията на България. София, 1976.
Вышивка разоблачила древних жрецов. Интернет, 2012.
Гмыря Л. Б., Страна гуннов у Каспийских Ворот. Прикаспийский Дагестан в эпоху Великого переселения народов. Махачкала 1995.
Гроссе Р., Империя степей. История Центральной Азии. Интернет, 2008.
Грумм-Гржимайло Г. Е., Западная Монголия и Урянхайский край, т. 2. Исторический очерк этих стран в связи с историей Средней Азии. Интернет, 2014.
Гукасян В. Л., Об одной древнетюркской письменности. - Советская тюркология, № 5, 1981.
Гумилев Л. Н., Древние тюрки. Москва, 1993.
~*~Хунны в Китае. Санкт-Петербург, 1994.
~*~Динлинская проблема. Пересмотр гипотезы Г. Е. Грумм-Гржимайло в свете новых исторических и археологических материалов. Интернет, 2008.
~*~Открытие Хазарии. Интернет, 2008а.
~*~Древние тюрки. Интернет, 2009.
~*~Таласская битва 36 г. до н.э. Интернет, 2012а.
~*~История народа Хунну. Интернет, 2012б.
~*~Хунну в Китае. Интернет, 2012в.
~*~Древние тюрки. Интернет, 2015.
Гуриев Т. А., К характеристике монголизмов в осетинском (аланском) языке. - Вопросы иранской и общей филологии. Интернет, 2016.
Гюзелев, В., Мъжете на борджаните оплождат амазонки и те зачеват (Из „Всеобща история“ на Агапий Манбиджи от X в.). - Известия на Старозагорския исторически музей № 2, 2007.
Давыдова А. В., С. С. Миняев, Художественная бронза сюнну. Новые открытия в России - Археологические памятники сюнну, Вып. 6. Санкт-Петербург, 2008.
Дашибалов Э. Б., Древний этап истории монголоязычных народов. Интернет, 2017.
Дёрфер Г., Можно ли проблему родства алтайских языков разрешить с позиций индоевропеистики? - Вопросы языкознания, 1972, № 3.
Дэвлет М. А., О происхождении минусинских ажурных поясных пластин. - Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. Москва, 1976.
Димитров Хр. България и номадите до началото на XI век. Пловдив, 2011.
Димов Г., Българите в Южна Италия през Средните векове (от VI-XI век). - Quod Deus Vult! Сборник в чест на професор дин Красимира Гагова. София, 2013.
Добрев Ив., Златното съкровище на българските ханове от Атила до Симеон. София, 2005.
~*~Хрононимът *алем* и собствено тюркският произход на суфикса *-ем* в имената на месеците от прабългарския календар. - Научни приноси в памет на проф. Константин Попов. София, 2007.
~*~Прабългарите - мост за разпространение към Запада на културните постижения на народите от Изтока. - Приносът на българската култура за Интеркултурата на 21 век. София, 2007а.
~*~Произход на името ***българи.*** - Името в паметта на езика. Сборник в памет на професор Борис Симеонов. София, 2008.
~*~Българите за руския народ, държава и култура. София, 2011.
~*~Названието *Балкан* и българските имена в общобалкански и източноезиков контекст. - Bulgarian Names of Eastern Languages Origin. Internet, 2012.
~*~Етимон и апелатив на българското народностно название. - Bulgarian Names of Eastern Languages Origin. Internet, 2012а.
~*~Пет ирански титли в прабългарския език. - Иран и България в огледалото на Историята (Минало, настояще, перспективи). София, 2015.
~*~Иранската по произход прабългарска титла „авит“. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2015а.
~*~Източноиранската по произход прабългарска титла *багатур* - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2016.

~*~Персийската по произход прабългарска титла *багаин* в нейния основен лексико-ономастичен контекст. - Iran and Europe in the Mirror of History (Conference of the Department of Iranian Studies in Sofia University „St. Kliment Ohridski"). София, 2017.
~*~Персийската по произход прабългарска титла *багаин* в нейния основен лексико-ономастичен контекст. - Bulgarian Names of Eastern Languages Origin. Internet, 2017а.
~*~Българите на територията на Средна Азия. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2017б.
~*~Българите и Великата китайска стена, ч. 1. Българите афанасиевци в Минусинската котловина. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2017.
~*~Българите и Великата китайска стена, ч. 2. Българите по земите на Централна Азия. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2017а.
~*~Прабългарското име на цар Борис Кръстител. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2017в.
~*~Етнонимът *хунк-хунгар* като самоназвание на Атиловите и Аспаруховите българи. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2019.
~*~Тамгата хералдичен знак на прабългарския владетелски род Дуло в нейната представителна функция (разширен вариант). - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2019а.
~*~Тамгата хералдичен знак на прабългарския владетелски род Дуло в нейната представителна функция. - Епохи, 2019б, № 1.
~*~Спасяването на Светия Кръст Господен от страна на българите на хан Кубрат. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2019в.
~*~ Китайските по произход прабългарски титли *бан* и *жупан* на сановници от Първото българско царство. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2020.
~*~Китайските по произход прабългарски титли *канартигин, сю-биги, таркан* и *турун* на сановници от Първото българско царство. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2020а.
~*~Китайските по произход прабългарски титли *каган* и *хан,* с *кавхан,* на владетели от Първото българско царство. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2020б.
~*~Преславският надпис. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2021.
~*~Прабългарските надписи по съдовете на българското златно съкровище от Наги Сент-Миклош. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2021а.
~*~Български рунически надписи в Европа през Късната Античност и Ранното Средновековие. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2021б.
~*~Златните съкровища на българите спасители на Светия Кръст Господен. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2021в.
~*~Кремацията като основно-главен способ за погребение при българите от Евроазия през Късната Античност и Ранното Средновековие. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2022.
Добрева А., Иранизми в българския език. София, 2008.
Дыбо А. В., Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. Пратюркский период. Москва, 2007.
~*~Хронология тюркских языков и лингвистические контакты ранних тюрков. Интернет, 2013.
~*~Сюнну-Гунны. Кто же они? Интернет, 2013а.
Егоров Н. И., Проблемы хронотопологической стратификации чувашско-монгольских лексических параллелей и их историческая интерпретация. Интернет, 2010.
~*~Некоторые методологические подходы к этнокультурной идентификации кочевнических древностей Евразийских степей. Интернет, 2014.
~*~Этимологический словарь тюркских языков, том 9 (дополнительный). Этимологический словарь базисной лексики тюркских языков. Интернет, 2015.
~*~Булгаро-чувашский язык в Евразийском геополитическом пространстве в последние два тысячелетия своей истории. Интернет, 2017.
Эрдейи И., Исчезнувшие народы. Авары. Интернет, 2014.
Жужаньский каганат. - Википедия. Интернет, 2014.
Загадки. - Восточная литература. Интернет, 2016.
Закиев М., Происхождение тюрков и татар. Интернет, 2008.
Засецкая И. П., Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV-V). Санкт-Петербург, 1994.
Засецкая И. П. и др. Морской Чулек: Погребения знати из Приазовья и их место в истории племен Северного Причерноморья в постгуннскую эпоху. Санкт-Петербург, 2007.
Захарова И. В., Двенадцатилетний животный цикл у народов Центральной Азии. Интернет, 2014.
Златарски В., История на българската държава през средните векове, т. I. История на Първото българско царство, ч. I. Епоха на хуно-българското надмощие (679-852). София, 1970.
~*~ История на българската държава през средните векове, т. I. История на Първото българско царство, ч. II. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852-1018). София, 1971.

Зуев Ю. А., Тамги лошадей из вассальных княжеств. Интернет, 2012.
~*~Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. Интернет, 2012а.
~*~Самое сильное племя. Интернет, 2013.
~*~К этнической истории усуней. Интернет, 2016.
Иванцов А., Монгольская календарная система. Интернет, 2007.
Илиева Л., Езикът на китайските хуни сюнну (匈奴語). Общи данни. Интернет, 2017.
Иностранцев К. А. Хунну и Гунны. Разбор теорий о происхождении народа Хунну китайских летописей, о происхождении европейских Гуннов и о взаимных отношениях этих двух народов. Интернет, 2012.
Исаев М. И., Скифский язык. - Языки мира: Иранские языки, III. Восточноиранские языки. Интернет, 2016.
История Алтая, т. I. Древнейшая эпоха, древность и средневековье. Барнаул, 2019.
История на България, т. 2. Първа българска държава (681-1018). София, 1981.
История Сибири с древнейших времен до наших дней. Интернет, 2014.
Йорданов Ив., Уникален старобългарски сфрагистичен паметник. - Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 2005.
~*~Образът на владетелите върху печатите от Първото българско царство (681-971). Интернет, 2014.
Казаков Е. П., Археологические комплексы волжских болгар IX-XI веков в системе средневековых древностей Восточной Европы. - Труды Всероссийского археологического съезда, выпуск IV(XX). Казань, 2014.
Казанский М. М., Вождеское захоронение гуннского времени в Концештах и его культурно-исторический контекст. - Tractus Aevorum, том 1, № 1, 2014.
~*~Оногуры в пост-гуннское время на Дону. - Дивногорский Сборник. Труды музея-заповедника «Дивногорье», Выпуск 6. Воронеж, 2016.
~*~Погребения и «поминальники» воинских предводителей пост-гуннского времени в понтийских степях. - Relationes rerum – Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére. Budapest 2018.
Калоев Б. А., Этнографические данные о связях этногенеза осетин со Средней Азией. – Вопросы иранской и общей филологии. Интернет, 2016.
Кёррер Н., Погибоша аки обре. Интернет, 2014.
Кестлер А., Тринадцатое колено. Крушение империи хазар и ее наследие. Интернет, 2009.
Киселев С. В., Древняя история Южной Сибири. Интернет, 2015.
Китай во второй половине I тысячелетия до х.э. Первые века христианской эры. - История Востока, том 1. Интернет, 2014.
Клейн Л. С., Древние миграции и происхождение индоевропейских народов. Интернет, 2016.
Кляшторный С. Г., Д. Г. Савинов, Степные империи древней Евразии. Интернет, 2012.
~*~Степные империи древней Евразии. Интернет, 2017.
Ковалев А. А., Происхождение хунну согласно данным истории и археологии. Интернет, 2016.
Ковры из царского кургана уедут в Монголию. Интернет, 2014.
Коковцев П. К., Еврейско-хазарская переписка. Интернет, 2015.
Комар А. В., Хазарская дилемма: тюрки или теле. Интернет, 2016.
~*~Про час і обставини прийняття титулу “хакан” правителем русів. Интернет, 2016а.
Кондратенко А. П., Военное дело хунну. Интернет, 2006.
Кондратьев В. Г., Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-XI вв. Интернет, 2017.
Коновалов П. Б., Хунну в Забайкалье (Погребальные памятники). Интернет, 2008.
~*~Хунну в Забайкалье. Интернет, 2013.
Крадин Н. Н., Империя Хунну. Интернет, 2001.
Крадин Н. Н., Ук К. И., Современные исследования по археологии хунну в Евразии. Интернет, 2014.
Кубарев В. Д., Памятники каракольской культуры Алтая. Новосибирск, 2009.
~*~Лошади и колесницы в петроглифах монгольского Алтая. Интернет, 2008.
Кузьмин А. Г., Об этнической природе варягов. - Вопросы истории, № 11, 1974.
Кызласов И. Л., Алтаистика и археология. Москва, 2011.
~*~Новые поиски в Алтаистике. I. Разработки лингвистов-тюркологов. Интернет, 2013.
~*~Новые поиски в Алтаистике. II. Археологические разработки. Интернет, 2013а.
~*~Там ли мы ищем пратюркские народы? Интернет, 2017а.
~*~Гунны в Сибири, или о границах Древности и Средневековья. Взгляд археолога. - Қазақстан археологиясы, № 1 (19) 2023.
Кызласов Л. Р., Древнейшая Хакасия. Москва, 1986.
~*~Городская цивилизация Срединной и Северной Азии: исторические и археологические исследования. Интернет, 2014.
Лайпанов К.Т., И. М. Мизиев, О происхождении тюркских народов. Интернет, 2007.

Левитская Л. С., Историческая морфология чувашского языка. Москва, 1976.
~*~Историческая фонетика чувашского языка. Чебоксары, 2014.
Лувсандэндэв А., Сяньбийский язык. Интернет, 2014.
Лысенко Н. Н., Этногенез и военная история иранских кочевников Евразии в период II в. до н.э.-II в. н.э. Интернет, 2016.
Малов С. Е., Памятники древнетюркской письменности. Тексты **и** исследования. Интернет, 2015.
Малолетко А. М., Древние народы Сибири. Этнический состав по данным топонимики, том 3. Докаганатские тюрки. Томск, 2004.
Малявкин А. Г., Историческая география Центральной Азии (материалы и исследования). Новосибирск, 1981.
~*~Танские хроники о государствах Центральной Азии. Тексты и исследования. Новосибирск, 1989.
Маенхен-Гельфен О. Дж., Мир гуннов. Исследования их истории и культуры. Интернет, 2007.
Менгес К. Г., Восточные элементы в „Слове о полку Игореве“. Ленинград, 1979.
Минкова М., Ив. Иванов, За значението на надписа върху оловните печати на Йоан и Михаил от началото на християнската епоха. - България в световното културно наследство. Материали от Третата национална конференция по история, археология и културен туризъм *Пътуване към България*. Шумен, 17-19.05. 2012 г. Интернет, 2016.
Миняев С. С., Новейшие находки художественной бронзы и проблема формирования геометрического стиля в искусстве сюнну. - Археологические вести, №4, 1995.
~*~Письменные источники о ранней истории сюнну. Интернет, 2016.
~*~К проблеме происхождения сюнну. Интернет, 2017.
Москов М., Българо-тюркски езикови контакти (езикови остатъци, състояние, проблеми). - Съпоставително езикознание, 1981, 3-5.
~*~Именник на българските ханове (ново тълкуване). София, 1988.
~*~Оними от булгарски произход. - Studia Protobulgarica et Mediaevalia Europensia. Велико Търново, 2000.
Мудрак О., Язык во времени. Классификация тюркских языков. Интернет, 2013.
~*~Заметки о языке и культуре дунайских булгар. Интернет, 2014.
~*~Металлы, обработка металлов. - Сравнительная грамматика тюркских языков. Лексика. Интернет, 2016.
~*~Якутская подгруппа. - Сравнительная грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции. Интернет, 2017.
Мухамадиев А., Новый взгляд на историю гуннов, хазар, Великой Булгарии и Золотой Орды. Интернет, 2013.
~*~Туранская Письменность. Интернет, 2013а.
Мухаметшин Д. Г., Ф. С. Хакимзянов, Эпиграфические памятники города Булгара. Эпитафии заговорили. Интернет, 2012.
Народы Средней Азии и Казахстана. Этнографические очерки, т. 1-2. Интернет, 2011.
Огромный "склад" хуннуской истории. Интернет, 2013.
Огузы и Огуры. - Turkic World. Internet, 2013.
Основы иранского языкознания.
-Древнеиранские языки. Москва, 1979;
-Среднеиранские языки. Москва, 1981.
Паркер Е. Г., Тысяча лет из истории татар. Интернет, 2015.
Племена и народы Центральной Азии. Интернет, 2013.
Плетнёва Л. М., Предметы звериного стиля в Среднем Приобье. - Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. Москва, 1976.
Полосьмак Н. В., Некоторые аналоги погребениям в могильнике у деревни Даодуньцзы и проблема происхождения сюннуской культуры. Интернет, 2017.
Попконстантинов К., Новооткрит печат на Михаил багатур и багатурският род на Йоан, Сондоке и Михаил. - Археология, 2008, № 1-4.
Попова И. Ф., Конница в китайской армии начала Тан (VII в.). Интернет, 2014.
Потапов Л. П., Этнический состав и происхождение алтайцев. Интернет, 2013.
Пуллиблэнк Э. Дж., Язык сюнну. - Зарубежная тюркология, вып. I. Древние тюркские языки и литературы. Москва, 1986.
Пьянков И. В., Некоторые вопросы этнической истории древней Средней Азии. Интернет, 2008.
~*~Жуны и ди, аримаспы и амазонки (К вопросу о дальневосточном импульсе в истории евразийских степей конца II-I тыс. до н.э.). Интернет, 2014.
Рахманалиев Р., Империя тюрков. Великая цивилизация. Интернет, 2013.
Руденко С. И., Культура хуннов и Ноинулинские курганы. Интернет, 2014.
~*~Культура хуннов и Ноинулинские курганы. Интернет, 2014а.
Савинов Д. Г., Минусинская провинция Хунну. Интернет, 2012.
Селешников С. И., История календаря и хронология. Интернет, 2017.

Серебренников Б. А., Н. З. Гаджиева, Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Москва, 1986.
Симеонов Б., Титулная практика в ханской Болгарии: Происхождение, структура и значение праболгарских титулов в период между VII и X веками. - Linguistique Balkanique, XXIV.2, 1981.
~*~Прабългарска ономастика. Пловдив, 2008.
Сисорна К., Хунны и Тюрки : Huns and Türks. Интернет, 2012.
Славова Т., Титулите *багаин* и *багатур* в ранносредновековна България. Интернет, 2015.
Соёнов В. И., История исследования гунно-сарматской эпохи Горного Алтая. Интернет, 2016.
Соловьёв А.И., Великое переселение народов. Интернет, 2014.
Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков.
-Морфология. Москва, 1988;
-Лексика. Москва, 2001;
-Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. Москва, 2006.
Стоянов В., Евразийският свят до появата на тюрките. Интернет, 2014.
Сухбаатар Г., Этногенез, культура, хозяйство и общественный строй сяньби (с древнейших времён до IV в.н.э.). Интернет, 2016.
Сухуа Ю., Актуальные вопросы истории изучения ранних сяньбэй. Интернет, 2011.
Съсълов Д. Д., Пътят на България. София, 2000.
~*~Още някои данни за българите в Средна Азия от китайските летописи според Де Гроот. - Авитохол. Исторически сборник, т. 1. Интернет, 2013.
Тайшань Ю., Рассуждения о теории родственности Rouran и аваров, а также(?) мнение, что авары это Yueban. Интернет, 2007.
~*~Дискуссия о утверждении родственности сюнну и гуннов. Интернет, 2012.
~*~Исследование проблем истории и этнической идентичности гуннов в китайской историографии. Интернет, 2014.
Таскин В. С., Материалы по истории сюнну (匈奴) (по китайским источникам). Москва, 1968.
~*~Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху. Москва, 1984.
~*~Материалы по истории кочевых народов в Китае 3-5 вв., вып. 1. Сюнну. Москва, 1989.
~*~Материалы по истории кочевых народов в Китае 3-5 вв., вып. 2. Цзе (Хунны цзе 羯 匈奴). Интернет, 2012.
~*~Значение китайских источников в изучении древней истории монголов. Интернет, 2016.
Татищев В. Н., История Российская. Из Константина Порфирогенита о Руссии и близких к ней пределах и народах, избранное Сигфридом Беером. Интернет, 2009.
Тенишев Э. Р., Б. Х. Тодаева, Язык желтых уйгуров. Интернет, 2017.
Томпсон Э. А., Гунны. Грозные воины степей. Интернет, 2016.
Тюркские языки. - Википедия. Интернет, 2013.
Финник С. В., Происхождение этнонима „булгар“. - Харьковский историко-археологический сборник, вып. 9. Харьков, 2011.
Ханмагомедов Х. Л. Булгарская и гуннская топонимия Юго-восточного Дагестана. - Дагестан в эпоху Великого переселения народов (этногенетические исследования). Махачкала, 1998.
Хелимский Е., Тунгусо-маньчжурский языковой компомент в аварском каганате и славянская этимология. Интернет, 2008.
Худяков Ю. С., Иранско-тюркский культурный симбиоз в Центральной Азии. Интернет, 2006.
~*~Влияние сяньби на культуры номадов Южной Сибири. Интернет, 2017.
Худяков Ю. С. и др., Сяньби и Южная Сибирь. Интернет, 2017.
Хунно-китайские войны. - Википедия. Интернет, 2014.
Хунны и Тюрки. - Turkic World. Internet, 2013.
Хънтов Вл., Познаваме ли езиковото наследство на предците си? (Прабългарските елементи в съвременния руски литературен език). - Език и литература, 2005, № 1-2.
Цзиньсю Л., Ю. Тайшань, Несколько вопросов относительно происхождения булгар (тезисы). Интернет, 2007.
Членова Н. Л., Звериный стиль в тагарской культуре VII-V вв. до н.э. и его происхождение. Москва, 1967.
Чорнаи К., Письменные упоминания о языке гуннов в древних китайских хрониках. Часть первая: сановники. Интернет, 2014.
Шабалин В., О фамилиях шорцев и телеутов. Интернет, 2007.
Шабалов А. С., Язык хунну - разновидность монгольского языка. Интернет, 2013.
~*~Монгольские слова в языке хунну. Интернет, 2014а.
Шаньюй. - Википедия. Интернет, 2016.
Шервашидзе И. Н., Фрагмент общетюркской лексики: Заимствованный фонд. - Вопросы языкознания, 1989, № 2.
~*~Фрагмент древнетюркской лексики: Титулатура. - Вопросы языкознания, 1990, № 3.
Щербак А. М., Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград, 1970.

~*~Тюркско-монгольские языковые связи (К проблеме взаимодействия и смешения языков). Интернет, 2008.
~*~О методике исследования языковых параллелей (в связи с алтайской гипотезой). Интернет, 2015.
Юсупов Г. В., Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. Москва-Ленинград, 1960.
Язык хунну. - Википедия. Интернет, 2014.
Яковлев В. М., Двенадцатилетний животный цикл в Китае и у древних тюрков. Интернет, 2017.
Яхонтов С. Е., Древнекитайский язык. Интернет, 2014.
Яценко С. А., Юэчжи на бактрийских вышивках тканей из монгольской Нойон ул/Ноин-Улы. Интернет, 2016.
Altheim F., Geschichte der Hunnen, Band 1. Von den Anfängen bis zum Einbruch in Europa. Berlin, 1959.
Alyılmaz C., Karı Çor Tigin Yazıtı. İnternet, 2014.
Andreeva P., Fantastic Beasts Of The Eurasian Steppes: Toward A Revisionist Approach To Animal-Style Art. Pennsylvania, 2018.
Atwood Ch. P., Huns and Xiōngnú: New Thoughts on an Old Problem. - Studies in History and Culture in Honor of Donald Ostrowski. Bloomington, 2012.
~*~The Qai, the Khongai, and the Names of the Xiōngnú. - International Journal of Eurasian Studies, Vol. II, 2016.
Avirmed E., Juan-Juanlarin Çöküşü ve Dağılışı. İnternet, 2014.
Babayar G., On the Ancient Relations Between the Turkic and Korean Peoples. Internet, 2016.
Babayar G., A. Kubatin, Yenisey Yazıtlarındaki Bazı Sözcük ve İbareler üzerine Yeni Öneriler. İnternet, 2017.
Bailey H. W., Indo-Scythian Studies. Internet, 2011.
~*~Baga. - Encyclopædia Iranica. Internet, 2016.
Bailey et al., Baga. - Encyclopædia Iranica. Internet, 2016.
Balaban A., İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat. İnternet, 2013.
Bálint Cs., Avar Goldsmiths' Work from the Perspective of Cultural History. Internet, 2014.
Balogh Cs., Wicker E., Avar Nemzetsegfő Sirja Petőfiszallas Hatarabol. Internet, 2017.
Barfield Th. The nomadic alternative. Internet, 2011.
Batı Hiung-nu. - Vikipedi. İnternet, 2012.
Baykuzu T. D., Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar. - Bilig, sayı 44, 2008.
~*~Hun Hükümdar Kurganı ve Türbesi. İnternet, 2014.
~*~V. Yüzyılda Hunlar ve Budhizm. İnternet, 2014a.
~*~Merkezi Çin'de Kurulan Hun Devletleri: I İlk Chao (Han) Devleti (M.S. 304-M.S. 329). İnternet, 2015.
~*~Bir Hun Başkenti: T'ung-Wan Ch'eng. İnternet, 2016.
~*~IV. ve V. Yüzyıllarda Çindeki Birkaç Hun Hükümdar Kurganı ve Türbesi hakkında. İnternet, 2016a.
~*~T'ang Hanedanlığının Büyük Türk Generali Pu-ku Huai-en. İnternet, 2017.
Benjamin C., The Kushan Migration and Sogdia. Internet, 2008.
Biçer N., Hunlardan Günümüze Yabancılara Türkçe Öğretimi. İnternet, 2014.
Brosseder U. B., Xiongnu and Huns. Archaeological Perspectives on a Centuries-Old Debate about Identity and Migration. - Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity. Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250-750. Cambridge, 2018.
Brosseder U., Miller B. K., State of Research and Future Directions of Xiongnu Studies. Internet, 2017.
Bulgar. - Encyclopædia Britannica. Internet, 2013.
Bulgar Language. - Wikipedia. Internet, 2012.
Bulgars. - Turkic World. Internet, 2012.
Bulgars. - Columbia Encyclopedia. Internet, 2013.
Büyük Hun İmparatorluğu. - Vikipedia. İnternet, 2012.
Büyük Hun İmparatorluğu. - Vikipedia, İnternet, 2016.
Cambridge History of Ancient China. From the Origins of Civilizations to 221 B.C. Cambridge, 1999.
Cambridge History of Early Inner Asia. Internet, 2013.
Cambridge History of China, Volume I. The Ch'in and Han Empires, 221 B.C.-A.D. 220. Internet, 2017.
Ceylan E., Türkçe y- ~ %, Halaççа h-, Çuvaşça ś-, y-, v- Üzerine. - Türk Dilleri araştırmaları, 1994, № 4.
~*~İlk Türkçe **d* Foneminin Çuvaşça ve Macarcada Gelişimi. İnternet, 2015.
Chang T., Indo-European Vocabulary in Old Chinese. A New Thesis on the Emergence of Chinese Language and Civilization in the Late Neolithic Age. Internet, 2013.
Chanyu. - World Heritage Encyclopedia. Internet, 2016.
Chen S., Two Notes on the Xiongnu Ancestry of the Authors of Han-Shu. - Central Asiatic Journal, Vol. 55.1, 2011.
~*~Some Remarks on the Chinese „Bulgar". - Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Vol. 51, № 1-2, 1998.
~*~Multicultural China in the Early Midle Ages. Pennsylvania, 2012.
~*~The Huns and the Bulgars: The Chinese Chapter. Internet, 2014.
~*~Turkic or Proto-Mongolian? A Note on the Tuoba Language. Internet, 2017.
~*~Zhou Theophoric Names. Son of Heaven and Son of God: Interactions among Ancient Asiatic Cultures regarding Sacral Kingship and Theophoric Names. Internet, 2017a.

China. - Regnal Chronologies. Internet, 2012.
China History. Internet, 2006.
Choi H. W., A Study of the Ancient Turkic "TARQAN". Internet, 2015.
~*~Eski Korece'de Türkçe Ödünç Kelimeler. İnternet, 2016.
Clauson G., Turk, Mongol, Tungus. Internet, 2009.
~*~Türkçe Y ve Ilgili Sesler *(The Turkish Y and Related Sounds).* Internet, 2013.
~*~Altay Teorisinin Leksikoistatistiksel Bir Değerlendirmesi. Internet, 2013a.
~*~The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian. Internet, 2014.
~*~Turkish and Mongolian Studies. Internet, 2015.
~*~Studies in Turkic and Mongolic Linguistics. Internet, 2017.
Csornai K., Where Huns´ Blood Drew. The Xiongnu. - Journal of Eurasian Studies, 2009, vol. I.3.
~*~The Literary Remains of the Hun Language in the Ancient Chinese Chronicles. Part One: The Dignitaries. Internet, 2014.
Çin Seddi. - Vikipedi. İnternet, 2012.
Çoruhlu Y., Hun Sanatı. - Türkler, c. 4. İnternet, 2014.
Demirel E., Orta Türkçe Sözlüklerinde Zetasizm/Rotasizm. - Dil Araştırmaları, Güz 2017/21.
Desroches J.-P., Au cœur de l'Arkhangai, à la découverte de la civilisation xiongnu. Internet, 2017.
Di Cosmo N., The Origins of the Great Wall. - The Silk Road. Internet, 2013.
~*~Ancient China and Its Enemies. The Rise of Nomadic Power in East Asian History. Cambridge, 2004.
~*~The Northern Frontier in Pre-Imperial China (1,500-221 BC). Internet, 2017.
~*~The Relations between China and the Steppe: from the Xiongnu to the Türk empire. - Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity. Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250-750. Cambridge, 2018.
Dien A., The Stirrup and Its Effect on Chinese Military History. Internet, 2017.
Dilâçar A., Batı Türkçesi. İnternet, 2016.
~*~Lehçelerin Yayıma Tarzı ve Türk Dil ve Lehçelerinin Tasnifi Meselesi. İnternet, 2013.
Diyarbekirli N., Hun Sanatı. İstanbul, 1972.
Dobrev İv., İç Asya Bulgarca'sında İlk ve en Erken Metin olan Pugu Beyti. - Türkologia, 2015, № 4.
~*~Geç Eski Çağ Horezm Harfli Bolgar Yazıtlar. - Türkologiya, 2020, № 2.
Dobrovits M., "They called themselves Avar" - Considering the pseudo-Avar question in the work of Theophylaktos. Internet, 2012.
Doerfer G., Zur Sprache der Hunnen. - Central Asiatic Journal, vol. 17(1), 1971.
~*~The Conditions for Proving the Genetic Relationship of Languages. Internet, 2007.
~*~İran'daki Türk Dilleri. İnternet, 2013.
~*~The older Mongolian layer in Ancient Turkic. Internet, 2015.
~*~The problem of the language of the Huns. Internet, 2017.
Dubs H. H., The History of the Former Han Dynasty. Internet, 2016.
Early Turkic Tribes from Central Asia. Internet, 2012.
Eberhard W., Eski Çin Kültürü ve Türkler. İnternet, 2015.
Ebrey P. B., The Cambridge Illustrated History of China. Internet, 2013.
Enoki K., On the Nationality of the Ephthalites. Internet, 2017.
Ercilasun A. B., Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. İnternet, 2013.
~*~Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. İnternet, 2016.
Erdal M., A Grammar of Old Turkic. Internet, 2014.
Erdy M., Хуннский (Гуннский) Анабасис. Интернет, 2012.
Esin E., İç Asya'da Milattan Önceki Binyılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler. İnternet, 2016.
Eurasian Avars. - Wikipedia. Internet, 2013.
Falk H., Names and Titles from Kuṣāṇa Times to the Hūṇas. The Indian Material. - Coins, Art and Chronology II. The First Millennium C.E. in the Indo-Iranian Borderlands. Internet, 2021.
Findley C. V., The Turks in world history. Oxford, 2005.
Fleischer C., Bahādor. - Encyclopædia Iranica. Internet, 2016.
Gen L., Hunlarning Omumiy Tarixi. İnternet, 2013.
Golden P. B., An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden, 1992.
~*~The Twelve-year Animal Cycle Calendar in Georgian Sources. Internet, 2013.
~*~Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes. Bucureşti-Brăila, 2011.
~*~Oq and Oğur ~ Oğuz. Internet, 2015.
~*~Ethnogenesis in the Tribal Zone: the Shaping of the Türks. Internet, 2016.
~*~Nomads of the western Eurasian steppes: Oγurs, Onoγurs and Khazars. Internet, 2016b.
~*~War and warfare in the pre-Činggisid western steppes of Eurasia. Internet, 2016c.
~*~Some notes on the Avars and Rouran. Internet, 2016e.

~*~Some Notes on the Etymology of *Sabir*. Internet, 2016f.
~*~Khazarica: Notes on some Khazar terms. Internet, 2017.
~*~Some notes on the Avars and Rouran. Internet, 2017a.
~*~The Türk Imperial Tradition in the Pre-Chinggisid Era. Internet, 2019.
~*~Turks and Iranians: Aspects of Türk and Khazaro-Iranian Interaction. Internet, 2020.
Green C. R., Were there Huns in Anglo-Saxon England? Some thoughts on Bede, Priscus & Attila. - The Blog of Dr Caitlin Green, 2015.
Greenberg J. H., Does Altaic Exist? Internet, 2012.
Hamilton J., Toḳuz-Oġuz ve On-Uyġur. İnternet, 2015.
Han-Woo Ch., A Study of the Ancient Turkic "TARQAN". Internet, 2014.
Hedeager L., Scandinavia and the Huns: An Interdisciplinary Approach to the Migration Era. - Norwegian Archaeological Review, Vol. 000, No. 000, 2007.
Hephthalite Empire. - Wikipedia. Internet, 2017.
Henning W.B., Huns are Xiongnu, Hsiung-nu in Chinese. Internet, 2013.
Heršak E., Avarlar: Etnik Yaradılış ve Tarihlerine bir Bakış. - Türkler, c. 2. İnternet, 2013.
Hill J. E., The Western Regions according to the *Hou Hanshu.* The *Xiyu juan* „Chapter on the Western Regions"from *Hou Hanshu.* Internet, 2007.
History of Civilizations of Central Asia. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250, Volume II. Paris, 1994.
History of Civilizations of Central Asia. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750, Volume III. Paris, 1996.
History of Civilizations of Central Asia. The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century, Volume IV. Internet, 2014a.
Hiung-nu. - Vikipedi. İnternet, 2012.
Holcombe Ch., The Xianbei in Chinese History, 2017.
Högström K., The 5th Corner. Meditations amongst the Ruins. Internet, 2021.
~*~The Huns in Scandinavia. A new approach centered around moddern DNA. Internet, 2022.
Hunnic Language. - Nation Master Encyclopedia. Internet, 2013.
Huns. - Nation Master Encyclopedia. Internet, 2013.
Huns. - Wikipedia. Internet, 2013.
Huns Dateline. - Turkic World. Internet, 2012.
İnayet A., Dogrudan ve Dolaylı olarak Çinceye Geçen Türkçe Kelimeler üzerine. - Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt: VI, Sayı 1, 2006.
~*~Türklerin Çin Kültürü üzerindeki Etkileri. - Türkler, c. 4. İnternet, 2014.
~*~Divanü Lûğat-it-Türk'te Geçen "Çin" ve "Maçin" Adı üzerine. İnternet, 2015.
İzgi Ö., Orta Asya'nın en Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler. İnternet, 2013.
~*~Orta Asya'nın en Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler. İnternet, 2016.
Janhunen J., Linguistic aspects of the Hunnish period. Internet, 2017.
Juliano A., Chinese Pictorial Space at the Cultural Crossroads. Internet, 2017.
Kafeslioğlu İ., Peçenekler, Uzlar ve Kuman(Kıpçak)'lar. İnternet, 2008.
~*~Asya Hunları. İnternet, 2008a.
~*~Sabar Devleti. İnternet, 2008b.
~*~Ogurlar (Bulgarlar). İnternet, 2008c.
Kafesoğlu İ., Türk Millî Kültürü. İnternet, 2013.
~*~Türk-Bulgar'ların Tarih ve Kültürüne Kısa bir Bakış. İnternet, 2014.
Karaağaç G., Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi. İnternet, 2013.
Karataev O., Türk Boylarında Tamgalar ve Eski Kırgız-Oğuz Etnik Bağlantıları. - Türkler, c. 2. İnternet, 2014.
Karatay O., Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları. Altın Orda Öncesi Dönem. - Karadeniz Araştırmaları, Sayı 3, 2004.
~*~Ziezi ex quo Vulgares: Orta Asya'da Bulgar Aramak. - Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi, Cilt 3, Sayı 5, 2008.
~*~Some Views on Looking for a New Home for Ancestors of Turks and Magyars in the Middle East. - Journal of Eurasian Studies, vol. I.3, 2009.
~*~The Bulgars in Transoxiana: Some Inferences from Early Islamic Sources. - Istraživanje Etnogeneze. Migracijske i etničke teme 25.1-2, 2009a.
~*~Türkler, dağlar ve demir: Güney Kafkaslarda küçük bir Ergenekon. İnternet, 2015.
~*~Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz kavmi. İnternet, 2016a.
Karatay O., M. Duranlı, Hazar Kağanı Yusuf'un Endülüs'e Mektubu. İnternet, 2015.
Kazanski M., Les Goths (Ier-VIIe siècles ap. J.C.) - Paris, 1991.
Kısakürek E., A. Kısakürek, Anadolu Merkezli Dünya Tarihi, kitap 1-15. İnternet, 2013.
Kim H. J., The Huns, Rome and the Birth of Europe. Cambridge, 2013.

~*~The Huns. London-New York 2016.
Koca S., Büyük Hun Devleti. - Türkler, c. 1. İnternet, 2013.
Kost C., Heightened Receptivity: Steppe Objects and Steppe Influences in Royal Tombs of the Western Han Dynasty. - Journal of the American Oriental Society, 137.2, 2017.
Kradin N., Nomadic Empires: Origins, Rise, Decline. Internet, 2011.
~*~From Tribal Confederation to Empire: The Evolution of the Rouran Society. Internet, 2015.
Kurat A. N., IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri. İnternet, 2016.
Kurbanov A., The Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis. Internet, 2015.
Lee C., Zh. Linhu, Xiongnu Population History in Relation to China, Manchuria, and the Western Regions. Internet, 2017.
Ligeti L., Bilinmeyen İç Asya. İnternet, 2013.
~*~Bilinmeyen İç Asya. - Türkler, c. 1. İnternet, 2013a.
~*~A propos des éléments "altaiques" de la langue hongroise. Internet, 2017.
Lindner R. P., Nomadism, Horses and Huns. Internet, 2009.
Liu Y. Exotica as prestige technology: the production of luxury gold in Western Han society. - Antiquity, № 6, 2017.
~*~Nomadic Influences in Qin Gold. Internet, 2022.
Liu Y. et al. Art historical and archaeometric analyses of the 'animal style' gold and silver ornaments (fourth-third centuries BCE) found in north-west China. - Archaeometry, 2021.
Lukács B., Proto-Magyar Texts from the Middle of 1st Millenium? or Are They Published or Not? Internet, 2008.
~*~For the Memory of the Avar Khagans. Internet, 2013.
Maenchen-Helfen O. J., The World of the Huns. Studies in Their History and Culture. London, 1973.
Marin J.-Y., Attila, les influences danubiennes dans l'ouest de l'Europe au Ve siècle. Caen, 1990.
Obrusanszky B., Hunnic Linguistic Issues. - Journal of Eurasian Studies, 2011, vol. III.1.
~*~Late Huns in the Carpathian Basin. Internet, 2020.
Oghur. - Wikipedia. Internet, 2013.
Okay Ç., Çin Seddinin Yapılış Nedeni Hakkında Değişik Bir Görüş. İnternet, 2016.
Okladnikov A. P., Ancient Population of Siberia and Its Cultures. Internet, 2011.
Oksay S., Nihat Ç., The Origins of Contemporary Encounters Between the West and Turks. Internet, 2014.
Ovcharov D., From East to West: The Bulgarians in Search of Their Homeland. – Archaeology in Bulgaria, Vol. 1, № 1, 1997.
Ögel B., Eski Ortaasya Kabileleri hakkında Araştırmalar. İnternet, 2013.
~*~İslâmiyetten önce Türk Kültür Tarihi. Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre. İnternet, 2014.
Özkartal M., Türk Destanlarında Hayvan Sembolizmine Genel bir Bakış (Dede Korkut Kitabı'ndan Örnekler). İnternet, 2013.
Özyetgin A. M., Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı. İnternet, 2013.
Popkonstantinov K., A newly found seal of Michael bagatour and the bagatour family of Ioannes, Sondoke and Michael. Internet, 2011.
Poppe N., The Turkic Loan Words in Middle Mongolian. Internet, 2009.
Pritsak O., The Slavs and the Avars. Internet, 2009.
~*~The Hunnic Language of the Attila Clan. - Harvard Ukrainian Studies, volume VI, number 4, 1982.
~*~Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Internet, 2014.
Psarras S.-K., Han and Xiongnu: A Reexamination of Cultural and Political Relations (I). - Monumenta Serica, Vol. 51, 2003.
Pulleyblank E. G., The Consonantal System of Old Chinese. Internet, 2008.
~*~The Peoples of the Steppe Frontier in Early Chinese Sources. Internet, 2017.
Purcell D. E., Spurr K. C., Archaeological Investigations of Xiongnu Sites in the Tamir River Valley. - Results of the 2005 Joint American-Mongolian Expedition to *Tamiryn Ulaan Khoshuu*, Ogii nuur, Arkhangai aimag, Mongolia. Internet, 2012.
Ramstedt G. J., Alte türkische und mongolische Titel. Internet, 2008.
Rogers J. D., Inner Asian States and Empires: Theories and Synthesis. - J Archaeol Res, 2012.
Romgard J., Questions of Ancient Human Settlements in Xinjiang and the Early Silk Road Trade, with an Overview of the Silk Road Research. Internet, 2014.
Rouran Khaganate. - Wikipedia. Internet, 2014.
Roux J.-P., Tängri. Essai sur le ciel-dieu des peuples altaïques, Article 1-4. Internet, 2017.
Sabirs. - Turkic World. Internet, 2012.
Salmin A., Savirs – Bulgars – Chuvash. Internet, 2017.
Samolin W., Hsiung-nu, Hun, Turk. Internet, 2017.
Schmitt R., Asparuch und Konsorten im Lichte der Iranischen Onomastik. Internet, 2010.
Shaughnessy E. L. Western Cultural Innovations in China, 1200 B.C. Internet, 2017.
Siyen-piler. - Vikipedi. İnternet, 2012.

Sims-Williams N., Bactrian documents from Northern Afghanistan, t. I: Legal and economic documents. Oxford, 2001.
Sims-Williams N., E. Vaissiere, JABĞUYA, Arabo-Persian form of the Central Asian title *yabğu*. - Encyclopædia Iranica. Internet, 2017.
Starostin G., ABC Etymological Dictionary of Old Chinese By Axel Schuessler. Internet, 2014.
Stewart W., Stunning belt decorations made from coal and encrusted with jade and coral are found on 2,200-year-old skeletons of female Xiongnu warriors. Internet, 2017.
Sümər F., Oğuzlar. Tarixləri, boy, təşkilat, dastanları. İnternet, 2012.
Şen S., Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü. İnternet, 2013.
Taishan Y., Xiongnu. Internet, 2013.
~*~The Communication Lines between East and West as Seen in the *Mu Tianzi Zhuan.* Internet, 2014.
~*~A study of the History of the Relationship between the Western and Eastern Han, Wei, Jin, Northern and Southern Dynasties and the Western Regions. Internet, 2014a.
Taşağıl A., Avarlar. İnternet, 2014.
~*~Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslâm öncesi Türk Tarihi). İnternet, 2016a.
Tavkul U., Kültürel Etkileşim Açısından On İki Hayvanlı Türk Takviminin Yayılışı. İnternet, 2009.
Tekin T., Tuna Bulgarları ve Dilleri. Ankara, 1987.
~*~Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası. Ankara, 1988.
~*~Hunların Dili. Ankara, 1993.
~*~Hunların Dili. İnternet, 2010.
~*~A New Classification of the Turkic Languages. Internet, 2012.
~*~The Hunnic (Hsiung-Nu) Couplet in *Chin-Shu.* Internet, 2014.
~*~Turkic *tiš,* Chuvash *šăl* and Mongolian *šidün.* İnternet, 2015.
~*~Japonca ve Altay Dilleri. İnternet, 2016.
The New Whites - Xianbei. Internet, 2016.
Togan Z. V., Umumî Türk Tarihine Giriş, cild I. En Eski Devirlerden 16. Asra kadar. İnternet, 2014.
Toh H. T., The *-yu* Ending in Xiongnu, Xianbei, and Gaoju Onomastica. - Sino-Platonic Papers. Internet, 2013.
Tóth A., Hunnic-Hungarian Etymological Word List. Internet, 2010.
Tumen D., Anthropology of Archaeological Populations from Northeast Asia. Internet, 2014.
Tuna O. N., Altay Dilleri Teorisi. İnternet, 2014.
Tuoba. - Wikipedia. Internet, 2017.
Tuoba 拓跋 Tayбač. - Encyclopaedia on Chinese History, Literature and Art. Internet, 2017.
User H. Ş., *Byzantınoturcıca'*da Kayıtlı İslam öncesi Türk Unvanları hakkında Notlar. İnternet, 2016.
Vaissière É., Восточные хунны (xiongnu). Internet, 2012.
~*~Huns et Xiongnu. Internet, 2013.
~*~Xiongnu. - Encyclopædia Iranica. Internet, 2016.
~*~Theophylact's Turkish Exkurs revisited. Internet, 2017.
~*~Sogdian Traders. A History. Internet, 2017a.
~*~Is There a "Nationality of the Hephtalites"? Internet, 2017b.
~*~The Steppe World and the Rise of the Huns Internet, 2017c.
Vovin A., The End of the Altaic Controversy. Internet, 2012.
~*~Some Thoughts on the Origins of the Old Turkic 12-Year Animal Cycle. Internet, 2017.
~*~Did the Xiong-nu Speak a Yeniseian Language? Internet, 2017a.
~*~Northeastern and Central Asia: "Altaic" Linguistic History. Internet, 2017b.
Vovin A., et al., Who Were the *Kjet and What Language Did They Speak? Internet, 2017.
Waugh D. C., Selections from the Han Narrative Histories. Internet, 1999.
Wright D. C., Nomadic power, sedentary security, and the crossbow. - Acta Orientalia Hungaricae, vol. 58(1), 2005.
Wu Hu. - Wikipedia. Internet, 2014.
Xianbei. - Wikipedia. Internet, 2017.
Xianbei. - Wikipedia Answers.com. Internet, 2013.
Xianbei state. Nomadic confederation. Internet, 2013.
Yang J., et. al., The Metal Road of the Eastern Eurasian Steppe. The Formation of the Xiongnu Confederation and the Silk Road. Singapore, 2020.
Xiang A., The Huns. Internet, 2012.
Xiongnu Archaeology. Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia. Internet, 2017.
Xiongnu. - Encyclopædia Britannica. Internet, 2013.
Xiongnu. - Wikipedia Answers.com. Internet, 2013a.
Xiongnu. - Wikipedia. Internet, 2014.
Yegorov N. İ., Ogur-Bulgar-Çuvaş Etnoglottogenezinin Ana Problemleri (Eski Dönem). – VI Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri. İnternet, 2014.

Yıldırım K., Tatar Adının Kökeni üzerine. İnternet, 2014.
~*~Outlines of Early Tabgach (t'o-pa) History (According to First Chapter of Wei Shu). İnternet, 2014a.
~*~An Opinion on the Meaning of the Name 'Ruanruan'. Internet, 2017.
Yılmaz E., Doğu Avrupa'da Türk Dilinin İzleri. İnternet, 2014.
Yusupcan Y., Türk Kültürünün Çin Kültürü üzerindeki Etkileri. İnternet, 2017.
Zimonyi I., Bulgarlar ve Ogurlar. - Türkler, c. 2. İnternet, 2013.

С Ъ К Р А Щ Е Н И Я

авест. - авестийско
алт. - алтайско
англ. - английско
афг. - афганско
башк. - башкирско
болг. - болгарско
букв. - буквално
бур. - бурушаски
вж. - означава съгласие, приемане, одобрение, споделяне, дори и заимстване
генм - геноним
гл. - глагол
гръц. - гръцко
дар. - дари
дбълг. - дунавскобългарско
диал. - диалектно
дркит. - древнокитайско
ед.ч. - единствено число
етним - *етноним*
жлим - женско лично име
зв. - звук
ие. - индоевропейско
изтир. - източноиранско
индир. - индоиранско
ир. - иранско
каз. - казахско
квболг. - кавказоболгарско
кит. - китайско
клкит. - класическо китайско
л. - лице
лекс. - лексема
млим - мъжко лично име
мн.ч. - множествено число
монг. - монголско
напр. - например
нарсщим - нарицателно съществително име
общтюрк. - общотюркско
осет. - осетинско
перс. - персийско
праб. - прабългарско
праб-унг. - прабългароунгарско
прим - прилагателно име
рус. - руско
сакс. - сакско
свркит. - съвременнокитайско
срв. - при цитираната литература означава несъгласие, неприемане, отхвърляне и отричане, а при примерите – само сравняване или съпоставяне
сркит. - среднокитайско
срперс. - средноперсийско
стинд. - староиндийско
сткит. - старокитайско
стогуз. - староогузско
сттюрк. - старотюркско
стузбек. - староузбекско
стуйг. - староуйгурско
суф. - суфикс
съвр. - съвременно
съгл. - съгласна
сянб. - сянбийско
тадж. - таджикско
теонм - теоним
титл. - титла
тув. - тувинско
тур. - турско
турф-тюрк. - турфанотюркско
тюрк. - тюркско
уйг. - уйгурско
унг. - унгарско
фми - фамилно име
хдним - хидроним
чув. - чувашско